

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE

PARÂŚARA-DHARMA-SAMHITÂ

OR

PARÂŚARA-SMṚITI,

WITH

THE COMMENTARY

OF

SÂYAṆA-MÂDHAVÂCHÂRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, INDEXES, APPENDICES, &C.,

BY

PAṆḌIT VÂMAN SÂSTRI ISLÂMPURKAR.

VOLUME III. PART I.

(500 COPIES.)

1911.

Price Rs. 4.

Sold at :

GOVERNMENT CENTRAL PRESS, BOMBAY.

Bombay Sanskrit and Prakrit Series, No. LXVII.

PRINTED AT THE BRITISH INDIA PRESS,
AMALGAMATED WITH THE
BOMBAY EDUCATION SOCIETY'S PRESS,
BYCULLA, BOMBAY.

The Department of Public Instruction, Bombay

THE

PARÂŚARA DHARMA SAṂHITÂ

OR

PARÂŚARA SMṚITI

WITH

THE COMMENTARY

BY

SÂYAṆA MÂDHAVÂCHÂRYA

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, INDEXES, &c.

BY

PANDIT VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR

AND

R. G. BHADKAMKAR, M.A.,

ACTING PROFESSOR OF SANSKRIT, ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY.

VOL. III, PART II

---

500 copies

1919

Price Rs. 5-8-0

Bombay Sanskrit & Prakrit Series No. LXXIV

पराशरधर्मसंहिता

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता ।

टिप्पणी पाठान्तराणि विषयानुक्रमणिका वर्णानुक्रमः
सूचिरित्यादिभिः सहिता ।

तृतीयं

व्यवहारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स च

इस्लामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधितः ।

मुंबई ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३३ ।

खिस्ताब्दाः १९११ ।

मूल्यं रूपकचतुष्टयम् ।

मुम्बय्याम्

एज्युकेशन सोसायटी मुद्रणालयमिलित-

ब्रिटिश इंडिया मुद्रणालये मुद्रितम् ।

PREFATORY NOTE.

In presenting to the public the third volume, व्यवहाराध्याय or व्यवहारमाधव, of the Parâśara-Dharma-Saṃhitâ, Part I., I have to offer a few preliminary remarks on the printed copy and MSS. procured by me personally and those received from friends in different parts of the country, which were consulted in the preparation of this Part. In all I have eleven MSS. and one printed copy of Parâśara-Dharma-Saṃhitâ with me, and they may be divided into two classes : (*i*) The four which were used by me ; (*ii*) the seven which I had to reject, as they were very defective all through, very carelessly written, and were of the least value. Those in the first class may be particularized as follows :—

A. This is an excellent Devanâgarî MS., written on paper manufactured in Portugal, consisting of 268 pages (leaves), à 7 to 13 lines, à 21 to 25 aksharas, written Śaka 1727 (A. D. 1805) at Kavalé and corrected throughout in ochre (सोनकाव) and white lead (सफेता), coloured ink substitutes. The special praiseworthy feature of this MS. is that it gives various readings together with the corresponding meaning, either in the margin or in the body of the leaf itself, evidently derived from the number of the MSS. and authorities consulted by the original writer. The genuineness of these readings is luckily enough on a satisfactory and sound basis, which helps

to clear up the charge often and lightly laid against the old-time Indian Sanskritists, that they had not the genius or patience to trace variations in the readings of the texts they have laboriously preserved for posterity.

This valuable MS. was purchased for me by my friend and co-student, Ramkrishna Prabhakar Dhavalkar Shastri, the learned hereditary Purâṇika (पुराणिक) at the ancient Shrine of "Śrî-Śântâ Durgâ" of Kavalé or Kaivalyapūra (कैवल्यपूर) in Goa. The largest and predominating worshippers at this famous shrine come from the Sârasvata (Gauḍa) Brahman community of the Mahârâshṭra, who are to be found all over the Bhârata-varsha. This happy purchase, together with some more MSS., came from the valuable collection in the possession of Govare Bâwâ, a learned Pandit known for his vast knowledge and mastery over the Vedas and the Shastras. The colophon is as follows :—

इति श्रीमत् सायणमाधवाचार्यप्रणीतम् व्यवहारमाधवाख्यं प्रकरणं समाप्तम्। गोपाळ गाडगीळ इत्यनेन लिखित्वा। श्रीमत्कैवल्यरूप गोम्रेबोवा गुरुचरणारविंदयो समर्पितम्। शके १७२७ श्रीः शुभंभवतु लेखकपाठकयोः।

B. This MS. was most kindly and liberally placed at my disposal by my friend, M. R. Ry. Vyenkata Swami, who had also obtained for me the MSS. for the first two volumes of this Part. As might be expected from its southern origin, this MS. is in Telugu characters on palm leaves, consisting of 198 leaves, à 2′-6″ × 2″, á 8 lines, à

50 to 54 aksharas, and is written by stencil, with the red and the black colouring substances introduced in the headings to the various chapters and the text respectively. The writer of this MS. has made an effort to elucidate in Telugu the technical words, giving their popular substitutes. The colophon is as follows :—

लिखितमिदं शालिवाहनशके विरूपाक्ष क्षेत्रे अष्टसप्तत्यधिक षोडशशतमे वर्षे आषाढ कृष्ण दशम्यां श्रीमत व्यंकट रायरु ममयजमानस्य निदेशात् राज राजेश्वर शर्मणा धर्मवृद्धिर्भवतु शुभंभवतु श्रीः श्रीः श्रीः

C. This MS., which is written in the Jain style, has been purchased for me by Veda Shâstra Saṃpanna Narayaṇ Shastri Parvanikar, Court Pandit to H.H. the Maharaja of Jayapur. This is defective in many parts and more or less mutilated throughout, with several omissions in the text, though tolerably correct. It has no date at the end.

D. This MS. was kindly lent to me by the late lamented Raja Rajendralal Mitra, the eminent Oriental Scholar of Calcutta. It is written on country-made paper in the old Maithila (मैथिल) characters, consisting of 256 pages (leaves) à 16 lines, à 21 aksharas. This has some parts wanting, and a few mutilations, but is correct generally. It has no date at the end.

E. This is a copy of Parâśara Dharma Saṃhitâ (पराशरधर्मसंहिता) printed in the *Bibliotheca Indica* at Calcutta.

2. To begin with, this volume contains the Civil Law (व्यवहार) of Parâśara, condensed in four verses only. This concise treatment of this important portion of Hindu

Law is not due to the absence of its development at the time. The Civil Law of the Smṛitis was, it seems, considerably modified, and Parâśara, to avoid further conflict, has wisely invested the verdicts of the learned in the current usages of the country with great authority by stating that questions of Civil Law be referred, for determination, to a Parishad or an assembly of the learned.

This gap in a detailed treatise on Law by Parâśara has been filled up by Mâdhavâchârya's commentary or rather an enlargement and amplification of the view expressed or propounded in the text—the four verses of Parâśara, which is given *in extenso* in the present volume. Mâdhava has quoted largely from मनु, याज्ञवल्क्य, कात्यायन, बृहस्पति, प्रजापति, हारीत, वसिष्ठ, विष्णु, नारद, गौतम, &c.

Quotations from मनु, याज्ञवल्क्य and नारद are generally to be found in their known works. In rare instances quotations attributed to one of these three jurists cannot be traced in their works; but this may be probably due to occasional errors in citing the author's name. For instance, I refer to pp. 86 and 115. On the latter page there is an alleged quotation from मनु, but it is not to be found in his known works. It is, however, to be found in Nârada *in extenso*, and yet it is quoted *verbatim* by Vijñâneśvara in his Mitâksharâ, who attributes it to कात्यायन. It is a common experience that identical thoughts and expressions are often found in the works of two distinguished writers in different parts of the country, where either of them could not possibly have heard or seen any writings of the other, and such coincidences are not rare in literature in different parts of the civilized world. It is, therefore, not quite

proper to definitely deny the authorship of the above quotation to Nârada (नारद) and attribute it to कात्यायन alone.

Again, there are several quotations attributed to कात्यायन and बृहस्पति, whose works have been made frequent use of by माधवाचार्य in this work, which are not to be found in any of the works, printed or in manuscript, of the two authors named, which I have been enabled to secure and consult. The authors, in fact, have not, as far as I know, treated Civil Law (व्यवहार) in any of their known works.

As to गौतम, वसिष्ठ, विष्णु and हारीत, quotations from these can be ascertained well enough except in a few instances.

I have given Bṛihat-Parâśara-Saṃhitâ ('बृहत्पराशरसंहिता') as an Appendix to this Part. I reserve my remarks as to this work of Parâśara for some future occasion. The Table of Contents, the List of the Names of the Authors, Index to Quotations, &c., will be found in the second Part of this Volume.

VÂMAN ŚÂSTRI ISLÂMPURKAR.

Girgaum, Bombay.

पराशरधर्मसंहितायास्तृतीयस्य व्यवहारकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

विषयाः	पृष्ठं
दिव्यप्रयोगादिकमुपवासिना कर्तव्यम्	...१६६
क्वचिदुपवासविकल्पः	...१६७
दिव्यमन्त्रविधिः ...	...१६७
प्रयोगावसाने दक्षिणादानम्	...१६८

इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

इति धटविधिः ।

अथाग्निविधिः ।

विषयाः	पृष्ठं

इत्यग्निविधिः ।

अथ जलविधिः ।

इति जलविधिः ।

अथ विषविधिः ।

इति विषविधिः ।

अथ कोशविधिः ।

इति निर्णयपादः ।

अथाष्टादशपदानुक्रमः ।

इति वृद्धिविषयः ।

अथाधिकथनम् ।

निक्षेपस्वरूपकथनम् ।

अथास्वामिविक्रयः ।

अथ संभूयसमुत्थानाख्यं पदम् ।

इति संभूयसमुत्थानपदम् ।

अथ दत्ताप्रदानिकं व्यवहारपदम् ।

इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदम् ।

इति वेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदम् ।

अथाभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदम् ।

इति सत्यभ्युपेत्याशुश्रूषाविवादपदम् ।

अथ संविद्व्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ।

अथ स्वामिपालविवादपदम्।

इति सीमाविवादनिर्णयः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

इति दण्डपारुष्यम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

इति वाक्पारुष्यम् ।

इति दायविभागः ।

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् ।

इति पराशरधर्मसंहितायां व्यवहारकाण्डस्य विषयानुक्रमणिका ।

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरधर्मसंहिता ।

व्यवहारकाण्डम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परं
मज्जन्सज्जनतीर्थसंगनिपुणः सद्वृत्ततीर्थं श्रयन् ।
लब्धामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो
विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥

सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीरुग्यर्थी चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वंसहः ।
अष्टव्यक्ति[1]कलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दशप्रत्ययः
स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो[2] विजयते[3] श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिर्
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बेलोपद्मिका[4]
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा[5] सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।

---

१. B. C. read अष्टव्यक्त° for अष्टव्याक्ति°. २. A. reads °पुरन्धरो for °धुरन्धरो.
३. A. B. C. read विजयतां for विजयते. ४. D. reads °पद्मिता for °पद्मिका.
५. A. has marginal reading °तला for °टपा.

शक्त्या कोरकिता यशःसुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥
श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ ६ ॥
यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः।
परावरस्मृतजगदीहितासये
पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्तते ॥ ८ ॥

व्याख्याते आचार-प्रायश्चित्ते। अथ व्यवहारः प्रस्तूयते। यद्यप्यृणादानादीनामष्टादशपदानां व्यवहाराणां मध्ये कमपि व्यवहारं पराशरो न व्युत्पादितवान् तथापि आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां क्रमेण आचारान् ब्रुवन्

'क्षत्रियस्तु प्रजा रक्षन्,'

इत्यस्मिन्वचने क्षत्रियविशेषस्य राज्ञ आचारविशेषमेव-मवोचत्—

'क्षितिं धर्मेण पालयेत्'।

इति। तत्र क्षितिपालनं नाम क्षित्यादिश्रितासु प्रजासु दुष्टानां

१. A. B. C. read सुकीर्तेः. २. C. reads लोकनाथ° for भोगनाथ° and D. reads °बुद्धिस° originally, but it is corrected by red ink °बुद्धी स°. ३. A. and B. read °षु यथा, but B. has in correction °सुषमा° instead of °षुं यथा; while C. स्मृतिसुखमा°. ४. A. B. D. read पराशरस्मृति° for परावरस्मृत°. ५. C. reads °पालनादित्यादि श्रुतासु प्रजासु दुष्टानांशिष्टो.°

शिक्षया[1] शिष्टोपद्रवपरिहारः । एतदर्थ एव[2] हि[3] जगदीश्वरस्य राम-कृष्णादिक्षत्रियावतारः । तच्च गीतासु भगवता विस्पष्टमभिहितम्—

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ' ॥

(भ. गी. ४. ६-७)

इति । यथा महतां रावणादीनां शिक्षायै रामाद्यवतारस्तथा क्षुद्राणां चोरादीनां शिक्षायै राजावतार इति द्रष्टव्यम् । अत एव मनुः—

'अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य लोकस्य[4] राजानमसृजत्प्रभुः ॥
चन्द्रा[5]-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
इन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य[6] शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां[7] सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैव चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं[8] भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥

१. D. reads निग्रहः शिष्टोपद्रवपरिहारश्च. २. D. reads एतदर्थेनैव for एतदर्थ एव. ३. C. adds आह after एव. ४. C. and D. read सर्वस्य for लोकस्य. A. also in marginal reading and B. in correction read सर्वस्य for the same. ५. B. originally reads इन्द्रा° for चन्द्रा°. ६. D. reads आहृत्य for निर्हृत्य. ७. D. reads एव for एषां. ८. D. reads एवं for एनं.

बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नर१रूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दु२रुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशु-द्रव्यसंचयम् ॥
कार्यं चा३वेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्वतः ।
कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः' ॥

(म. स्मृ. ७. ३–१०)

इति । एतच्च सर्वनाचारकाँ४ण्डेऽस्माभिः राजधर्मान् व्याचक्षमाणैः प्रपञ्चितम् । बृहस्पतिस्तु विशेषतः ऋणादानादिव्य५वहार-विचारमेव राजोत्पत्तिप्रयोजनमभिप्रेत्य तद्विचारक्षमत्वमुपपाद-यितुमिन्द्राद्यात्मकत्वं राज्ञ उदाजहार—

'गुणध६र्मानतो राज्ञः कथयाम्यनुपूर्वशः ।
धनिकर्णिकसन्दिग्धौ प्रतिभू-लेख्य-साक्षिणः ॥
विचारयति यः सम्यक् तस्योत्पत्तिं निबोधत ।
सोमा-ऽग्न्यर्का-ऽनिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ॥
तेजोमा७त्रां समुद्धृत्य राज्ञो मूर्तिर्हि८ निर्मिता ।
तस्य सर्वाणि भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥
भयाद्भो९गाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ।

---

१. B. reads ऽनन्त° for नर°. २. C. reads दुरव° for दुरुप°. ३. B. C. D. read सो° for चा.° ४. B. and D. add एव after °काण्डे. ५. C. reads °व्यवहारमेव instead of °व्यवहारविचारमेव. ६. B. and C. read गुणधर्ममतो; while D. reads गुणधर्मवतो for गणधर्मानतो. ७. C. and D. read °मात्रं for °मात्रां. ८. D. substitutes वि° for हि. ९. C. reads भोगस्य for भोगाय; while D. reads भूयो भोगाय for भयाद्भोगाय.

नाऽराजके कृषि-वणिक्-कुसीदप[1]रिपालनम् ॥
तस्माद्वर्णाश्रमाणां तु नेताऽसौ निर्मितः पुरा[2]' ।

इति । लोके हि राजा भूपो नृप इत्येते शब्दा एकार्थवाचित्वेन प्रयुज्यन्ते । तत्र राजशब्दो रूढः । भूप-नृपशब्दौ यौगिकौ । भुवं पातीति भूपः । नॄन् पातीति नृपः । तथा च राज्ञो भूपालकत्वं मनुष्यपालकत्वं च गुणः । तत्प्रयुक्तो धर्मो व्यवहारविचारः । स च पूर्वमेवाभिहितः । किं तु वर्णाश्रमधर्मान्व्याचक्षाणेन बृहस्पतिना राजन्यपि क्षत्रियत्वरू[3]पवर्णप्रयुक्तो गृहस्थाश्रमप्रयुक्तश्च धर्मोऽभिहितः । अतः परं भूपत्वगुणप्रयुक्तो व्यवहारविचारात्मको राजधर्मोऽभिधीयते । धनिको धनप्रदाता । ऋणिकस्तदीयस्य धँ[4]नस्य गृहीता । तयोः सन्दिग्धि[5]र्विवादः । प्रतिभूस्तस्य प्रत्यर्पणं कारयिष्यामीति प्रतिश्रुत्य तदीयस्य भारस्य वोढा । लेख्यं धनसंख्यावृद्धिविशेषादियुक्तं पत्रम् । साक्षिण उत्तमा-ऽधमर्णयोः सम्प्रतिपन्ना मध्यस्थाः । एतेषां प्रतिभू[6]वादीनां त्रयाणां सन्दिग्धिर्न्यायान्याय[7]र्वर्तिताभ्यां सन्देहः । तस्मिन् सन्देहे सति यो राजा विचारयितुं प्रभवति तस्योत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः । यस्माद्राजा सोमेन्द्रादिदेवतांशसम्भवत्वात् [8]ऋणादानादीन् व्यवहारान् विचारयितुं प्रभवति तस्मात्तानसौ विचारयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. D. reads °पशु° for °परि.° २. D. reads सुरैः for पुरा. ३. D. does not add °रूप° after क्षत्रियत्व°. ४. D. substitutes अर्थस्य for धनस्य. ५. A. and B. read संदिग्ध° and C. संदिग्धे for संदिग्धिः. ६. A. reads °भूत्वादीनां: while B. also originally reads the same, but in correction of the same and in marginal reading of A. C. °भुवादीनि. ७. A. and B. read °प्रवर्तिताभ्यां. ८. B. originally reads ऋणादि° for ऋणादान°.

'व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोध-लोभविवर्जितः' ॥
(या. स्मृ. २. १.)

इति । अत्र व्यवहारशब्दो रूढि-योगाभ्यां निर्णयफलकमर्थि-प्रत्यर्थिविवादमाचष्टे । तत्र रूढिः कात्यायनेन निरूपिता—

'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।
साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते' ॥

इति । न्यायः शिष्टसम्प्रतिपन्नं लौकिकमाचरणं तस्य विस्तरः 'इदं मदीयं धनमन्येनापहृतम्' 'तत् क्षेत्रधनादिकं एतस्य युक्तं नान्यस्य' इत्युपपत्तिपुरःसरो निर्णयः । तस्मिन्न्यायविस्तरे विषयीभूते सति तत्प्रवर्त्तकोऽर्थि-प्रत्यर्थिनोर्यो विवादः स व्यवहार उच्यते । 'मदीयं धनमन्येनापहृतं तत्पुनर्मया साधनीयम्' इत्यर्थी यदुद्दिश्य प्रवर्तते तद्धनं साध्यम् । तच्च मूलं यस्य विवादस्य सोऽयं साध्यमूलः । अयं च कदा सम्पद्यत इत्यपेक्षायामुक्तम्—

'प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे' ।

इति ।

'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यान्न वार्धुषिः' ।

इत्यादिविधि-निषेधावुपलभ्य विहितानुष्ठाने प्रतिषिद्धवर्जने चोत्पन्न उत्साहः प्रयत्नस्तेन साध्यो धर्मनामकः पदार्थो यदा

---

१. B. C. D. read अर्थिविवादं instead of अर्थि-प्रत्यर्थिविवादं. २. C. reads विस्तारः for विस्तरः. ३. This sentence is not in A. B. C.; ४. B. originally reads अन्येन, but in margin reads अनेन ; while C. reads अनेकेन for अन्येन. ५. This sentence is not mentioned in C. ६. C. and D. read स for अयं. ७. This word is not mentioned in C.

विच्छिन्नो भवति तदानीमयं विवाद उपपद्यते[1] । असति तु धर्मविच्छेदे नास्ति[2] व्यवहारस्यावकाशः । अत एव नारदः—

'मनुः प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमबूभुजत् ।
धर्मैकतानाः पुरुषास्तदाऽऽसन् सत्यवादिनः ॥
तदा न व्यवहारोऽभून्न द्वेषो नापि मत्सरः ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहारः प्रवर्तते' ॥

(ना. स्मृ. १. १-२.)

इति । बृहस्पतिस्तु द्वेष-लोभादिदुष्टस्यैव व्यवहारकर्तृत्वमाह[3]—

'धर्मप्रधानाः पुरुषाः पूर्वमासन्नहिंसकाः ।
लोभ-द्वेषाभिभूतानां व्यवहारः प्रवर्त्तितः'[4] ॥

इति । तस्माद्धर्मे विच्छिन्ने सति साध्यमूलो न्यायनिर्णयफलो विवादो व्यवहारशब्देन रूढ्याऽभिधीयते । हारीतोऽपि रूढिम्[5]-भिप्रेत्याह—

'स्वधर्मस्य यथा प्राप्तिः परधर्मस्य वर्जनम् ।
न्यायेन क्रियते यत्तु व्यवहारः स उच्यते' ॥

इति । व्यवहारशब्दस्य यौगिकमर्थं कात्यायन आह—

'विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः' ॥

इति । व्यवहार इत्यत्र वि शब्दो नानेत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते । अव-शब्दश्च सन्देहे वर्त्तते । तानेतानेवंविधानेकसंदेहहारिणो व्यवहारानर्थ्यादि[6]गतराग-द्वेषवशात् प्राप्तान् राजा सम्यग्विचारयेत् ।

१. C. reads उत्पद्यते for उपपद्यते. २. A. and B. had original reading नास्मिन्, but corrected form is नास्ति. ३. C. and D. read व्यवहर्तृत्वं for व्यवहारकर्तृत्वं. ४. B. originally reads प्रवर्तते, but corrected reads प्रवर्तितः; while D. reads प्रवर्तते for the same. ५. D. reads निरूढि° for रूढि.° ६. B. originally reads अर्थादि°, but corrected reads अर्थ्यादि°; while D. reads अर्घादि° instead of अर्थ्यादि°.

तद्विचारश्च राज्ञो गुणधर्मरूप आचारः। अतएवाचारकाण्डे व्यवहाराणामन्तर्भावमभिप्रेत्य पराशरः पृथग्व्यवहारकाण्डमकृत्वा 'क्षितिं धर्मेण पालयेत्,' इति सूचनमात्रं व्यवहाराणां कृतवान्। तानेतान् सूचितान् व्यवहारान् वयं स्मृत्यन्तराणि तन्निबन्धनानि चानुस्मृत्य यथाशक्ति निरूपयामः। तत्र पूर्वोदाहृताभ्यां रूढि-योगस्मृतिभ्यां व्यवहारस्वरूपं निरूपितम्।

अथ तद्भेदा निरूप्यन्ते। तत्र सपणत्वाऽपणत्वाभ्यां द्वैविध्यमाह नारदः—

'सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः।
सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पणः'* ॥

(ना. स्मृ. १. ४)

---

*अस्य व्याख्यनम्। व्यवहार इत्यनुवर्तते। व्यवहार एकः सोत्तरो अपरो अनुत्तर इति द्विलक्षणो ज्ञेयः। सोत्तरलक्षणं चास्यैव श्लोकस्योत्तरार्धेन व्याख्यातम्। 'सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वकः पण' इति। अत्र च व्यवहारस्य सोत्तरत्वे पणाधिक्यं केचिदपरिज्ञानादेव ब्रुवते। यत्किल लभ्यद्रव्यादधिकः पणो यत्र भवति स एव सोत्तर उच्यते। यत्पुनर्लभ्यद्रव्यादधिकः पणो न भवति सोऽनुत्तर इति। तदिदमसमञ्जसं वचनम्। किंतर्ह्यत्र मुनिनारदांतर्गतभावार्थोऽयमेवैष्वेवाक्षरेषु लक्ष्यः। यदेकं तावल्लभ्यद्रव्यं व्यवहारसंदेह एव स्थितं तिष्ठत्येव द्वितीयं पुनरिदं यदमर्षितो वादी प्रतिवादी वा एवंविधप्रभूतद्रव्यव्यवहारे ऽपि शतद्वयमात्रं शतैकमात्रं वार्धशतमात्रमपि यावन्निजविभवानुसारेण द्रव्यमुपन्यस्यति स एवाभ्यधिकः पणो दरिद्रस्य। अतः पणाधिक्यमेतत् द्वितीयद्रव्योपन्यास एव द्रष्टव्यम्। न पुनरनवस्थाप्रसंगो द्रव्याधिक्यविषय इति।

---

१. C. reads तानेव तेनैवात्र for तानेतान्; while D. तानेवात्र. २. B. and A. originally °स्मृ°, but corrected it read °सृ°; while C. and D. read °सृत्य for °स्मृत्य. ३. B. had formerly °पूर्वकः, but corrected became पूर्वतः; while C. and D. read °पूर्वकः for °पूर्वतः.

इति । 'अहं यदि पराजयेयं तदा शास्त्रापिताद्दण्डद्रव्यादधिकमेव द्रव्यं राज्ञे तुभ्यं च दास्यामि' इति पत्रं लिखित्वा यदभिभाषणं तदुत्तरं तेन सह वर्तत इति सोत्तरः । तद्रहितोऽनुत्तरः। पुनरपि चतुष्पादादिभिस्त्रयोदशभिः प्रकारैर्व्यवहारस्यावांतरभेदान् स एव निर्दिश्य विवृणोति—

'चतुष्पाद[2]श्चतुःस्थानश्चतुःसाधन एव च ।
चतुर्हितश्चतुर्व्यापी चतुष्कारी च कीर्तितः* ॥ (८)

तथाचोक्तमेवान्यैरपि च—

'वादी वा प्रतिवादी वा यः समर्थः स्वतारणे ।
द्रव्यं वित्तानुसारेण करोति स पणः स्मृतः' ॥

इति । अथवा किमन्येनायमभ्यधिकः पणशब्दः प्रशंसायामेव संबध्यते । यथा समस्तयुक्तव्यवहाराणां मध्ये स एवाभ्यधिको व्यवहारो यत्र 'विलेखापूर्वकः पण' इति यथोक्तम् । सोऽपि पणो यदि विलेखापूर्वको भवति तदा सोत्तरो व्यवहार उच्यते । अन्यथा पुनरनुत्तर एव । अस्य निगमः । लेखा लेखनम् । विशेषेण लेखा विलेखा । तत्पूर्वकः पणः कर्त्तव्य इति । अत्रापि मुनिभावार्थोऽयम् । यदि विलेखा लिखिताक्षरनिबन्धपूर्वः पणो भवति तदासोत्तरो व्यवहारोऽसौ । यदि पुनर्वाङ्मात्र एवानिबद्धाक्षरो मुक्तवचनैर्जल्पित एव न चाक्षरैर्निबद्धस्तदा सपणः कृतोऽपि अकृतवत् द्रष्टव्यः । यतो ऽनक्षरैर्निबद्धपणो निर्णयकाले व्यभिचरत्येव इति ॥ ४ ॥

* अत्रानेन श्लोकद्वयेनापि व्यवहारस्य संख्यापूर्वकः संज्ञासूत्रोपन्यास एव कृतः ॥ ८ ॥

---

१. B. originally had °दा°, but corrected it became °त्वा°; while C. and D. substitute °त्वा° for °दा.° २. In the word चतुष्पादः C. and D. read चतुष्पाच्च for चतुष्पादः.

2

त्रियोनिर्द्व्यभियोगश्च द्विद्वारो द्विगतिस्तथा ।
अष्टाङ्गोऽष्टादशपदः शतशाखस्तथैव च* ॥ (९)
धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् ।
चतुष्पाद्व्यवहारोऽयमुत्तरः पूर्वबाधकः† ॥ (१०)
§तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं तु स्वीकरणे राजाज्ञायां तु शासनम् ॥ (११)

---

* सविस्तरार्थप्रतिपत्तिविवरणं वक्ष्यमाणमुपरितनश्लोकैः शास्त्रकार एव करिष्यति ॥ ९ ॥

† एवं चतुष्पादो ऽयमभिहितो व्यवहारः। अस्य चैवंनिर्दिष्टचतुष्पादस्य चतुर्णामपि पादानां विवरणश्लोको ऽयमनुगत एव भवति ॥ १० ॥

§ यदा धनिकर्णिकयोरेकान्तव्यवहारेऽपि परस्परं सत्याच्चलनं नास्ति तदाऽसौ सत्यव्यवहार उच्यते। तस्मिन् सत्यसंव्यवहारे साक्षात् धर्म एव स्थितो भवति । सच व्यवहार-चरित्र-राजशासनानामदत्तावकाशस्व-रूपत्वेन स्वतो वर्तमानः धर्म एवोच्यते ।'व्यवहारस्तु साक्षिषु' इति यदुक्तं तत्र धनिकर्णिकयोरेकतरदोषादपि सत्यधर्मचलनशङ्कोत्पत्तौ संजातायां साक्षिप्रत्ययो यः संव्यवहारः प्रवर्तते स व्यवहार इत्युच्यते । सचोत्तर-पूर्वस्य बाधयोत्पन्नस्तेन पूर्वबाधक इति। यत् 'चरित्रं पुस्तकरणे' इत्युक्तं तच्चरित्रमिति पत्रक-भूज- चीरक-संपुटिकादिषु साक्षिस्वहस्तसुनिबद्धं कृत्वा यो व्यवहारः प्रवर्तते स चरित्रमित्युच्यते। स च पूर्ववाक्यात्'उत्तरः पूर्वबाधक' इति। यस्तु राज्ञा समावेदितो व्यवहारः स राजशासनायत्तः सर्वेषामप्येतेषामधिकः सर्वोत्तरश्च । यत इत्युक्तम्—

'ग्रामे दृष्टः पुरे याति पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
राज्ञा दृष्टः कुदृष्टो वा नास्ति पौनर्भवो विधिः' ॥

इति। तदेवायं चतुर्विभागरूपत्वाच्चतुष्पादो व्यवहारः । तदा तदत्र लोकसंव्यवहारः संव्यवहार इत्युच्यते । स च द्विविधः प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तितोऽपि देश कालवशात् ॥ ११ ॥

सामाद्युपायसाध्यत्त्वाच्चतुःसाधन उच्यते ।
चतुर्णामपि वर्णानां रक्षणाच्च चतुर्हितः* ॥ (१२)
कर्तॄनर्थो[1] साक्षिणश्च सभ्यान्[2] राजानमेव च ।
व्याप्नोति पादशो यस्माच्चतुर्व्यापी ततः स्मृतः† ॥ (१३)
धर्मस्यार्थस्य यशसो लोकपंक्तेस्तथैव[3] च ।
चतुर्णां करणादेष चतुष्कारी प्रकीर्तितः‡ (१४) ॥
कामात् क्रोधाच्च लोभाच्च त्रिभ्यो यस्मात् प्रवर्तते[4] ।
त्रियोनिः कीर्त्यते तस्मात्[5] त्रयमेतद्विवादकृत् ॥ (२६)

---

*साम-भेदोपप्रदान-दण्डैश्चतुर्भिरपि साधनोपायैर्यथावसरप्रयुक्तैःसाध्यते तेन चतुःसाधन उक्तः । एवं चायमस्खलितप्रवृत्तधर्मा व्यवहारः चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च रक्षणात्परिपालनाच्चतुर्हितो भवतीति ॥ १२ ॥

†स च यदा सुदृष्टो भवति ततश्चतुरोऽप्येतान्पादशो धर्मरूपेण व्याप्नोति। अथ कुदृष्टो भवति ततस्तानेव पापरुपेण व्याप्नोति इति चतुर्व्यापीति ॥ १३ ॥

‡लोकपङ्क्तिर्जनानुरागः । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां चतुर्णामपि करणात् चतुष्कारीति उच्यते ॥ १४ ॥

---

१. D. reads कर्त्तारं तत् for कर्तॄनथो. २. C. reads सत्यात् for सभ्यान्. ३. A. reads °हेतोः also B. the same, but corrected reads °पक्तेः. ४. A. and B. read °श्च वर्त्तते instead of प्रवर्त्तते. ५. A. reads येन. B. also originally reads येन, but corrected reads तस्मात् and तत्र; while C. reads यस्मात्, and D. reads यत्र.

द्व्यभियोगस्तु विज्ञेयः शंका-तत्वाभियोगतः।
शंकाऽसतां तु संसर्गात् तत्वं होढादिदर्शनात्॥* (२७)

पक्षद्वयाभिसम्बन्धात्[1] द्विर्द्वारः[2] स उदाहृतः।
पूर्ववादस्तयोः[3] पक्षः[4] प्रतिवादस्तदुत्तरः[5]† ॥ (२८)

---

*तत्र द्विप्रकार एवाभियोगो भवति। एकः शंकाभियोगो द्वितीयस्तत्वाभियोगः। एतयोश्च द्वयोरपि लक्षणमेकस्यैव श्लोकस्यार्धेनाभिहितम्। शंका सदा असत्संसर्गादिति। असन्तो ये प्रसिद्धाश्चोरकर्मवृत्तयः। तथा वेश्याद्यूतव्यसनं चासत् एतेषु यस्य सदा अत्यासक्तिर्दृश्यते तस्य गृहभेदज्ञस्योपरि नाष्टिकस्य पुरुषस्य महती शङ्का समुत्पद्यते। तेनार्थचलनं तस्यासत्संगिनो नाष्टिकोऽभियोगं यं ददाति स शंकाभियोग उच्यते। यस्तु तत्वाभियोगः स होढादिदर्शनाद्भवति। स्वकीयं द्रव्यं यन्नष्टं तद्धोढमुच्यते। तं दृष्ट्वा योऽभियोगः परस्य दीयते स तत्वाभियोग उच्यते। तत्र शंकाभियोगस्य देवकुलं निर्णयस्थानम्। तत्वाभियोगस्य राजकुलमिति॥ २७॥

† पूर्वपक्षरूपं प्रथमं द्वारं तेन द्वारेण व्यवहारः प्रविशति। द्वितीयं द्वारं प्रतिपक्षस्थित उत्तरवादी यानि वदति तेन द्वारेण प्रविशतीति॥ २८॥

---

१ B. originally reads संबद्धो but corrected reads सम्बन्धात्, while C. and D. read, संबन्धात् for संबद्धो. २. Only C. reads द्विवारः for द्विर्द्वारः. ३. In this whole line A. B. C. read पूर्वपाद° and प्रतिपाद°, respectively. ४. B. originally reads °स्तु यो, but corrected reads °स्तयोः. ५. B. before correction had °स्तु उत्तरः but after °स्तदुत्तरः.

भूतच्छलानुसारित्वात् द्विगतिः स उदाहृतः ।
भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम् ॥* (२९)
राजा सत्पुरुषः सभ्याः शास्त्रं गणक-लेखकौ ।
हिरण्यमग्निरुदकमष्टाङ्गः स उदाहृतः ॥† (१५)
‡ऋणादानं ह्युपनिधिः संभूयोत्थानमेव च ॥ (१६)

---

* व्यवहारो यथा प्रवेशकाले द्विर्द्वारः तथा नियमनकालेऽपि द्विर्गतिः । तत्र व्यवहारस्यैका गतिर्धर्मन्यायतत्वभूतार्थनिर्णयेन भवति । द्वितीया प्रमादाभिहितनिर्णयेन भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

† तत्र राजपुरुषो दुष्टावकोटनार्थीतस्यानवसरे राजकीयचक्षुर्भूतो राज्ञा नियुक्तः प्राड्विवाकः पुरुषः । स उभयात्मकः सत्यश्च राजपुरुषश्च । तथा सभ्या उपरिवक्ष्यमाणलक्षणाः । तथा शास्त्रं मनु-नारदविश्वरूपात्मकम् । सत्यासनं शतभेदव्यवहारदण्डनियमसन्देहविच्छेदकारकम् । तथा लेखकः स्थानप्रतिबद्धः । भाषोत्तरक्रिया जयपत्रादिलेखनोपयोगी । हिरण्यमग्निरुदकमिति एतान्यपि त्रीणि प्रत्यक्षदेवतास्वरूपाणि । इत्येतान्यष्टावप्यङ्गानि यदा सभायां संनिहितानि भवन्ति तदा दिव्यादिष्वपि धर्मः साक्षादेव । तीर्थं सत्यासत्ययोर्विभक्तिं परिस्फुटिकरोति ॥ १५ ॥

‡ अथाष्टादशपदमुच्यते । तस्य 'ऋणादान' मित्यादि सूत्रम् ।

एवं चैषामष्टादशव्यवहारपदानां मध्ये यस्य यस्य पदस्य ये ये निरूपणीया व्यवहारभेदा मुनिना दृष्टास्तस्य तस्यैव ते ते संख्यापूर्वकाः संयोज्य संततप्रकरणस्थिता एव द्वात्रिंशन्मात्रा अपि सविस्तरमभिहिताः । एष सकलशास्त्रार्थसंग्रहः । तेषां च यथाक्रमस्थितिभेदसहितानामष्टादशव्यवहारपदानामनुलग्ना एव निर्णया भविष्यन्ति । तेन व्यवहारभेदा अपि द्वात्रिंशदधिकशतप्रमाणाः । शाखोपशाखावस्थिताः संक्षेप-विस्तर-संख्योपलक्षिता इहापि लिख्यन्ते । तत्रतावत्संक्षेपसंख्येयम् ।

---

१. D. reads तत्त्वादि° for तत्त्वार्थ°. २. C. reads °हृतं for °हितं in the word प्रमादाभिहितं.

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रयः ॥ (१७)

दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाऽभ्युपेत्य च ॥ (१६)

विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥ (१७)

इदानीमियमेव भेदसंख्या प्रत्येकतामुद्दिष्टव्यवहारपदशाखाभेदैः सविस्तरादभिधीयते। तत्र ऋणादाने देयादेयादिभेदाः कृताः। ऋणभेदो धनभेद आपद्ब्राह्मणवृत्तिः। प्रमाणभेदः। कुसीद-वार्धुषिकभेदौ। प्रतिभूभेदः। आधिभेदो लेख्यभेदः। असाक्षिभेदः। पूर्वोत्तरसाक्षिनियमः। षड्विवादपदकसाक्षिनिन्दा। साक्षिप्रत्युद्धारः। कूटसाक्षिकम्। साक्ष्यधिश्रावणा। साक्षिवलाबलम्। लेख्यसाक्ष्यभावविधिः। घटविधिः। अग्निविधिः। उदकविधिः। विषविधिः। कोशविधिः इति पंचविंशति भेदमृणादानं भवेत्।

तथा औपनिधिके—न्यासः। औपनिधिकम्। याचितकम्। अन्वाहितकम्। शिल्पिहस्तगतमिति भेदाः षट्। संभूयसमुत्थाने—सामवायिकम्। ऋत्विग्याज्यम्। शौल्किकं चेति भेदत्रयम्। दत्ताप्रदानिके—देयमदेयं दत्तमदत्तं चेति भेदचतुष्टयम्। अशुश्रूषाभ्युपगमे—शुश्रूषाभेदः। अशुभकर्मभेदः। शिष्यवृत्तम्। अन्तेवासिवृत्तम्। अधिककर्मकृद्वृत्तम्। स्वामिप्रसादाद्दास्यविमोक्षश्चेति भेदा नव। वेतनस्यानपाकर्मणि—भृतकवेतनम्। गोपालादिकम्। पण्यस्त्रीशुल्कविधानम्। भाटकविकल्पश्चेति भेदचतुष्टयम्।

अस्वामिविक्रये—अस्वामिविक्रयो निधिलाभश्चेति भेदद्वयम्। विक्रियासंप्रदानमेकभेदम्। क्रीत्वानुशये—कालभेदः। परिभुक्तवासोनियमः। धातुक्षयभेदः। तान्तवसंस्कारश्चेति भेदचतुष्टयम्। समयस्यानपाकर्मैकभेदम्। तथा क्षेत्रजे-क्षेत्रवादो गृहवादः। उद्यानवादो निपानवादः। आयतनवादो ग्रामवादश्चतुष्पथादिभूषणप्रतिषेधः। सेतुविधानं। खिलविषयः सस्यरक्षा सस्यवृद्धिहेतुविधानम्।

---

१. C. reads व for वा°. २. C reads °विक्रियाः for °विक्रयः. ३. B. originally reads कृत्वा, but corrected क्रीत्वा.

समयस्यानपाकर्म विवादः क्षेत्रजस्तथा ।
स्त्रीपुंसयोश्च संबन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥ (१८)
वाक्पारुष्यं तथैवोक्तं दण्डपारुष्यमेव च ।
द्यूतं प्रकीर्णकं चैवेत्यष्टादशपदः स्मृतः ॥ (१९)
एषामेव प्रभेदोऽन्यो द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।
क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशाखो निगद्यते' ॥ (२०)
(ना. स्मृ. १. ८-२१)

स्त्री-पुंसयोः संबन्धे—पुंस्त्वपरीक्षा । कन्यादाननियमः । ऋत्विग्व्यतिक्रमदोषः । कन्यादानकालः । कन्यावरयोरदुष्टदूषणापराधः । विवाहविधिः । स्वैरिण्यादिविधानम् । अपत्यताविवेकः । संग्रहणविधानम् । स्त्रीव्यतिक्रमदण्डः । गुरुतल्पलक्षणम् । पश्वादिगमनदोषः । पत्यभावेऽपत्यविधिः । जारजातविधानम् । नियुक्ता-ऽनियुक्तापरगमनविधिः । दुष्टस्त्री-पुरुषविधानम् । प्रोषितभर्तृकानिर्णयः । संकेतलक्षणम् चेत्येवं विंशतिभेदाः ।

दायभागे—रिक्थभागविवेकः । तद्भागनिरूपणा । अविभाज्यानियमः । स्त्रीधननिरूपणा । स्त्रिया अभावे स्त्रीधननिरूपणा । भ्रातृद्रव्यविधिः । मातापितृपुत्रविभागः । अज्ञातपितृपुत्रिकादिविधिः । अनियुक्तपितृविधानम् । दीर्घतीव्रामयादिपुत्रांशविधिः । संसृष्टिपुत्रविभागः । प्रेतादिभ्रातृद्रव्यलब्धविधिः । कुटुम्बार्थे युक्तायासादिविधिः । विभागसंदेहनिर्णयः । पुत्रसंख्यानियमश्चेति भेदानामेकोनविंशतिः ।

साहसे—साहसलक्षणम् । साहसदण्डविधानम् । आधिच्छलस्तेयम् । क्षुद्रद्रव्यमध्यमोत्तमविधानम् । द्विविधतस्करलक्षणम् । तस्करस्य व्यवकर्षणम् । भक्तावकाशदानादि । चौरविधिः । साहसस्तेयदण्डः । पदेन चौरान्वेषणविधिः । चोराभावे चौरादिद्रव्यापनयनं चेति द्वादश भेदाः ।

वाक्पारुष्ये—तद्भेदः । दण्डपारुष्ये तद्भेदः । उभयोर्दण्डलक्षणं चेति भेदत्रयम् । द्यूतसमाह्वयमेकभेदम् । प्रकीर्णके—राज्ञा स्वयं वर्णाश्रमपालनम् । राजोपवर्णनम् । राज-ब्राह्मणवृत्तिः । स्वद्रव्यदाने राज्ञोऽभ्यनुज्ञा । ब्राह्मणकर्मवृत्तिनिरूपणम् । अष्टमंगलकविधानमिति षड्भेदाः । एवमेतेष्वष्टादशप्रधानव्यवहारपदेष्वंतर्गतव्यवहारपदभेदाः द्वात्रिंशदधिकशतं भवन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ १६-२० ॥

इति। ननु-धर्मादीनां पादत्वमयुक्तम्। प्रतिज्ञोत्तर-प्रमाण-निर्णयानां व्यवहारपादत्वात्। यतो याज्ञवल्क्यः प्रतिज्ञादीनि प्रकृत्याह[1]—

'चतुष्पाद्व्यवहारोऽयं* विवादेषूपदर्शितः'

(या. स्मृ. २. ८.)

इति। बृहस्पतिरपि—

'पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयः स्मृतः'॥

इति। नायं दोषः। धर्मादीनां प्रकारान्तरेण पादत्वोपपत्तेः। योऽयं निर्णयाख्यश्चतुर्थः पादोऽभिहितः। स धर्मादिभिश्चतुर्भिर्निष्पद्यते। तदाह बृहस्पतिः—

'धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया।
चतुष्प्रकारोऽभिहितः संदिग्धेऽर्थे विनिर्णयः'॥

इति। तस्मान्निर्णयहेतुतया धर्मादीनां व्यवहारपादत्वं भविष्यति। तेषां च निर्णयहेतुत्वं कात्यायनेन प्रपञ्चितम्—

'दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम्।
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र स धर्मेणैव निर्णयः'॥

इति। दोषकारी वाक्पारुष्यादिकारी। यस्मिन्विवादे व्यवहारे चरित्र-राजशासननैरपेक्ष्येण धर्माभिमुखः सन्नेधर्माद्भीतः[2] स्वकी-

*चतुष्पाच्चतुरंशकल्पनया विवादेषु ऋणादानादिषु उपवर्णितो दर्शित इत्यर्थः। भाषोत्तरक्रिया-साध्यसिद्धिरित्याख्याः चत्वारः पादाः। संप्रतिपत्त्युत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्यासाध्यत्वाच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्ति। अतः तत्र द्विपात्त्वमेव भवति।

१. B. originally reads प्रकृत्याहीनि, but corrected reads प्रतिज्ञादीनि.
२. D. reads सद्धर्मो° for सन्नध°.

यं दोषकर्तृत्वं स्वयमेवांगीकरोति यत्र धनस्वामी व्यवहारादि-प्रयासमंतरेणाधर्माभिमुखाद्धनापहारिणः स्वकीयं धनं प्राप्नोति तत्र दोषकारिणो धर्माभिमुख्यमेव निर्णयहेतुः । व्यवहारस्य निर्णयहेतुत्वं स एवाह—

'स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।
कार्याणां निर्णयार्थे[1] तु व्यवहारः स्मृतो हि सः' ॥

इति । यत्र धर्मशास्त्रकुशलैर्विद्वद्भिरर्थिप्रत्यर्थिनोरग्रे निर्णयार्थं[2] धर्मशास्त्रं प्रख्यापितं भवति स निर्णयो व्यवहारजन्यः । चरित्रजन्यं निर्णयमाह स एव—

'यद्यदाचर्यते[3] येन धर्म्यं चाधर्म्यमेव[4] वा ।
देशस्याचरणं नित्यं चरित्रं तद्धि कीर्तितम्' ॥

इति । शास्त्रोक्तधर्मानपेतं धर्म्यं तद्विपरीतमधर्म्यम् । तदुभयं देशाचारानुसारेण यत्र स्वीक्रियते तत्र चरित्रं निर्णयहेतुः राजशासनस्य निर्णयहेतुतामाह स एव—

'न्यायशास्त्राविरोधेन[5] देशदृष्टेस्तथैव च ।
यद्धर्मं स्थापयेद्राजा न्याय्यं[6] तद्राजशासनम्' ॥

इति । न्यायशास्त्रमिति व्यवहारप्रतिपादकस्मृतिशास्त्रम् । तस्य च देशाचारस्याविरोधेन राजायमनुशास्ति स निर्णयो राजशा-सनजन्यः । यथोक्तानां धर्मादीनां चतुर्णां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्य बाध्यत्वं उत्तरस्योत्तरस्य बाधकत्वं च बृहस्पतिना प्रपञ्चितम्—

१. D. reads निर्णयाद्धेतोः for निर्णयार्थे तु. २. C. and D. read निर्णयाय for निर्णयार्थं. ३. D. reads आचरते for आचर्यते. ४. C. and D. read वा° for चा°. ५. B. originally reads °शास्त्र°, but corrected °शास्त्रा°. ६. B. originally reads न्यायं, but corrected न्याय्यं; while C. substitutes स्थाप्यं and याप्यं.

'शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।
व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि वर्द्धते ॥
देशस्थित्याऽनुमानेन नैगमानुमतेन च ।
क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥
विहाय चरिताचारं यत्र कुर्यात्पुनर्नृपः ।
निर्णयं सा तु राजाज्ञा चरित्रं बाध्यते तया' ॥

इति । चतुर्षु वर्णेषु यःकश्चिद्राजद्रोहं कृत्वा राज्ञा तर्जितः सन् अतिभीरुतया स्वापराधमङ्गीचकार तत्र समीपवर्तिनः साक्षिणो वर्णिवधं निवारयितुमिच्छन्तः सत्यमुल्लंघ्य–

'तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्'

(म. स्मृ. १०. १३०.)

इत्येतादृशं शास्त्रमेवाश्रित्य तदीयमपराधं पर्यहार्षुः । तत्र व्यवहारेण धर्मो बाध्यते । केरलदेशादौ वेश्यागमने साक्षिभिरापादितेऽपि देशाचारवशान्नायं राज्ञा दण्डयते । तत्र चरित्रेण व्यवहारस्य बाधः। सत्यपि तादृशे देशाचारे त्वयैवं न कर्तव्यमिति राजा चेदनुशास्ति तदा राजाज्ञया चरित्रस्य बाधः। य एते प्रोक्ता धर्मादयश्चत्वारः पादाः ते चतुर्षु सभ्यादिषु प्रतिष्ठिताः । दोषकारी स्वयमनृताङ्गीतोऽप्यपराधोऽस्तीति सत्यं

१. C. and D. read शास्त्रमेव स° for शास्त्रं केवलम्. २. B. originally reads वर्द्धते, but corrected हीयते; while C. and D. read नीयते for वर्द्धते. ३. B. originally reads बाध्यते, but corrected कथ्यते; while C. and D. both read साध्यते for बाध्यते. ४. B. originally reads °त्तु नर्तनम् for पुनर्नृपः. ५. C. and D. read राज्ञो भीतः सन् for राज्ञा तर्जितः सन्. ६. A. has marginal reading तादृशैतन्न व्यवहर्तव्यम्; while B. has original reading, the same, but corrected त्वयैतन्न व्यवहर्तव्यम्. ७. A. has marginal readings सत्या° and सामा° and B. has corrected readings सत्या° and सभ्या.° ८. A. in marginal reading reads अपराधात्; while B. originally reads अपराधात् and corrected अनृतात्.

ब्रूते । अतो धर्मस्य सत्येऽवस्थानम् । प्रतिज्ञोत्तरयोः कृतयोः साक्षिणा यस्य पक्षोऽभ्युपगम्यते तस्य जयः । तेन व्यवहारस्य साक्षिण्यवस्थानम् । कर्नाटकदेशे बलान्मातुलसुताविवाहो न दोषाय । केरलदेशे कन्याया ऋतुमतीत्वं न दोषायेत्येवमादिकस्तद्देशेसमयः[1] । तत्र तत्र पत्रादिशासनेऽवतिष्ठते । शिष्यत इति शासनम् । राजानुशासनेन[2] प्रजानां वर्तनम् । तत्र राजाज्ञायां प्रतिष्ठितं साम-भेद-दान-दण्डैश्चतुर्भिर्दोषकारिणो दोषनिवारणाच्चतुःसाधनत्वम्[3] ॥ चतुर्हितत्वं विस्पष्टम् । कर्त्रादिचतुष्टयव्यापित्वं[4] मनुना स्पष्टीकृतम्—

'पादो धर्मस्य कर्तारं पादो गच्छति साक्षिणम् ।
पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति'* ॥
(म. स्मृ. ८, १८.)

---

* नचैषा मनीषा कर्तव्या अर्थिना प्रत्यर्थिना वान्यतरस्य भूम्याद्यपह्रियते स एव भूम्यपहारदोषभाग् भवति । वयं तु तदकारिणः किमिति दोषवंतः स्यामो ? यतस्तस्यायं चतुर्धा विभज्यते । अर्थवादश्चायम् । न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमस्ति । तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधादुत्पद्यते मिथ्यालम्बनम् । राज्ञः स्वयमपश्यतोऽप्यधिकृतराजस्थानीयादिदोषात् दोषवत्त्वम् । यदि राजाधिकृतो मिथ्याचरितेन शापितः पराजितं दुष्टं न गृण्हीते न च पुनः सम्यङ्निर्णयं करोति ततः सोऽपि पापभाग्भवति । अधिकृतोपलक्षणार्थं वा राजग्रहणम् । यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति । यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य दोषः । यदा पुनर्निन्दार्ह एव निन्द्यते तदा राजा भवत्यनेनाः अपापः । सभासदोऽपि तस्मात् पापाद्विमुच्यन्ते । तत्सर्वमेवैनः कर्तारमेवैकं प्रतिपद्यते । यथाह नारदः—

'राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते' इति ।

---

१. A. and B. originally read तादृशः, but A. has marginal reading तद्देश° and B. has corrected the same. २. A. has marginal reading राजानुज्ञानुसारेण and B. has corrected reading the same. ३. In A. this word दोषनिवारणात् is not found. ४. A. originally reads °व्याप्तित्वं.

इति । जेतुर्नृपस्य वा धर्मोऽर्थयशो-लोकानुरागसंपादनाच्चतु-ष्कारित्वम् । त्रियोनित्वं स्पष्टम् । असतां कितव-स्तेनादीनां संसर्गं यःकरोति तस्मिन्नपि चौर्यादिशंका जायते।होढा अपहृत-द्रव्यादिदर्शनं तल्लिङ्गं वा तस्मादभियोगो भवति। अर्थि-प्रत्यर्थि-नोर्यौ पूर्वोत्तरपक्षौ तौ व्यवहारस्य प्रवर्तकौ तस्मात् द्विद्वारत्वम् । द्रव्यसंख्यादिकं याथातथ्येनान्यथा वा राजादीनामग्रे यदा ब्रूते तदा तस्योभयस्योपरि व्यवहारः प्रवर्तते ततो द्विगे-तित्वम् । अष्टाङ्गेषु स पुरुषो राजेत्येतदेकमङ्गम् । अतो-नास्ति नवत्वसंख्याप्रसक्तिः । ऋणादानादीनामष्टादशपदानां स्वरूपमुपरिष्टात्तत्रतत्र विचारयिष्यते । एतेषामष्टादशपदानां मध्येएकैकस्य पदस्यावांतरक्रियाभेदादनंतभेदभिन्नत्वं ज्ञातशा-खत्वम् । एतानष्टादशपदानवांतरानन्तभेदभिन्नान्व्यवहारान्प्र-कारान्तरेण द्वेधा उपसंगृण्हाति कात्यायनः—

'द्विपदे साध्यभेदात्तु पदाष्टादशतां गते ।
अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा' ॥

इति । द्विपदत्वं विशदयति बृहस्पतिः—

'द्विपदो व्यवहारस्याद्धन-हिंसासमुद्भवः ।
द्विसप्तकोऽर्थमूलस्तु हिंसामूलश्चतुर्विधः' ॥

---

१. A. has marginal reading °शास्त्रयशो° for °यशो° and B. has correction. २. C. reads द्विमतित्वम् for द्विगतित्वम्. ३. B. originally reads विचारिष्यते, but corrected विचरिष्यते, C. reads विवरिष्यते, and D. विचारयिष्यंते. ४. A. and B. originally read °शास्त्र°, but in margin A. reads °शाख° and B. corrected; while C. D. also read °शाल° instead of °शाख°. ५. C. and D. simply read संगृण्हाति. ६. B. originally reads द्वे पदे, but corrected द्विपदे; while C. and D. read द्वे गती for द्विपदे. ७. A. has °क्षि° in margin, B. corrected. C. originally reads °धि° for °ध्य.°

इति। तदेतदुभयविधं स एव विवृणोति—

'कुसीद-निधि[1]-देयाख्यं संभूयोत्थानमेव च
भृत्यदान[2]मशुश्रूषा भूवादोऽस्वामिविक्रयः ॥
क्रय-विक्रयानुशयः समयातिक्रमस्तथा।
स्त्री-पुंसयोगः स्तेयं च दायभागो ऽक्षे[3]देवनम् ॥
एवं सम्यक् समुत्थानं पदानि च चतुर्दश।
पुनरेव प्रभिन्नानि क्रियाभेदैरनेकधा ॥
पारुष्ये द्वे साहसं च परस्त्रीसंग्रहस्तथा।
हिंसोद्भवपदान्येवं चत्वार्याह बृहस्पतिः[4]' ॥

इति। जगति संभावितानशेषान्विवादानुक्तेष्वष्टादशसु स एवान्तर्भावयति—

'पदान्यष्टादशैतानि धर्मशास्त्रोदितानि तु।
मूलं सर्वविवादानां ये विदुस्ते परीक्षकाः' ॥

इति। इति व्यवहारपरिच्छेदः ॥

अथ सभा निरूप्यते।

तत्र बृहस्पतिः—

'दुर्गमध्ये गृहं कुर्याज्जलवृक्षा[5]वृतं पृथक्।
प्राक्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत् सभाम् ॥

---

१. B. originally reads °निष्ठो,° but corrected °निधि° and °निध्य°; while C. °निधि° and D. °निध्य°. २. B. originally दार°, corrected दान°; while C. reads दाद्द° for दाय°. ३. A. and B. originally read ऽथ°, but corrected read ऽक्ष°, C. and D. also substitute ऽस्त्र°. ४. B. has marginal reading प्रजापतिः and B. corrected. ५. D. reads °वृक्षान्वितं for °वृक्षावृतं.

माल्य-धूपासनोपेतां बीज-रत्नसमन्विताम्।
प्रतिमा-लेख्य-देवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा' ॥

इति। गृहं राजगृहम्। तस्य प्राग्दिशि धर्माधिकरणभूता सभा। सा च वास्तुशास्त्रलक्षणोपेता कर्तव्या। तस्याः सभाया धर्माधिकरणत्वं कात्यायनो दर्शयति–

'धर्मशास्त्रविचारेण मूलशास्त्रविवेचनम्।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत्' ॥

इति। मूलस्याविदितार्थस्य सारासारविवेचनं तत्त्वनिष्कर्षः। तत्र प्रवेशनं स एवाह–

'प्रातरुत्थाय नृपतिः शौचं कृत्वा समाहितः* ।
गुरुं ज्योतिर्विदं वैद्यान्देवान्विप्रान्पुरोहितान् ॥
यथार्हमेतान्संपूज्य सुपुष्पाभरणांबरैः ।
अभिवन्द्य च गुर्वादीन्सुमुखां प्रविशेत्सभाम्' ॥

इति। प्रविश्य च विद्वद्भिर्मन्त्रिभिः सहकार्याण्यनुसन्दध्यात्। तदाह मनुः–

---

* शौच—गुरु-ज्योतिर्विदादिपूजनं नित्यकृत्यत्वेन विहितम्। न पुनर्व्यवहारदर्शननिमित्तम्। व्यवहारान् अदिदृक्षोरपि शौचादीनामवश्यकर्तव्यत्वेनोक्तत्वात्।

---

१. B. corrected reads °पद्दा° for °धूपा°. २. A. in margin reads °सार° B. originally reads °सार°, but corrected °शास्त्र°. D. reads °धर्म° for °शास्त्र°. ३. C. reads प्रवेशं for प्रवेशनं; whille D. substitutes प्रवेशकालं for प्रवेशनं. ४. A. and D. read the whole line thus प्रातरुत्थाय च नृपः कृत्वा नित्यं समाहितः। ५. A. has marginal reading समा°; while B. reads in correction समा° for पुरो°. ६. C. reads °भरणं नृपः; while D. reads °भरणैर्नृपः. ७. C. and D. read सुमुखान् for सुमुखां. ८. only D. substitutes तत्र for च.

'व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु[1] ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्[2] सभाम् ॥
तत्रासीनः स्थितो वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम्[3] ॥
प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि[4] पृथक् पृथक्' ॥
(म. स्मृ. ८. १-३)

इति । अथ[5] विचारकालमाह कात्यायनः—
'दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा कालत्रयं तु[6] यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः' ॥

इति । दिवसं अष्टधाकृत्वा प्रथमं भागमग्निहोत्राद्यर्थं मुक्त्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकालः । अत्र[7] वर्ज्यास्तिथीराह संवर्तः-
'चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाऽष्टमी ।
तिथिष्वासु न पश्येत्तु व्यवहारान्न नित्यशः'† ॥

---

† सामान्यतः प्रतिक्षणं प्रत्यहं च प्राप्तस्य व्यवहारदर्शनस्य अपवादोऽयम् । दिवसस्याष्टमभागवर्जनं चतुर्दश्यादितिथिवर्जनमपि सति सम्भवे द्रष्टव्यम् । दण्डपारुष्यादौ तु तत्कालमेव व्यवहारा द्रष्टव्याः । यथाह कात्यायनः—
'साक्षि-लिङ्गादिनाशने साध्यनाशस्य सम्भवे ।
न कालनियमं पश्येत् व्यवहारस्य दर्शने' ॥ इति ।

---

१. C. reads व्यवरदिदृक्षुः instead of व्यवहारान् दिदृक्षुः. २. C. reads प्राविशेत् for प्रविशेत्. ३. B. originally reads कारिणाम्, but corrected कार्यिणाम्. ४. D. reads व्यवहारान् instead of निबद्धानि. ५. in C. and D. अथ is not found. ६. D. substitutes च for तु. ७. This word is only found in C. and D.

इति। येयेमुक्ता सभा तस्याश्चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः—

'प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता मुद्रिता शास्त्रिता तथा।
चतुर्विधा सभा प्रोक्ता सभ्याश्चैव तथाविधाः॥
प्रतिष्ठिता पुरे ग्रामे चलानामप्रतिष्ठिता।
मुद्रिताऽध्यक्षसंयुक्ता राजयुक्ता च शास्त्रिता'॥

इति। राजगृहसमीपवर्तिनः सभास्थानान्मुख्यादन्यान्यमुख्यानि स्थानान्याह भृगुः—

'दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः।
निर्णयं येन गच्छंति वादं प्राप्य च वादिनः॥
आरण्यास्तु स्वकैः कुर्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा।
सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिनः॥
उभयानुमतं चैव गृह्णन्ति स्थानमीप्सितम्।
कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुर-ग्रामनिवासिनः॥
ग्राम-पौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिणः।
कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा'॥

---

१. A. has marginal reading एवं था; while B. originally reads एवं and corrected येयं. २. C. reads मुद्रिका for मुद्रिता. ३. B. originally reads शास्तिता, but correction is शास्त्रिता. ४. A. and C. originally read बला° and B. originally reads छला°, but corrected बला°. ५. A. and B. originally read शास्तिता; while corrected शास्त्रिता. ६. C. D. read विवादं for वादं. ७. च is not found in C. and D. ८. B. reads originally स्वास्तिकं, but corrected तु स्वकैः. ९. B. originally reads आर्थिकाः and corrected सार्थिकाः. १०. C. and D. read °वासिभिः for °वासिनः. ११. C. reads गृण्हते; while D. गृह्यते for गृण्हन्ति. १२. B. originally reads स्वामिनेप्सितम् and corrected स्थानमीप्सितम्. १३. B. orginally reads चातुर्विध्याः, but corrected चातुर्वैद्याः; while D. reads चातुर्वैद्याः. १४. B. originally reads वर्णिनः, but corrected वर्गिणः. १५. B. originally reads च प्रतिष्ठिताः instead of नृपतिस्तथा.

इति । स्वकैरारण्यकैः । ग्रामेऽपीत्यादिशब्दात् ये तु अरण्यादौ ग्रामे च निवसन्ति ते ह्युभयवासिभिः ग्रामवासिभिः अरण्यवासिभिर्वा निर्णयं कुर्युः । उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठिनः । सार्थिनो ग्रामयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः । मुख्या ग्रामण्यादयः । पुरं मुख्यं नगरम् । तस्मादर्वाचीनो ग्रामः । पुरग्रामनिवासिनां भेदः कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादिजनविशेषाणामेव । ग्रामाकारेणावस्थितजनविवादे समीपग्रामनिवासिभिर्निर्णयः । अर्थि-प्रत्यर्थिनोरनुशयानुमतं स्थानं कुलिक-सार्थमुख्य-पुरग्रामनिवासिनो गृण्हते । ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावास्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । गणाः कुलानां समूहः । श्रेण्यः रजकाद्यष्टादश हीनजातयः । चातुर्विद्या आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेताः* । वर्गिणो गणप्रभृतयः । तथा च कात्यायनः—

---

* विद्याचतुष्टयं कामन्दकीये प्रदर्शितम्—

‘ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
विद्याश्चतस्र एवैता लोकसंस्थितिहेतवः ’ ॥

इति । तत्र आन्वीक्षिकी—श्रवणादनु पर्यालोचना प्रयोजनमस्याः । न्यायविद्येत्यमरः । प्रत्यक्ष-परोक्षाभ्यामीक्षितस्य अर्थस्यानु पश्चात् ईक्षणं अन्वीक्षा । सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । इयं हि त्रयी वार्तादिविद्याचतुष्टयान्तर्गता आत्मविज्ञानहेतुका धर्मार्थसंसाधिका । एतस्यां ये कुशलास्ते विद्याचतुष्टयेऽपि कुशला एव । त एवात्र विवक्षिताः । न केवलं तर्कशास्त्रकुशलाः ।

---

१. This sentence is not found in A. B. and C. २. This sentence is not found in A. B. and C. ३. C. and D. read सार्थो for सार्थिनो. ४. C. reads °मादि कुर्वतो गणिताः for °मनिवासिनो गृण्हते, which is absurd; while D. reads गृह्यन्ते.

'गणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च श्रेणयस्तथा।
समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्णाख्या ये बृहस्पतिः'॥

इति। आयुधधराणां समूहो व्रातः। कुलान्यर्थि-प्रत्यर्थिनोः सगोत्राणि। कुलिकास्तत्र वृद्धा नियुक्ता अपि प्राड्विवाकसहितास्त्रयः सभ्याः नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः। सभ्यानाह याज्ञवल्क्यः

'श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः'॥

(या. स्मृ. २. २.)

इति। तेषां संख्यामाह बृहस्पतिः—

*'लोक-वेदाङ्ग-धर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा।

---

*मनुरपि सभां प्रविश्य व्यवहारान् पश्येदित्युक्त्वा सभाशब्दो लोके गृह-प्रासादविशेषेऽपि वर्तते—

'मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्कृता'

इत्यादिभारतोक्तेः क्वचित् पुरुषविशेषसंघटिताऽपि सभा भवेदिति तन्निरासार्थं सभाया लक्षणमाह—

'यस्मिन् देशे निषिदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुः'॥

(म. स्मृ. ८. ११.)

इत्युक्तवान्।

---

१. A. in marginal reading, B. in correction and C. originally substitute ग्रामस्थाश्च पुरस्थाश्च ब्राह्मणाः for गणाः पाखण्डपूगाश्च व्राताश्च, but D. reads the same as in original, A. only substituting ब्राह्मणाः for व्राताश्च. २. A. in marginal reading, and B. in correction; while C. and D. as usual read वर्ग्याख्याः for वर्णाख्याः. ३. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual read °स्ते for ये. ४. This sentence is dropped from C.; while D. substitutes ज्ञातम् for व्रातः. ५. B. and C. only mention अपि. ६. D. reads नृपतिर्ब्राह्मणादिसहितः for नृपति-ब्राह्मणादिसहिताः. ७. A. in marginal reading; while B. in correction and C. and D. as usual read °धर्माङ्ग-तत्व° for °वेदाङ्ग-धर्म°.

येत्रोपविष्टा विप्राः[2]स्युः सा यज्ञसदृशी सभा' ॥

इति । तत्र वर्ज्यान् स एवाह—

'देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिकाः शास्त्र[1]वर्जिताः ।
उन्मत्त[3]-लुब्ध-क्रुद्धाश्च न प्रष्टव्या विनिर्णये' ॥

इति । राज्ञः प्रतिनिधिमाह याज्ञवल्क्यः—

'अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान् नृपेण तु ।
सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्' ॥
(या. स्मृ. २. ३)

इति । सोऽपि राजवत्सर्वकार्याणि विचारयेत् । [4]तदाह मनुः—

'यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुंज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्या[5]ग्र्यामासीनः स्थित एव वा' ॥
(म. स्मृ. ८. ९-१०:)

इति । स च विचारको ब्राह्मणः प्राड्विवाक* इत्युच्यते तदाह बृहस्पतिः—

---

*अर्थि-प्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट् । तयोर्वचनं विरुद्धमविरुद्धं च सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । उक्तं च—

'विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तान् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततो मतः' ॥ इति ।

---

१. A. has marginal reading शास्त्रो°; while B. has original and corrected B. reads तत्रो°. २. A. has marginal reading लोकाग्र्याः; while B. has recorrected reading, C. and D. also read विप्राग्र्याः for विप्राः स्युः. ३. B. originally reads उन्मत्त-लुब्ध-क्रुद्धर्षा and corrected °क्रुद्धाश्च; while D. reads उन्मत्त-कुहका लुब्धाः. ४. C. reads यदाह for तदाह. ५. B. originally reads प्रविश्यारमा°, but corrected प्रविश्याग्र्या°; while D. reads प्रविश्येमा°.

'राजा कार्याणि संपश्येत्प्राड्विवाकोऽथ वा द्विजः।
न्यायांगान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थितः॥
बलेन चतुरङ्गेण यतो रञ्जयते प्रजाः।
दीप्यमानः स्ववपुषा तेन राजाभिधीयते॥
विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति[1] प्राड्विवाकोऽभिधीयते'॥

इति। नारदोऽपि—

'अष्टादशपदाभिज्ञः षड्भेदाष्टसहस्रवित्।
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः श्रुति-स्मृतिपरायणः॥
विवादसंश्रितं धर्मं पृच्छति प्रकृतं मतम्।
विवेचयति यस्तस्मात्प्राड्विवाकस्तु[2] संस्मृतः॥
*यथा शल्यं भिषक्कायादुद्धरेद्यन्त्रयुक्तितः[3]।
प्राड्विवाकस्तथा शल्यमुद्धरेद्व्यवहारतः'॥ (१६)॥

(ना. स्मृ. ३. १६.)

---

*यथा नष्टशल्यमदृष्टमपि दुःखोद्धरणीयमपि भिषग्वैद्यः शस्त्रक्रियानिपुण इत्यर्थः। बहुप्रकारं शल्यतन्त्रप्रयोगयुक्तिभिः शल्यमुद्धरेत्। एवमेव प्राड्विवाकः व्यवहारान्तर्गतं पापशल्यं अनुपलक्ष्यमपि व्यवहारयुक्तिभिरुद्धरेदित्यभिप्रायः।

---

१. C. reads वाग्वदति for प्राग्वदति. २. A. has marginal reading यत्तस्मात्; while B. corrected reads यत्तत्स्यात्. ३. A. has marginal reading °यद्य for यंत्र°; while B. originally reads यद्य and corrected यंत्र°.

इति । प्राड्विवाकस्य गुणाः स्मृत्यंतरे दर्शिताः—

'अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्रमायातो विचक्षणः ।
उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु' ॥

इति । प्राड्विवाकस्यानुकल्प्यमाह कात्यायनः—

'ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'यत्र विप्रो न विद्वान्स्यात्क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । तदवर्जने बाधमाह मनुः—

'जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ (२०)

यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ (२१)

द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति' ॥

(म. स्मृ. ८, २०—२२)

इति । गणक-लेखकावपि कार्यावित्याह बृहस्पतिः—

---

१. B. C. and D. read अनुकल्प° for अनुकल्प्य°. २. A. has marginal reading °तत्वज्ञं; while B. has original, but corrected reads °न्यायज्ञं. ३. C. and D. read ब्राह्मणो ब्रुवः instead of ब्राह्मणब्रुवः. ४. D. reads सम्पश्येत् for यः पश्येत्. ५. C. reads प्रक्षुभते for प्रक्षुभ्यते. ६. C. reads राष्ट्रे for राष्ट्रं.

'[1]शब्दोभिधानतत्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपि[2]ज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणक-लेखकौ ' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'त्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञं* स्फुटप्रत्ययका[3]रकम् ।
श्रुता[4]ध्ययनसंपन्नं गणकं योजयेन्नृपः ॥
स्फुटलेखं नियुञ्जीत शाब्दं लाक्षणिकं शुचिम् ।
स्पष्टाक्षरं जितक्रोधमलुब्धं सत्यवादिनम्' ॥

इति । साध्यपालोऽपि कर्तव्य इति तेनैवोक्तम्—

'साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ' ॥

---

*तत्रतावत् ज्योतिः शास्त्रस्य त्रयः स्कन्धाः । ते च गणितस्कन्धः जातकस्कन्धः, सिद्धान्तस्कन्धश्चेति त्रयः । तत्र गणितं द्विविधमुक्तं लीलावत्याम् । व्यक्तं पाटीगणितं अव्यक्तं बीजगणितमिति । जातक-स्कन्धे तु जातस्य शिशोः शुभाशुभचिन्ता । सिद्धान्तस्कन्धस्तु भास्क-राचार्यैः शिरोमणौ प्रदर्शितः । यथा—

'त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात्
चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः ।
भू-धिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं जन्मादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः' ॥

इति । एवं प्रकारकत्रिस्कन्धज्योतिषाभिज्ञो लेखकोऽत्र नियोक्तव्य इत्याशयः ।

---

१. A. has marginal reading राज्ञा वि° for शब्दाभि° and B. originally reads राज्ञा वि°, but corrected शब्दाभि°. २. B. originally reads °तिथिज्ञौ, but corrected reads °लिपिज्ञौ; while C. and D. read °क्षरज्ञौ and °विधिज्ञौ. ३. D. reads °कारणम् for °कारकम्. ४. A. has marginal reading सुतीर्या° for श्रुताध्य°; while B. originally reads सुतीर्याव्हान° and corrected श्रुताध्ययन°.

इति । बृहस्पतिरपि—

'आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थि-प्रतिवादिनाम् ।
सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स पूरुषः' ॥

इति । राज्ञा कतिपयैर्वणिग्भिरधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

'कुल-शील-वयो-वृत्त[1]-वित्तवद्भिरमत्सरैः ।
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम्' ॥

इति । कुलभूतैर्वृन्दभूतैरित्यर्थः । तेषामुपयोगमाह स एव—

'श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः[2]' ।

इति । यथोक्तराजादियुक्तायाः सभाया दशाङ्गानि सप्रयोजनान्याह बृहस्पतिः—

'नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणक-लेखकौ ।
स[3]हेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः साधनाङ्गानि वै दश ॥
एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः ।
न्यायं पश्येत्कृतमतिः सा सभाऽध्वरसंमिता ॥
दशानामपि चैतेषां कर्म प्रोक्तं पृथक्पृथक् ।
व[4]क्ताऽध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्याः कार्यपरीक्षकाः ॥
स्मृतिर्विनिर्णयं ब्रूते जयदानं धनं तथा ।
शपथार्थौ[5] हिरण्याग्नी जलं तृषित-लुब्धयोः[6] ॥

---

१. D. reads °वृद्धैः for °वृत्त°. २. D. reads °दर्शने for °दर्शिनः ३. A. B. C. read हेमाग्न्यम्बु-स्वपुरुषाः for सहेमाग्न्यम्बु-पुरुषाः. ४. B. originally reads वक्ताऽभ्यस्तो, but corrected वक्ताऽध्यक्षो; while D. reads सभाध्यक्षो for वक्ताऽध्यक्षो. ५. C. and D. read शपथार्थे for शपथार्थौ. ६. B. originally reads °क्रुद्धयोः, but corrected °लुब्धयोः; while C. reads °क्षुब्धयोः for the same.

गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्यायञ्च लेखकः ।
प्रत्यर्थिसभ्यानयनं साक्षिणां च स पूरुषः ॥
वाग्दण्डश्चैव धिग्दण्डो विप्राधीनौ तु तावुभौ ।
अर्थदण्ड-वधावुक्तौ राजायत्तावुभावपि ॥
राज्ञा ये विदिताः सम्यक् कुल-श्रेणि-गणादयः ।
साहस-न्यायवर्ज्यानि कुर्युः कार्याणि ते नृणाम्' ॥

इति। यथाविधिविचारे राज्ञः फलमाह कात्यायनः—

'सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मण-पुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः' ॥

इति। वैपरीत्ये दोषमाह मनुः—

'अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥
(म. स्मृ. ८. १२८.)

इति। सभ्यानां फलमाह बृहस्पतिः—

'अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
निरामयान्यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
इह कीर्तिं राजपूजां लभते स्वर्गतिं च सः ।
लोभद्वेषादिकं त्यक्त्वा यः कुर्यात् कार्यनिर्णयम् ॥
शास्त्रोदितेन विधिना तस्य यज्ञफलं भवेत्' ।

इति। विपक्षे दोषमाह कात्यायनः—

'न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हंति न संशयः ॥

---

१. C. and D. read °दर्धं for दर्थं. २. A. has marginal reading °धि° for °धी°; while B. had originally °पि°, but corrected became °धी.° ३. C. reads °गुहोदयः for °गणादयः.

अपन्यायप्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन् सभासदः ।
उपेक्षमाणाः सनृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥
अन्यायेनापि तं यांतं येऽनुयांति सभासदः ।
तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्बोधनीयः स तैर्नृपः ॥
न्यायमार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।
कर्तव्यं तत्प्रियं तत्र न सभ्यः किल्बिषी भवेत्' ॥

इति । कार्यानिष्पत्तावपि यथाशास्त्रावादिनो नास्ति प्रत्यवाय इति स एवाह—

'सभ्येनावश्यकर्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
शृणोति यदि नो राजा स्यात्तु सभ्यस्ततोऽनघः' ॥

इति । यदा तु राजा यथाशास्त्रं धर्मं श्रुत्वा दोषकारिणे पक्षपातं न करोति तदा निष्पापो भवति । तदाह मनुः—

'राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते' ॥
(म. स्मृ. ८. १९.)

इति । अन्यथावादिनः सभ्यस्य दण्डमाह नारदः—

'रागादज्ञानतो वापि यो लोभादन्यथा वदेत् ।
सभ्योऽसभ्यः स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि —

---

१. A.in margin reads उपेक्षेयुः and B. originally and corrected reads उपेक्षन्ते; while C. D. उपेक्ष्यं तत् for उपेक्षेरन्. २. D. substitutes तु for ऽनु. ३. A. has marginal reading स्मर्तव्यं; while B. has in correction and C. D. as usual read वक्तव्यं for कर्तव्यं. ४. C. reads न पातो for निष्पापो. ५. B. originally reads विद्यन्ते, but corrected निन्द्यते; while C. नेष्यन्ते for the same.

5

'स्नेहादज्ञानतो वापि लोभाद्वा मोहतोऽपि वा।
तत्र सभ्योऽन्यथावादी दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः' ॥
इति। याज्ञवल्क्योऽपि—
'रागाल्लोभाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः।
सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं* दमम्' ॥
(या. स्मृ. २. ४.)
इति। बृहस्पतिरपि—
'अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः।
विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते' ॥
इति। कात्यायनः—

---

*अत्र विज्ञानेश्वरः—विवादपराजयनिमित्ताद्दमाद्द्विगुणं दमं दण्ड्याः न पुनर्विवादास्पदीभूतात् द्रव्यात्। तथा सति स्त्रीसङ्ग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसङ्गः। राग-लोभ-भयानामुपादानं रागादिष्वेव द्विगुणो दमो नाज्ञान-मोहादिषु इति नियमार्थम्। न च—
'राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज्यम्'—
इति गौतमवचनात् न ब्राह्मणा अदण्ड्या इति मन्तव्यम्। तस्य प्रशंसार्थत्वात्। यत्तु—
'षड्भिः परिहार्यो राज्ञा वध्यश्चा-ऽबन्ध्यश्चा-ऽदण्ड्यश्चा-ऽबहिःकार्यश्चा-ऽपरिवाद्यश्चाऽ-परिहार्यश्च
इति तदपि 'स एष बहुश्रुतो भवति। लोक-वेद-वेदाङ्गवित् वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलः तदपेक्षस्तद्वृत्तिश्चाष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु वा समयाचारिकेष्वभिविनीतः'। इतिप्रतिपादितबहुश्रुतविषयम्। न ब्राह्मणमात्रविषयं इति।

---

१. C. and D. read सभ्यो दण्ड्यः for दण्ड्योऽसभ्यः. २. C. and D. read द्वेषात् for लोभात्. ३. C. reads दमः for दमम्.

'अनिर्णीते तु यद्यर्थे सम्भाषेत रहोऽर्थिना ।
प्राड्विवाकोऽथ[1] दण्ड्यः स्यात्सभ्याश्चैव विशेषतः' ॥

इति । राजादीनां सभायामुपवेशनप्रकारमाह बृहस्पतिः—

'पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखाः ।
गणकः पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः' ॥

इति । सभोपविष्टा[2] नृपादयो यस्यांगानि तमङ्गिनं व्यवहारं पुरुषरूपेण परिकल्पयति स एव—

'एषां मूर्द्धा नृपोङ्गानां मुखं चाधिकृतः स्मृतः[3] ।
बाहू सभ्याः स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणक-लेखकौ ॥
हेमाग्न्यम्बवन्न-पुरुषाः पादौ च पुरुषस्य च' ।

इति । या वृद्धराहित्यादिदोषरहिता सा मुख्या सभा । तदुक्तं महाभारते—

'न सा सभा यत्र न संति वृद्धाः
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति
न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम्'[4] ॥

(ना. स्मृ. ३. १८.)

इति । इति सभा निरूपणम् ।

---

१. D. reads ऽपि for ऽथ. २. A. has marginal reading सभाप्रविष्टा; while B. originally reads the same, but corrected सभोपविष्टाः. ३. D. reads कृतः for स्मृतः. ४. B. originally reads कपटेना°, but corrected यच्छलेना°. C. also reads as B.'s corrected form.

अथ व्यवहारदर्शनविधिर्निरूप्यते । तत्र प्रजापतिः—

'राजाऽभिषेकसंयुक्तो ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
धर्मासनगतः पश्येद्व्यवहाराननुल्बणम्' ॥

इति । नारदः—

'*तस्माद्धर्मासनं प्राप्य राजा विगतमत्सरः ।
समःस्यात्सर्वभूतेषु बिभ्रद्वैवस्वतं व्रतम् ॥ (३४)
(ना. स्मृ. १. ३४.)

इति । †वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना—

---

* यस्मात्—
धर्मेणोद्धरतो राज्ञो व्यवहारान् कृतात्मनः ।
सम्भवन्ति गुणाः सर्वे सत्यं वन्हेरिवार्चिषः ॥ (३२)
धर्मश्चार्थश्च कीर्तिश्च लोकपक्तिरुपग्रहः ।
प्रजाभ्यो वहुमानं च स्वर्गे स्थानं च शाश्वतम् ॥

तस्मादेवंविधमहार्थलाभात् राजा विगतमत्सरो राग-द्वेषविवर्जितो वैवस्वतो यमो धर्मराजः तस्य व्रतं लोकानां स्वकर्मजातशुभाशुभ-फलदत्वं तद्विभूतिवान् धारयन् धर्मासनं धर्माधिकरणं प्राप्य सर्वभूतेषु समः स्यादिति भावः ।

† 'वैवस्वतव्रतमुक्तं बृहस्पतिना' नास्तीदं A. संज्ञकपुस्तकातिरिक्तेष्वादर्शपुस्तकेषु । नोपलभ्यते चाधस्तनं वाक्यं बृहस्पतिस्मृतौ । D. संज्ञकपुस्तके इदं वचनं यमवाक्यत्वेन दर्शितम् । परं नोपलभ्यते यमस्मृतौ । तस्मादिदं बृहस्पतिवाक्यं यमवाक्यं वेति विचारयन्तु सुधिय इत्यलमप्रसक्तेन ।

---

१. A. had marginal reading °स्थान° and original reading °नप° similarly B. has corrected reading °शन° and original °सन° C. also reads °नप° for °सन°.

'यथा[1] यमः प्रिय-द्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा नियंतव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम्' ॥

इति । यद्व्यवहारप्रतिपादकं धर्मशास्त्रं यच्च तदन्तर्गतं द्रव्यदण्डादिरूपमर्थशास्त्रं तदुभयमपि व्यवहारदर्शिना[2] राज्ञाऽनुसरणीयम् । तदाह स एव—

'धर्मशास्त्रा-ऽर्थशास्त्राभ्यामविरोधेन पार्थिवः ।
समीक्षमाणो निपुणं[3] व्यवहारगतिं नयेत्'* ॥
(ना. स्मृ. १. ३७)

इति । धर्मशास्त्राणि पितामहेन दर्शितानि—

'वेदाः साङ्गास्तु चत्वारो मीमांसा स्मृतयस्तथा ।
एतानि धर्मशास्त्राणि पुराणं[4] न्यायदर्शनम्' ॥

इति । ननु-नधर्मशास्त्रांतर्गतमर्थशास्त्रम् । किंत्वन्यदेवं नीत्यात्मकम्[5] । यत्तु भविष्यत्पुराणे[6] दर्शितम्—

* क्वचित् धर्मशास्त्रोक्तं अर्थशास्त्रविरुद्धं भवति । क्वचित् पुनरर्थशास्त्रोक्तं धर्मशास्त्रविरुद्धं भवति । तयोरितरेतरतामालोच्य यथा लोकाचारविरुद्धं न भवति तथा ससभ्योऽपि राजा व्यवहारगतिं नयेत् निर्णयं कुर्यादित्यर्थः ।

१. D. split the two words यथा यमः, and quotes them as author and reads the following thus:–प्रिय-द्वेष्यौ समौ ज्ञात्वा for यथा यमः प्रियद्वेष्यौ. २. A. has marginal reading; °वर्तिना for °दर्शिना; while B. originally reads °दर्शिना and corrected °वर्तिना. ३. D. reads निपुणो for निपुणं. ४. D. reads पौराणं न्यायवित्तमम् for पुराणं न्यायदर्शनम्. ५. A. in margin reads रीत्यात्मकम्; while B. originally reads रीत्या° and corrected नीत्या°. ६. D. reads भविष्यपुराणे, for भविष्यत्पुराणे.

'षाड्गुण्यस्य प्रयोगश्चा[1]ऽप्रयोगः कार्यगौरवात् ।
सामादीनामुपायानां योगो व्यास-समासतः ॥
अध्यक्षाणं च निक्षेपः कण्टकानां निरूपणम् ।
दृष्टार्थे [2]संस्मृतिः प्रोक्ता ऋषिभिर्गरुडाग्रज' ॥

इति । बाढम् अस्मिन्नप्यर्थशास्त्रे धर्मशास्त्राविरुद्धो योंऽशः स उपादेयः । इतरस्तु परित्याज्यः । तदाह नारदः—

'यत्र विप्रतिपत्तिःस्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत्'* ॥
(ना. स्मृ. १. ३९)

---

* धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवत् । धर्मशास्त्रेऽपि एकस्याः स्मृतेः स्मृत्यन्तरेण विरोधे पुरस्तादुक्तयाज्ञवल्क्यवचनेन व्यवहार-न्यायस्य बलवत्वम् । धर्मशास्त्रोक्तमपि न सर्वं ग्राह्यम् । यथा—

'अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्' ।

इत्यादिना विहितो ऽपि नियोगो—

'नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
अन्यस्मिन् हिं नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥ (६४)
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥ (६५)
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः' । (६६)
(म. स्मृ. ९. ६४—६६)

इत्यादिवचनैर्निषिद्धत्वात् लोकव्यवहारे शिष्टैरनादृतत्वान्नाचर-णीयम् । तथा—

---

१. D. reads °स्य for °श्चा°. २. C. reads च for सं°; while D. reads इयं° for सं.

इति । धर्मशास्त्रयोर्द्वयोर्विरोधे न्यायेन निर्णेतव्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः'

(या. स्मृ. २. २१)

इति । व्यवहारतो वृद्धव्यवहारात् प्रसिद्धो न्यायो बलवान् । न्यायानाश्रयणे बाधमाह बृहस्पतिः—

'केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥
चोरोऽचौरः साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।
युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ॥
असत्याः सत्यसदृशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।
दृश्यंते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत्' ॥

इति । न्यायस्य निर्णायकत्वमुपपादयति मनुः—

'यथानयत्यसृक्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम् ।
नयेत्तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ (४४)

'नष्टेमृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते' ॥

इत्यादिवचनैः पुनरुद्वाहे विहितेऽपि अन्यत्र निषेधदर्शनात् शिष्टैरपरीगृहीतत्वाच्च स्त्रीपुनरुद्वाहो वर्जनीय एव । एवं मातुलकन्यापरिणयः श्रुति-स्मृत्यादिभिर्निषिद्धोऽपि शिष्टैरादृतत्वात् दाक्षिणात्यैः कर्तव्य एव भवति ।

---

१. D. reads धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः for धर्मशास्त्रयोर्द्वयो°ः. २. C. reads भासन्ते for दृश्यन्ते. ३. D. reads °पाकैः for °पातैः.

बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वरवर्णेगिताकारैश्चक्षुषश्चेष्टितेन च' ॥ (२६)
(म. स्मृ. ८. २५–४४.)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'असाक्षिके हते[2] चिन्हैर्युक्तिभिश्चागमेन च।
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिन्हकृताद्भयात्' ॥
(या. स्मृ. २. ३९)

इति। 'यत्तु पूर्वमुक्तं 'भूतछलानुसारित्वात् द्विगतिः' इति तत्र छलं हेयं भूतमुपादेयम्। तदाह याज्ञवल्क्यः—

'छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः'॥
(या. स्मृ. २. १९.)

इति। निर्णये प्रमाणं साक्ष्यादिकम्। तदाह गौतमः—

'विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता तस्य व्यवस्था'।
(गौ. स्मृ. २७. १३)

इति। मनुरपि—

'प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक्पृथक्' ॥
(म. स्मृ. ८. ३.)

---

१. D. reads वाक्यैः for बाह्यैः. २. B. originally reads धने, but corrected reads हते. ३. C. and D. read चिन्हैं for चिन्हैः. ४. B. originally reads °तु° for °यं°; while C. and D. do not read हेयं भूतमुपादेयं. ५. B. originally reads बलं, but corrected reads छलं. ६. C. reads निर्णायके for निर्णये. ७. D. reads निबन्धानि for निबद्धानि.

इति। देशाचारैः शास्त्रोक्तदिव्यादिभिश्वा[1]ष्टादशपदसंबंधीनि कार्याणि निर्णयेत्। तत्र देशाचारोऽनुकल्पः। तदाह कात्यायनः—

'तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत्।
वाक्याभावे तु सर्वेषां देशदृष्टमतं[2] नयेत्'॥

इति। देशदृष्टस्य लक्षणमाह स एव—

'यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः[3] सार्वकालिकः।
श्रुति-स्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते'॥

इति। तत्तद्देशीयानां मिथो विवादे त[4]द्देशदृष्टेन निर्णयः। तदाह स एव—

'देश-पत्तन-गोष्ठेषु पुर-ग्रामेषु[5] वादिनाम्।
तेषां स्वसमयै[6]र्धर्मः शा[7]स्त्रतोऽन्येषु तैः सह'॥

इति। यत्र तद्देशीया[8]नामितरैः सह विवादः। तत्र शा[9]स्त्रतो निर्णयो न तु देशदृष्टतः। लेख्यादिप्रमाणाभावे राजा स्वेच्छया निर्णयेत्। तदाह स एव—

'लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः'॥

इति। वणिगादिसमयेषु समयिभिरेव निर्णेतव्यम्। तदाह व्यासः।

---

१. C. reads °सा° for °श्वा°. २. C. reads °दृष्टमनन्तयेत्; while D. reads °दृष्टेन तन्नयेत् for °दृष्टमतं नयेत्. ३. C. reads प्रदत्तः for प्रवृत्तः. ४. D. omits तत्. ५. B. originally substiutes °मार्गेषु for °ग्रामेषु. ६. A. and B. read स्वसमये. ७. D. reads धर्म शास्त्रतो for धर्मः शास्त्रतो. ८. D. adds तत् to तद्देशीयानाम्. ९. A. and B. read शास्त्रे यो for शास्त्रतो.

‘ वणिक्शिल्पि-प्रभृतिषु कृषि-रङ्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत्’ ॥
गुरुः स्वामी कुटुम्बी च पिता ज्येष्ठः पितामहः ।
विवादं नैव पश्येयुः स्वाधीने विषये नृणाम्’ ॥

इति । निर्णयकारिणामुत्तमाधमभावमाह नारदः—

‘ कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः ।
प्रतिष्ठा व्यवहाराणां सर्वे[4]षामुत्तरोत्तरम्’ ॥

इति । पितामहोऽपि— (ना. स्मृ. १. ७.)

‘ ग्रामे दृष्टः पुरे[5] यायात् पुरे दृष्टस्तु राजनि ।
राज्ञादृष्टः कुदृष्टो[6] वा नास्ति तस्य पुनर्भयम्[7]’ ॥

इति । राज्ञो नियममाह पितामहः—

‘ न रागेण न लोभेन न क्रोधेन[8] ग्रसे[9]न्नृपः ।
परैरप्रार्थितानर्थान्न चापि स्वमनीषया’ ॥

इति । अस्यापवादमाह स एव—

‘ छलानि वाऽपराधांश्च पदानि नृपते[10]स्तथा ।
स्वयमेव निगृह्णीयान्नृपस्त्वीवेदकैर्विना’ ॥

इति । तत्र छलान्याह स एव—

---

१. C. reads अन्यैरेव न and D. तत्तैरेव तु for तज्ज्ञैरेव तु. २. D. reads कुटुम्बं for कुटुम्बी. ३. D. reads विवादानथ for विवादं नैव. ४. A. B. C. read गुर्व्येषा° for सर्वेषा°. ५. A. has marginal reading पुरं; while B. in correction पुरीं. ६. B. originally reads सुदृष्टो; while corrected कुदृष्टो. ७. B. corrected reads °र्भवेत्, C. reads °र्भवः, D. also reads as C. ८. D. reads कोपेन for क्रोधेन. ९. B. corrected reads ग्रसे°, D. reads नये°. १०. D. reads नृपतिः for नृपतेः.

पथिभङ्गी कराक्षेपी प्राकारोपरि लङ्घकः ।
निपा[1]नस्य विनाशी च तथा चायतनस्य च[2] ॥
परिखापूरकश्चैव राजच्छिद्रप्रकाशकः ।
अन्तःपुरं वासगृहं भाण्डागारं महानसम् ॥
प्रविशत्यनियुक्तो यो भोजनं च निरीक्षते[3] ।
विण्मूत्र-श्लेष्मघा[4]तानां क्षेप्तु[5]कामो नृपा[6]ग्रतः ॥
पर्यङ्कासनबन्धश्चा[7]ऽप्यग्रस्थाननिरोधकः ।
राज्ञोतिरिक्तवे[8]षश्च श्चवृत्तःप्रविशेत्तु यः ॥
यश्चापद्वारेण प्रविशेदवे[9]लायां तथैव च ।
शय्यासने पादुके च शयनासं[10]नरोहणे ॥
राजन्यासन्नशयने यस्तिष्ठति समीपतः ।
राज्ञो विद्विष्टसेवी चा[11]प्यदत्तविहितासनः ॥
वस्त्राभरणयोश्चैव सुवर्णपरिधायकः ।
स्वयंग्राहेण ताम्बूलं गृहीत्वा भक्षयेत्तु यः ॥
अनियुक्तप्रभाषी च नृपाक्रोशक एव च ।
एकवासास्तथाभ्यक्तो मुक्तकेशोऽव[12]गुंठितः ॥

---

१. A. has marginal reading नृपालस्य; while B. originally reads नृपालस्य and corrected निपानस्य° २. C. substitutes वा for च. ३. D. reads निरीक्ष्यते. for निरीक्षते. ४. B. originally reads °वातानां, but corrected °घातानां. ५. B. originally reads हेतुकामः, but corrected क्षेप्तुकामः. ६. C.D. read नृपात्मजः for नृपाग्रतः, ७. D. reads °वन्धी चा° for °वन्धश्चा. ८. A. has marginal readings °वर्षश्च, द्विवर्षश्च, वर्षाद्यः; while B. reads the same forms in correction and D. reads °वेषैश्च विधृतश्च for °वेषश्च श्चवृत्तः प्र°. ९. C. reads °दचैत्यायां for °दवेलायां. १०. A. has marginal reading °श° for °स° in the word °नासन°; while B. in correction reads °श°. ११. C. D. read वा° for चा°. १२. A. has marginal reading °कुं°, °लुं° for °गुं° in the word ऽगुंठितः, while B. reads in correction °मुण्डितः, C. reads °लुंठितः and D. ऽगूहीतः for ऽगुंठितः.

विचित्रिताङ्गः स्रग्वी च परिधानविधूनकः[1]

शिरःप्रच्छादनश्चैव[2] छिद्रान्वेषणतत्परः ॥

आसङ्गी मुक्तकेशश्च पक्षि-पर्णा-ऽक्षिदर्शकः।

दन्तोल्लेखनकश्चैव कर्ण-नासाविशोधकः।

छलान्येतानि पञ्चाशद्भवंति नृपसन्निधौ[3]' ॥

इति। [4]सापराधानाह नारदः—

'आज्ञालङ्घनकर्तारः स्त्रीवधो वर्णसंकरः'।

परस्त्रीगमनं चौर्यं गर्भश्चैव पतिंविना ॥

वाक्पारुष्यमवाच्यं यद्दण्डपारुष्यमेव च।

गर्भस्य पातनं चैवेत्यपराधा दशैव हि' ॥

इति। विवादमन्तरेणापि दण्डनहेतुत्वादेतेषामपराधत्वम्।

अतएव संवर्त्तः—

'आ[5]सेधं [6]प्रतिभङ्गं च यश्च गर्भः [7]पतिं विना।

स्वयमन्वेषयेद्राजा विना चैव विवादिना ॥

कन्यापहारकं पापं विप्रं च पतितं तथा।

परार्थवादसंयुक्तं स्वयं राजा विचारयेत् ॥

षड्भागकालं शुल्कार्थे मार्गभेदकमेव च।

स्वराष्ट्रे चौर्यभीतिं च परदाराभिमर्शनम् ॥

---

१. A. has marginal reading °काल° for °धान°; while B. reads in correction °बाल° and C. reads °वाल° for °धान°. २. A. substitutes °म° for °न° in the margin; while B. has corrected reading and C. reads originally °म° for °न.° ३. These three lines are omitted in C. and D. ४. C. and D. read अपराधा° for सापराधा°. ५. C. and D. read आसेवं for आसेधं. ६. A. has marginal reading पथि°; while B. in correction and C. D. as usual read पवि° for प्रति°. ७. C. reads पतन्ति वा for पतिं विना.

गो-ब्राह्मणनिहंतारं सस्यानां चैव घातकम् ।
दशैतानपराधांश्च स्वयं राजा विचारयेत्' ॥

इति । पादान्याह पितामहः—

'उत्कृती सस्यघाती च अग्निदश्च तथैव च ।
विवेसकः कुमार्याश्च निधानस्योपगोपकः ॥
सेतु-कण्टकभेत्तारः क्षेत्रसंसारकस्तथा ।
आरामच्छन्दसश्चैव गरदश्च तथैव च ॥
पटहा घोषणाछादी द्रव्यमस्वामिकं च यत् ।
राजावलीढद्रव्यं च यच्चैवांगविनाशनम् ॥
द्वाविंशतिपदान्याहुर्नृपज्ञेयानि पण्डिताः' ।

इति । यत्र छलादीनि राजा स्वयं द्रष्टुमशक्तः तत्रस्तोभकात् सूचकाच्च बोद्धव्यम् । तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः—

'शास्त्रेण निन्दितं त्वर्थं मुख्यश्चार्थः प्रचोदितः ॥
आवेदयति यः पूर्वं स्तोभकः स उदाहृतः ॥
नृपेणैव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुम् ।
नृपस्य समयं ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः' ॥

इति । शास्त्रेण निन्दितं छलादिकमर्थम् । मुख्यो धनलाभश्च प्रधानः । राज्ञा शास्त्रादिपर्यालोचनपुरःसरमेव कार्यं कर्तव्यम् । तदाह हारीतः—

१. B. originally reads उत्कृष्टसस्य° for उत्कृती सस्य°; while A. has marginal reading निकृत्तवित्त°. २. A. in margin and B. originally read °दग्धः for °दश्च. ३. In C. and D. these three lines are not found and is this word विवेसकः; A. and B. one in margin and one in correction but subsititute °श° for °स°. ४. C. reads °त्रिंशति° for °विंशति° ५. C. reads द्रष्टव्यम् for बोद्धव्यम्. ६. A. in margin reads मुधास्वा°, B. originally and D. मुख्यो राज्ञा for मुख्यश्चार्थः. ७. B. originally reads °मपेक्षितुम् for °मवेक्षितुम्. ८. D. reads सूचयेत् for समयं.

'शास्त्राणि वर्णधर्मांस्तु प्रकृतीनां च भूपतिः।
व्यवहारस्वरूपं च ज्ञात्वा कार्यं समाचरेत्' ॥

इति। प्रकृतयः पितामहेन दर्शिताः—

'रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च।
कैवर्तकश्च विज्ञेयो म्लेछो भिल्लस्तथैव च॥
मेथिकस्त्रिरवव्यालः हस्तलक्ष-दुघट्टिकाः।
कोसेदिक्का भारुपदा मातंगाः पदगोपकाः॥
एताः प्रकृतयः प्रोक्ता अष्टादशमनीषिभिः।
वर्णानामाश्रमाणां च सर्वदा तु बहिः स्थिताः' ॥

इति। मनुश्च जात्यादि समीक्षणीयमित्याह—

'जाति-जानपदान् धर्मान् श्रेणिधर्मांश्च शाश्वतान्।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च सवर्णे प्रतिपादयेत्' ॥

इति। उन्मार्गवर्त्तिनो बलात्स्वमार्गे स्थापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

'कुलानि प्रकृतीश्चैव श्रेणिर्जानपदानपि।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि' ॥

इति। कार्यदर्शनप्रकारमाह नारदः—

---

१. These two lines are omitted in B. and C. २. B. in correction reads ज्ञात्यादि and C. originally जात्यादि. ३. C. reads ज्ञाति° for जाति°. ४. A. has marginal reading स्वे for स°; while B. in correction, and C. and D. originally read स्ववर्णे for सवर्णे. ५. B. reads उन्माद° for उन्मार्ग°; C. and D. also the same. ६. C. reads बालान् for बलात्; while D. reads कुलादिन्. ७. A. and B. originally read °चरितान् for °चलितान्.

'धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः ।
समाहितमतिः पश्येत् व्यवहारमनुक्रमात् ॥
आगमः प्रथमः कार्यो व्यवहारपदं ततः ।
विचारो निर्णयश्चेति दर्शनं स्याच्चतुर्विधम्' ॥

(ना. स्मृ. १. ३५–३६)

इति । आगमोऽर्थिवचनश्रवणं तदादौ कर्तव्यम् । ततस्तद्वचनमृणादानाद्यन्यतमस्मिन्पदेऽन्तर्भाव्यम् । ततः प्रतिज्ञोत्तरप्रमाणानां विचारः । ततः प्रमाणतो जयावधारणम् ।

इति व्यवहारदर्शनविधिः ।

अथासेधादिविधिः ।

तत्र नारदः—

'वक्तव्यो[1]र्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्' ॥

(ना. स्मृ. १.४७)

इति । प्रथमं तावदर्थी प्रत्यर्थिनोऽग्रे त्वयैतावन्मह्यं देयमित्यादिकं कार्यं ब्रूयात् । तत्र यदि तदुक्तमनभ्युपगम्योत्क्रान्तुमिच्छेत् तदा स्वकार्यपर्यंतं राजाज्ञया तं निरुंध्यात् । आसेधस्य भेदानाह स एव—

'स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा ।
चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासि[2]द्धो न लङ्घयेत्' ॥

(ना. स्मृ. १.४८)

---

१. C. and D. read °व्ये° in the word वक्तव्यार्थे. २. D. reads °मासेधं° for °मासिद्धो.

इति । अस्मात्स्थानात्त्वया न चलितव्यमिति स्थानासेधः । मदीयद्रव्यप्रदाने दिनमेतन्नोल्लङ्घनीयमिति कालासेधः । अदत्त्वा ग्रामान्तरं नगन्तव्यमिति प्रवासासेधः । अदत्त्वा न सन्ध्यावन्दनं कार्यमिति कर्मासेधः । सन्ध्यावन्दनादिवदिन्द्रियनिरोधो नासेधार्हः । तदाह कात्यायनः—

'यस्त्विन्द्रियनिरोधेन [१]व्यवहारोत्सवादिभिः ।
आसेधयेदनासेध्यैः[२] स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात्' ॥

इति । इन्द्रियनिरोधवद्विषमदेशोऽपि नासेधार्ह इत्याह नारदः—

' नदीसन्तार-कान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन् नापराध्नुयात्' ॥
(ना. स्मृ. १.४९)

इति । आसेध्यासेधकयोः [३]स्वकालोल्लङ्घने दण्डमाह स एव—

' आसेधकाल आसिद्ध आसेधं योऽतिवर्तते ।
स विनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्' ॥
(ना. स्मृ १.५१)

इति । अन्यथा कुर्वन्नयोग्ये निशीथादिकाले तमासेधयन् । अनासेध्यानाह कात्यायनः—

' वृक्ष-पर्वतमारूढा हस्त्यश्व-रथ-नौगताः[४] ।
विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः[५] ॥

---

१. C. reads व्यासेधात् कुशलादिभिः; while D. reads व्याहरेत् कुशलादिभिः for व्यवहारोत्सवादिभिः. २. B. originally reads °ध्यैः while correction °ध्यैः, C. and D. read for the same. ३. D. reads तत्° for स्व°. ४. A. in marginal reading and in correction reads °मताः for °गताः; while C. reads the same. ५. B. originally reads °सिद्धिदैः, but corrected °साधकैः. A. also has marginal reading °सिद्ध° for °साध°.

व्या[1]ध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानास्तथैव च[2] ।
अनुत्तीर्णाश्च नासेध्या मत्तोन्मत्तजडास्तथा ॥
न कर्षको बीजकाले सेनाकाले च सैनिकाः ।
प्रतिज्ञाय प्रयाताश्च कृतकालश्च नान्तरा ॥
उद्युक्तः कर्षकः सस्ये वापस्यागमने स[3]दा ।
आरम्भा[4]त् सङ्ग्रहं यावत्तत्कालं न विवादयेत्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'सन्त्रो[5]द्वाहोद्यतो रोगी शोकार्तोन्म[6]त्त-बालकाः ।
मत्तो वृद्धोऽ[7]नुयुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसन्ने सैनिकः सङ्ख्ये कर्षको वा[8]पसङ्ग्रहे ।
विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैव च' ॥

इति । नारदोऽपि—

'निर्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथा[9]न्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥
गवां प्रचारे गोपालः सस्यारम्भे कृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काल आयुधीयाश्चै[10] विग्रहे ॥

---

१. A. in marginal reading and B. in correction read से° for व्या° in the word व्याध्यार्त्ताः. २. C. and D. substitute ऽथ for च. ३. A. in margin and B. in correction read य° for स° in the word सदा. C. and D. also read the same. ४. D. reads आरम्भसंग्रहं for आरम्भात् संग्रहं. ५. A. in margin, B. in correction substitute °न्नो° for °न्त्रो°; while C. reads originally. ६. C. reads मत्त° for °न्मत्त° and D. °मृत° for the same. ७. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual subsitute ऽनि° for ऽनु°. ८. D. reads कर्षकश्चाय° for कर्षको वाप°. ९. C. reads सेना for ऽन्येन. १०. A. in margin and B. in origin read °स्त्र° for °श्च; while C. and D. as usual read °श्च, but B. corrected reads °स्त्र°.

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो[1] व्रती।
विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाव्हयेन्नृपः' ॥

(ना. स्मृ. १. ६२--६४)

इति। कदा तर्हिद्रव्यं दापनीयमित्याकांक्षायां बृहस्पतिराह—

'वणिग्विक्रीतपण्यस्तु सस्ये जाते कृषीवलः।
सत्रोद्यताश्चैव तथा दापनीयाः कृत क्रियाः' ॥

इति। यद्यासिद्धो नागच्छेत्तदा राज्ञा समानेयः। तदाह बृहस्पतिः—

'यस्याँ[2]भियोगं कुरुते सत्येनाशङ्कयाऽथ वा।
तमेवा[3]नाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा' ॥

इति। नारदोऽपि—

'देशं कालञ्च विज्ञाय कार्याणाञ्च बलाबलम्।
अकल्पादीनपि शनैर्या[4]नैराव्हानयेन्नृपः' ॥

इति। आ[5]व्हानानर्हानाह हारीतः

'अकल्प-बाल-स्थविर-विषमस्थ-क्रियाकुलान्।
कार्यातिपाति-व्यसनि-नृपकार्योत्सवाकुलान् ॥
मत्तोन्मत्तप्रम[6]त्तांश्च स्वजातिप्रभुक्तां स्त्रियम्।
ध[7]र्मोत्सुकान् जडानार्तभृत्यान् नाव्हानयेन्नृपः' ॥

इति। कात्यायनोऽपि—

---

१. A. in margin, B. in origin read °द्को for °न्मुखो; while B. in correction reads °त्सुको, C. and D. as usual, read °न्मुखो. २. D. reads यत्रा° for यस्या°. ३. Only C. reads तमेनं दीपयेत् for तमेवानाययेत्. ४. D. reads तथा शनः for शनैर्यानैः. ५. A. in margin and B. originally read आव्हानानर्थान् instead of आव्हानानर्हान्; while C. reads आहूतानर्हानाह. ६. D. reads this line thus जडान्मत्तप्रमत्तांश्च स्वजातिविमुखां स्त्रियम् and C. रोगोन्मत्तप्रमत्तांश्च, जातित्यक्तां स्त्रियं तथा and E. मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यांन् नाव्हानयेन्नृपः. ७. This line is found only in D.

'धर्मोत्सुकानभ्युदये रोगिणो थ जडोनपि[1] ।
अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त-स्त्रियो नाव्हाययेन्नृपः ॥
न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ।
स्वजातिप्रभुक्तां[2] चैव तथा नाव्हानयेन्नृपः' ॥

इति । स्वजातिप्रभुक्ता तु मरीचिना निरुक्ता—

'सर्ववर्णोत्तमा कन्या सा जातिप्रभुक्ता स्मृता[3] ।
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ॥
निष्कुला याश्च पतितास्तासामाव्हानमिष्यते' ।

इति । दुष्टस्य[4] दण्डमाह बृहस्पतिः—

'आहूतो यस्तु नागच्छेद्दर्पाद्बन्धुबलान्वितः ।
अभियोगानुरूपेण तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'आहूतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्माणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावरः ।
गुरुकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः' ॥

इति । आपन्नस्याऽनागमनेऽपि दण्डो नेत्याह व्यासः—

'परानीकंहते देशे दुर्भिक्षे व्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराव्हानं दण्डं न परिकल्पयेत्' ॥

इति ।

इत्यासेधविधिः ।

---

१. A. in margin and B. in correction substitute °ना° for °डा° in जडानपि. २. This is mentioned only in D.; ३. A. B. C. read ता जातिप्रभुका स्मृताः; while in the preceding half of this line D. reads nominative case instead of objective case. ४. C. and D. read दुष्टस्य for दुष्टस्य.

अथ दर्शनोपक्रमः ।

तत्र मनुः—

'धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्' ॥

(म. स्मृ. ८. २३.)

इति । आरब्धुं[1] कर्तव्यमाह कात्यायनः—

'काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव' ॥

इति ।

केन कस्मिन्कथं[2] कस्मात्पृच्छेदेनं[3] सभागतत् ।

इति । बृहस्पतिरपि—

'आगतानां विवदतामसकृद्वादिनां नृपः ।
वादान्पश्येन्नात्मकृतान्न चा ध्यक्षनिवेदितान् ॥
पीडितः स्वयमायातः शस्त्रेणार्थी यदा भवेत्
प्राड्विवाकस्तु[4] तं पृच्छेत्पुरुषो वा शनैः शनैः' ॥

इति । पृष्टश्च कार्यं यथावदावेदयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

'स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्' ॥

(या. स्मृ. २. ५.)

१. D. reads आरभ्य for आरब्धुः. २. A. in margin and B. in correction read कदा for कथं. ३. D. reads °द्वेवं for °देनं. in B. C. D. mention this line, But not in A.; ४. A. in margin and B. in correction substitute °स्थि° for °स्तु.

इति । यदि केनचिन्निमित्तेन स नावेदयेत् । तदा स व्यवहारो न[1] बलात्कारयितव्य इत्यभिप्रेत्य चेदित्युक्तम् । आवेदनकाले सख्[2]यादयो वर्जनीया इत्याह उशनाः—

'ससखो[3]ऽनुत्तरीयो* वा मुक्तकच्छ[4]ः सहासनः ।
वामहस्तेन वा स्लग्वी वदेद्दण्डमवाप्नुयात्' ॥

इति । अर्थिनः[5] प्रतिनिधिमभ्युपगच्छति †कात्यायनः—

'अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जय-पराजयौ' ॥

(ना. स्मृ. २. २२.)

इति । अन्तरेणापि नियोगं पित्रादयो विवादं कुर्युरित्याह पितामहः—

'पिता मा[6]ता सुहृद्वापि बन्धुः सम्बन्धिनोऽपि वा ।
यदि कुर्युरुपस्थानं वादं तत्र प्रवर्तयेत् ॥

---

*सखा मित्रं तेन सहितः ससखः । अनुत्तरीयः प्रावरणरहितः । सहासनः प्राड्विवाक-सभ्यादीनामासने तैः सह स्थितः । यद्वा हासो हास्यं तेन सहितः । वामहस्तमग्रे कृत्वा यः वदति इत्यनेन सभ्यादीनामवज्ञाव्यञ्जनं गम्यते । एते सर्वेऽपि दण्ड्या एव ।

†सर्वेष्वप्यादर्श पुस्तकेषु अधस्तनं आर्थिनेत्यादि वाक्यं कात्यायनीयत्वेनावतारितम् । उपलभ्यते चैतन्नारदस्मृतौ । कात्यायनव्यवहारस्त्वदृष्टाश्रुतपूर्वः । अतो न निश्चीयते इदं कात्यायनीयं वानवेति । विज्ञानेश्वरेण तु (व्य. ६ श्लोकव्याख्यायां) अन्यतरनामनिर्देशमन्तरा ' इति सामान्यतयैवोद्धृतम् ।

---

१. D. does not read न. २. A. in margin and B. originally read शख्या° for सख्या°. ३. A. and B. read स्वशस्त्रो for ससखो. ४. A. in margin and B. in correction place °शस्त्रः for °कच्छः. ५. A. in margin and B. originally substitute द्वय° for अ.° ६. A. in margin and B. originally read भ्राता for माता.

यः कश्चित् कारयेत् किञ्चिन्नियोगाद्येन केनचित् ।
तत्तेनैव कृतं ज्ञेयं अनिवर्त्यं हि तत्स्मृतम्' ॥

इति । उक्तेभ्यो व्यतिरिक्तस्य विवादं निषेधति नारदः ।

'यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी* दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन्[१]' ॥
(ना. स्मृ. २. २३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

'दासाः कर्मकराः शिष्या नियुक्ता बान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्ततोऽन्यःस दण्डभाक्†' ॥

इति । आवेदितार्थो लेखनीय इत्याह नारदः—

'रागादिना[२] यदैकेन कोपितैः[३] करणे वदेत् ।
तदोमिति लिखेत्सर्वं वादिनः फलकादिषु' ॥
(ना. स्मृ. २. १८.)

इति । करणे धर्माधिकरणे । लिखितस्यार्थस्य सम्भावितत्वे सति प्रभुस्तत्र प्रवर्त्तते इत्याह कात्यायनः—

---

* केचन पुरुषाः काम-क्रोध-लोभाद्यभिभूताः परकीयार्थे स्वयमसंबध्यमाना अपि अनियुक्ता अपि स्वस्य कमपि सम्बन्धं प्रदर्श्य वैरसाधनार्थं परार्थे विवदन्ते तन्निवारणाय अयं नियमः ।

† तेभ्यो दासादिभ्यो ऽन्यः। यस्यार्थे ते विवदन्ति स एव दण्ड्यो न तु दासादयः। तेषां परार्थवादित्वाभावेन स्वामि-गुर्वादिभिः सह तेषामेवार्थत्वे ऽपि प्रत्यक्षतया अर्थक्रियायाः कर्तृत्वाभावादिति तात्पर्यम् ।

---

१. A. in margin and B. originally read स for वि°. २. D. reads रागादीनां for रागादिना. ३. A. and B. read कोपितैः for कोपितः, also A. and B. substitute तत् after °पि in कोऽपि.

'एवं पृष्टः स यद्ब्रूयात्तत्सभ्यैर्ब्राह्मणैः सह।
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाव्हानार्थमतः परम् ॥
मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषं वा समादिशेत्' ॥

इति। आहूतं प्रत्यर्थिनं सुरक्षितस्थाने स्थापयेदित्याह पितामहः ॥

'सभायाः पुरतःस्थाप्योऽभियोगी वादिना तथा।
शंसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाणं सोऽन्यथा तु न' ॥

इति। स्थापितस्य [२]छलवादित्वं भूतवादित्वं वा लिङ्गैर्निश्चेयम्। अतएव मनुः—

'बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्।
स्वर-वर्णेङ्गिता-ऽऽकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च' ॥
'आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं *मनः' ॥

(म. स्मृ. ८. २५–२६.)

इति। लिङ्गान्तराण्याह याज्ञवल्क्यः—

* अनुमानेनापि सत्यानृतवादिता व्यवहारतः साक्षिणां निश्चेतव्या इति श्लोकार्थः। अतश्च स्वरादिग्रहणं प्रदर्शनार्थम्। तेन निश्चितलिङ्गेनैव परिछिन्द्यादित्युक्तं भवति। न पुनः स्वरादिभिरेव। सव्यभिचारित्वात्तेषाम्। अनुचितप्रवेशा हि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारिणोऽपि स्वभावतो विक्रियन्ते। प्रगल्भास्तु संवृताकारा भवन्ति। स्वरश्च वर्णश्च इङ्गितं च स्वरवर्णेङ्गितानि। तेषामाकाराः। आकारो विकारः। स्वाभाविकानां हि स्वरादीनामन्यथात्वम्। तैर्विवादि-साक्ष्यादीनां मनुष्याणां

१. C. reads समुद्ब्रूयात् for स यद्ब्रूयात्; while D. reads ब्रूर्यात् for ब्रूयात्.
२. A. in margin and B. originally read बल° for छल°, but corrected B. reads छल°. C. omits छल,° and D. reads छलवादित्वादि बाह्यलिंगैर्निश्चेयम् instead of छलवादित्वं भूतवादित्वं वा लिंगैर्निश्चेयम्.

'देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च।
ललाटं स्विद्यते तस्य मुखं वैवर्ण्यमेति च' ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते।
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः।
अभियोगेऽथ साक्ष्ये वा दुष्टः स परिकीर्तितः* ॥
(या. स्मृ. २. १३—१५.)

इति। छेलवादपक्षे स एवाह।

अन्तर्गतं भावं विभावयेत् निश्चिनुयात्। तत्र स्वरस्य विकारो वाचि गद्गद-रुदितादि। वर्णस्य गात्र-रूपविपर्ययादि। इङ्गितं वेपथु-रोमाञ्चादि। चक्षुषा सम्भ्रम-क्रोधदृष्टिपातेन। चेष्टितेन हस्तनिक्षेप-भ्रूविक्षेपादि। स्वसंवेद्यं चैतत्। यद् गृह्यमाणमप्यभिप्रायं स्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो लक्ष्यमाणाः। यतः प्रसिद्धमेतेषां गूढाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम्। तथा हि लोके दृष्टं शक्तितः।

अनेन श्लोकेन स्वरादीनां पूर्वोक्तार्थाधिगमेन दर्शयतीत्यपौनरुक्त्यम्। तत्र आक्रियन्ते विक्रियन्ते इत्याकारा इङ्गितादयः। इङ्गितं व्याख्यातम्। अत्र व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम्। गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका। सा प्रस्खलन्ती स्वभावतो ऽन्यथाभूता। भाषितं पौर्वापर्यविरुद्धं वचनम्। वक्त्रविकारः आस्यविशेषादिः। शेषं पूर्वश्लोक एव व्याख्यातम्। एतैर्विकृतैरन्तर्गतं चित्तं लौकिकैरन्यत्रापि गृह्यते इति समासार्थः।

*भयादिनिमित्तं विनापि स्वभावादेव यः मनोवाक्कायकर्मभिर्विकृतिं याति स पुरुषः साक्ष्ये दुष्टः वर्जनीय इत्यर्थः। विकृतीरेव दर्शयति। एकस्माद्देशाद्देशान्तरं याति न क्वचिदवतिष्ठते। सृक्किणी ओष्ठपर्यन्तौ परिलेढि जिह्वाग्रेण स्पर्शयति घटयतीति एषा कर्मणो विकृतिः। यस्य

---

१. C. and D. read चास्य for तस्य. २. A. in margin and B. in correction read बल° for छल°.

'उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये' ॥

(या. स्मृ. २. १०.)

इति । तत्र वर्ज्यानाह कात्यायनः—

'न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
निरुद्धो[१] दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न क्वचित्' ॥

इति । तथा च—

'नैव रिक्थी न रिक्थश्च न चैवात्यन्तवासिनः[२] ।
राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥
नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूस्तत्क्रियांप्रति' ॥

इति । यदि वादी विवादप्रतिभुवं दातुमसमर्थः तदापि तेनैवोक्तम्-

ललाटं श्रमादिकारणमन्तरापि स्वेदबिन्द्वङ्कितं भवति मुखं च विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं स्वाभाविकवर्णविहीनत्वं वा गच्छतीत्येषा कायस्य विकृतिः । परिशुष्यत् सगद्गदं स्खलत् व्यत्यस्तं च वाक्यं यस्य । विरुद्धं पूर्वापरविरोधि बहुभाषत इति एषा वाचो विकृतिः । परोक्तां वाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति, प्रतिवीक्षणेन चक्षुर्वा न पूजयति इति मनोविकृतेर्लिङ्गम् । तथा ओष्ठौ निर्भुजति वक्रयति इत्यपि कोपस्य विकृतिः । एतच्च विकृतिदर्शनं दोषसम्भावनार्थसाधनमात्रमुच्यते । न दोषनिश्चयार्थम् । स्वाभाविक-नैमित्तिकविकारयोर्विवेकस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । अथ काश्चिन्निपुणमतिर्विवेकं प्रतिपद्येत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । न हि कस्यचिन्मरिष्यतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेऽपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसङ्ग इति सुधियो विदाङ्कुर्वन्त्वित्यलं पल्लवितेन ।

---

१. C. and D. read विरुद्धो for निरुद्धो. २. D. reads °वासितः for °वासिनः. ३. C. does not mention this word.

'अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्य वादिनः।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥
द्विजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्बाह्यचारिभिः।
शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेन तु ॥
अतिक्रमेऽप्ययाते च दण्डयेत्तं पणाष्टकम्।
नित्यकर्मोपरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्णिनाम् ॥

इति। अभियोक्त्रादीनामुक्तिक्रमोऽपि तेनैवोक्तः—

'तत्राभियोक्ता प्राग्ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम्।
तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम्' ॥

इति। प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः। तथा च नारदः—

'आज्ञालेख्ये पट्टके शासने वा
आधिःपत्रं विक्रयो वा क्रयो वा।

---

१. A. has marginal reading वाद°, while B. originally reads the same and corrected कार्य°, also A. in margin and B. originally substitute °श्च° for स्य; while in correction B. reads °स्य. C. reads वाद° for कार्य°; D. दक्षो यस्य च for कार्ययोग्यस्य. २. A. in margin and B. originally substitute °हि° for °क्षि°, but corrected B. reads °क्षि° in the word राक्षेतो. ३. A. in margin and B. originally read °ड्रुता°, but corrected B. °द्भृत्या°. ४. A. substitutes °ले° for °डे° in margin; while B. substitutes °ले° originally and in correction reads °डे°. ५. A. and B. read ऽपमाने for ऽपयाते. ६. D. reads दिना° for पणा°. ७. C. reads प्रभूयात् प्रतिमां for प्राग्ब्रूयात् प्रतिज्ञां. ८. D. reads पाट्टिके for पट्टके. ९. A. originally and B. in correction read आधा पारे and C. आधौ पत्रे for आधिःपत्रं.

राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेदनं यः
तस्य ज्ञेयः पूर्वपक्षो विधिज्ञैः' * ॥
(ना. स्मृ. २. ३८.)

इति । विवादे पूर्वाभियोक्तुरेव प्रतिज्ञावादित्वमित्यर्थः । तत्रापवादमाह स एव—

'यस्यस्यादधिकापीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् ।
तस्यार्थवादो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत्' ॥

इति । कात्यायनः—

'यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिकं भवेत् ।
पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत्' ॥

इति । यत्रोभयोरपि परस्परमर्थित्वं प्रत्यर्थित्वं च साध्यभेदाद्युगपद्भवति तत्रोत्कृष्टजातेर्बहुपीडस्य वार्थिनो वादः पूर्वं द्रष्टव्यः । तथा च बृहस्पतिः—

'अहंपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।
वादो वर्णानुपूर्व्येण ग्राह्यः पीडामवेक्ष्य वा' ॥

---

*यो राज्ञे पूर्वमावेदयति तस्य पूर्वपक्षो ज्ञेयः । आवेदनोदाहरणानि यथा—आज्ञा—एतेन राजाज्ञा न गणिता । लेखः—प्रभुसत्कृतलेखेनायं प्रारब्धः । पट्टकः—अनेन मदीया दासी अवष्टब्धा । पट्टकं लिखितम् । शासनं—अयं मदीयं शासनग्राममवष्टभ्य भुंक्ते । ममेदं शासनं तिष्ठति । आधिः—मम ऋणिकेन प्रथममयमाधिः कृतः तत् केन भोक्तव्यः? । पत्रं—एष मम पत्रलिखितगृहीतमपि द्रव्यं न प्रयच्छति । क्रयः—अस्य हस्तात् भाण्डं मया क्रीतं, मूल्यद्रव्यं च दत्तं, भाण्डं मम नार्पयति इत्यादीनि पूर्वपक्षस्य भाषावादिनो वा आवेदनोदाहरणानि भवन्ति ।

---

१. C. and D. read अत्रा° for तत्रा°.

इति। समानवर्णत्वे पीडापेक्षया ग्राह्यः। अनेकवादियुग्मानां युगपदुपस्थाने दर्शनक्रममाह मनुः—

‘अर्था-ऽनर्थावुभौ बुध्वा धर्मा-ऽधर्मौ च केवलौ।
वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम्*

(म. स्मृ. ८. २४.)

इति। दर्शनोपक्रमो निरूपितः—

अथ चतुष्पाद्व्यवहारः प्रस्तूयते।

तत्र प्रतिज्ञोत्तरं प्रमाणं निर्णयश्चेति चत्वारः पादाः। तत्र[2] प्रतिज्ञां संगृण्हाति याज्ञवल्क्यः—

‘प्रत्यर्थिनोग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना।
समा-मासतदर्द्धाहर्नाम-जात्यादिचिन्हितम्’॥

(या. स्मृ. २. ६)

---

*धर्माधर्मावेव केवलौ अर्थानर्थौ। न गोहिरण्यादिलाभोऽर्थः तद्विपर्ययो वा अनर्थः। किं तर्हि धर्मएवार्थो ऽनर्थ श्चाधर्मः इति बुध्वाहृदिनिश्चित्य कार्याणि पश्येत्। अथवा अर्थानर्थावपि शोध्यौ धर्माधर्मावपि। धर्मस्य सारता बोद्धव्या। अर्थस्य फल्गुता। अथवा यत्र महाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मः तत्र अनर्थं परिहरेत्। शक्योहिमतार्थेन ईषदधर्मो दानप्रायश्चित्तादिना निराकर्तुम्। बहूनां व्यवहारिणां सन्निपाते वर्णक्रम आश्रितव्यः। एष च दर्शने क्रमो वर्णानां यदा अर्थे तुल्यपीडा भवन्ति। यदा त्ववरवर्णस्यात्यायिकं कार्यं महद्वा तदा—

‘यस्य चात्यायिका पीडा’।

इत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत्। न वर्णक्रममाद्रियेत। ‘राज्य स्थित्यर्थोहि व्यवहार निर्णयः’ इत्युक्तम्। अतो न यथाश्रुतमादरणीयम्।

---

१. Marginal reading of A., corrected reading of B, is सर्वदा for कार्यिणाम्; while C. and D. read thus-सर्वाणि पश्येत् and कार्याणि सर्वदा, respectively, only substituting वादिनाम् for कार्यिणाम्. २. B. C. D. read तच्च for तत्र.

इति । एतच्च बृहस्पतिना स्पष्टीकृतम्--

'उपस्थिते[1] ततस्तस्मिन्वादी पक्षं प्रकल्पयेत् ।
निरवद्यं[2] सप्रतिज्ञं प्रमाणागमसंयुतम् ॥
देश-स्थान-समा-मास-पक्षा-ऽह्नो-नाम-जातिभिः ।
द्रव्यसंख्योदयं पीडां क्षमा लिङ्गं च लेखयेत् ॥
प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
अल्पाक्षरस्त्वसन्दिग्धो बह्वर्थश्चाप्यनाकुलः ।
युक्तो विरोधि[3]करणे विरोधिप्रतिषेधकः' ॥

इति । ततः प्रत्यर्थ्याह्वानानन्तरम् । तस्मिन्नुपस्थिते प्रत्यर्थिन्यागते सति निरवद्यं पक्षदोषरहितम् । पक्षदोषास्तु कात्यायनेन दर्शिताः--

'देश-काल-विहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्जितः ।
साध्यप्रमाणहीनश्च पक्षोऽनादेय इष्यते' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि--

'अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निष्प्रयोजनम् ।
असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्' ॥

इति । अप्रसिद्धं-मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छतीत्यादि । निराबाधं-अस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायं स्वगृहे व्यवहरतीत्यादि[4] । निरर्थकं-अभिधेयरहितं कचटतप इत्यादि । निष्प्रयोजनं यथा--अयं देवदत्तोऽस्मद्गृहसन्निधौ सुस्वरमधीत इत्यादि ।

---

१. C. reads लिपिस्थिते for उपस्थिते. २. C. reads निर्णयज्ञं and D. reads निवेद्य for निरवद्यं. ३. D. reads विरोध° for विरोधि°. ४. These two sentences between निराबाधं and निष्प्रयोजनं are not in C.

असाध्यं यथा—अहं देवदत्तेन श्मश्रूभङ्गं प्रहसित इति । विरुद्धं यथा--अहममुकेन शप्त इत्यादि । पुरराष्ट्रादिविरुद्धं वा[1] । एवं-विध[2]पक्षदोषरहितं[3] निरवद्यम् 'मदीयं द्रव्यमनेन गृहीतं तत्प्रत्य-र्पणीयम्' इति प्रतिज्ञा तया युक्तं सप्रतिज्ञम् । प्रमाणं लिखित-भुक्त्यादि । आगमो द्रव्यप्राप्तिप्रकारः । कात्यायनोऽपि स्पष्टमुदाजहार—

'निर्दिश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।
वेलां प्रवेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः ॥
साध्य प्रमाणं द्रव्यं च सङ्ख्या नाम तथात्मनः ।
राज्ञां च क्रमशो नाम निवासः साध्यनाम च ॥
क्रमात् पितॄणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ ।
क्षमालिङ्गानि वाक्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत् ॥
देशं कालं तथात्मानं[4] सन्निवेशं तथैव च ।
जाति-संज्ञाधिवासांश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥
पितृपैतामहं चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् ।
स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेदयेत्' ॥

इति । देशादीनां स्थावरविवादेषु पुनरभिधानं यत्र याव-दुपयुज्यते तत्र तावदुपादेयम्[6] । न तु सर्वं सर्वत्रेति प्रदर्शना-र्थम् । सङ्ग्रहकारोऽपि—

---

१. C. and D. read भागश्च after °विरुद्धं वा; which A. and B. do not mention. २. विषय° for एवंविध° is substituted by C. and D. ३. C. reads °षाभिहितं and D. reads °षनिहितं for °षरहितं. ४. D. reads तथोन्मानं for तथात्मानं. ५. A. in margin and B. in correction substitute श° for °ह°, but C. and D. both have °श° and not °ह° in origin. ६. A. has marginal reading °देवो° after ताव° and before °पादेयं°; while B. in correction and C. and D. read as usual तावदेवोपादेयम्.

'अर्थवद्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् ।
साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च ॥
प्रसिद्धमविरुद्धं च निश्चितं साधनक्षमम् ।
संक्षिप्तं निखिलार्थं च देश-कालाविरोधि च ॥
वर्षर्तु-मास-पक्षा-ऽहो-वेला-देशप्रदेशोवत् ।
स्थाना-ऽऽवसथ-साध्याख्या-जात्याकारवयोयुतम् ॥
साध्यप्रमा[2]ण्यसङ्ख्यावदात्मप्रत्यर्थिनामवत् ।
परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्कि[3]तम् ॥
क्षमालिङ्गात्मपीडावत् कथिताहर्तृदायकम् ।
यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते' ॥

इति । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिः-परः प्रतिवादी, आत्मा वादी, तयोः पूर्वजाः पित्रादयः, अनेकराजानो भुक्तिकालीनाः तेषां नामभिः । भाषादोषास्तु नारदेन दर्शिताः--

'अन्यार्थमर्थहीनं च प्रमाणागमवर्जितम् ।
लेख्यस्थानादिभिर्भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः ॥
(ना. स्मृ. २. ८.)

इति । तांश्च स्वयमेव व्याचष्टे--

'दृष्टे साधारणेऽप्येको यद्य[4]र्थे वा नियुक्तकः ।
लेखयेद्यस्तु भाषायामन्या[5]र्थां तां[6] विदुर्बुधाः ॥

---

१. A. in margin and B. originally substitute °वे° for °दे°, but corrected B. reads °दे°. २. C. D. read °प्रमाण° for °प्रमाण्यं°. ३. A. in margin and B. originally read °रञ्जितम्° for °रङ्कितम्, but corrected B. reads °रङ्किनम्. ४. A. in margin, B. in correction, C. and D. as usual read यद्यथैवा° for यद्यर्थे वा. ५. C. and D. read °मन्यार्थी for °मन्यार्थां. ६. C. reads नो instead of तां; while D. reads च for तां.

गणिते तुलिते मेये तथा क्षेत्र-गृहादिके ।
यत्र सङ्ख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ॥
नत्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा ॥
समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च ।
यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः ॥
लेखयित्वा तु यो भाषां निर्दिष्टे च तथोत्तरे ।
उद्दिष्टे साक्षिणः पूर्वमधिकां तां विनिर्दिशेत् ॥
यत्र स्यादुभयं सर्वं निर्दिष्टं पूर्ववादिना ।
सन्दिग्धमिव लिख्येत भ्रष्टभाषां तु तां विदुः' ॥

इति । अर्थे साधारणे बहूनां सम्बन्धिनि कार्ये पुनरपि स एव पक्षं सङ्गृह्य विवृणोति—

'भिन्नक्रमो व्युत्क्रमार्थः प्रक्षीणार्थो निरर्थकः ।
अतीतकालोद्दिष्टश्च पक्षो नादेय इष्यते ॥
यथास्थाननिवेशेन नैवं पक्षार्थकल्पना ।
शस्यते न स पक्षस्तु भिन्नक्रम उदाहृतः ॥
मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणो यत्र लिख्यते ।
निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जितः ॥
भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते ।
अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यपि स्मृतः ॥

---

१. A. in marginal reading has आगमे तुलिते. B. has the same originally, for गणिते तुलिते. २. A. in margin and B. in correction read ऋक्षं यत्र न लिख्येत for न त्वेवं लिख्यते यत्र. ३. B. originally reads न तथैव च, but corrected च तथोत्तरे. ४. D. reads उद्दिशेत् for उद्दिष्टे. ५. B. originally reads सहिताः, but corrected is साक्षिणः. ६. A. in margin, B. originally substitutes °त्तरं for °भयं in the word स्यादुभयं, but corrected B. reads °भयं.

यस्मिन्पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्शनम् ।
विमृश्यते क्रियाभेदात् स पक्षो दिष्ट उच्यते' ॥

इति । एकेनाप्यर्थिना बहुसाध्यनिर्देशो युगपन्न कर्तव्यः । कालभेदेन तु कर्तव्यः । तदुभयं कात्यायन आह——

'पुर-राष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥
बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं व्यवहारेषु निश्चितम् ।
कामं तदपि गृण्हीयाद्राजा तत्वबुभुत्सया' ॥

इति । पूर्ववादिनो नियममाह बृहस्पतिः——

'मृषायुक्तं क्रियाहीनमसारान्यार्थमाकुलम् ।
पूर्वपक्षं लेखयतो वादहानिः प्रजायते ॥
अपदिश्याभियोगं यस्तमतीत्यापरं वदेत् ।
क्रियामुक्त्वान्यथा ब्रूयात्सवादी हानिमाप्नुयात् ॥
ऊनाधिकं पूर्वपक्षे तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत्प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ' ॥

इति । कात्यायनोऽपि——

'अधिकान् छेदयेदर्थान् हीनांश्च प्रतिपूजयेत् ।
भूमौ निवेशयेत्तावद्यावदर्थोऽभिवर्णितः' ॥

इति । नारदोऽपि——

---

१. C. and D. read येनकेन for एकेन. २. This sentence is not in C. ३. A. in margin and B. originally read °पक्ष° for °पद°, but corrected B. reads °पाद°. ४. C. reads राज्यतत्त्व° for राजा तत्व°. ५. A. in margin and B. corrected read पाद° for वाद°. C. also reads पाद°. ६. D. reads उपदिश्य for अपदिश्य. ७. C. reads यः सम° and D. reads यत् सम°. ८. D. reads न्यूना° for ऊना.° ९. C. reads प्रत्यर्थे for प्रत्यर्थी. १०. A. in marginal reading substitutes °र्ति° for °र्णि°; while B. originally reads °वार्तित: and corrected °वर्णित:.

'भाषायां[1] उत्तरं यावत् प्रत्यर्थीनाभिलेखयेत् ।
अर्थी, तु[2] लेखयेत्तावद्यावद्वस्तु विवक्षितम्[3]' ॥
(ना. स्मृ. २. ७)

इति । अप्रगल्भं वादिनं प्रति बृहस्पतिराह—

'अभियोक्ताऽप्रगल्भत्वाद्वक्तुं नोत्सहते यदा ।
तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः[4]' ॥

इति । काले इयत्तामाह कात्यायनः—

'सो[5]ल्लेखनं वा लभते त्र्यहं सप्ताहमेव वा ।
मतिरुत्पद्यते यावद्विवादे वक्तुमिच्छतः' ॥

इति । पूर्वपक्षस्य चातुर्विध्यं प्रतिपादयति बृहस्पतिः—

'चतुर्विधः पूर्वपक्षः प्रतिपक्षस्तथैव च ।
चतुर्धा निर्णयः प्रोक्तः कैश्चिदष्टविधः स्मृतः ॥
शङ्काऽभियोगस्तत्त्वं[6]च्च लब्धेर्थे[7]ऽभ्यर्थिनं तथा ।
वृत्ते वादे पुनर्न्यायः पक्षो ज्ञेयश्चतुर्विधः ॥
भ्रान्तिः शङ्का समुद्दिष्टा[8] व[9]ज्ञ्यं नष्टार्थदर्शनम् ।
लब्धेऽर्थे[10]ऽभ्यर्थिनं मोहै[11]स्तथावृत्ते पुनः क्रियाः' ॥

---

१. D. reads भाषायाम् for भाषायाः. २. C. reads यस्मात्तु for अर्थी तु and D. स यत्तु for the same. ३. B. originally reads विवर्जितम्, but corrected substitutes °क्षि° for °र्जि°. ४. C. reads °शक्तावुपायतः for °शक्त्यनुरूपतः. ५. D. reads स्वो° for सो°. ६. B. originally reads °स्तथ्यञ्च, but corrected °स्तत्वं च. D. also reads °स्तथ्याच. ७. B. originally reads °र्थे°; while corrected °र्थि° in ऽभ्यर्थिनं. ८. C. reads समुद्दिश्य for समुद्दिष्टा. ९. B. originally reads तथ्यं and corrected ऽवज्ञ्यं. D. also reads तथ्यं. १०. A. in margin and B. originally substitute °र्थे°, but corrected B. reads °र्थि°; C. and D. also read °र्धे° for °र्थि°. ११. A. in margin, and B. in correction read मोहात् for मोहः.

इति । एतत्पाण्डुलेखेन लिखित्वा वायोद्धारेण शोधितं पत्रे निवेशयेदित्याह कात्यायनः—

'पूर्वपक्षं[1] स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽभिलेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन[2] फलके ततः पत्रे विशोधितम्[3]' ॥

इति । शोधनं यावदुत्तरदर्शनम् । न अतः[4]परम् । अतएव नारदः—

'शोधयेत्पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
अवष्टब्धस्यो[5]त्तरणे निवृत्तं शोधनं भवेत्' ॥

इति । हेयादेयौ पूर्वपक्षौ विविनक्ति बृहस्पतिः—

राज्ञाऽपवर्जितो[6] यस्तु यश्च पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥
अन्ये वा ये पुर-ग्राम-महाजनविरोधकाः[7] ।
अनादेयास्[8]तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिताः ॥
न्यायं वा[9] नेच्छते कर्त्तुं अन्यायं[10] वा करोति यः[11] ।
न[12] लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिध्यति ॥
विरुद्धं चा[13]विरुद्धं च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ ।
एकस्मिन् यत्र दृश्येते[14] तं पक्षं दूरतस्[15]त्यजेत् ॥

---

१. D. reads पूर्वपक्षस्य भावोक्तं for पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं. २. D. reads °लेख्येन for °लेखेन. ३. D. substitutes च for वि°. ४. This was not mentioned in A. ५. C. reads अवष्टब्धश्च for अवष्टब्धस्य. ६. D. reads ऽपवर्जितो for विवर्जितो. ७. C. reads °विरोधतः for °विरोधकाः. ८. C. reads अमादेयाः for अनादेयाः. ९. B. reads originally न्यायमालभते. १०. D. reads नान्यार्थं for अन्यायं. ११. D. substitutes यत् for यः. १२. B. substitutes स. for न. १३. B. D. substitute वा°. for चा° also the next च is replaced by यत्. १४. C. and D. read दृश्येतां ; B. also the same originally, but corrects दृश्येत. १५ B. originally reads परतः and corrects दूरतः.

उन्मत्त-मत्त[१]-निर्धूता महापातकदूषिताः ।
जडातिवृद्धबालाश्च विज्ञेया[२] स्युर्निरुत्तराः ॥
पक्षः प्रोक्तस्त्वनादेयो वादी चा[३]नुत्तरस्तथा ।
यादृग्वादी यश्च[४] पक्षो ग्राह्यस्तत्कथयाम्यहम् ॥
पीडातिशयमाश्रित्य यद्ब्रवीति विवक्षितम् ।
स्वार्थसिद्धिपरो वादि पूर्वपक्षः स उच्यते' ॥

इति । इति प्रतिज्ञापादो निरूपितः ।

अथोत्तरपादो निरूप्यते ।

तं[५] च याज्ञवल्क्यः सङ्गृह्णाति—

'श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ' ॥

(या. स्मृ. २. ७.)

इति । तदेतद्बृहस्पतिर्विवृणोति—

'यदा त्वे[६]वंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं[७] प्रतिवादी तदो[८]त्तरम् ॥
विनिश्चिते पूर्वपक्षे ग्राह्याग्राह्यविशोधिते ।
प्रतिज्ञार्थे स्थिरीभूते लेखयेदुत्तरं ततः' ॥

इति । उत्तरे स्वतः प्रवृत्त्यभावे च तत्[९] दापनीयमित्याह—

---

१. D. reads °मत्ताभिभूताः for °मत्त-निर्धूताः, but this breaks in metre. २. A. B. C. read च for स्युः. ३. C. substitutes वा° for च. ४. C. reads नथः for यश्च, but corrects यादृग्वादी विवादी च पक्षो ग्राह्यश्च यो भवेत्. ५. A. and B. read तथा for तं. ६. D. substitutes च for तु. ७. C. and D. read °सम्बन्धं for सम्बद्धं. ८. A. in margin and B. in origin read तथा for तदा, but corrected form of B. is सदा. ९. A. and B. read यत् for तत्; while C. यद्यप्युभय° for तद्दापनीय°.

स एव–

'पूर्वपक्षे यथार्थं तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
प्रत्यर्थी दापनीयः स्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
प्रियपूर्वं वचः[1] साम भेदस्तु भयदर्शनम्[2] ।
अर्थापकर्षणं[3] दण्डस्ताडनं बन्धनं तथा' ॥

इति । उत्तरलक्षणमाह प्रजापतिः–

'पक्षस्य व्यापकं सारम्[4]असन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्या[5]गम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः' ॥

इति । हारीतोऽपि–

'पूर्वपक्षार्थसंबद्ध[6]मनेकार्थमनाकुलम् ।
अनल्पमव्यस्तपदं व्यापकं नातिभूरि च ॥
सारभूतमसन्दिग्धं स्वपक्षैका[7]न्तसंभवम् ।
अर्थिश्रव्यमगूढार्थं[8] देयमुत्तरमीदृशम्' ॥

इति । स्वपक्षैका[9]न्तसंभवमनवशेषित[10]स्वपक्षैकदेशं सम्पूर्णस्वपक्षमिति यावत् । सहसोत्तरं दातुमशक्तंप्रति कात्यायन आह---

'श्रुत्वा लेख्यगतं त्वर्थं[11] प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।
कालं विवादे याचेत तस्य देयो न संशयः' ॥

---

१. C. reads प्रियः, D. reads श्रयेत् for वचः. २. C. reads °स्तुभयदर्शनम् and D. °स्तूभयदर्शिनः for °स्तु भयदर्शनम्, both seem to be incorrect. ३. C. reads अथाप° and D. यथाप°. for अर्थाप°. ४. D. reads साध्य° for सार°. ५. C. substitutes अथाख्या° for अव्याख्या°. ६. D. reads °पक्षस्यसम्बन्ध° and C. पक्षमर्थसम्बन्ध° for °पक्षार्थसम्बद्ध;° the latter seems incorrect. ७. D. reads °कांश° for °कान्त°. ८. C. and D. read °समूढार्थं° for °मगूढार्थं. ९. D. reads °कांश° for कान्त°, B. originally reads °कांश° but, corrected °कान्त°. १०. B. originally reads अनवेक्षित° for अनवशेषित°. D. corrected reads अनवधार्षित. ११. C. reads °मतत्वार्थं. D. मसत्यार्थं for °गतं त्वर्थं.

इति । कालभेदं कारणविशेषं चाह नारदः—

'शालीनत्वाद्भयार्त्तत्वात् प्रत्यर्थी स्मृतिविभ्रमात् ।
कालं प्रार्थयते यत्र तत्र तं लब्धुमर्हति ॥
एकाहं त्र्यह-पञ्चाहं सप्ताहं पक्षमेव वा ।
मासं चतुष्टयं वर्षं लभते शक्त्यपेक्षया' ॥

इति । तत्र व्यवस्थामाह स एव—

'सद्यःकृते तदा वादः समातीति दिनं क्षिपेत् ।
षडब्दिके त्रिरात्रं तु सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥
विंशत्यब्दे दशाहं तु मासार्द्धं वा लभेत सः ।
मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्षं परतो भवेत् ॥
अस्वतन्त्र-जडोन्मत्त-बाल-दीक्षित-रोगिणाम् ।
कालः संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेप्सितम्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'संवत्सरं जडोन्मत्तेऽमनस्के व्याधिपीडिते ।
दिगन्तरप्रपन्ने च अज्ञातार्थे च वस्तुनि ॥
मूलं वा साक्षिणो वाथ परदेशस्थिता यदा ।

१. C. and D. read कारणार्थशेषं for कारणविशेषं. २. Only D. reads तत्र तत् for तत्रेदं. ३. C. reads द्विमासं वा for चतुष्टयं; while D. reads मासत्रयं for the same. ४. C. reads न भवेत् for लभते. ५. B. originally °स्यं, but corrected °द्यः°. ६. D. reads सद्य° for तदा. ७. C. reads समानीते and D. reads मासेऽतीते for समातीते. ८. B. originally reads त्यजेत्, but corrected क्षिपेत्. ९. C. reads संवत्सरात् गते मासे मनाकत्वे व्याधिपीडिते for संवत्सरं जडोन्मत्तेत्यादि whole line. १०. B. reads प्रपन्नेन substituting last word च for °नि C. reads °गतेनच for °प्रपन्ने च, and D. reads °प्रपञ्चेन for °प्रपन्ने च.

तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥
दत्तेऽपि काले देयं स्यात् पुनः कार्यस्य गौरवात् ।'

इति । कालदानस्य विषयमाह नारदः—

'गहनत्वाद्विवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्वबुभुत्सया' ॥
(ना. स्मृ. १. ४४)

इति । ऋणादीन्दर्शयति पितामहः—

'ऋणोपनिधि-निक्षेप-दान-सम्भूयकर्मणाम् ।
समये दायभागे च कालः कार्यः प्रयत्नतः' ॥

इति । कालदानस्यानर्हविषयमाह याज्ञवल्क्यः—

साहस-स्तेय-पारुष्य-गोभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः' ॥
(या. स्मृ. २. १२)

इति । बृहस्पतिरपि—

'साहस-स्तेय-पारुष्य-गोभिशापे तथात्यये ।
भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि बृहस्पतिः' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'धेनावनडुहि क्षेत्रे स्त्रीषु प्रजनने तथा ।
न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रय-विक्रये ॥

---

१. B. originally reads महत्तत्वात् for गहनत्वात्. २. B. originally reads त्रणा° for ऋणा°. ३. B. reads तत्र ज्ञानं, but corrected. B. reads कामं; while D. reads मासं for कालं. ४. B. originally नार्गो°, but corrected ऋणो°. ५. D. reads °वृत्त° for दान°. ६. C. °कर्मणा and D. reads °कर्मणि for °कर्मणाम्. ७. The sentence and one verse is not mentioned in C. D. ८. C. reads स्तेनावन-द्रुमक्षेत्रे for धेनावनडुहि क्षेत्रे; while D. reads अनड्डुहि for अनडुहि.

कन्यायाा दूषणे स्तेये कलहे साहसे निधौ[1]।
उपधौ कूटसाक्ष्ये च सद्य एव विवादयेत्' ॥

इति। उपधि[2]र्भयादिवशात् प्राप्तं कार्यम्। उत्तरभेदानाह नारदः—

'मिथ्यासम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा।
प्राङ्न्यायश्चोत्तरा[3]ः प्रोक्ता चत्वारः शास्त्रवेदिभिः ॥

इति। मिथ्यादीनां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

'अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात्तु निन्हवम्।
मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥
श्रुत्वाऽभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत्[4] प्रतिपद्यते।
सा तु संप्रतिपत्तिस्तु शास्त्रविद्भिरुदाहृता ॥
अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्य[5]र्थी यदितं तथा।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि।
स विनेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते' ॥

इति। प्रजापतिरपि—

'यावदा[6]वेदितं किञ्चिन्मत्संबन्धमिहार्थिना।
तावत् सर्वमसंभूतमिति मिथ्योत्तरं स्मृतम् ॥

---

१. B. originally reads विधौ, but corrected निधौ. D. also reads the same. २. A. B. C. read उपाधिः for उपधिः. This sentence was originally in B. as उपाधेर्भयादित्वशान्तिकार्यम् also A. had the same in margin, which seems incorrect. ३. A. B. C. read °श्चोत्तरः for °श्चोतराः. ४. B. originally reads तत्र प्रवर्तते and corrected तत् प्रतिपद्यते. ५. B. reads सत्यार्थी for प्रत्यर्थी, which is not preferable. ६. A. in marginal reading and B. originally read ऽभेऽच्चिरं and B. corrected आवेदितं.

यस्यैतदेवमेवैतं नासंभावितमर्थिना ।
इति संप्रतिपत्त्याख्यं द्वितीयमिदमुत्तरम् ॥
दत्तमेव ममानेन किन्त्वस्यापि मया पुनः ।
प्रतिदत्तमितीदृक्च प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥
अस्मिन्नर्थान्तरे पूर्वं प्रलब्धोऽस्म्यहमर्थिना ।
जितश्चायं मया तत्र प्राङ्न्यायविधिरुच्यते' ॥

इति । मिथ्योत्तरस्यावान्तरभेदमाह स एव—

'मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधम्' ॥

इति । उत्तराभासानाह कात्यायनः—

'अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्पमतिभूरि च ।
सन्दिग्धा-ऽसम्भवाव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् ॥
यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽऽकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये' ॥

इति । अप्रसिद्धादीन् स एव व्याचष्टे—

'चिन्हाकारसहस्रं तु समयं वा विजानता ।
भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥
प्रतिदत्तं मया बाल्ये प्रतिदत्तं मया नहि ।
यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धं तदिहोत्तरम् ॥

---

१. D reads यस्यैव देय° for यस्यैतदेव°. २. D. reads प्रारब्धो° for प्रलब्धो°. ३. B. originally चापि, corrected चाति°. ४. B. C. D. read °मद्यापि for °मव्यापि. ५. B. originally समं चाति°, but corrected समयं वा.

जितः पुरा मयाऽयं तु अर्थेऽस्मिन्निति भाषिते।
पुरा मया च प्रमितमंगीकारोत्तरं स्मृतम्॥
गृहीतमिति वाच्ये तु कार्यं तेन कृतं मया।
पुरा गृहीतं यद्द्रव्यमिति चेद्वक्ति भूरि तत्॥
देयं ममेति वक्तव्ये मया देयमितीदृशम्॥
सन्दिग्धमुत्तरं ज्ञेयं व्यवहारे बुधैस्तदा॥
बलाबलेन चैतेन साहसं स्थापितं पुरा।
अनुक्तमेतन्मन्यन्ते तदन्यार्थमितीरितम्॥
अस्मै दत्तं मया सार्धं सहस्रमिति भाषिते।
प्रतिदत्तं तदर्धं यत्तदिहाऽव्यापकं स्मृतम्॥
पूर्ववादक्रियां यावत्सम्यङ् नैव निवेशयेत्।
मया गृहीतं पूर्वं नो तद्व्यस्तपदमुच्यते॥
तत् किं तामैरसं किञ्चिदगृहीतं प्रदास्यति।

---

१. C. reads जेतुरर्थे, for जितःपुरा and D. substitutes त्वं for ऽयं. २. D. reads भाषितम् for भाषिते. ३. A. reads यद्भूतं चोत्तरं; while B. originally °यमिति तद्दत्तं चोत्तरं, but corrected as A. yet यद्भूतं चोत्तरं for प्रमितमङ्गीकारोत्तरं. is another correction in B. D. C. reads पन्नमिति यद्दत्तं चोत्तरं. ४. D. reads प्यास्मात्ते for वाच्ये तु, but it seems incorrect. ५. A. reads वस्त्र°. B. also the same; while B. in correction and C. read वस्य रूपि and D. वस्तु भूरि for वक्ति भूरि. ६. A. B. in correction, C. and D. read मयेति for ममेति. ७. B. originally reads बलात्तेन न चैतेन साहसं स्थापितं पुरा; while C. reads साहस्यं स्थापितं for साहसं स्थापितं. ८. C. reads भाषितम् for भाषिते. ९. C. and D. read तदर्थं for तदर्धं, but D. believes it in correction तदर्हं. १०. C. reads °क्रिया यद्यत्सम्यक्त्वेन for °क्रियां यावत्सम्यङ्नैव. ११. D. substitutes न for नो. १२. D. reads कामरसं, A. in mar. and C. ori. reads तामरसः कश्चित् for तामरसं किंचित् but B. in cor. reads as ori. A.; १३. D. गृहीतं न for अगृहीतं.

निगूढार्थं तु तत् प्रोक्तमुत्तरं व्यवहारतः ॥[१]
किं तेनैव सदा देयं मया देयं भवेदिति ।
एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥
काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि तदुत्तरम् ।
असारमिति तत्त्वेन[३] सम्यङ्नोत्तरमिष्यते' ॥

इति । अत्र चिन्हेत्यादेरयमर्थः । विवादविषयस्य गो-हिरण्या-दिद्रव्यस्य वर्णविशेषादिकं चिन्हम् । दीर्घशृङ्गत्वादिराकारः । सहस्रादिः संख्या । समयः कालविशेषः सङ्केतविशेषो वा । तत् सर्वमजानता यत् प्रोक्तम्, जानता वा सभ्यानामपरिचित[४]तया भाषया यदुक्तं तदुभयमप्रसिद्धम् । बाल्य एव मया सर्वं द्रव्यं प्रतिदत्तमित्युक्त्वा स पुनरपि विस्मृत्य वा प्रतिवादिबुद्धिं प्रच्छादयितुकामो वा न दत्तमिति यद्ब्रूयात्तद्विरुद्धम् । 'पुरा मयाऽयं[६] जित' इति वक्तव्ये सति, जितशब्दं परित्यजाति चेत्त-दुभयम् । गृहीतमित्येतावत्येव वक्तव्ये सति प्रथमं तदनुक्त्वा तेन यत् कर्तव्यं तत् कार्यं मया कृतमित्येतादृशं प्रस्तुतानुपयोगि किञ्चिदुक्त्वा पश्चाद्गृहीतमिति यद्ब्रूयात्तदुत्तरं भूरि। देयं मयेत्युक्ते सति सन्देहमन्तरेण दातव्यनिश्चयो भवति तदनुक्त्वा मया

१. C. and D. substitute ज्ञेयम् for प्रोक्तम्. २. D. reads काति वा दन्ता for दन्ता नो सन्ति. ३. D. reads तत्त्वेन for तत्वेन. ४. A. and B. read अपरिचिन्तया. ५. A. and B. read सत्यं for प्रति°, but B. in correction reads सभ्य°. ६. A. and B. omit ऽयं. ७. D. reads परित्यज्य for परित्यजाति. ८. C. reads तदुत्तरम् for तदुभयम्. ९. D. reads प्रथमतः and C. प्रथमः for प्रथमं. १०. D. does not insert यत्. ११. D. reads प्रकृता° for प्रस्तुता°. १२. D. adds अति to भूरि. १३. A. B. C. read तदनुक्तं.

देयमिति यद्ब्रूयात्तदानीमदेयमिति वा देयमिति वा पदस्य[1] छेत्तुं शक्यत्वादुत्तरं सन्दिग्धं भवति। यदि षोडशवर्षः प्रतिवादी 'मत्पौत्रेण दत्तम्' इति ब्रूयात्तदसम्भवम्[2]। एकादश वस्त्राणि मया दत्तानीति वक्तव्ये सति रुद्राकाशनामकानि युष्मत्प्रयोग[3]शब्दवाच्येन[4] विभागितानीत्येवमप्रसिद्धैः पदैरभिहितमुत्तरमव्यक्तम्[5]। प्रकृता[6]र्थस्योचितमुत्तरमनुक्त्वा[7] अनुपयुक्तमेव किञ्चिद्ब्रूते, 'एतेन वादिना प्राबल्येन[8] दौर्बल्येन वा किञ्चित्साहसं कृतम्'-इत्यादि तत्र प्रकृतस्या[9]नुक्तत्वा[10]दुत्तरमन्यार्थं[11] भवति। शतं देयमिति प्रतिज्ञा तस्यार्थस्य शतद्वयं दत्त[12]मित्युत्तरं दोषवत्। सार्द्धं सहस्रं मह्यं देयमिति प्रतिज्ञा तस्य तदर्धं प्रत्य[13]र्पितमित्युत्तरमव्यापकम्। वादिना स्वपक्षस्य सम्यक् लेखनात् पूर्वमेव मया न गृहीतमित्युत्तरं व्यस्तपदम्। मया दत्तमपि यदा न गृहीतमिति वक्तव्ये सति विस्पष्टं न वदति किन्तु लोके यः कोऽपि किमगृहीतं ताम्ब्ररसं[14] प्रदास्यतीत्येवमप्रसिद्धेन शब्देन व्यतिरेकमुखेन काकस्वरेणाभिहितमुत्तरं निगूढम्। किं ते नैव सदा देयं मया देयमित्यत्रो[15]भयोर्वाक्ययोरदेयं मया देयमिति पदच्छेदसंभवा-

१. D. reads °मस्य देयमिति वा. २. D. reads पदं for पदस्य. ३. D. reads असम्भावि for असंभवम्. ४. B. C. and D. read °प्रतियोगि° for °प्रयोग°. ५. D. reads °वाच्यत्वेन विभावितानि° for वाच्येन विभागितानि and A. in margin and B. originally substitute विहायितानि for विभागितानि. ६. C. and D. substitute उक्तम् for अव्यक्तम्. ७. C. and D. read प्रकृतस्य प्रतिज्ञार्थस्य. ८. C. and D. add च before अनुपयुक्त°. ९. A. B. and C. do not insert प्राबल्येन दौर्बल्येन वा. १०. B. originally adds तस्य before प्रकृतस्य. ११. B. C. insert तत् after अनुक्तत्वात्. १२. D. omits दत्तम्, C. also. १३. D. reads प्रमितं. also C.; १४. From इत्युत्तरम् till न गृहीतमिति वक्तव्ये सति is not mentioned in D.; C. also omits as. १५. D. reads °नाम रत्नं. १६. D. reads भारेयं.

दर्थस्यानिश्चयात् किमिति काक्वा व्यज्यमानस्याप्यनिश्चयादिदमुत्तरं व्याकुलम् । त्वत्पित्रा सुवर्णशतं गृहीतमित्यभियोगे पितुर्वाक्यं जानामीति वक्तव्ये व्यत्ययस्यान्वयेन दुर्बोधं वचो ब्रूते गृहीतं शतमिति वचनात् सुवर्णानां पितुर्नजानामीति तदिदमुत्तरं व्याख्यागम्यम् । काकदन्तादिविषयं निष्प्रयोजनं असारमिति । सङ्कराख्यमुत्तराभासमाह कात्यायनः---

'[2]पक्षैकदेशे यत्सत्यं एकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चै[3]वैकदेशे यत्सङ्करा[4]त्तदनुत्तरम्' ॥

इति । तच्च स एव विशदयति---

'न चैकस्मिन्विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ।
न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयम्' ॥

इति । मिथ्याकारणो[5]क्तयोः सङ्करे अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रिया प्राप्नोति ।

'मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि' ।

इति स्मरणा[6]त्तदुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धम् । त[7]था सुवर्णं रूपकशतं [8]अनेन गृहीतम्' इत्यभियोगे 'सुवर्णं न गृहीतं, रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तम्' इति । कारणप्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् ।

'प्राङ्न्यायका[9]रणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्' ।

---

१. C. reads व्यासिषक्तस्य for व्यज्यमानस्य. २. C. D. read एकैक° for पक्षैक°. ३. D. reads कै° for वै°. ४. D. reads संस्कारात् for संकरात्. ५. C. and D. read °उत्तरयोः for °उक्तयोः. ६. C. and D. insert तदपि after स्मरणात्. ७. A. in margin substitutes° य; while B. originally य° and cor. त°, D. also reads य° for त°. ८. the word अनेन was not mentioned in A. B.; ९. C. reads °कारणेनोक्ते for °कारणोक्तौ तु.

इति स्मरणात्। यथा¹ 'सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं, रूपके व्यवहार²मार्गेण पराजितः' इति। अत्र प्राङ्न्याये³ जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भवितव्यम्। कारणोत्तरे तु साक्षिले-ख्या⁴दिभिर्भावयितव्यमित्यविरोधः। एवमुत्तरत्रयसङ्करेऽपि⁵ द्रष्ट-व्यम्। यथा 'अनेन सुवर्णरूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानि' इत्यभियोगे 'सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदास्यामि। रूपकशतं तु न गृहीतम्। वस्त्रविषये पूर्व⁶न्यायेन पराजितः' इति। एवं चतुस्सङ्करेऽपि। एतेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्येन। तस्य-तस्यांशस्य⁷ तेनतेन विवाद⁸प्रसिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव। क्रमश्चा-र्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्यानां चेच्छया भवति। यत्र पुनरुभयोः सङ्करस्तत्र यस्य प्रभूतार्थविषयत्वं तत्र क्रियोपादानेन व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः। पश्चा⁹दन्यविषयांतरोपादानेन। यत्र च संप्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य च सङ्करः तत्रोत्त¹⁰रांतरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः। संप्रतिपत्तेः प्रयोगाभावात्। यथा हारीते-नोक्तम्—

'मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे।
सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम्' ॥

---

१. C. reads यत् for यथा. २. A. in margin and B. originally read व्यवहारे for व्यवहार°, but corrected व्यवहारात्. ३. C. and D. read °न्यायेन for °न्याये. ४. A. and B. read °लिप्या° for °लेख्या°. ५. in this sentence C. omits एवम् and instead of उत्तरत्रय° reads उत्तरत्र. ६. D. reads पूर्वं for पूर्व°. ७. B. reads तस्यान्तस्य for तस्यांशस्य. ८. C. reads विवादाप्रसिद्धेः for विवादप्रसिद्धेः. ९. A. and B. read यश्चाल्प°; while C. reads पश्चादल्प° for पश्चादन्य°. १०. C. reads उत्तरोपादान° and D. उत्तरो-पादानेन for उत्तरान्तरोपादानेन.

इत्युक्त्वा—

'यत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम्।
उत्तरं तत्र विज्ञेयं असंकीर्णमतोऽन्यथा' [1]॥

इति। सङ्कीर्णं भवतीति शेषः ऐच्छिकक्रमं भवतीत्यर्थः। तत्र प्रभूतार्थविषयं यथा—'अनेन रूपकशतं सुवर्णं वस्त्राणि च गृहीतानि इत्यभियोगे 'सुवर्णं रूपकशतं न गृहीतम्, वस्त्राणि गृहीतानि प्रतिदत्तानि च इति। अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविषयत्वादर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः। पश्चाद्वस्त्र[2]विषयो[3] व्यवहारः। एवं मिथ्याप्राङ्न्यायसङ्करे कारणप्राङ्न्यायसङ्करे च योजनीयम्। यथा तस्मिन्नेवाभियोगे 'सत्यं सुवर्णं रूपकशतं च गृहीतं दास्यामि। वस्त्राणि तु न गृहीतानि प्रतिदत्तानि' इति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोत्तरे संप्रतिपत्तेर्भूरिविषयत्वेऽपि तत्र क्रियाऽभावात् मिथ्योत्तरक्रियामादाय व्यवहारः प्रवर्तयितव्यः। यत्र तु मिथ्याकारणयो[4]रुत्तरयोः कृत्स्नपक्षव्यापित्वं, यथा—गृहग्राहिकया कश्चिद्वदति 'इयं गौर्मदीया' अमुकस्मिन्काले नष्टा, अस्य गृहे दृष्टा' इति। अन्यस्तु 'मिथ्यैतत्[5], एतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहे स्थिता[6]। मम गृहे जाता' वा इति[7] वदति। इदं तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वान्नानुत्तरम्। नापि मिथ्यैव[8]। कारणोपन्यासात्। नापि अकारणम्। एकदेशाभ्युपगमाभावात्।

---

१. B. reads असंकीर्त° for असंकीर्ण°. २. B. originally reads वस्तु°, but corrected वस्त्र°. ३. D. reads °विषये for °विषयः. ४. D. reads °कारणोत्तरयोः for °कारणयोरुत्तरयोः. ५. B. C. D. read मिथ्यैतदेतत् for मिथ्यैतत्. ६. these three words are not found in D.; ७. D. reads सेति for वा इति. ८. C. reads मिथ्या वा for मिथ्यैव.

तस्मात् स[1]कारणमिथ्योत्तरमिदम्। अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया। 'कारणे प्रतिवादिनि' इति वचनात्। ननु-'मिथ्या क्रिया पूर्ववादे' इति पूर्ववादिनः क[2]स्मात्क्रिया न भवति। तस्यै शुद्धमिथ्याविषयत्वात्। 'कारणे प्रतिवादिनि' इति एतदपि क[4]स्माच्छुद्धकारणविषयं न भवति। नैतत् सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासहचरितरूपत्वाच्छुद्धकारणोत्तर*स्याभावात्। प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातार्थैकदेशस्याभ्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वम्। यथा[5]—'सत्यं[6] रूपकशतं गृहीतम्, न धारयामि, दत्तत्वात्' इति। प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञा[7]र्थैकदेशस्याभ्युपगमो नास्तीति विशेषः। एतच्च हारीतेन स्पष्टमुक्तम्—

'मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम्' ॥

इति। यत्र मिथ्या-प्राङ्न्याययोःपक्षव्यापित्वं यथा—'रूपकशतं धारयति'इत्यभियोगे 'मिथ्यैतत्[8] अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः' इति तत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया।

'प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्'

इति वचनात्। शुद्धस्य प्राङ्न्यायस्याभावादनुत्त[9]रप्रसङ्गात्। संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिरा[10]करणादेवोत्तरत्वम्। यत्र तु कारणं प्राङ्न्यायसङ्करः।

१. C. substitutes तु for स°. २. D. reads यस्मात् for कस्मात्. ३. this is omitted in C.; ४. C. reads वा स्यात् for कस्मात्. for the same D. reads तस्मात्. ५. A. in marginal reading and B originally substitute °दा for °था but B. corrects °हि. ६. A. in margin and B. in origin reads °त्वं, for °त्यं, but B. corrects °त्यं. ७. B. & D. read प्रतिज्ञार्थैक° for प्रतिज्ञातार्थैक.° This portion is omitted in C.; ८. D. reads °तत्तास्मिन्° for °तत् अस्मिन्. ९. D. reads °अनुत्तरस्य for अनुत्तर°. १०. D. reads निराकरणाद्भूतोत्तरत्वम् for निराकारणादेवोत्तरत्वम्.

यथा—'शतमनेन गृहीतम्' इत्यभियुक्तः प्रतिवदति 'सत्यं गृहीतम् । प्रतिदत्तं च' इत्यस्मिन्नेवार्थे प्राङ्न्यायेनायं पराजित इति तत्र प्रतिवादिनो यथारुचीति[1] न क्वचिद्वादि-प्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग इति निर्णयः । निरुत्तरं प्रत्यर्थिनं प्रति कात्यायन आह—

'उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
अतिक्रान्ते[2] सप्तरात्रे जितोऽसौ[3] दातुमर्हति' ॥

इति । हीनवादिनं दर्शयति नारदः—

'पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसङ्क्रमणात् ज्ञेयो हीनवादी[4] स वै नरः ॥ (२४)
न मयाभिहितं[5] कार्यमभियुक्तं परं वदेत् ।
विब्रुवंश्च भवेदेवं हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥
अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी[6] च हीनः पञ्चविधः स्मृतः' ॥
(ना. स्मृ. २--२४--३३)

इति । तान् वादिनो विवृणोति स एव—

'लेखयित्वा तु यो वाक्यमूनं[7] वाभ्यधिकं पुनः ।
वदेद्वादी स हीयेत नाभियोगं तु सोऽर्हति ॥

१. A. in margin and B. originally read °ब्रवीति for °रुचीति, but corrected read °रुच्यमिति. २. B. reads अतिकाले and C. reads मुक्तस्यान्ते. ३. B. originally reads हितो° for जितो,° but corrects हीनो°. ४. B. originally reads दीन° and corrected reads हीन°. ५. D. reads समग्रा° for न मया°. ६. D. reads आहूतोऽप्यपलापी च and C. आहूतः प्रपलायी च for आहूतव्यपलापी च. ७. B. reads वाक्यादूनं for वाक्यमूनं. C. मूलं वा व्यधिसंयुतः, D. मूलवाद्यादिसंयुतः for ऊनं वाऽभ्यधिकं पुनः.

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिणः[2] ।
तां क्रियां द्वेष्टि यो मोहात्क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥
आह्वानादनुपस्थानात् सद्य एव प्रहीयते ।
ब्रूहीत्युक्तोऽपि[3] न ब्रूयात्सद्यो बन्धनमर्हति ॥
द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्[4]विद्यात्तस्य पराजयम्' ।

इति । बृहस्पतिः—
'आहूतव्यपलापी[5] च मौनी साक्षिः[6] पराजितः ।
स्ववाक्य[7]प्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विधः' ॥

इति । हीनत्वे[8] कालावधिमाह स एव—
'अपलापी तु पक्षेण मौनकृत्सप्तभिर्दिनैः ।
साक्षिभिस्तत्क्षणेनैव प्रतिपन्नश्च[9] हीयते' ॥

इति । दैविकादिविघ्नेन यथोक्तकालातिक्रमेऽपि नापराध इत्याह स एव—
'दैव-राजकृतो दोषस्तत्काले तु यदा भवेत् ।
अवधित्यागमात्रेण[10] न भवेत् स पराजितः' ॥

इति । हीनवादिनो दण्डेन पुनर्वादाधिकारमाह कात्यायनः—

---

१. C. reads ससाक्षिणः for °श्च साक्षिणः. २. B. reads originally मनीषिभिः, but corrected मनीषिणः; while D. reads मनीषिणम्. ३. B. substitutes हि for ऽपि. ४. A. originally and B. in correction read दुष्टे च for दुर्बुद्धेः. ५. D. आहूतोऽप्यपलापी च for आहूतव्यपलापी च. ६. B. originally and C. as usual read °क्षी for °क्षिः, but corrected B. reads °क्षिः. ७. A. in margin and B. originally read, स्वभाव° for स्ववाक्य°, but B. corrects स्वावाच्य°. ८. D. reads हीनत्वकालावधि° for हीनत्वे कालावधि°. ९. A. in margin, B. originally substitutes स for °च, but corrected B. reads प्र°. १०. A. in marginal reading and B. originally read °त्यक्त° for °त्याग° and corrected B. reads °स्वत्व°.

'अन्यवादी पणान् पञ्च क्रियाद्वेषी[1] पणान् दश ।
नोपस्थाता[2] दश द्वे च षोडशैव निरुत्तरः ॥
आहूतप्रपलायी[3] च पणान् ग्राह्यस्तु विंशतिम्' ।

इति ।

'त्रिराहूतमनायातमाहूतप्रपलायिनम्[4] ।
पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः' ॥

इति । यत्तु तेनैव पुनर्वादनिषेधकथनम्[5]—

'दोषानुरूपं संग्राह्यः[6] पुनर्वादो न विद्यते' ॥

इति । तदेतन्न्यक्कृत[7]विवादविषयम् । इतरत्र तु प्रकृति[8]-हानिर्नास्तीत्याह नारदः—

'सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति[9] ।*
पशु-स्त्री-भूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न[10] हीयते' ॥
(ना. स्मृ. २--२९)

---

* अस्यार्थः—सर्वेष्वर्थविवादेषु न मन्युकृतेषु । वाक्छले प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति न पराजीयते । न प्रकृतादर्थाद्धियते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं पशु-स्त्रीत्यादि । पशु-स्त्रीभूम्यृणादाने प्रमादाभिधानेन दण्ड्योऽपि यथा प्रकृतादर्थान्नहीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेष्विति । अर्थविवादग्रहणात् मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते ।

---

१. C. reads °द्वेषात् for °द्वेषी. २. A. in margin and B. originally read उपस्थायी and in cor. नोपस्थायी. ३. D. C. read व्यपलापी for °प्रपलायी. ४. B. and D. originally substitute °व्य°. for °प्र°, but corrected B. reads °प्र°. ५. D. reads °धःकथितः for °धकथनम्. ६. C. reads संग्राह्य for संग्राह्यः. ७. C. reads पुंकृत° for न्यक्कृत° and D. °न्मन्युकृत°. ८. B originally reads प्रकृत° and corrected प्रकृति°; while D. reads प्रस्तुत°. ९ A. and B. read न च सीदति for नावसीदति. १०. B. originally reads °प्यर्थो न, but corrected °प्यर्थान्न, C. reads °प्यर्थी न for the same.

इति। नावसीदतीति प्रतिज्ञातार्थस्य न हीयत इत्युपपादनम्। अत्रापवादमाह कात्यायनः—

'उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये।
अयुक्तं तत्र यो ब्रूयात्तस्मादर्थात्सहीयते' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'सन्दिग्धार्थस्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत्।
न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः' ॥
(या. स्मृ. २. १६)

इति। अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वे सिद्धे पुनर्हीनग्रहणं प्रकृतादर्थाद्धीन इति ज्ञापनार्थम्। वादमुपक्रम्य निवृत्तयोर्द्वयोरपि दण्डमाह बृहस्पतिः—

'पूर्वरूपे सन्निविष्टे विचारे संप्रवर्त्तिते।
प्रशमं ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुणं दमम्' ॥

इति। तदेतन्नृपवचनविषयमित्याह कात्यायनः—

'आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रशमं यान्ति ये मिथः।
सर्वे द्विगुणदण्ड्याः स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते' ॥

यथा 'अहमनेन शिरसि पादेन ताडितः' इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले 'हस्तेन पादेन वा ताडितः' इति वदन् न केवलं दण्ड्यः अपि तु पराजीयते च।

---

१. B. C. D. read प्रतिज्ञानार्थस्य for प्रतिज्ञातार्थस्य. २. C. reads °चार्थात् for °दर्थात्. ३. C. reads संदिग्धार्थस्वतंत्रो for संदिग्धार्थ स्वतंत्रो. ४. C. reads उपक्रमनिवृत्तयेः; while D. reads उपक्रमतो निवृत्तये for उपक्रम्य निवृत्तयोः. ५. B. ori. reads पूर्वोत्तरे, cor. पूर्वरूपे. ६. C. reads वाचने for विचारे. ७. B. ori. पणम् and cor. दमम्. A. also in margin reads पणम्. ८. नृप° is omitted in C.; ९. D. reads °वचन° and C. °वाचनं.

इति । एवञ्चोऽवञ्चनया प्रशान्तानां न दण्डः । अत एव बृहस्पतिः—

'पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयोः सन्तप्तयोः सन्धिः स्यादयःखण्डयोरिव ॥
साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेत्तत्रोभयोरपि ।
दोलायमानयोः सन्धिः प्रकुर्यातां विचक्षणैः ॥
प्रमाणसमता यत्र भेदः शास्त्र-चरित्रयोः ।
तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते' ॥

इति । अर्थि-प्रत्यर्थिनोरभियोगे कञ्चिन्नियममाह याज्ञवल्क्यः ।

'अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयेत्' ॥

(या. स्मृ. २. ९)

इति । प्रत्यर्थी स्वास्मिन् वादिना सम्पादितमभियोगमपरिहृत्य प्रत्यभियोगं न कुर्यात् । अर्थी चान्येनार्थिना अभियुक्तं प्रत्यर्थिनं तदभियोगपरिहारात्पुरा स्वयं नाभियुञ्ज्यात् । उभाभ्यामपि प्रतिज्ञारूपमुत्तरस्वरूपं वाचां यद्यथाभिहितं तत्तथैव समाप्तिपर्यन्तं निर्वाह्यम् । प्रत्यभियोगनिषेधस्यापवादमाह स एव—

'कुर्यात् प्रत्यभियोगं तु कलहे साहसेषु च' ।

(या. स्मृ. २. १०)

---

१. C. reads वाऽ for चाऽ; while D. reads च. for the same. २. D. reads °सत्य°. for °सभ्य° ३. B. ori. दोलायमानौ, but cor. दोलायमानयोः. ४. C. reads प्रकुर्यात्तां for प्रकुर्यातां. ५. B. ori. विचक्षण: cor. विलक्षणैः. C. reads व्याचक्षाणः for विचक्षणैः. ६. D. reads प्रत्यर्थिनि for प्रत्यर्थी. ७. D. reads यस्मिन्. of for स्वास्मिन्, C. also as D.; ८. C. reads अनिस्तीर्य forऽपरिहृत्य also insert नैनम् afterऽपरिहृत्य. D. inserts प्रत्युतैनम् after the same. ९. C. and D. read simply °रूपं for °स्वरूपं. १०. D. reads वचो for वाचा; while C. वा यस्मिन् instead of वाचा यद्यथा°.

इति। कलहे वाग्दण्डपारुष्यात्मके। साहसेषु च विषे[1]-शस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषु। प्रत्यभियोगसम्भवे[2] त्वभियोगमनिस्तीर्यापि स्वाभियोक्तारं[3] प्रत्यभियोजयेत्।

ननु—अत्रापि पूर्वपक्षानुपमर्दरूपत्वेनानुत्तरत्वात्[4] प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः समानः। सत्यम्। नात्र युगपद्व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः। अपि तु न्यूनदण्डप्राप्तये अधिकदण्डनिवृत्तये वा[5]। तथा हि। 'अनेनाहं ताडितः शप्तो वा' इत्यभियोगे 'पूर्वमहमनेन ताडितः शप्तो वा' इति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वम्। यथाह कात्यायनः—

*'पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु[6] नियतं स्यात् स दण्डभाक्।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः'॥

इति। पश्चाद्यः आक्षारयेत् सोऽप्यसत्कारी दण्डभाक्। तयोर्मध्ये

*विज्ञानेश्वरेण तु अयं श्लोकः नारदवाक्यत्वेनोद्धृतः व्यवहाराध्याये नवमश्लोकव्याख्याने। परमयं मुद्रितनारदस्मृतौ न दृश्यते। एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्त्यसम्भवेऽपि कलहादौ प्रत्यभियोगोऽर्थवान् भवति ऋणादानादिषु तु निरर्थक एवेति तात्पर्यम्।

१. C. reads विष-शस्त्रादिभिः for विषशस्त्रादि°. २. C. and D. read °सम्भवेनाभियोग° for °सम्भवे त्वभियोगम्. ३. C. reads ह्यभि° for स्वाभि°. ४. C. reads चानुत्तरत्वात् for °नानुत्तरत्वात्. ५. D. reads च for वा. ६. B. originaly reads this verse in the following way—

पूर्वसाक्षी च यद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक्।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे भुवि नयोगुरुः॥

but corrected reads thus—

पूर्वमावेदयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दण्डभाक्।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः॥

पूर्वस्य दण्डाधिक्यं इत्युत्तरपादः ।

अथ क्रियापादः । तच्च[1] याज्ञवल्क्यः संगृण्हाति[2]—

'ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्' ।

(या. स्मृ. २. ७)

इति । बृहस्पतिस्तु तं विवृणोति—

'पूर्वपादे[3] विलिखितं[4] यथाक्षरमशेषतः[5] ।

अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत्' ॥

इति । क्रियाया उपयोगमाह कात्यायनः—

'कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।

अतः क्रिया तदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधनी[6]' ॥

इति । क्रियाभेदानाह बृहस्पतिः—

'द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।

एकैकाऽनेकधा भिन्ना ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥

साक्षि-लेख्यानुमानं च मानुषी त्रिविधा क्रिया ।

साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखितं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

अनुमानं त्रिधा[7] प्रोक्तं नवधा[8] दैविकी क्रिया' ।

इति । दैव-मानुषक्रिययोर्मानुष्याः प्राबल्यमाह कात्यायनः—

'यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।

मानुषीं तत्र गृण्हीयान्न तु[9] दैवीं क्रियां नृपः ॥

१. D. reads तत्र for तच्च. २. C. and D. omit संगृण्हाति. ३. B. C. D. read °वादे for °पादे. ४. B. reads ऽभिलिखितं for विलिखितं. ५. C. reads यवक्षार°, which seems incorrect; while D. reads यदक्षर° for यथाक्षर°. ६. C. D. read पूर्वपक्षस्य for पूर्वपक्षप्र°. ७. A. in margin and B. originally read द्विधा, but corrected B. reads त्रिधा. ८. D. reads मानुषी for नवधा. ९. C. substitutes च for तु.

येद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा न्याय्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्' ॥

इति । मानुषयोः साक्षि-लेख्ययोः सन्निपाते लेख्यस्य प्राबल्यमाह । स एव—

'क्रिया तु दैविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च [2]प्रतिवादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः' ॥

इति । लेख्यप्राबल्यस्य विषयमाह स एव—

'पूग[3]-श्रेणि-गणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः' ॥

इति । क्वचित्तु[4] साक्षिणः प्राबल्यं तदाह स एव—

'दत्तादत्तेषु[5] भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।
विक्रियादानसंबन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति[6] ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम्' ॥

इति । क्वचिदनुमानं प्रबलम् । अनुमानं नाम भुक्तिः याज्ञवल्क्येनानुमानस्थाने भुक्तिशब्दप्रयोगात् ।

---

१. this verse is omitted in C. and D.; २. A. in margin, B. originally read सति instead of प्रति°, But in correction B. reads काति. ३. A. in marginal reading and B. in original reading reads पुरा for पूग°, but correction of B. is पूर्ण°. ४. in this quotation marked sentence. B. originally reads प्रागल्भ्यं, but corrected प्राधान्यं. C. साक्षिप्राबल्यस्य विषयमाह for साक्षिणः प्राबल्यं तदाह omitting क्वचित्. D. also reads as C.; ५. B. originally substitutes च for °षु. ६. B. originally reads अपृच्छति, corrected अयच्छति; while D. अनिच्छति for the same.

*'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
(या. स्मृ. २. २२)

इति । भुक्तिप्राबल्यविषयमाह कात्यायनः[१]—
'द्वार-मार्ग-क्रियाभोगे जलवाहादिके तथा ।
भुक्तिरेव हि गुर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः' ॥

इति । दैवक्रियाविषयमाह व्यासः-
'रहःकृतं प्रकाशं च द्विविधं कार्यमुच्यते ।
प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यं दैविकेन रहःकृतम्' ॥

इति । प्रकाशं साक्षिभिर्भाव्यमित्यस्यापवादमाह बृहस्पतिः—
'महापापाभिशापेषु निक्षेपे हरणे तथा ।
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥
मणि-मुक्ता-प्रवालानां कूटकृत्पाशहारकः ।
हिंसकोऽन्त्याङ्गनासेवी परीक्ष्यः शपथैः सदा ॥

---

*ननु—लिखितस्य साक्षिणां च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शाब्देऽन्तर्भावात् युक्तं प्रामाण्यम् । भुक्तेस्तु कथं प्रामाण्यम्? । उच्यते । भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषणैर्युक्ता स्वत्वहेतुभूतक्रयादिकं अव्यभिचारादनुमापयन्ती अनुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमानेनार्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेवेति न कश्चिद्विरोधः ।

---

१. B. reads °प्रागल्भ्य°, but corrected °प्राधान्य. C. भुक्तिविषयप्राबल्यम्. D. भुक्तिप्राबल्यस्य विषयम् for भुक्तिप्राबल्यविषयम्. २. C. reads बृहस्पतिः for कात्यायनः and D. व्यासः for the same. ३. This verse is omitted by C. and D.; ४. B. originally reads कुल°, but correction is स्थल°. ५. This sentence is not mentioned in C. and D.; also the word °विषय° after °क्रिया° is omitted by A.; ६. C. and D. read करणे for हरणे. ७. These three lines are not mentioned in C. and D.;

चिरन्तनोपांशुकृते चिरनष्टेषु साक्षिषु ।
प्रदुष्टेष्वनुमानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ।
उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥
सर्वं तु दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत्पत्रं ह्यर्थे दिव्येन निर्णयः ॥
यन्नामलेख्यं तल्लेख्यं तुल्यं लेख्यं क्वचिद्भवेत् ।
अगृहीते धने तत्र कार्यो दैवेन निर्णयः' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं यद्राजश्रावितं यदि ।
दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनास्थितः' ॥

इति । दिव्य-साक्षिविकल्पविषयमाह कात्यायनः ।

---

१. C. reads प्राणान्तिके for प्राणान्तिक°. २. A. in marginal reading and B. originally reads स्पृष्टे च for दृष्टेन and B. in correction reads त्दुष्टेन, as well as A. also, which seems incorrect. C. also reads त्दुष्टेन which is also incorrect; while D. reads दिव्यदृष्टेन for दिव्यं दृष्टेन. ३. B. originally reads °कृतं for °कृत्य, but corrected °कृत्य. ४. C. reads दिव्येन for दैवेन. ५. C. reads राज्ञा श्रावितं for राजश्रावितं and D. सप्रज्ञैश्चालितं for यद्राजश्रावितं. ६. B. originally reads अनेन and corrects दिव्येन. ७. B. C. D. read स एव for कात्यायनः.

'प्रक्रान्ते साहसे वादपारुष्ये दण्डवाचिके।
बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा॥
ऋणे लेख्यं साक्षिणो वा युक्ति-लेख्यादयोऽपि वा।
दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया'॥

इति। युक्तिस्तेनैव दर्शिता—

'साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः।
लिङ्गोद्देशस्तु युक्तिः स्याद्दिव्यानीह विषादयः'॥

इति। चोदनादीनां[9][10] मुख्यानुकल्पभावमाह स एव—

'चोदना प्रतिकालं तु युक्तिर्लेखस्तथैव च।
तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तैर्ऋणं[12] साधयेत् क्रमात्'॥

इति। अस्यार्थस्तेनैव विवृतः—

'अभीक्ष्णं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः।
त्रि-चतुः-पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचरेत्॥
चोदनाप्रतिघाते तु युक्तिलेखैः समन्वियात्।
देश-काला-ऽर्थसम्बन्ध-परिणाम[14]-क्रियादिभिः॥

---

१. B. C. D. read वादे for वाद.° २. B. originally reads अभिभूतेषु for बलोद्भूतेषु and substitutes अत्रोद्° for बलोद्° in correction. ३. C. reads कृषे for ऋणे. ४. A. also in margin reads लेखा° B. originally reads लेखा° for लेख्या.° ५. D. substitutes च for वा. ६. B. originally reads भुक्ति: and corrects युक्तिः. ७. B. has original form भुक्ति: and corrected form युक्तिः. ८. B. has original reading दिव्यानाह; while corrects दिव्यानीह. ९. B. reads वादनादिनां originally and corrects चोदनादीनां. १०. C. and D. place तु at चोदनादीनां. ११. A. C. originally read यत्किलेश: for युक्तिलेशः, but B. originally reads भुक्तिर्लेख: and in correction भुक्तिलेशः for युक्तिर्लेखः. १२. C. reads स ऋणं and D. तत्क्षणं for तैर्ऋणं. १३. B. originally reads भुक्तिलेशैस्तथान्वियात् and in correction युक्तिलेशः समन्वियात्; C. also the same as corrected B.; १४. B. reads °परिमाण° for °परिणाम°.

युक्तिष्वेप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बु-सुकृतादिभिः' ॥

इति । येयमुक्ता प्रमाणव्यवस्था साऽवश्यं परिपालनीया । तदाह नारदः—

'प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिभाव्यानि यत्नतः ।
सीदन्ति हि प्रमेयानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः' ॥
(ना. स्मृ. १. ६७.)

इति । अव्यवस्थितैः प्रमाणैः प्रमाणकथितोऽर्थो यतो विनश्यति अतः कालस्यानन्तत्वात् न किं प्रमाणमिति प्रत्याकलनकुशलैः प्रत्याकलयितव्यानीत्यर्थः* । यत्र प्रमाणैर्निर्णयः कर्तुं न शक्यते तदा राजेच्छया निर्णयः कार्यः । तदाह पितामहः—

---

* अत्र यत् किमपि प्रमेयं वस्तु-प्रकर्षेण मेयं प्रमेयं तत्वतो ज्ञेयमित्यर्थः । तत्सर्वं प्रमाणैः परिच्छिन्नं स्फुटीभवति । यथा—गणितं सङ्ख्यया मापनेन, तथात्रापि द्वात्रिंशच्छतभेदोपलक्षितो अष्टादशपदो व्यवहारः प्रमेयभूतो लिखित-साक्षि-भुक्ति-दिव्यप्रमाणैः परिछिन्नः स्फुटो भवति । अतो मतानि प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः पुरुषैः साधु-नृपति-सभ्यादिभिः यत्नतः परिकल्प्यानि । यतः प्रमाणैर्व्यवस्थापरिभ्रष्टैः सद्भिः यानि प्रमेयाणि सन्दिग्धीकर्तुमभिप्रेतानि तानि सीदन्ति सिद्धिं न प्राप्नुवन्ति इत्यतः प्रमाणरक्षणे यत्न उपन्यस्त इति तात्पर्यम् ।

---

१. भुक्तिष्वर्थसमर्थासु is reading originally in B.; but correction is युक्तिष्वप्यसमर्थासु. २. B. reads अर्थकाले in original, but corrects अर्थकाल°. C. reads अथ कालबलं प्रेक्ष्य. D. also as B. in original, for अर्थकालबलापेक्ष°. ३. C. reads येन युक्त्या प्रमाणव्यवस्थाऽवश्यं परिसमानेया and D. reads शपथमयुक्तिप्रमाणव्यवस्थयाऽवश्यं परिपालनीयम् for येयमुक्ता प्रमाणव्यवस्था साऽवश्यं परिपालनीया. ४. C. omits this verse. ५. D. and E. read पालनीयानि for परिभाव्यानि. ६. D. reads सीदन्ति for स्पन्दन्ति. ७. D. reads पुरुषस्यापराधतः for प्रमाणैरव्यवस्थितैः. ८. this portion including quotation marks is omitted in C. and D.; but only प्रमाणज्ञैः प्रमाणं is read in D. before प्रत्याकलयितव्यानि, which A. and B. do not mention.

'लेख्यं यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न[1] च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तत्र पार्थिवः ॥
निश्चेतुं ये न शक्याः स्युर्वादाः सन्दिग्धरूपिणः ।
तेषां नृपः प्रमाणं स्यात् स[2] सर्वस्य प्रभुर्यतः' ॥

इति क्रियापादो निरूपितः ।

अथ साक्षिनिरूपणम् ।

तत्र साक्षिशब्दार्थं निर्वक्ति मनुः—

'[3]समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाच्चैव सिध्यति' ।
(म. स्मृ. ८. ७४)

इति । विष्णुरपि—

'समक्षदर्शनात्साक्षी श्रवणाद्वा' ।
(वि. स्मृ. ८. १३)

इति । चक्षुषा श्रोत्रेण[4] सह मनोव्यापारो यस्य स साक्षी इति ।

'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्' ।
(पा. सू. ५. २. ९१)

इति पाणिनिस्मरणात् । साक्षिणः प्रयोजनानि म[5]नुरेवाह—

'सन्दिग्धेषु च[6] कार्येषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
दृष्ट-श्रुतानुभूतत्वात्साक्षि[7]भ्यो व्यक्तदर्शनम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. १४७)

---

१. B. reads न च for वाशः. २. D. reads सर्वं तस्य प्रभावतः for स सर्वस्य प्रभुर्यतः. ३. B. reads originally समीक्ष्य and corrects समक्ष°. ४. C. and D. do not mention श्रोत्रेण. ५. A. in margin and B. in correction read नारद° for मनु°. ६. C. D. substitute तु for च. ७. C. reads साक्षिणो for साक्षिभ्यो.

इति। साक्षिलक्षणं तु मनुः[1]–

'यादृशा धनिभिः[2] कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः।
तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तैः॥
गृहिणः पुत्रिणो[3] मौलाः क्षत्र-विट्-शूद्रयोनयः।
प्रत्रुक्तं साक्ष्य[4]मर्हन्ति न ये केचिदनापदि॥
आप्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्'॥

(म. स्मृ. ८. ६१–६३)

इति। व्यासोऽपि–

'धर्मज्ञाः पुत्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
श्रौत-स्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेष-मत्सराः॥
श्रोत्रिया न पराधीनाः सूरयश्चाऽप्रवासिनः।
युवानः साक्षिणः कार्या ऋणादिषु विजानता'॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि–।

'तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः।
धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः॥

---

१. A. in margin and B. in correction read व्यासः for मनुः. B. has also व्यासः. २. A. B. read धर्मिभिः which seems incorrect. D. reads अर्थिभिः for धनिभिः. ३. B. originally reads °णा मौलिकाः साक्ष्ये for °णः पुत्रिणो मौलाः. ४. B. originally reads साक्षिणो°, but corrected साक्ष्य°; while C. reads शास्त्र°.

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौत-स्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥
(या. स्मृ. २. ६८–६९)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि–

'कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतोऽर्थतः ।
त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया शुचयश्च सुबुद्धयः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाप्यनिन्दिताः ।
प्रतिवर्णं भवेयुस्ते सर्वे सर्वेषु वादिनः ॥
श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु स्वे चैव वर्गिणः ।
बहिर्वासिषु बाह्याश्च स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः' ॥
(ना. स्मृ. ३. १५२–५६)

इति । बृहस्पतिः सङ्ख्यामाह–

'नव सप्त च पञ्च स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।
उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत् कदा च न' ॥

इति । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्–

---

१. The portion is omitted in C. D. as.—
त्र्यवराः साक्षिणोः ज्ञेयाः श्रौत-स्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः' ॥
(या. स्मृ. २. ६८—६९)
इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—
'कुलीना ऋजवः शुद्धा जन्मतः कर्मतो ऽर्थतः ।.
२. A. in margin and B. in correction read वा स्मृताः for वादिन. ३. A. in margin reads वर्णेषु and वर्गेषु; while B. originally reads वर्णेषु and in correction वर्गेषु and स्वे चैव. C. and D. both read वर्गेषु for स्वे चैव.

'द्यूतकः[1] शाटिकाग्राही[2] कार्यमध्यगतस्तथा[3] ।
एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः[4] साक्षी योऽत्रानुभूतवाक्[5] ।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषतः' ॥

इति । यदपि कात्यायनेन—

'आभ्यन्तरस्तु विज्ञेयो[6] साक्ष्यमेकोऽपि[7] वा वदेत्[8]' ॥

इति तदेतत्सर्वमुभयानुमतसाक्षिविषयम् । तथा च नारदः—

'उभयानुमतो यः[9] स्यात् द्वयोर्विवदमानयोः ।
स साक्ष्येको[10] ऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु संसदि' ॥

इति । साक्षिषु वर्ज्यानाह मनुः—

'नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
न दृष्टदोषाः कर्तव्या[11] न व्याध्यार्ता न दूषिताः *' ॥

---

* दृश्यते चायं श्लोको नारदस्मृतावपि (३, १७७) ।

---

१. A. in margin B. in correction read दूतकः for द्यूतकः. C. also reads as A.; but B. D. read कृतकः and E. हृतकः. २. A. in margin and B. in correction read खाटिका° for शाटिका°, but C. and D. read शाटिका° for शाटिका°. ३. A. in margin and B, originally read °गमः for °गतः, but B. in correction reads °गतश्च यः. ४. C. reads सुक्रियश्च सुधर्मज्ञः for शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः. ५. A. in margin and B. originally read पुत्रो for योऽत्रा°; while D. reads योक्ता° for योऽत्रा°. ६. B. originally reads निक्षेपो; while corrects विज्ञेयो. ७. B. reads originally साक्षिम् and D. reads साक्षिषु for साक्ष्यम्, but B. corrects साक्ष्यम्. ८. B. originally reads वा वहेत् for वा वदेत्. C. also वा हरत् for वा वदत्; while D. reads वा भवेत् instead of वा वदेत्. ९. D. reads यस्तु for यः स्यात्. १०. A. in margin and B. originally read साक्ष्ये; while corrected B. reads साक्षिषु. ११. A. reads प्रष्टव्याः साक्षिणः प्रतिदूषिताः.

न साक्षी नृपतिः कार्यो न कारुक-कुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो विलिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ।
नाऽन्याधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ॥
न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ।
नार्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः ॥
न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः' ।
(म. स्मृ. ८, ६४–६८)

इति । नारदोऽपि—

'दास-नैकृतिक-क्रुद्ध-वृद्ध-स्त्री-बाल-चाक्रिकाः ।
मत्तोन्मत्त-प्रमत्तार्त्त-कितव-ग्रामयाजकाः ॥
महापथिक-सामुद्रिवणिक्प्रव्रजिताऽऽतुराः ।
व्यङ्गैक-श्रोत्रिया-ऽऽचारहीन-क्लीब-कुशीलवाः ॥
नास्तिक-व्रात्य-दाराग्नित्यागिनो ऽयाज्ययाजकाः ।
एकस्थाली सहावासी चर-ज्ञाति-सनाभयः ॥
वाग्दृष्टदोष-शैलूषा विषजीव्यहितुण्डिकाः ।
गरद-छद्म्यग्निदाता शूद्रापत्युपपातिकाः ॥

---

१. B. originally reads न for वि°, but corrects ऽपि. २. C. reads नैषां for नैको. ३. A. reads °विवशेन्द्रियः for °विकलेन्द्रियः. ४. C. reads °नैष्कृतिका-ऽश्रद्ध. ५. A. in margin and B. originally substitutes, °श्र° for °ऽऽर्त°, but corrects ऽर्ह°. ६. D. reads स्वरिच्चरः अरिज्ञाति° for सहावासी चर-ज्ञाति°. ७. D. reads °दोषि° for °दोष°. ८. A. in margin and B. originally reads.—

गदरा-ऽग्निद-कीनाश-शूद्रापत्युपपातकाः ।

while C. reads—

गरदाश्चाग्निदानाश्च शूद्रापत्येन पातकाः ।

but corrected B. reads—

गरदश्छद्म्यग्निदाता शूद्रापत्योपपातकाः ।

D. reads गरदश्चाग्निदश्चैव for गरदछद्म्यग्निदाता.

क्लान्तसाहासिक-श्रान्तनिर्धनान्त्यावसायिनः ।
भिन्नवृत्ताऽसमावृत्य जड-तैलिक[4]-मूलिकाः ॥
भूताविष्ट-नृपद्विष्ट[5]-वर्षनक्षत्रसूचकाः ।
अघ[6]शंस्यात्मविक्रेतृ-हीनाङ्ग-भगवृत्तयः ॥
कुनखी श्याव[7]दन्तश्च मित्रध्रुक्-शठ[8]-शौण्डिकाः ।
ऐन्द्रजालिक-लुब्[9]धोग्र-श्रेणीगणविरोधिनः ॥
वधकश्चित्रकृ[10]न्मूर्खः पतितः कूटकारकः ।
कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुषः ॥
मनुष्य-विष-मांसा-ऽस्थि-मधु-क्षीरा-ऽम्बु-सर्पिषाम् ।
विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च यः ॥
च्युतः स्वधर्मात् कौ[11]लिकः सूचको हीनसेवकः ।
पित्रा विवादमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिणः' ॥

(ना. स्मृ. ३. १७८–१८७)

---

१. D. reads °शान्त° for °श्रान्त°. २. C. reads °न्त्यवसायिनः; while D. reads °न्त्यावसादिनः. ३. B. originally reads समावृत्त°, but corrects समावृत्य. C. reads समावृत्त° and D. समावृत्ताः for समावृत्य° also A. in margin reads the same. ४. A. in margin, and B. originally read °तल्पक-पौपिकाः, but B. corrects °तैलिक-पालिकाः. ५. C. reads °द्वेष्टा for °द्विष्ट°. ६. C. reads.

अन्धशंस्यात्मविक्रेतृहीनाशनविवृत्तयः ॥

and D:

अघशंस्यात्मविष्कम्भविहीनाशनवृत्तयः ॥

७. A. in margin reads श्याम° for श्याव°. ८. D. also not mention °शठ°. ९. A. in margin, B. originally read °लुब्धोऽर्थ° for °लुब्धोग्र°; while corrected B. स्तब्धोग्र°. १०. A. in margin and B. originally read भृष्टभुग्मांस° for चित्रकृन्मूर्खः, but the reading is incorrect. B. corrects चित्रकृन्मूर्खः. ११. B. originally reads छलिकः and corrects कुलिकः.

इति । नैकृतिकः पररन्ध्रान्वेषणशीलः । चाक्रिको वैतालिकः समुद्रवणिग्वाहित्र[1]यायी । युग्मौ द्वित्व विशिष्टौ एकस्थालीत्य[2]स्य द्वेधाविग्रहः । एका पाकसाधनस्थाली यस्य । यद्वा[3] पाकस्थाली भोजनस्थानम् । एकं भोजनस्थानं यस्य । अरिषु चरतीत्यरिचरः । शत्रुसम्बन्धीति यावत् । सनाभयस्तु कात्यायनेन दर्शिताः—

'मातुः स्वसुः सुताश्चैव सोदर्य[4]-सुत-मातुलाः ।
एते सनाभयस्तूक्ताः साक्ष्यं तेषु न योजयेत् ॥

इति । शैलुषो नटः । विषजीवी विषस्य सङ्ग्रह-रक्षणादि-व्यापारे[5] नियुक्त[6]ः । अहितुण्डिकः सर्पग्राही । गरदो विषदः । अग्निदो गृहदाहादिकर्त्ता । कीनाश[7]ः कृपणः । श्रान्तः श्येनः । निर्धूतो बहिष्कृतः । अन्ता[8]वसायी प्रतिलोमजः । भिन्नवृत्तो दुराचारः । असमावृत्तोऽनैष्टिकब्रह्मचारी । जडो-मन्दबुद्धिः । तैलिकास्तिलाघाती । वर्षसूचको वृष्टिसूचकः । नक्षत्रसूचको ज्योतिषः । अघशंसी परदोषप्रकाशकः । भगवृत्तिः स्ववृत्तये भार्यावेश्यात्वकारी । शौण्डिको मद्यविक्रयी । देवताव्याजेन द्रव्योपजीविको[10] मूर्ख[11]ः । कुहको दाम्भि[12]कः । प्रत्यवसितः

१. D. reads स्वाहित्रयायी for वाहित्रयायी. २. D. reads °त्यत्र for °त्यस्य. ३. D. reads यद्वा पाकस्थाली, भोजनस्थाली वा एकं भोजनपात्रं स्थानं यस्येति for यद्वा पाकस्थाली भोजनस्थानम् । एकं भोजनस्थानं यस्य. ४. C. reads सोदर्यःसुतमातुलाः for सोदर्यसुतमातुलाः. ५. C. reads व्यापारैः for व्यापारे. ६. C. reads युक्तः for नियुक्तः. ७. C. reads हीनाशः for कीनाशः; while D. omits this. ८. C. and D. read अन्त्यावसायी for अन्तावसायी. ९. D. omits this sentence. १०. A. in margin and B. originally read द्रव्योपार्जकः for द्रव्योपजीविकः, but B. corrects द्रव्योपजीवकः. ११. A. in margin and B. in correction read मखः, मुखः and मंशः for मूर्खः, which is incorrcet; while D. reads आत्मविष्कंभः for मूर्खः. १२. A. has marginal reading दम्भादिकः and B. corrects दम्भाधिकः.

प्रव्रज्यातो निवृत्तः । सूचकः परदोषसूचनार्थं राज्ञा नियुक्तः । भेदकृत् पिशुनः । अन्ये प्रसिद्धाः । कात्यायनोऽपि—

'पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ।
नगर-ग्राम-देशेषु नियुक्ता ये पदेषु[1] च ॥
वल्लभाश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपूरुषाः' ।

इति । न पृच्छेयुः भवदीयो विवादःकीदृश इति तैर्न-प्रष्टव्यम् । साक्षिणो न भवन्तीति यावत् । एतेषामसाक्षित्वे हेतुमाह नारदः—

'असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दास-नैष्कृतिकादयः । (१८८)
तेषामपि न बालःस्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ॥
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा । (१९०)
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ॥
विब्रूयुर्बान्धवाः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः । (१९१)
एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्बहवः शुच्योऽपि न स्त्रियः ॥
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्त्वाच्च दोषैश्चान्यैश्च ये वृताः' ॥
(ना. स्मृ. ३. १८८-१९९, ८. मनुः ७७)

इति । बृहस्पतिरपि—

'स्तेनाः साहसिकाः[3] षण्ढाः कितवाः सूचकास्तथा[4] ।
न साक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु साक्ष्यं न विद्यते' ॥

---

१. D. reads परेषु for पदेषु. २. A. originally reads तद्वच्छूद्रो; while B. reads in correction the same. ३. A. in origin and B. in correction C. also originally reads सौद्रासिकाः for साहसिकाः. ४. A. has marginal readings च्यवकाः and वधकाः; while B. reads originally बाधनाः and corrects सूचकाः, and चवकाः, D. reads वंचकाः all for सूचकाः.

इति याज्ञवल्क्योऽपि—

'श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजिता नराः ।
असाक्षिणस्ते वचनात्तत्र हेतुरुदाहृतः' ॥

इति । उक्तानां साक्षिणामसम्भवे कार्यगौरवे च प्रतिप्रसव-माह नारदः—

'असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैष्कृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः' ॥
(ना. स्मृ. ३. १८८)

इति । मनुरपि—

'स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण वापि दासेन बन्धुना भृतकेन वा' ॥
(म. स्मृ. ८. ७०)

इति । नारदोऽपि—

'स्तेयेऽपि साहसे चैव पारुष्ये सङ्गमे स्त्रियाः ।
शमादीनां प्रयोगे च न दोषः साक्षिषु स्मृतः' ॥

इति । व्याघ्रोऽपि—

'साहसेषु च सर्वेषु स्तेये सङ्ग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः' ॥

इति । यत् पूर्वमुक्तं 'साक्षी द्वादशभेद' इति तान् द्वादश-भेदानाह बृहस्पतिः—

---

१. A. in margin and B. originally and D. also, read °न नत्र for °नात्तत्र. २. D. reads साक्षिणो येन for असाक्षिणो ये. ३. D. substitutes च after ये. ४. C. reads शान्ताः for दास°. ५. A. in margin and B. originally read रागा° for शमा°, but B. in correction reads दमा°, while D. reads ऋणादीनां for शमादीनां.

'लिखितो लेखितो गूढः[1] स्मारितः कुल्य-दूतकौ[2] ।
यदृच्छोत्तरसाक्षी च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः' ।
प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पित्र्यमेव च[3] ।
निवासञ्च समुद्दिष्टं स साक्षी लिखितः स्मृतः ॥
सन्धिक्रिया क्रियाभेदैस्तस्य[4] कृत्वा ऋणादिके ।
प्रत्यक्षं लिख्यते यस्य लेखितः स उदाहृतः ॥
कुड्यव्यवहितो[5] यस्तु श्राव्यते ऋणिभाषितम्[6] ।
विनिन्हुते यथाभूतं[7] गूढः साक्षी स कीर्तितः ॥
आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ।
स्मार्यते च मुहुस्तच्च स्मारितः सोऽभिधीयते ॥
विभागे दान आधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
द्वयोः समानो धर्मज्ञः[8] कुल्यः स परिकीर्तितः ॥
अर्थि-प्रत्यर्थिवचने शृणुयात्प्रेषितस्तु[9] यः ।
उभयोः सम्मतः साधुः दूतकः[10] स उदाहृतः ॥

---

१. D. reads मूढः for गूढः. २. A. originally and B. in correction read °सूतकौ. ३. D. reads पितृनाम च for पित्र्यमेव च. ४. D. reads.—

सन्धिक्रियादिभेदैर्यत्तत्कृत्वा च ऋणादिकम् ।

for

संधिक्रियाक्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिके ।.

५. C. and D. read °व्यवस्थितो for °व्यवहितो. ६. D. reads ऋण° for ऋणि°. ७. B. originally reads तथा for यथा, but corrects कदा. ८. D. reads समानधर्मज्ञः for समानो धर्मज्ञः. ९. B. originally reads प्रेरितः for प्रेषितः. १०. B. originally reads सूचकः, but corrects दूतकः.

क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः ।
अत्र साक्षी त्वमस्माकं उक्तो यादृच्छिको मतः ॥
यत्र साक्षी दिशं गच्छन्मुमूर्षुर्वा यथास्मृतम्[1] ।
अन्यं संश्रावयेत्तं तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्यं वा विनिवेदितम् ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयः कार्यमध्यगतस्तथा ॥
अर्थि-प्रत्यर्थिनोर्वापि यद्वृत्तं भूभृता स्वयम् ।
स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोस्तथा ॥
निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
अध्यक्षः सभ्य[2]सहितः साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥

व्युषितं[3] छादितं यत्र सीमायां च समं ततः ।
स कृतो[4]ऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः' ॥

इति । तेष्वेव द्वादशसु विशेषान्तरमाह स एव—

'लिखितौ[5] द्वौ तथा गूढौ त्रि-चतुः पञ्च लेखिताः ।
यदृच्छास्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥
दूतकः[6] खटिका[7]ग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।
एक एव प्रमाणं स्यान्नृपो ध्यक्षस्तथैव च ' ॥

---

१. B. originally reads मुमूर्षा च यथाश्रुतम्, but corrects मुमूर्षुर्वा यथास्मृतम्, C. reads °स्मृतः for °स्मृतम्. २. B. originally reads सत्य°, but corrects सभ्य°. ३. B. and C. read मुषितं, but B. corrects अव्युषितं. while D. reads उषितं A. also in marginal reading reads मुषितं. ४. A. in margin and B. originally read आहूतोऽपि for स कृतोऽपि, but B. corrects. सुकृतोऽपि. ५. A. and C. originally read दूषितौ for लिखितौ. ६. B. reads द्यूतकः and corrects दूतकः. ७. D. reads पृच्छकग्राही for खटिकाग्राही.

इति । लिखितादावपरं[1] विशेषमाह नारदः—

‘ सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः शुद्धिमाप्नुयात्[2] ।
आत्मनैव लिखेज्ज्ञातमज्ञस्त्वन्येन[3] लेखयेत्’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १६७)

इति । यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

‘ अष्टमाद्वत्सरात्सिद्धिः स्मारितस्येह साक्षिणः ।
आपञ्चमात्तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु
आतृतीयात्तथा वर्षात्सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः ।
आसंवत्सरात्सिद्धिं च वदन्त्युत्तरसाक्षिणः’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १६८-१६९)

इति । तदेतत्परमताभिप्रायेणोक्तम् । यतः स्वमतमुपरि स एवाह—

‘ निर्णये[4] कालनियमो न दृष्टः साक्षिणंप्रति ।
स्मृत्यपेक्षं[5] हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः ॥
यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रं च नित्यशः ।
सुदीर्घेणापि कालेन स साक्षी साक्ष्यमर्हति ’ ॥

(ना. स्मृ. ३. १७०--१७१)

इति । साक्षिदोषोद्भावनं[6] विदधाति बृहस्पतिः—

---

१. B. reads लिखितादेरपरं for लिखितादावपरं. २. A. in margin and B. originally read सिद्धिम्; while D. as usual read सिद्धिम्, but correct शुद्धिम्. ३. B. and D. read ज्ञातम् for जातम्. ४. A. B. read अथवा for निर्णये. ५. A. in marginal reading and B. originally read प्रायपेक्षं, but B. corrects श्रुत्यपेक्षं. ६. C. reads °द्भवनं for °द्भावनं.

'साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान्यस्तु दोषेण[1] दूषयेत्।
अदुष्टं दूषयन्[2]वादी तत्समं दण्डमर्हति' ॥
साक्षिणो दूषणं हार्यं पूर्वसाक्षिपरीक्षणम्[3]।
शुद्धेषु साक्षिषु ततः पश्चात्कार्यं विशोधयेत्' ॥

इति। कात्यायनोऽपि—

'सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं[4] नान्यदिष्यते' ॥

इति। संसदि प्रतिवादिना साक्षिदूषणे कृते साक्षिणः प्रष्टव्याः। युष्मास्वभिहितो दोषः सत्यं न वा। ते च यदि दूषणमभ्युपगच्छन्ति तदा न साक्षिणः। अथ न अङ्गीकुर्वन्ति तदा दूषणवादिना दूषणक्रिया भाव्या। अथ सम्भावयितुं न शक्नोति तदा दूषणवादी सारानुसारेण[5] दण्ड्यः। यदि भावयति तदा तेन साक्षिणः सर्वे एव दुष्टा भवन्ति तदा अर्थिनः पराजयः। विपर्ययस्य[6] निश्चितत्वात्। अथ साक्षिणां दोषैः[7] सभ्यानां साध्यार्थसन्देहस्तदा वादविशेषः साधनान्तरेण[8] प्रवर्तयितव्यः। यदि साधनान्तरं पूर्वं[9] निर्दिष्टं तदा वादसमाप्तिः।

'पूर्वमावेदितं नचेत्'।

इति वचनात्। नचैतत्प्रस्तुतव्यवहाराद्व्यवहारान्तरम्। तस्मिन्नेव व्यवहारे प्रमाणसाधनदूषणव्यवहारादिति। एतत्सर्वं कात्यायन आह—

---

१. A. and B. read दोषेषु for दोषेण. २. D. reads दूषयेत् for दूषयन्. ३. D. reads °परीक्षणात् for °परीक्षणम्. ४. B. oringially reads न साध्यं, but corrects असाध्यं. ५. D. reads तदनुसारेण for सारानुसारेण. ६. A. in margin and. B. originally read विषयस्य for विपर्ययस्य. ७. C. reads दोषः for दोषैः. ८. C. reads साधारणान्तरेण for साधनान्तरेण. ९. D. inserts न after पूर्वं and before निर्दिष्टं.

'साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।
पत्रे विलिख्य तान्सर्वान्वाच्यः प्रत्युत्तरं ततः ॥
प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वमर्हन्ति न कदाचन ।
अतोऽन्यथाभावनायाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
अभावयन्धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः[2] स्फुटम् ।
भाविताः[3] साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ॥[1]
'प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि साक्षिदूषणसाधने ।
प्रस्तुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ॥
जितः[4] स विनयं दाप्यः[5] शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
यदि वादी निराकांक्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः' ॥

इति । दोषोद्भावनकालमाह स एव—

'लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।
वादकाले[6] तु वक्तव्याः पश्चादुक्तान् न दूषयेत्' ॥

इति । उक्तान् पश्चाद्दूषयतो दण्डमाह स एव—

'उक्तेऽर्थे[7] साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।
स च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥
न[8] तथ्येन प्रमाणन्तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।
मिथ्याभोगे तु दण्ड्यः स्यात्साध्यार्थाच्चापि हीयते' ॥

इति । साक्षिपरीक्षामाह कात्यायनः—

---

१. C. and D. do not mention these three lines. २. C. and D. read साक्षिणं for साक्षिणः. ३. B. originally reads भ्राविताः, but corrects भाविताः. ४. C. reads जितं for जितः. ५. B. originally reads दाप्यः, but corrects प्राप्त॰. ६. D. reads वादकालेषु for वादकाले तु. ७. A. originally reads उक्तार्थे. ८. C. and D. read नाऽतथ्येन for न तथ्येन.

'राजा क्रियां समीक्ष्यैव यत्नान्न्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णेङ्गिताादिभिः' ।

इति । इङ्गितादीनि दर्शयति नारदः—

'यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वान्न दक्ष इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥
कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निश्वसत्यपि ।
विलिखत्यवनिं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवात्यर्थमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्' ॥

(ना. स्मृ. ३. १९३–१९६)

इति । साक्षिनियोजनमाह मनुः—

'सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्य-र्थिसन्निधौ । (७९)
प्राड्विवाको नियुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥

---

१. D. reads समाहूय for समीक्ष्यैव. २. B. originally reads यथान्यायं for यत्नान्नयायं. ३. C. and D. read इंगितादीन् विशदयाति प्रजापतिः for इंगितादीनि दर्शयति नारदः. ४. B. originally reads अस्वस्थ°, but corrects न दक्ष°; while D. reads निः स्वस्थ° for न दक्ष°. ५. B. reads चानुभाषते C. reads वानुधावति for चानुधावति. ६. C. and D. read नासश्च, नासाञ्च respectively for वासश्च. ७. C. reads गोप°, which is incorrect, but D. reads सोऽय for शोष°. ८. C. reads चेष्टां पूर्वं निर्णीय वीक्षते. D. substitutes आगच्छते for आगच्छतः and the rest as C.; ९. C. and D. read साक्ष्यनुयोजन° for साक्षिनियोजन. १०. D. reads प्रयुंजीत for नियुञ्जीत.

यत् द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टितं मिथः ।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥
सत्यं सत्ये[1] ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमां कीर्तिं वागेषा[2]ब्रह्मपूजिता ॥ (८१)
ब्राह्मणो वा मनुष्याणामादित्यस्तेजसामिव ' ।

(म. स्मृ. ८. ७९–८२.)

इति । नारदोऽपि–

' शिरो वा सर्वगात्राणां धर्माणां सत्यमुत्तमम् ।
सत्येन पूयते[3] साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ॥
तस्मात्सत्यं[4] हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ।
सत्यमेव परं दानं सत्यमेव परंतपः ॥
सत्यमेव परो धर्मो लोकानामिति[5] हि स्मृतिः[6] । (२१४)
सत्यं[7] देवाः समानेन मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम्[8] ॥
इहैव तस्य देवत्वं यस्य सत्ये स्थिता मतिः । (२१५)
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ॥
साक्षिधर्मे[9] विशेषेण सत्यमेव वदेत्ततः' । (२१६)

(ना. स्मृ. ३.)

इति । व्यासोऽपि—

---

१. D. reads ऋतं सत्यं for सत्यं सत्ये. २. C. reads वाह्योषा व्रतपूजिता. ३. C. and D. read पूज्यते for पूयते. ४. B. reads सत्यंसत्यं for तस्मात् सत्यं. ५. C. reads लोकान्तम् for लोकानाम्; while D. reads लोकोत्तरम् for लोकानाम्. ६. A. in margin and B. originally read विश्रुतिः for हि स्मृतिः; while हि is omitted in D.; ७. D. reads this whole line thus सत्ये देवाः समुद्दिष्टा मनुष्यास्त्वनृतं स्मृतम्. ८. A. in margin and B. originally read मनुष्याणां नवं, but B. corrects मनुष्यास्त्वनृतं. ९. A. and B. read साक्षिधर्मौ for साक्षिधर्मे.

'साक्षिणा धर्मसंस्थेन सत्यमेव वदेत्ततः ।
साक्षिभावे नियुक्तानां[2] देवता विप्रतिष्ठिताः[3] ॥
पितरश्चावलम्बन्ते वितथाख्यानशङ्कया[4] ।
सत्यवाक्ये[5] व्रजन्त्यूर्ध्वं अधो यान्त्यन्यथा च ते[6] ॥
तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं भवद्भिः सभ्यसन्निधौ[7]' ॥

इति । नारदोऽपि—

'कुबेरा-ऽऽदित्य-वरुण-शक्र-वैवस्वतादयः ।
पश्यन्ति लोकपालाश्च नित्यं दिव्येन चक्षुषा' ॥

इति । मनुरपि—

'आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः[8] ॥
द्यौर्भूमिरापो हृदयं चन्द्रा-ऽर्का-ऽग्नि-यमा-ऽनिलाः ।
रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञाः[9] सर्वदेहिनाम्' ॥
(म. स्मृ. ८. ८४-८६)

इति । वसिष्ठोऽपि—

---

१. this line is not mentioned in A. B. C.; २. A. in margin and B. originally read ऽभियुक्तानां for नियुक्तानां. but B. corrects नियुक्तानां. ३. A. in margin reads विंशतिस्थिताः and विततः स्मृताः for विप्रतिष्ठिताः. B. originally reads विततं स्मृताः and corrects विंशतिस्थिताः for विप्रतिष्ठिताः; while C. reads विधिना स्थिताः and D. reads विंशतिःस्थिताः. ४. A. in marginal reading and B. originally read संशयः, but B. corrects शंकया. ५. B. originally reads °वाच्ये and corrects °वाक्ये; while D. reads सत्यवाक्यात्. ६. C. reads भान्त्यतया तु ते for यात्यन्यथा च ते. B. with D. reads यान्ति तथाऽनृतात्. ७. A. B. C. read सत्य° for सभ्य°. ८. C. reads य° for स्व°. ९. the word व्रतज्ञाः wrongly wirtten in A. and B. as वृत्तज्ञाः; while, C. reads तनूजाः and D. तनुगाः for वृत्तज्ञाः.

अथ चेदनृतं ब्रूयात्सर्वतोऽमेध्यलक्षणम्[1]।
मृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छेदनन्तरम्[2]' ॥

इति । व्यासोऽपि--

'बध्यन्ते वारुणैः पाशैः साक्षिणोऽनृतवादिनः ।
षष्टिर्वर्षसहस्राणि तिष्ठन्ति[3] नरके ध्रुवम् ॥
तेषां वर्षशते पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ।
कालेऽतीते मुक्तपाशास्तिर्यग्योनिषु[4] जायते' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

'सूकरो दशवर्षाणि शतवर्षाणि गर्दभः ।
श्वा चैव दशवर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिः ॥
कृमि-कीट-पतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च ।
मृगस्तु दशवर्षाणि जायते मानवस्ततः ॥
मानुषत्वं यदाप्नोति मूकोऽन्धस्तु भवेत्तु सः ।
दारिद्र्यंतु भवेत्तस्य पुनर्जन्मानि जन्मानि' ॥

इति । पुराणेऽपि—

'स नरो[5] जायते पश्चात्संपरित्यक्तबान्धवः[6] ।
पङ्ग्वन्धबधिरो मूकः कुष्ठी नग्नः पिपासितः ॥
बुभुक्षितः शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ।

---

१. B. reads for ऽमेध्यवृत्तवत्°, but corrects ऽमेध°; while D. reads ऽसाध्य° for the cem. २. D. reads नीचत्वं यात्यनन्तरम् for तिर्यग्गच्छेदनन्तरम्. ३. C. and D. read तिष्ठन्ते for तिष्ठन्ति. ४. B. reads °योनिस्तु for °योनिषु, but corrects जन्मसु. ५. D. reads वानरो for स नरो. ६. B. reads सम्परित्यज्य originally, but corrects सम्परित्यक्त°; while D. reads परित्यक्तस्तु बान्धवैः for सम्परित्यक्तबान्धवः.

ज्ञात्वा त्वनृततो[1] दोषान्ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ॥
श्रेयस्करमिहामुत्र सत्यं साक्ष्ये[2] वदेत्ततः' ।

इति । साक्षिप्रश्नप्रकारं दर्शयति मनुः—

'देव-ब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं[3] द्विजान् ।
उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाण्हे[4] वै शुचिः शुचीन्' ॥
(म. स्मृ. ८. ८७)

इति । सर्वानेवोपवेशयेत्—

'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गो-बीज काञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः ॥ (११३)
ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्री-बालघातिनः ।
मित्रद्रुहः[5] कृतघ्नस्य ते ते स्युर्ब्रुवतो[6] मृषा ॥ (८९)
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पुण्यं भद्र त्वया कृतम् ।
तत्ते सर्वं शुनो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ॥ (९०)
यावतो बान्धवान्यस्मिन्[7]हन्ति साक्ष्येऽनृतं वदन् ।
तावतः सङ्ख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥(९७)
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

---

१. D. reads त्वनृतदोषांश्च for त्वनृततो दोषान्. २. C. and D. read साक्ष्यम् for साक्ष्ये. ३. D. reads °त्ततो for °दृतं. ४. B. C. D. substitute सर्वानेवोपवेशयेत् for पूर्वाण्हे वै शुचिः शुचीन्; A. reads this originally, but B. reads in correction. ५. B. reads originally मित्रद्रोहकृतघ्नश्च and corrects कृतघ्नस्य. C. reads मित्रभिदः and D. reads मित्रद्रोहि°, ६. C. reads ब्रुवतो नृपे and D. B. ब्रुवतस्तव. ७. D. reads तेऽस्मिन् for यस्मिन्.

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृतं वदेः[1] ॥
अप्सु[2] भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैथुने ।
अब्जेषु[3] चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥
एतान्दोषानवेक्ष्य[4] त्वं सर्वथानृतभाषणे ।
यथाश्रुतं यथादृष्टं सत्यमेवाञ्जसा वद' ॥ (१०१)
(म. स्मृ. ८.८९.११३)

इति । साक्षिणामुक्तिप्रकारमाह वसिष्ठः[5]—
'प्राङ्मुखोऽवस्थितः साक्षी शपथैः शापितः स्वकैः ।
हिरण्यं गोशकृद्दर्भान्तान्संस्पृश्य[6] वदेदृतम्' ॥
इति । बृहस्पतिरपि—
'विहायोपानदुष्णीषं[7] दक्षिणं पाणिमुद्धरन् ।
हिरण्यं गोशकृद्दर्भान्समादाय ऋतं वदेत्' ॥
इति । कात्यायनोऽपि—
'सभान्तस्थैश्च[8] वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
सर्वसाक्षिष्वयं[9] धर्मो नित्यः स्यात्स्थावरेषु च ॥

---

१. A. originally and also B. read वदीः, but corrects वदेः. C. also वदीः and D. वदः. २. C. reads पद्युभूमिवत्; while D. reads यद्य for पद्यु. ३. B. originally reads अन्त्य°, but corrects अब्ज°; while C. reads आज्येषु which seems improper and D. अन्येषु for अब्जेषु. ४. A. in margin and B. in origin read दोषान्, but B. corrects एतान्. C. सर्वान् दोषानपेक्ष्य त्वं for एवं दोषानवेक्ष्य त्वं. D. also reads एवं दोषविधं ज्ञातं. ५. This heading and the verse under this is omitted in C. and D.; ६. B. reads समादाय for संस्पृश्य. ७. D. reads °उष्णीषौ for उष्णीषं. ८. B. originally reads सभान्तश्चैव, but corrects सभान्तस्थैश्च; while D. substitutes °रतु for °श्च. ९. A. reads साक्षिसत्ये स्वयं for सत्र साक्षिष्वयं.

अर्थस्योपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पादेष्वयं धर्मो द्विपदस्थावरेषु च ' ॥

इति । तयोः पूर्वोक्तयोः स्थानयोः । क्वचिद्वधरूपविवादे ताभ्यां स्थानाभ्यां विनापि साक्ष्यं वदेत् । तथाच स एव—

' वधे चेत् प्राणिनां साक्ष्यं वादयेच्छवसन्निधौ ।
तदभावे तु चिन्हस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ' ॥

इति । ऋतं वदेदित्यस्य क्वचिद्विषयेऽपवादमाह मनुः—

' शूद्र-विट्-क्षत्र-विप्राणां यथोक्तौ तु भवेद्वधः ।
तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यते ' ॥

इति । साक्ष्युक्तौ क्वचिद्विशेषमाह वसिष्ठः—

' समवेतैस्तु यद्दृष्टं वक्तव्यं तु तथैव तत् ।
विभिन्नैरेव तत्कार्यं वक्तव्यं स्यात् पृथक् पृथक् ॥
भिन्नकाले तु यत्कार्यं ज्ञातं वा यच्च साक्षिभिः ।
एकैकं वादयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तितः ' ॥

इति । साक्ष्युक्तौ उपादेयं हेयं च विभजते मनुः—

' स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम्' ॥

(म. स्मृ. ८. ७८.)

इति । बृहस्पतिः—

---

१. C. reads समं for विना. २. C. and D. read प्राणिवध° for वध°. ३. C. reads चेह for च. ४. A. reads शिव° for शव°. ५. D. ऽसत्वे for ऽभावे. ६. C. and D. read °दिति शास्त्रस्य for °दित्यस्य. ७. A. reads सत्योक्तौ for यथोक्तौ. ८. D. reads तन्न for तद्धि. ९. A. reads विषयविशेषे for क्वचित्. १०. C. reads अनेकैरेव सत् for विभिन्नैरेव तत्. ११. A. reads स्यात् यत्र for वा यच्च. १२. D. reads वाक्षिभिः for साक्षिभिः. १३. B. substitutes साध्योक्तौ. १४. D. reads न for वि°.

देश-काल-वयो-द्रव्य-संज्ञा-जातिप्रमाणतः ।
अन्यूनं चेन्निगदितं सिद्धं साध्यं विनिर्दिशेत् ॥
निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु[1] साक्षी[2] चेत् साक्ष्य आगते[3] ।
न ब्रूयादक्षरसमं न तन्निगदितं भवेत् ॥
यस्यांशेषः[4] प्रतिज्ञार्थः साक्षिभिः प्रतिवर्णितः ।
सोऽजयी[5] स्यादन्यनीतं साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥
ऊनमभ्यधिकं वार्थं[6] विब्रूयुर्यत्र साक्षिणः ।
तदर्थानुक्तविज्ञेयमेष[7] साक्षिविधिः स्मृतः' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'न ददाति[8] हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः ॥ ४८ ॥
स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन[9] चैव हि' ।
(या. स्मृ. २.७७)

इति । कूटसाक्षिणो दण्डमाह मनुः—

'लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८ ॥
एषामन्यतमे[10] स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषं तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।
भयाद्वै मध्यमं दण्ड्यो मैत्रात्[11]पूर्वं चतुर्गुणम् ॥

---

१. C. and D. °वादेषु for °जातेषु. २. D. reads वादी for साक्षी. ३. C. reads °वर्जने for आगते. ४. C. reads यंत्रा° for यस्या°. ५. A. and D. reads स जयी for सो ऽजयी. ६. A. reads सार्थं for वार्थं. ७. A. reads अनुक्तार्थे तु तत् ज्ञेयम्. ८. D. reads ददातीह for ददाति हि. ९. D. reads दण्ड्यो न for दण्डेन. १०. C. and D. read ऽन्यतमत्वेन for ऽन्यतमे स्थाने. ११. D. reads मैत्र्यात् for मैत्रात्.

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु द्विगुणं परम्।
अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहुः कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
कूटसाक्ष्यं तु कुर्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा[1] ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२२ ॥
यस्य पश्येत्तु[2] सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं[3] दाप्यो दमं च सः* ॥

(म. स्मृ. ८. ११८–१२२)

इति। कात्यायनः–

'साक्षी साक्ष्यं न चेद्ब्रूयात् स[4] सदण्डं वहेदृणम्।
अतोऽन्येषु विवादेषु त्रिशतं दण्डमर्हति' ॥

इति। बृहस्पतिः—

'आहूतो यस्तु नागच्छेत्साक्षी रोगविवर्जितः।
ऋणं दमञ्च दाप्यः स्यात्त्रिपक्षात्परतस्तु सः' ॥

इति। प्रजापतिरपि–

---

*नायं श्लोक उपलभ्यते मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु। केचन कात्यायन-वचनत्वेनोदाहरन्ति।

---

१. B. originally reads दण्डशिरः, but corrects दण्डयित्वा. २. A. reads दृश्येत्तु; while B. in correction reads दृश्येत for पश्येत्तु. B's form seems correct. ३. D. reads रोगा-स्त्रिज्ञाति° for रोगोऽग्निर्ज्ञाति°. ४. D. reads सदण्डं वहेदृणम् for स सदण्डं वहेदृणम्. E The quotation of D. seems wrong.

'अपृष्टसत्यवचने पृष्टस्याकथने तथा।
साक्षिणश्च निरोद्धव्या गर्ह्या दण्ड्याश्च धर्मतः'॥

इति। साक्षिणामनेकविधत्वे ग्राह्यान्विभजते बृहस्पतिः—

'साक्षिद्वैधे प्रभूताः स्युर्ग्राह्याः साम्ये गुणान्विताः।
गुणिद्वैधे क्रियायुक्तास्तत्साम्ये शुचिमत्तराः'॥

इति। मनुरपि—

'बहुत्वं प्रतिगृण्हीयात्साक्षिद्वैधे नराधिपः।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान्गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान्'॥
(म. स्मृ. ८.७३)

इति। यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

'साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां च वादिनाम्।
तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः'॥

इति। तत्र सर्वशब्देनान्यथावादिसहितानामेव बहूनामसाक्षित्वमुक्तम्। न पुनः केवलानामिति मन्तव्यम्। अन्यथा 'द्वैधे बहूनाम्' इत्यादि वचनविरोधात्। अनेकत्वे विशेषान्तरमाह नारदः—

'द्वयोर्विवदतोरर्थे द्वयोः सत्सु च साक्षिषु।
पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः॥

१. B. originally reads विरोद्धव्याः for निरोद्धव्याः. २. C. reads अर्थदण्ड्याः for गर्ह्या दण्ड्याः. ३. C. and D. read ऽग्राह्यान् for ग्राह्यान् and the preceding word °विधत्वे is substituted by °विधो. ४. A. and B. read स्तु° for स्युः. ५. C. reads स्यात् for तत्°; while D. reads साम्येऽनु for तत्साम्ये. ६. B. in correction and C. read नाहूतः; while for the same D. नाहितम् for बहुत्वम्. ७. D. reads साक्षित्वे for अनेकत्वे. ८. A. B. originally read मध्ये for अर्थे. ९. A. and B. originally read यस्तु for यस्य. १०, D. reads भावयेत् or भवेयुः.

आधर्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।
विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः' ॥

इति । अत्रोदाहरणम्—यत्रैकः क्षेत्रं प्रतिग्रहेण[1] प्राप्य भुक्त्वा त्यक्त्वा सकुटुम्बो देशान्तरं प्राप्तः । पुनरन्येन[2] लब्धं भुक्तं च सोऽपि देशविप्लव[3]वादिना देशान्तरं सकुटुम्बो गतः । पुनस्तौ द्वावपि चिरन्तनकाला[4]पगमे स्ववृत्तिलोभेन स्वस्था[5]नमागत्य क्षेत्र[6]विवादनिर्णयार्थं मानं युगपदायतौ । तत्रैकः प्रतिजानीते । जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम् । अन्योऽपि प्रतिजानीते । धर्मपालेन[7] राज्ञा मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम् । अथचैकस्यैवं प्रतिज्ञा । सत्यं [8]जयवर्माख्येनास्मै दत्तम् । एतस्य हस्ताद्धर्मपालेनैतत्क्षेत्रं क्रयेण गृहीत्वा मह्यं दत्तमिति । सन्ति च द्वयोरपि वादिनोः साक्षिणः तत्रेदमुक्तं 'द्वयोर्विवदतोऽर्थ' इति । अयमर्थः—यस्य विवदमानस्य पूर्वपक्षो भवेत्पूर्वकालिकस्य दानस्य स्वत्व[9]हेतुतयोपन्यासेन[10] पक्षो भवेत् । तस्यै[11] साक्षिणः सभ्यैः प्रष्टव्या भवेयुः । नेतरस्य[12] साक्षिणः । तेषामुत्तर-

---

१. A. and B. add क्षेत्रं after प्रतिग्रहेण. २. B. originally reads पुनरप्यनेन for पुनरन्येन. ३. D. substitutes °विभ्रमा° for °विप्लवा°. ४. D. reads °कालागमे for °कालापगमे. ५. D. substitutes स्वक्रीयम् for स्वस्थानम्. ६. C. and D. has only the word क्षेत्रम् for क्षेत्रविवादनिर्णयार्थं मानं युगपदायतौ। तत्रैकः प्रतिजानीते। जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम्. ७. B. reads धर्मपालेन in correction, also C. omits the following:— जयवर्माख्येन राज्ञा स्वराज्यकाले मह्यं दत्तं मदीयमेवैतत्क्षेत्रम्. ८. D. reads नयवर्माख्येन for जयवर्माख्येन. ९. C. reads सत्व° for स्वत्व°. १०. D. inserts यः after उपन्यासेन and before पक्षो. ११. B. originally reads तत्र, but corrects तस्य. १२. C. and D. missingly read अन्येतरस्य साक्षिणः and D. अन्यतरस्य साक्षिणश्च for नेतरस्य साक्षिणः.

कालदानसाक्षित्वेनाऽसाक्षिप्रायत्वात् । यदा पुनरितरप्रतिज्ञा तदार्थवशेनैतस्य हस्तात्क्रीत्वा मह्यं दत्तमित्यादिना पूर्वदानोपन्यासपक्षस्याधर्थे अकिञ्चित्करत्वं भवेत् तदा पश्चात्प्रतिजानानस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । न पूर्वं प्रतिजानानस्य । असिद्धसाध्यत्वेन वैयर्थ्यात् । किन्तु असाक्षित्वादुपेक्षणीयाः । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्य आह--

'साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः' ॥
(या. स्मृ. २. १७.)

इति । साक्षिणमन्तरेण ज्ञानोपायमाह नारदः–

'असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये षड्वादाः परिकीर्तिताः ।
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः ॥
केशाकेशि गृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ।
कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः ॥
तथा कुठारपाणिस्तु वनछेत्ता प्रकीर्तितः ।
प्रत्यग्रचिन्हैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः ॥
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तत्परीक्षणम्' ।
(ना. स्मृ. ३. १७२–१७५)

इति । शङ्ख--लिखितावपि–

१. C. reads °साक्षिप्रायत्वात् for °साक्षित्वेनासाक्षिप्रायत्वात्; while D साक्षिणामसाक्षिप्रायत्वात्, for the original reading. २. D. omits प्रष्टव्याः न पूर्वं प्रतिजानानस्य । असिद्धसाध्यत्वेन वैयर्थ्यात् । किं तु असाक्षित्वादुपेक्षणीयाः । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यआह—'साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः. ३. C. reads °साध्यत्वं न for °साध्यत्वेन. ४. A. reads असाक्षित्वेऽनादरणीयाः ५. D. reads साक्ष्यमन्तरेण for साक्षिणमन्तरेण. ६. B. in correction and A. and C. read ससाक्षि° for असाक्षि°. ७. D. substitutes तु for तत्.

'केशाकेशिग्रहणात्पारदारिकः । उल्काहस्तोऽग्निदः[1] ।
शस्त्रपाणिर्घातकः । लोप्त्रहस्तश्चोरः' ।

इति ।

अथ लेख्यम् ।

साक्षिनिरूपणोपसंहारपुरःसरं लिखितनिरूपणं करोति बृहस्पतिः—

'साक्षिणामेष[2] निर्दिष्टः सङ्ख्या-लक्षणनिश्चयः ।
लिखितस्याधुना वच्मि विधानमनुपूर्वशः ॥
ऋणादिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः[3] ।
धात्रा[4]ऽक्षराणि सृष्टानि[5] पत्रा[6]रूढान्यतः पुरा ॥
देशाचारयुतं वर्ष-मास-पक्षादिवृद्धिमत् ।
ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तांकं लेख्यमुच्यते ॥
राजलेख्यं स्थानकृतं स्वहस्तलिखितं तथा ।
लेख्यन्तु त्रिविधं प्रोक्तं विदुरेवं बुधाः[7] पुनः' ॥

इति । एतत्त्रयं द्वैविध्येन[8] संगृण्हाति वसिष्ठः—

'लौकिकं राजकीयं च लेख्यं विद्यात् द्विलक्षणम्' ।

इति । तयोरवान्तरभेदानाह बृहस्पतिः—

'भोग-दान[9]-क्रयाधानं संविद्दास[10]-ऋणादिभिः ।
सप्तधा लौकिकं लेख्यं त्रिविधं राजशासनम् ॥

---

१. C. and D. read ऽग्निधारा for ऽग्निदः. २. D. reads °एव for एष. ३. C. reads यदा for यतः. ४. B. originally reads धारा° for धात्रा, but corrects substituting त्रा for रा°. ५. A. and B. originally read दृष्टानि and स्रष्टानि respectively. ६. C. reads यत्र° for पत्रा°; while D. reads यंत्रा°. ७. D. reads वित्तं तत् द्विविधा for विदुरेवं बुधाः. ८. C. and D. read द्विविधेन for द्वैविध्येन. ९. A. B. in correction and C. read भागाधानं for भाग-दान°. १०. A. B. in correction and C. read संविसा स for संविद्दास°.

भ्रातरः संविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।
विभागपत्रं कुर्वन्ति भागलेख्यं तदुच्यते ॥
भूमिं दत्वा तु यत्पत्रं कुर्युश्[2]चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाछेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तदुच्यते[4] ॥
गृह-क्षेत्रादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्रं कारयते यत्र क्रयलेख्यं तदुच्यते ॥
जङ्गमं स्थावरं बन्धं[5] दत्वा लेख्यं करोति यः ।
गोप्य-भोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्यं तु तन्मतम्[6] ॥
ग्रामादिसमयात्कुर्यान्मतं लेख्यं परस्परम् ।
राजाविरोधि धर्मार्थं संवित्पत्रं वदन्ति तत् ॥
वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखितं कुरुते तु यत् ।
कर्माणि ते करोमीति दासपत्रं[7] तदुच्यते ॥
धनं वृध्या गृहीत्वा तु स्वयं कुर्याच्च कारयेत् ।
उद्धारपत्रं तत्प्रोक्तं ऋणलेख्यं मनीषिभिः ॥
दत्वा भूम्यादिकं राजा ताम्रपत्रे पटेऽथ वा ।
शासनं कारयेद्धर्मं[8] स्थान-वंशादिसंयुतम् ॥
अनाछेद्यमनाहार्यं सर्वं भाव्य[9]विवर्जितम् ।
चन्द्रार्कसमकालीनं पुत्र-पौत्रान्वयानुगम् ॥

---

१. C. reads कुर्वन्ति भागलेख्यं तत् and D. कुर्वन्ति भागपत्राणि for विभागपत्रं कुर्वन्ति. २. C. and D. read कुर्वन् for कुर्युः. ३. C. reads अनादेयम् for अनाच्छेद्यम्. ४. D. substitutes विदुः for उच्यते. ५. D. reads बद्धं यत्र for बन्धं दत्वा; while C. substitutes बली for दत्वा. ६. A. B. C. read तत्कृतम् for तन्मतम्. ७. D. reads वासपत्रं for दासपत्रं. ८. D. reads धर्मे and °वंश्यादि° for धर्मं and °वंशादि° respectively. ९. A. originally and D. reads भय° for भाव्य°.

दातुः पालयितुः स्वर्ग्यं[1] हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिवर्षसहस्राणि दानच्छेदफलं लिखेत् ॥
समुद्रा[2]-वर्ष-मासादि धनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ।
ज्ञातं मयेति[3] लिखितं सन्धिविग्रहलेखकैः ॥
एवंविधं राजकृतं शासनं तदुदाहृतम्[4] ।
देशादिकं यस्य राजा लिखितं तु प्रयच्छति ॥
सेवा-शौर्यादिना[5] तुष्टः प्रसादलिखितं तु तत् ।
पूर्वोत्तरक्रियावाद[6]निर्णयान्ते[7] यदा नृपः ॥
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते' ॥

इति । यत्पूर्वमुदाहृतं 'लिखितं दशधा स्मृतम्' इति तद्दिशदत्वेन संपन्नम्[8] । लौकिकस्य सप्तविधत्वात् । राजपत्रस्य त्रिविधत्वात् । शासनमेकं, जयपत्रं द्वितीयं आज्ञा-प्रज्ञापनपत्रयोरेकीकारेण[9] तृतीयं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह—

'शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथापरम् ।
आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं[10] राजकीयं चतुर्विधम्' ॥

इति । तत्र शासन-जयपत्रे पूर्वमुदाहृते । शासने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. D. reads स्वर्गं for स्वर्ग्यं. २. D. reads समुद्रं for समुद्रा°. ३. D. reads दानमेवेति for ज्ञातं मयेति. ४. C. and D. read समुदाहृतम् for तदुदाहृतम्. ५. C. reads °सौख्यादिना for °शौर्यादिना. ६. D. substitutes °पाद° for °वाद°. ७. C. and D. read °निर्णयान्तं for °निर्णयान्ते. ८. D. adds तु after तत् and substitutes संमतम् for संपन्नम्. ९. D. reads राज्ञः शासनपत्रयोरेकीकरणे for आज्ञाप्रज्ञापनपत्रयोरेकीकारेण; while C. omits the portion शासनमेकम् जयपत्रं द्वितीयं आज्ञा-प्रज्ञापनपत्रयोरेकीकारेण तृतीयं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठस्तु तयोर्भेदमाश्रित्य चातुर्विध्यमाह—'शासनं प्रथमं ज्ञेयम्. १०. C. reads आज्ञापनायनं for आज्ञाप्राज्ञापन°, D. reads आज्ञापत्रं प्रसादोत्थं for आज्ञाप्रज्ञापनापत्रं.

'दत्वा भूमिं[1] निबन्धं वा कृत्वा लेख्यं तु कारयेत्।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः' ॥

(या. स्मृ. १. ३१८)

इति। अत्र निबन्धो वाणिज्यादि[2]कारिभिः प्रतिवर्षं प्रतिमासं वा किञ्चिद्धनं अस्मै ब्राह्मणायास्यै देवतायै वा देयमित्यादि-प्रभुसमयलभ्योऽर्थः। अत्र यद्यपि धनदातृत्वं वाणिज्यादिकर्तु-स्तथापि नि[3]बन्धनकर्तुरेव पुण्यम्। तदुद्देशेनैव तस्य प्रवृत्तेः। व्यासोऽपि—

'राज्ञा तु स्वयमादिष्टः सन्धिविग्रहलेखकः।
ताम्रपट्टे पटे वापि प्रलिखेद्राजशासनम्॥
क्रिया-कारकसम्बन्धं समासार्थ-क्रियान्वितम्'।

इति। क्रिया-कारकयोः सम्बन्धो यस्मिन्शासने तत्तथोक्तम्। समासार्थक्रियान्वितं सं[4]क्षिप्तार्थक्रियया समन्वितमित्यर्थः। तत्रलेखनीयार्थमाह याज्ञवल्क्यः—

'अ[5]भिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानं च महीपतिः। ३१९
प्रतिग्रहपरीमाणं दानच्छेदो[6]पवर्णनम्॥

(या. स्मृ. १. ३१९–३२०)

इति। व्यासोऽपि—

---

१. C. reads कार्यनिबन्धं for भूमिं निबन्धं. २. C. and D. read °धिकारिभिः for °दिकारिभिः. ३. D. reads प्रबन्ध° for निबन्धन°. ४. D. reads संक्षिप्तार्थं क्रियया and समक्रियया for संक्षिप्तार्थक्रियया. ५. D. reads लिखेच्चैव for अभिलेख्य. ६. A. in margin and B. C. originally read °भेदो° for °छेदो°.

समा-मास[1]-तदर्धा-ऽहर्नृपनामोपलक्षितम् ।
प्रतिगृहीतृजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् ॥
स्थान-वंशादिपूर्वं[2] च देश-ग्राम[3]मुपागतम् ।
ब्राह्मणांस्तु तथैवान्यान्मान्यानधिकृताँल्लिखेत् ॥
कुटुम्बिनो[4]ऽथ कायस्थ-दूत-वैद्य-महत्तरान् ।
ते च चण्डालपर्यन्तान्[5] सर्वान् सम्बोधयन्निति[6] ॥
मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।
दत्तं मयाऽमुकायाथ[7] दानं सब्रह्मचारिणे' ॥

इति । अपरमपि विशेषं[8] स एवाह—

'सन्निवेशं प्रमाणं च स्वहस्तं च लिखेत्स्वयम् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य[9] अमुकस्य महीपतेः ॥
सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां
कालें काले पालनीयो भवद्भिः ।
सर्वानेतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्
भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः' ॥

---

१. D. reads सर्वमास-पक्षाह° for समा-मासतदर्धाह°. २. C. reads स्थान-वंशानुपूर्व्यं च and D. स्थानं वंशानुपूर्वं च for स्थान-वंशादिपूर्वं च. ३. C. D. read देशं ग्राममुपाहारम् for देशग्राममुपागतम्; while A. in margin and B. originally substitute °नु° for °दि°. ४. D. reads कुटुम्बनायका यस्य दूत-वैद्य-महत्तराः; while C. substitutes °नाथका for °नायका and महत्तरान् for महत्तराः, also A. in margin B. originally substitute °द्यूत° for °दूत°. ५. D. reads °पर्यन्ताः for °पर्यन्तान्. ६. this would be सम्बोधयन्त्विति instead of सम्बोधयन्निति. ७. B. originally reads अमुकायार्थं° for अमुकायाथ; while C. reads अमुकीयार्थं° which seems to be अमुकायाथ and D. अमुकीयाय for अमुकायाथ. ८. A. reads निर्बन्धं for विशेषं. ९. D. reads °पुत्रस्याप्यमुकस्य for °पुत्रस्य अमुकस्य.

इति । जयपत्रे विशेषमाह स एव—

'व्यवहारं स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकतः ।
जयपत्रं ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिवः ॥
जङ्गमं स्थावरं येन परीक्षणेनात्मसात्कृतम् ।
भागाभिशापसन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत् ॥
तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ।
पूर्वोत्तरे क्रियापादं प्रमाणं तत्परीक्षणम् ॥
निगदं स्मृतिवाक्यं च यथा सभ्यविनिश्चितम् ।
एतत्सर्वं समासेन जयपत्रे विलेखयेत्' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

'प्राड्विवाकादिहस्तांकं मुद्रितजराद्रय ।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकम्' ॥

इति । जयपत्रकभेदमाह कात्यायनः—

'अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कार्यं विदुर्बुधाः ।
निरस्तो तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥

---

१. C. and D. read व्यवहारान् for व्यवहारं. २. B. originally reads प्रमाणेना° and corrects परीक्षणेना°; while D. reads °परीक्ष्याप्या° for परीक्षणेना°. ३. D. reads नानाभिशाप° for भागाभिशाप°. ४. In C. the following verse is given in margin—

तस्य राज्ञा प्रदातव्यं जयपत्रं सुलेखितम् ॥
पूर्णान्तरक्रियापादं प्रमाणं तद्विदो विदुः ॥,

and B. originally reads °निश्चितम् for °लेखितम्. ५. C. and D. read पूर्णान्तरक्रियापादं for पूर्वोत्तरे क्रियापादं. ६. B. C. and D. read निगदन् for निगदं. ७. C. reads लिखेदिति for विलेखयेत्. ८. °हस्तांकमुद्रितं for °हस्तांकं मुद्रितं. ९. A. in margin and B. originally read देयं for लेख्यं, but B. corrects लेख्यं. १०. A. in margin and B. originally read पश्चात्कारं for पश्चात्कार्यं. ११. D. reads तिरस्कार° for निरस्ता तु.

पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयत्ते[1] ।
अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां विधीयते ॥
[2]वृद्धानुवादसंसिद्धिस्तच्च स्याज्जयपत्रकम्' ।

इति । आज्ञा-प्रज्ञापनापत्रयोर्लक्षणमाह वसिष्ठः—

'आज्ञा-प्रज्ञापनापत्रे द्वे वसिष्ठेन दर्शिते ।
सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ॥
कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञा[3]पत्रमुच्यते ।
ऋत्विक्-पुरोहिता-ऽऽचार्य-मा[4]न्येष्वभ्यर्हितेषु तु ॥
कार्यं नि[5]वेदितं येन पत्रं प्र[6]ज्ञापनाय तत्' ।

इति । जानपदं[7] पुनर्व्यासेन निरूपितम्—

'लि[8]खेज्जानपदं ले[9]ख्यं प्रसिद्धस्थानलेखकः[10] ।
राजवंशक्रमयुतं वर्ष-मासा[11]र्ध-वासरैः ॥
पितृपूर्वं ना[12]म-जाती धनि[13]कर्णिकयोर्लिखेत् ।
द्रव्यभेदप्रमाणं च वृद्धिं चोभयसंमताम्' ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

---

१. B. originally reads प्रदीयते, but corrects विधीयते. २. B. originally reads in this line संसिद्धं तच्च, but corrects संसिद्धिस्तच्च; while C. substitutes वृत्तानुवाद° for वृद्धानुवाद° and D. वृत्तानुभावसंदिग्धं; the rest in C. and D. is as original in A.; ३. C. reads जयपत्र° for आज्ञापत्र.° ४. B. originally reads माने, but corrects in मान्ये; while C. reads नान्ये and D. सामान्येन्तर्हितेषु for मान्येष्वभ्यर्हितेषु. ५. B. in correction reads निवेद्यते, C. too the same; while D. निगद्यते for निवेद्यते. ६. C. reads प्रज्ञापनीयं तत् and D. प्रज्ञापनं यतः for प्रज्ञापनाय तत्. ७. after जानपदं D. inserts अपि पत्रं. ८. C. and D. read लेख्यं for लिखेत्. ९. D. reads लोके for लेख्यं. १०. D. reads °लेखकम् for °लेखकः. ११. B. originally reads °मासादि, but corrects °मासार्ध°; while D. reads °मासार्थ°. १२. B. originally reads °पूर्वोत्तमो जातिं°; but corrects °पूर्वं नाम-जाती. १३. D. substitutes ज्ञाति° for धनि°.

'कालं निवेश्य राजानं स्थानं निवसनं तथा ।
दायकं[1] ग्राहकं चैव पितृनाम्ना[2] च संयुतम् ॥
जातिं गोत्रं[3] च शाखां च द्रव्यमाधिं ससंख्यकम् ।
वृद्धिं ग्राहकहस्तं[4] च विदितार्थौ च साक्षिणौ' ॥

इति । ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

'समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम हस्तेन[5] विनिवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि[6] लेखितम्' ॥
(या. स्मृ २. ८६.)

इति । ऋणिवत्साक्षिभिः पत्रलेखकेन च स्वहस्तनिवेशनं कर्तव्यमित्याह स एव—

'साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम्[7] ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥
उभयाभ्यर्थितेनैव मयाह्यमुकसूनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकः स्त्वन्ततो लिखेत्[8]' ॥
(या. स्मृ. २. ८७–८८)

इति । पूर्वं लौकिकलिखितस्य[9] सप्तविधत्वं बृहस्पतिना दर्शितम् । व्यासस्तु प्रकारान्तरेणाष्टविधत्वमाहः—

'चीरकं च स्वहस्तं च तथोपगतसंज्ञितम् ।
आधिपत्रं चतुर्थं च पञ्चमं कार्यपत्रकम्[10] ॥

१. C. reads दापकं for दायकं २. C. reads पितृणां नाम° for पितृनाम्ना च. ३. B. originally reads स्वगोत्रं, but corrects गोत्रं च. ४. D. compound वृद्धिं ग्राहक° as वृद्धिग्राहक°. ५. B. originally and D. read स्वहस्तेन निवेशयेत् for हस्तेन विनिवेशयेत्. ६. D. reads यत्पत्रोपरि for यदत्रोपरि. ७. C. reads ऋणि° for पितृ°. ८. C. reads स्वं तु तल्लिखेत् for °स्त्वन्ततो लिखेत्. ९. D. reads. °लिखितं तु for °लिखितस्य. १०. B. originally reads क्रय°, but corrects कार्य°; while D. reads क्रम° for कार्य°.

षष्ठं तु स्थितिपत्राख्यं सप्तमं सन्धिपत्रकम् ।
विशुद्धिपत्रकं चैव अष्टधा लौकिकं स्मृतम्' ॥

इति । तेषां लक्षणमुच्यते । तत्र सङ्ग्रहकारः[1]—

'चीरकं[2] नाम लिखितं पुराणैः पौरलेखकैः[3] ।
अर्थि-प्रत्यर्थिनिर्दिष्टं यथासम्भवसंस्कृतैः ॥
स्वकीयैः प्रतिनामाद्यैरर्थि-प्रत्यर्थि-साक्षिणाम् ।
प्रतिनामभिराक्रान्तमर्थि-साक्षिस्वहस्तवत्[4] ॥
स्पष्टावगमसंयुक्तं यथास्मृत्युक्तलक्षणम्' ।

इति । कात्यायनः—

'ग्राहकेन स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् ।
स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः' ॥

इति । एवमेव दायकेन लिखितं ग्राहकेणाभ्युपगतं[6] लेख्यमुपगताख्यं विज्ञेयम् । आधिपत्रमाह नारदः—

'आधिं कृत्वा तु यो द्रव्यं[7] प्रयुंक्ते स्वधनं धनी ।
यत्तत्र क्रियते लेख्यमाधिपत्रं तदुच्यते' ॥

इति । अन्वाधिलेख्ये[8] विशेषमाह प्रजापतिः—

१. A. reads originally कारकः, also B. the same. २. D. reads throughout चीकरं for चीरकं, but the form seems incorrect, A. and B. also originally चीनकं, which is also incorrect. ३. C. reads पूर्वलिखितैः for पौरलेखकैः. ४. D. reads पत्रं प्रोक्तं for अर्थि-साक्षि°. ५. C. and D. omit in this verse, from—

'.............................साक्षिवर्जितम् ।
स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः' ॥
इति । एवमेव दायकेन लिखितं ।;

while D. reads पावकेन for ग्राहकेण. ६. A. and B. read अनुपगतं for अभ्युपगतं. ७. D. reads यद्द्रव्यं प्रयुक्तं सत्स्मृतं बुधैः and C. reads न स्मृतं बुधैः. ८. D. reads अन्याधि° for अन्वाधि°, but it seems a mistake.

'धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।

कृत्वा[1] तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्' ॥

इति । क्रय-स्थिति-सन्धि-विशुद्धिपत्राण्याह पितामहः—

'क्रीते क्रयप्रकाशार्थं द्रव्ये यत्क्रियते क्वचित् ।

विक्रेत्रनुमतं क्रेत्रा[2] ज्ञेयं तत्क्रयपत्रकम् ॥

यद्यत्पुरःसरश्रेणी-गण-पौरादिकास्थितिः[3] ।

तत्सिध्यर्थं तु यल्लेख्यं तद्भवेत् स्थितिपत्रकम् ॥

उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापसमागते[4] ।

वृत्तानुवादलेख्यं यत्ज्ञेयं[5] तत्सन्धिपत्रकम् ॥

अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।

विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम्' ॥

इति । अन्यदपि लेख्यमाह कात्यायनः—

'सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते' ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'दत्त्वर्णं[6] पाटयेत्पत्रं शुद्ध्यै वाऽन्यत्तु कारयेत्' ।

(या. स्मृ. २. ९४)

इति । लेख्यस्य प्रयोजनमाह मरीचिः—

'स्थावरे विक्रियाधाने विभागे दान एव च ।

प्रतिग्रहे च क्रीते च नालेख्या सिद्ध्यति क्रिया' ॥

इति । लिप्यनभिज्ञस्त्वन्येन लेखयेदित्याह नारदः—

---

१. D. reads तदन्याधिलेख्यं पूर्वं वा for तदाधिलिखितं पूर्वं चा°. २. D. reads क्रेतुः for क्रेत्रा. ३. A. originally and B. in margin read यः शूरसरसश्रेणि°; while D. पुरःसरश्रेणिगणा यत्र for यद्यत्पुरः सरश्रेणीगण°. ४ C. and D. read अभिवादे for अभिशाप°. ५. C. reads पत्रं for ज्ञेयं. ६. C. reads दत्त्वार्घं for दत्त्वर्णं.

'अलिपिज्ञो ऋणी यः स्याल्लेखयेत्स्वमतं तु सः ।
साक्षी वा साक्षिणाऽन्येन सर्वसाक्षिसमीपतः' ॥[1]
(ना. स्मृ. ३. ८९)

इति । पत्रनाशादौ पत्रान्तरं लेख्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—
'देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टे घृष्टे[2] हृते तथा ।
भिन्ने[3] दग्धेऽथ वा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्' ॥
(या. स्मृ. २. ९१)

इति । यच्च नारदेनोक्तम्—
'लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम्[4]' ॥
(ना. स्मृ. ३. १४२)

इति । तद्धनदानोद्यतऋणिकविषयम् । लेख्यपरीक्षामाह बृहस्पतिः[5]—
'त्रिविधस्यास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते यदा ।
ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तोक्त्या[6] शोधयेत्ततः' ॥

इति । कात्यायनः—
'राजाज्ञया समाहूय यथान्यायं विचारयेत् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
वर्ण-वाक्य-क्रियायुक्तमसन्दिग्धस्फुटाक्षरम् ।
अहीनक्रमचिन्हं च लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात्' ॥

---

१. B. originally reads °समन्वितः, but corrects °समीपतः. २. D. reads मृष्टे for घृष्टे. ३. B. originally reads भिन्ने, but corrects लिसे, C. reads लुप्ते for भिन्ने. ४. D. reads दुष्टदर्शनम् for द्रष्टृदर्शनम्. ५. D. adds बृहत° to the word बृहस्पतिः as a prefix. ६. C. reads सहोक्त्या for हस्तोक्त्या; while D. reads हस्तात् सं°.

इति । लेख्यस्य प्रामाण्यसिद्धिमाह स एव—

'लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः' ॥

इति । देशस्थितिर्देशाचारः । स्वहस्तकृते विशेषमाह— याज्ञवल्क्यः—

'विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं सर्वं बलोपधिकृतादृते' ॥
(या. स्मृ. २. ८९)

इति । परहस्तकृते पितामह आह—

'वादिभ्यामभ्यनुज्ञातं लेखकेन ससाक्षिकम् ।
लिखितं सर्वकार्येषु तत्प्रमाणं स्मृतं बुधैः' ॥

इति । आधिपत्रे नारद आह—

'देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम् ।
तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं अविलुप्तक्रमाक्षरम्' ॥

इति । लेख्यदोषमाह कात्यायनः—

'स्थानभ्रष्टाः स्वकान्तिस्थाः सन्दिग्धा लक्षणच्युताः ।
यथासंस्थाः स्थिता वर्णाः कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥

---

१. B. reads प्रमाणस्य for प्रामाण्यस्य. २. B. and D. read °स्थिता for °स्थितेः; while C. reads °स्थिते तयोः. difference is only of omission of visarga or स्. ३. B. originally and D. read बलोपाधि° for बलोपधि°; while C. reads नोपाधिच for बलोपधि°. ४. D. adds विशेषं to आह पितामहः. ५. D. substitutes, वादिनाम् for वादिभ्याम्. ६. A. B. C. do not mention this quotation. ७. B. originally reads व्यक्तया, but corrects व्यक्ता.; while C. reads धि for दि the last letter in this word and D. reads वक्रादि; which form altogether seems different. ८. B originally reads °भ्रेष्टाः, but corrects °भ्रष्टाः. ९. D. substitutes स for स्त्व°, १०. C. reads यदा for यथा°; while D. reads the whole word, तोयसंस्थापिता, for यथा संस्थास्थिता.

देशाचारविरुद्धं यत्सन्दिग्धं क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च साध्यहीनं च दुष्यति ' ॥

इति । हारीतोऽपि—

' यच्च काकपदाकीर्णं तल्लेख्यं[1] कूटतामियात्[2] ।
बिन्दु-मात्राविहीनं यत्सन्दिग्धसहितं[3] च तत्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

' दूषितो गर्हितः साक्षी यत्रैकोऽपि निवेशितः ।
कूटलेख्यं तु तत्प्राहुर्लेखको वापि तद्विधः ॥
मुमूर्षु-हीन-लुब्धार्थैरुन्मत्तव्यसनातुरैः[4] ।
विषोपधि[5]बलात्कारकृतं लेख्यं न सिध्यति ॥
अत्युज्वलं चिरकृतं मलिनं चाल्पकालिकम् ।
भग्नोन्मृष्टा[6]क्षरयुतं लेख्यं कूटत्वमाप्नुयात् ' ॥

इति । नारदोऽपि—

' मत्ता-ऽभियुक्त-स्त्री-बाल-बलात्कारकृतं तु यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं तथा' ॥
(ना. स्मृ. ३. १३७)

इति । कात्यायनोऽपि—

' साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्टं[7] पत्रं वै लेखकस्य वा ।
धनिकस्यापि वै दोषात्तथा[8]चारणकस्य च' ॥

---

१. C. reads न लेख्यं for तल्लेख्यं. २. B. originally reads रूढ° but corrects कूट°; while D. substitutes दुष्टताम् for कूटताम्. ३. D. reads सहितं महितं च for संदिग्धसंहितं च. ४. D. reads °धनलुब्धार्त° for हीन-लुब्धार्थैः. ५. B. C. read निशोपाधि° for विषोपाधि°; while D. reads तत् सोपाधि. ६. D. reads °त्स्रष्टा° for °न्मृष्टा°. ७. D. reads दग्धं for दुष्टं. ८. B. originally reads न तथाधारकस्य, but corrects तथा चारणकस्य; while D. substitutes तथा वा ऋणिकस्य for तथा चारणकस्य. A. in margin also reads न तथाधारकस्य.

इति । दोषोद्भावयितुः स एवाह—

'प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिनः ।
गूढाःस्युःप्रकटाः सभ्यैः काले-शास्त्रप्रदर्शनात्' ॥

इति । उद्भावनप्रकारं च स एवाह—

'साक्षि-लेखनकर्तारः कूटतां यान्ति वादिनः ।
तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टैर्लेख्यं प्रदुष्यति ॥
न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।
एवं प्रत्यर्थिनोक्ते तु कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥

तथ्येन हि प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषणम् ।
मिथ्याभियोगे दण्ड्यः स्यात्साध्यार्थाच्चापि हीयते' ॥

इति । अनन्तरमाधिराजकृत्यमाह बृहस्पतिः—

'तथ्येन हि प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषणम् ।
एवं दुष्टं नृपस्थाने यस्मिंस्तद्धि विचार्यते ॥

---

१. A. in margin and B. in correction and C. D. read भावयितृ for भावयितुः. २. C. and D. read त्यक्तव्याः for वक्तव्याः. ३. C. reads रूढ for गूढाः. ४. D. reads सुप्रकटाः for स्युः प्रकटाः. ५. B. originally reads काले, and corrects कोण°. while D. reads कार्यें. ६. A. in margin and B. originally read ते सदा for वादिनः; while B. in correction reads वादिनः, ७. B. originally reads प्रकर्तव्याः for प्रयोक्तव्याः. ८. C. reads दुष्ट, and D. दुष्टे for दुष्टैः. ९. C. reads लेखकेनापि for न लेखकेन. १०. D. reads प्रत्यर्थिनोक्तेन for प्रत्यर्थिनोक्ते तु. ११. C. and D. read दूषणेन तु for दोषेणैव तु. १२. A. in margin and B. in correction read दूषयेत् and दूषणम् respectively. १३. C. reads °नियोगे for °भियोगे. १४. C. reads °ह्यापि and D. °सपि for °च्चापि. १५. C. and D. read दूषणेन तु for दोषेणैव तु. १६. D. reads दृष्टं for दुष्टं.

विमृश्य ब्राह्मणैः सार्द्धं वक्तृदोषं निरूपयेत् ।
येन ते कूटतां यान्ति साक्षि-लेखक-कारकाः ॥
तेन दुष्टं भवेल्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत्' ।

इति । प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षिमुखान्निश्चेतव्यमित्याह स एव—

'दे²त्तं लेख्ये स्व³हस्तं तु ऋणिको यदि निन्हुते ।
पत्रैस्थैः⁴ साक्षिभिर्वाचा⁵ लेखकस्य मतेन च' ॥

इति । निश्चयं कुर्यादिति शेषः । सन्दिग्धले⁶ख्यनिर्णयमाह याज्ञवल्क्यः—

'सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः ।
युक्ति-प्राप्ति-क्रिया⁷-चिन्ह-सम्बन्धाऽऽगम-हेतुभिः' ॥
(या. स्मृ. २. ९२)

इति । नारदोऽपि—

'य⁸स्मिन्स्यात्संशयो लेख्ये भूताभूतकृते क्वचित् ।
तत्स्वहस्त-क्रिया-चिन्ह-प्राप्ति-युक्तिभिरुद्धरेत्' ॥
(ना. स्मृ. ३. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

---

१. C. omits,—

'.......................वक्तृदोषं निरूपयेत् ।
येन ते कूटतां यान्ति साक्षि-लेखक-कारकाः ॥
तेन दुष्टं भवेल्लेख्यं शुद्धैः शुद्धं विनिर्दिशेत् ' ॥

प्रत्यर्थिना दूषिते साक्षिमुखान्निश्चेतव्यमिति—
also D. reads वक्तृदोषाश्च निश्चितम् for वक्तृदोषं निरूपयेत् also omits as much portion C. has omitted. २. D. reads दातुः for दत्तं. ३. C. and D. read सहस्तं for स्वहस्तं. ४. C. reads पत्रस्थः and D. omitting instrumental plural combines it with the following word. ५. D. substitutes वापि for वाचा. ६. D. reads लेख्ये, for °लेख्य°. ७. C. reads °प्रिया° for °क्रिया° which is incorrect. ८. D. reads यत्साक्षिसंशये for यस्मिन्स्यात्संशयो.

'त्रिविधस्थास्य लेख्यस्य भ्रान्तिः सञ्जायते तदा ।
ऋणि-साक्षि-लेखकानां हस्तोक्त्या शोधयेत्तु तत्' ॥

इति । कात्यायनः—

'अथ पञ्चत्वमापन्ने लेखके सहसाक्षिभिः ।
तत्स्वहस्तादिभिस्तेषां विशुद्धयेत्तु न संशयः' ॥
ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।
तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥
समुद्रेऽपि यदा लेख्ये मृताः सर्वेऽपि ते स्थिताः ।
लिखितं तत्प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु च' ॥

इति । विष्णुरपि—

'यत्रर्णी धनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि ।
म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्' ॥
(वि० स्मृ० ७–१२,)

इति । निराकरणे व्यवस्थितानि साधनान्याह कात्यायनः—

'लिखितं लिखितेनैव साक्षिमत्साक्षिभिर्हरेत् ।
कूटोक्तौ साक्षिणो वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ॥
आढ्यस्य निकटस्थस्य यच्छक्तेनं न याचितम् ।
शुद्धर्णशङ्कया तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

१. C. and D. read विविधस्य for त्रिविधस्य. २. D. reads हस्तात् सं धयेत् for हस्तोक्त्या शोधयेत्. ३. D. reads विशुद्धयेत for विशुद्धयेत्तु. ४. [A.] and B. read ऋणी for ऋणि°. ५. D. reads लेख्यविनिर्णयः for °स्तल्लेख्यनिर्णयः. ६. D. substitutes च for ऽपि. ७. B. originally reads सा[क्षि] for तेषु च. ८. D. reads लिखिते लिखितं नैव स साक्षी साक्षिभिर्हरेत्; it seems incorrect. ९. C. reads साक्षिणं for साक्षिभिः. १०. C. substitutes तु for °न. ११. A. in margin and B. originally read सुवर्ण° for शुद्ध°

लेख्यं त्रिंशत्समातीतमदृष्टाश्रावितं च यत् ।[1]
न तत्सिद्धिमवाप्नोति तिष्ठत्स्वपि हि साक्षिषु ॥
प्रयुक्ते शान्तिलाभे तु लिखितं यो नदर्शयेत् ।
नैव याचेत[2] ऋणिकं न तत्सिद्धिमवाप्नुयात्' ॥

इति । नारदोऽपि—

'अश्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारार्थमागतम् ।[3]
न लेख्यं सिद्धिमाप्नोति जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ॥ (१४१)
मृताः स्युः साक्षिणो यत्र धनिकर्णिक-लेखकाः[4] ।
तदप्यपार्थं लिखितं[5] ऋते चाधेः स्थिराश्रयात्[6] ॥(१३८)
अदृष्टाश्रावितं लेख्यं प्रमीतधनिकर्णिकम् ।
अबन्धलग्नकं[7] चैव बहुकालं न सिध्यति' ॥
(ना. स्मृ. ३. १३८–१४१)

इति । लेख्यहानेरपवादमाह बृहस्पतिः[8]—

'उन्मत्त-जड-मूकानां राजभीतिप्रवासिनाम् ।
अप्रगल्भ[9]-भयार्तानां न लेख्यं हानिमाप्नुयात्' ॥

इति । लेख्यसिद्धि[10]प्रकारमाह नारदः—

१. C. reads this line as the following लेख्ये विंशत्समातीतेऽदृष्टाऽयाचितं च यत् । also D. substitutes विंशत् for त्रिंशत्. २. D. reads वाच्यते for याचेत., but it does not give proper sense. ३. C. reads यः श्रुतार्थमदृष्टार्थं व्यवहारेऽर्थमागतम् and D. योऽश्रुतार्थमदृष्टार्थमित्यादि क्रमवर्जितम् । ४. C. reads °लेखकान् for °लेखकाः. ५. A. and B. read अपार्थलिखितं for अपार्थं लिखितं. ६. A. and B. in correction read ऋणस्वाचेत्स्थिराश्रयात् C. ऋणत्वाच्चास्थिराश्रयात् and D. ऋणस्वाचेश्वराश्रयात्. for ऋते चाधेः स्थिराश्रयात्. ७. D. reads अतथालग्नकं for अबन्धलग्नकं. ८. C. reads here नारदः and the next quoted verse 'दर्शितं. and after reads लेख्यहतौ अपवादमाह बृहस्पतिः. and after that reads 'उन्मत्त-जड-मूकानां. ९. C. reads अप्रमत्त° for अप्रगल्भ°, १०. D. reads °शुद्धि° for सिद्धि.

' दर्शितं प्रतिकालं[1] यच्छ्रावितं[2] स्मारितं च यत् ।
लेख्यं सिद्ध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि हि साक्षिषु'[3] ॥
(ना. स्मृ. ३.१४०)

इति । कात्यायनोऽपि —

' निर्दोषं प्रथितं यत्तु लेख्यं तत्सिद्धिमाप्नुयात् ।
तथाऽदृष्टं[4] स्फुटं दोषं[5] नोक्तवानृणिको यदि ॥
ततो विंशतिवर्षाणि क्रीतं[6] पत्रं स्थितं भवेत् ।
शक्तस्य[7] सन्निधावर्थो यस्य लेख्ये न भुज्यते ॥
वर्षाणि विंशतिं यावत्तत्परं[8] दोषवर्जितम् ।
अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः[9] सुनिश्चितम् ॥
तेन लेख्येन तत्सिद्धं लेख्यं दोषविवर्जितम् ।
सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ॥
यस्य[10] दोषाः प्रवक्तव्या यावद्वर्षाणि विंशतिः ।
आधानसहितं यत्र ऋणं लेख्ये[11] निवेशितम् ॥
मृतं[12] साक्षिप्रमाणं तु स्वल्पभोगेषु[13] तद्विदुः ।

---

१. B. originally reads °वाक्यं for °कालं. २. D. reads तथाप्तु श्रावि... for श्रावितं स्मारितं. ३. C. reads लेख्यसिद्धिर्हि सर्वत्र सर्वेष्वपि and D. reads this line न लेख्यसिद्धिः सर्वत्र ऋणिष्वपि for लेख्यं सिद्ध्यति सर्व... मृतेष्वपि. ४. B. originally reads यथादृष्टं and D. यथा दृष्टे for तथा... ५. C. substitutes बन्धं for दोषं. ६. C. omits—

........................क्रीतं पत्रं स्थितं भवेत् ।
शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेख्ये न भुज्यते ॥
वर्षाणि विंशतिं यावत् तत्परं दोषवर्जितम् ।
अथ विंशति वर्षाण्य°.

७. These two lines are omitted in C.; ८. A. in margin and B. origi... read °पत्रं for °परं; while B. in correction reads वरं. ९. D. reads ... धिकं and separates the compound. १०. B. C. D. read तस्य for ... ११. D. reads लेख्यं for लेख्ये. १२. B. C. D. read मृतः for मृतं. १३. ... originally reads °भोगे तु, but corrects °भोगेषु.

प्राप्तं वा[१]नेन चेत् किञ्चिद्दानं[२] चाप्यनिरूपितम् ।
विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥
यदि लब्धं भवे[३]त्किञ्चित्प्रज्ञप्तिर्वा कृता भवेत् ।
प्रमाणमेव लिखितं मृता यद्यपि साक्षिणः' ॥

इति । लेख्यानां मिथो विरोधे बाध्यबाधकप्र[४]कारमाह व्यासः—

'स्वहस्तकाज्जानपदं तस्मात्तु नृपशासनम् ।
प्रमाणान्तरमिष्टं हि व्यवहारार्थमागतम् ।
द्वित्रिर्लिपिज्ञैः स्वकृतं न संश्लेख्येन युक्तितः ॥
कुर्याज्जानपदं[५] लेख्यं तस्माज्जानपदं शुभम् ।
अप्रकाशोत्साधियुक्तं लेखकाक्षरमुद्रितम् ॥
लोकप्रसादात्स्वकृताद्वरमन्यकृतं शुभम् ।
देशाध्यक्षादिना लेख्यं पत्रं जानपदं कृतम् ॥
समकालं पश्चिमं वा तत्र राजकृतं शुभम्' ॥

इति । साक्ष्याद्यसम्भवे हारीतः—

'न मयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् ।
अधरी कृत्य तत्पत्रमथ[६] दिव्येन निर्णयः' ॥

इति । प्रजापतिः—

---

१. A. in margin and B. originally C. and D. read वा for चेत्, but B. corrects by placing यत् for वा. २. A. in margin B. in correction and D. read दायं चात्र and C. दायं वात्र for दानं चाप्य°. ३. C. and D. read नचेत् for भवेत्. ४. This word is omitted in D.; ५. D. reads ज्ञानयुतं which is incorrect, also from this word of the line, the following 6 lines with exception of the words जानपदं कृतं. The included portion is omitted in C. and D.; ६. C. and D. read अर्थे for अथ.

'स्वनामगोत्रैस्तत्तुल्यरूपं लेख्यं क्वचिद्भवेत् ।
अगृहीते[1] धने तत्र कार्यो दिव्येन निर्णयः' ॥

इति । कृत्स्नदानासमर्थं[2] प्रति याज्ञवल्क्यः—

'लेख्यस्य पृष्ठे विलिखेद्दत्वा दत्त्वार्णिको[3] धनम् ।
धनी वोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिन्हितम्' ॥
(या. स्मृ. २. ९३.)

इति । लेख्य दोषमनुद्धरतो दण्डमाह कात्यायनः—

'कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।
न चेच्छुद्धिं नयेत्कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम्' ॥

इति । साक्षिणां[4] वाक्यं वा लेखकस्य[5] एवं[6] प्रतिकूटोक्तौ उक्तिं[7] विधाय यो वादी कूटशुद्धिं[8] न नयेत्स उत्तमसाहसं दण्ड्य इत्यर्थः । स्थावरादौ तु विशेषमाह स एव—

'स्थावरे विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।
असम्यग्भावितः[9] कार्यो जिव्हा-पाण्यङ्घ्रिवर्जितः' ॥

इति । अन्यलेख्यधारकेण[10] तल्लेख्यागमनकारणमुद्भावनीयमित्याह व्यासः—

---

१. D. reads स्वगृहीत° for अगृहीते. २. C. reads कृत्स्नं दातुं समर्थं while D. °दान° for °दाना°. ३. D. reads तद्दृणिको for दत्त्वार्णिको. ४. C. reads. साक्षिणं वा for साक्षिणां वाक्यं. ५. D. reads च after लेखकस्य. ६. C. omits एवं and D. too. ७. D. reads उक्तविधां for उक्तिं विधाय. ८. C. reads कूटं and separates the compound कूटशुद्धिं. ९. C. reads °भाविनः for °भावितः. १०. B. originally reads अन्य लेख्याधारके याते तल्लेख्यागमन° for अन्य लेख्याधारके याते लेख्यागमन° but corrects अन्य लेख्यधारकेण तल्लेख्यागमन°.

'येच्चान्यस्य[1] कृतं लेख्यं अन्यहस्ते प्रदृश्यते ।
अवश्यं तेन वक्तव्यं पत्रस्यागमनं ततः' ॥

इति । नारदोऽपि—

'लेख्यं यच्चान्यनामाङ्कं हेत्वंतरकृतं[2] भवेत् ।
विवृत्य वै परीक्ष्यं[3] तत्सम्बन्धा-ऽऽगम-हेतुभिः'[4] ॥
(ना. स्मृ. ३. १४४.)

इति व्यवहारमाधवीये लेख्य प्रकरणम् ।

अथ भुक्तिः । लिखितोपसंहारपुरःसरं भुक्तिमुपक्रमते बृहस्पतिः—

'एतद्विधानमाख्यातं साक्षिणां लिखितस्य च ।
संप्रति स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च[5] विधिरुच्यते' ।

इति । तत्र स्थावरप्राप्तिनिमित्तानि[6] स एवाह—

'विद्यया क्रयबन्धेन शौर्य-भार्यान्वयागतम् ।
सपिण्डस्याऽप्रजस्यांशं[7] स्थावरं सप्तधोच्यते ' ॥

इति । नारदोऽपि—

'लब्धं दानात्क्रयात्प्राप्तं[8] शौर्यं वैवाहिकं तथा ।
बान्धवादप्रजाज्ज्ञातं षड्विधस्तु[9] धनागमः' ॥

इति । आगमपूर्वकमेव भुक्तेः प्रामाण्यमित्याह हारीतः—

१. D. reads पश्चात् यस्य for यच्चान्यस्य. २. C. reads देशान्तर° for हेत्वन्तर°; while D. reads बाह्यान्तर° for हेत्वन्तर°. ३. D. reads वैपरीत्यं for वै परीक्ष्यं. ४. D. reads सर्वैः for सम्बन्धा°. ५. D. reads स्थावरे प्राप्ते-र्भुक्तेश्च for स्थावरप्राप्तेर्भुक्तेश्च. ६. C. and D. read °प्राप्ति° for °प्राप्त°. ७. B. originally reads प्रवाहःस्यात् for ऽप्रजस्यांशं. ८. C. and D. read दानक्रियाप्राप्तं for दानात्क्रयात्प्राप्तं. ९. C. reads षड्विधं for षड्विधः.

'न मूलेन विना शाखा अन्तरिक्षे प्ररोहति ।
आगमस्तु भवेन्मूलं भुक्तिःशाखा प्रकीर्तिता' ॥

इति । नारदोऽपि—

'आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति' ॥
(ना. स्मृ. ३. ८९.)

इति । आगमवद्दीर्घकालत्वादिकमपि भुक्तेः प्रामाण्यकरणमित्याह नारदोऽपि—

'आगमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरमोज्झितः[2] ।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते' ॥

इति । अन्यतराङ्गवैकल्ये भोगस्य प्रामाण्यं नास्तीत्याह नारदः—

'सम्भोगं केवलं यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः सतु तस्करः' ॥
(ना. स्मृ. ३. ८६.)

इति । कात्यायनोऽपि—

'प्रनष्टागमलेख्येन भोगारूढेन वादिना ।
कालः प्रमाणं दानं च कीर्तनीयानि संसदि' ॥

इति । पञ्चाङ्गेषु विप्रतिपत्तौ साधनीयमित्याह सङ्ग्रहकारः—

---

१. B. originally reads व्यासः, but corrects नारदः. २. A. in margin and B. originally read परतोसितः, but B. in correction reads परमोज्झितः; while C. परमोमितः and D. परबोधितः. ३. B. originally reads °सन्निधानं च, but corrects सन्निधानश्च. ४. D. reads यत्तु for यस्तु. ५. B. originally reads प्रमृष्टा° for प्रणष्टा° while C. and D. read प्रणष्टा° for प्रनष्टा°. ६. D. reads कीर्तनीयाधिसंसदि for कीर्तनीयानि संसदि.

'भुक्तिप्रसाधने मुख्याः प्रथमं तु कृषीवलाः ।
ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥
लिखितं साक्षिणो भुक्तिः क्रिया[1] क्षेत्र-गृहादिषु ।
आगमे क्रय[2]-दानादौ प्रत्याख्याते[3] चिरन्तना[4]' ॥

इति । क्रयदानावगमे[5] प्रतिवादिना प्रत्याख्याते सति लिखित-साक्षि-भुक्तयः क्रियाःप्रमाणम्[6] । भुक्तेर्भेदमाह कात्यायनः—

'भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमा नागमा तथा ।
त्रिपुरुषीया[7] स्वतन्त्रा साचेद[8]ल्पा तु सागमा' ॥

इति । पुरुषत्रयानुगता भुक्तिः आगमानुपन्यासेऽपि प्रमाणम् । स्वल्पा[9] तु भुक्तिरागमसहितैव प्रमाणम् । एतदेव बृहस्पतिरप्याह—

'भुक्तिस्त्रैपुरुषी यत्र चतुर्थे संप्रवर्तिता ।
तद्भोगः स्थिरतां याति न पृच्छेदागमं क्वचित् ॥
अनिषिद्धेन यद्भुक्तं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।
तत्र नैवागमः कार्यो भुक्तिस्तत्र[10] गरीयसी' ॥

इति । त्रिपुरुषभोगेन षष्टिसंवत्सरादय उपलक्ष्यन्ते । अत एव व्यासः—

---

१. D. reads क्रिया and splits up the compound; while A. B. C. has compounded क्रिया with क्षेत्र-गृहादिषु. २. A. in margin B. in correction and C. read सापदानादौ for क्रयदानदौ. ३. B. originally reads प्रत्याख्याने, but corrects प्रत्याख्याते. ४. D. reads चिरन्तने for चिरन्तना. ५. C. क्रयदानादवगमे and D. क्रयदानादावागमे. for क्रयदानावगमे. ६. D. reads क्रियाप्रमाणम् for क्रियाः प्रमाणम्. ७. D. reads त्रिपुरुषी for त्रिपुरुषीया and substitutes तु after स्वतन्त्रा. ८. B. originally reads भवेत्, but corrects साचेत्. also D. the same. ९. C. reads स्वतन्त्रातु भुक्तिः for स्वल्पा तु भुक्तिः and आगमसहिता च for आगमसहितैव. १०. D. reads त्रिपुरुषी यतः for तत्र गरीयसी.

'वर्षाणि[1] विंशतिं भुक्ता स्वामिनोऽव्याहता[2] सती ।
भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपौरुषी ॥
त्रिपूरुषी त्रिगुणिता तत्र[3] नान्वेष्य आगमः' ।

इति । बृहस्पतिस्तु नवतिसंवत्सरानुपलक्षयति—

'पिता[4] पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ।
त्रिंशत्समा या तु भुक्ता[5] भूमिरव्याहता[6] परैः ॥
भुक्तिः सा पौरुषी ज्ञेया द्विगुणा च द्विपूरुषी ।
त्रिपूरुषी च त्रिगुणा परतः स्यात्[7] चिरन्तना' ॥

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि पञ्चत्रिंशद्वर्षैः[8] पौरुषो भोग इत्युक्तम्—

'वर्षाणि पञ्चत्रिंशत्तु पौरुषो भोग उच्यते' ॥

इति । यदि विंशतिवर्षैः पौरुषो भोगः यदि वा त्रिंशद्वर्षैः पञ्चत्रिंशद्वर्षो वा सर्वथापि त्रिपुरुषभोगेन स्मरणयोग्यः[9] काल उपलक्ष्यते । अत एव कात्यायनः—

*'स्मार्तकाले[10] क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।

---

*नैगमाभावात्क्रमात्त्रिपुरुषागतो अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेन आगमाभाव अस्मार्ते इति अधिकं ए. संज्ञितपुस्तके ।

---

१. D. reads पूर्वाणि for वर्षाणि. २. D. reads व्याहता for ऽव्याहता. ३. C. does not read तत्र नान्वेष्य आगमः. ४. C. and D. read पितामहो यस्य जीवेत् for पिता पितामहो यस्य. ५. D. reads भुक्तिः for भुक्ता. ६. D. reads सा भुक्तिर्व्याहता for भूमिरव्याहता. ७. D. reads सा for स्यात् and C. and D. substitute चिरन्तनी for चिरन्तना. ८. D. reads पंचत्रिंशद्वर्षाणि for पंचत्रिंशद्वर्षैः. ९. C. and D. read तत्करणयोग्यः for स्मरणयोग्यः. १०. C. and D. read स्मार्ते काले for स्मार्तकाले.

इति । अस्मार्ते निश्चयासम्भवात् । एतदुक्तं भवति । स्मरणयोग्ये पञ्चाधिकशतवर्षपर्यन्तातीतकालमध्ये प्रारब्धा भुक्तिः स्वेतरप्रमाणावगतागममूलैव स्वत्वे प्रमाणम् । स्वतन्त्रमूलागमस्य योग्यानुपलब्ध्या बाध्यमानत्वात् । स्मरणायोग्ये पुनः पञ्चाधिकशतवर्षातीतकालात्प्राचीनकाले प्रारब्धा स्वकीयदाढर्येऽवासितागममूलिका विनापि मानान्तरागममूलतां स्वत्वे प्रमाणमिति । अस्मार्तेऽपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अत एव नारदः—

'अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चोरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः' ॥

(ना. स्मृ. ३. ८७)

इति । निश्चिता ऽनागमाश्च भोगास्तेनैव दर्शिताः—

'अन्याहितं हृतं न्यस्तं बलावष्टब्ध-याचिते
अप्रत्यक्षं च यद्भुक्तं षडेतान्यागमं विना' ॥

(ना. स्मृ. ३. ९२)

---

१. C. reads °प्रमाणाभावात् अवगतागम° for the original; while D. reads °स्वेतत्सारप्रमाणावगम° for स्वेतरप्रमाणावगतागम°. २. C. reads स्वमूलागमावमत्य and D. तन्मूलसागमाभावात् for स्वतन्त्रमूलागमस्य. ३. D. reads पंचाशदधिकशत° for पंचाधिकशत° also the foregone word पंचाधिकशत° is replaced by पंचाशततदधिकशत° in D.; ४. D. reads स्वकालदाढर्योव° for स्वकीयदाढर्येऽव°. ५. D. reads °गतसागममूलतां for °गममूलतां. ६. C. reads तत्वे for स्वत्वे. ७. D. reads निश्चितानागमः स्वभोगः for निश्चितानागमाश्च भोगाः. ८. B. originally reads असहितं, but corrects अन्वाहितं and D. अन्याहितं. in this very line B. also reads बलावलुब्ध° for बलावष्टब्ध°. ९. C. and D. read षडेतेऽन्यागमं for षडेतान्यागमं.

इति । अन्याहितमन्यस्मै दातुमर्पितम् । हृतमपहृतम्[1] । न्यस्तं निक्षिप्तम् । बलावष्टब्धं राजप्रसादादिबलावष्टम्भेन भुक्तम् । याचितं परकीयमलङ्काराद्यर्थमानीतम् । संवर्त्तोऽपि—

'या राज्ञा क्रोध-लोभेन छलान्यायेन वा कृता ।
प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्' ॥

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं[2] क्रमात्त्रिपुरुषागतम्' ॥

इति । एतच्चान्यायेनापि[3] भुक्तमपहर्तुमशक्यं किं पुनर्न्यायेन भुक्तमिति । शासन विरोधे भुक्तेः अप्रामाण्यमाह बृहस्पतिः—

'यस्य त्रिपुरुषा[4] भुक्तिः पारम्पर्य[5]क्रमागता ।
न सा चालयितुं शक्या पूर्वकाच्छासनादृते[6][7]' ॥

इति । यत्तु पितामहेनोक्तम्--

'स्वहस्तकाज्ज्ञानपदं[8] तस्मात्तु नृपशासनम् ।
ततस्त्रिपुरुषो[9][10] भोगः प्रमाणान्तरमिष्यते' ॥

इति तत्प्रवाहपरम्परया तत्प्रसिद्ध्या निश्चितागमभोगविषयम् । सत्येपि विच्छेदे[11] सागमा भुक्तिः प्रमाणमित्याह बृहस्पतिः—

---

१. C. reads संहृतम्. while D. आहृतम्. २. C. and D. read परिहर्त्तुं and पराहर्त्तुं respectively for अपाकर्त्तुं. ३. A. originally reads अन्येनापि. ४. D. reads त्रिपुरुषी for त्रिपुरुषा. ५. C. reads परम्पर्य° for पारम्पर्य°. ६. D. reads पूर्विकात् for पूर्वकात्. ७. C. reads शासनादिव for शासनादृते. ८. D. reads स्वहस्तादागम° for स्वहस्तकात् ज्ञान°. ९. C. substitutes अतः for ततः. १०. D. reads त्रैपुरुषो for त्रिपुरुषो. ११. D. reads सत्यविच्छेदे for सत्यपि विच्छेदे.

'भुक्तिर्बलवती शास्त्रे ह्यविच्छिन्ना चिरन्तनी ।
विच्छिन्नापि हि सा ज्ञेया या तु पूर्वं प्रसाधिता' ॥

इति । चिरन्तनाया भुक्तेः क्वचिदपवाद माह याज्ञवल्क्यः–

'योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विनाकृता' ॥
(या. स्मृ. २. २९)

इति । नारदोऽपि–

'अथारूढविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः शोध्यः स्यान्न तद्भोगान्निवर्तयेत्' ॥
(ना. स्मृ. ३. ९३)

इति । अनुद्धारे त्वभियुक्तस्यैव दण्डो न तत्पुत्रादेः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरेः–

'आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि' ॥

इति । एतदेवाभिप्रेत्य कात्यायन आह—

'आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान्विशोधयेत् ।
तत्सुतो भुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्' ॥

इति । त्रिपुरुषेषु व्यवस्थितं साधकं क्रमेण दर्शयति नारदः —

---

१. C. reads °ऽनुपूर्वं प्रसाधिता for तु पूर्वं प्रसाधिता and D. पूर्णं प्रसाधिता for पूर्वं प्रसाधिता. २. C. reads तस्य विक्रीतम् for तस्य रिक्थी तम्. ३. B. originally reads तस्व°, but corrects तस्य. ४. C. reads °भोगो for भोगात्. ५. C. reads सुतो वापि भोग्यदानं for स्तत्सुतो वा भोग्यहानिः. ६. C. and D. read युक्तभुक्तोऽपि for भुक्तियुक्तोऽपि.

'आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा ।
कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी' ॥

इति । अक्षरार्थस्तु सङ्ग्रहकारेण दर्शितः—

'कृतागमस्योक्तकाले भुक्तेश्च प्रभुरागमः ।
तस्यैवात्मतृतीयस्य प्रभुर्भुक्तिः स्फुटागमा ॥
भुक्तिर्या सा चतुर्थस्य प्रमाणं सन्तता मता ।
परित्यक्तागमा भुक्तिः केवलैव प्रभुर्मता' ॥

इति । क्वचिद्भुक्तेरेव प्राबल्यमितराभ्यामित्याह कात्यायनः-

'रथ्यानिर्गमनद्वारे जलवाहादिसंश्रये ।
भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्प्रमाणेष्विति निश्चयः' ॥

इति । नारदोऽपि-

'विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साक्षिषु ।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम्' ॥
(ना. स्मृ. २. ७०)

इति । संवर्त्तोऽपि-

'भुज्यमाने गृहे क्षेत्रे विद्यमाने तु राजनि ।
भुक्तिर्यस्य भवेत्तस्य न लेख्यं तत्र कारणम्' ॥

इति । एतच्च लेख्यवैयर्थ्यकथनार्थमुक्तम् । न पुनर्भोक्तुः स्वामित्वप्रतिपादनार्थम् । तस्य भोगमात्रेण स्वामित्वासिद्धेः । अपहारेणापि भोगसम्भवात् । अत एव कात्यायनः—

---

१. C. and D. read भुक्तिः for दानं. २. C. reads एकैका for एवैका. ३. D. substitutes वाऽथ for °वात्म°. ४. C. reads स्थावरेण, D. स्थावरेषु for स्थावराणां. ५. C. reads येन or यन्न. ६. D. reads त्यज्यमाने for भुज्यमाने. ७. C. omits न, but inserts तु after तत्र. ८. C. reads तच्च for एतच्च. ९. C. reads भोक्तुं for भोक्तुः. १०. C. reads अपहारिणा for अपहारेण.

'नोपभोगे बलं कार्यं आहर्त्रा तत्सुतेन वा ।
पशु-स्त्री-पुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थितः' ॥

इति । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्ः—

'पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी' ॥
(या. स्मृ. २. २४)

इति । यदपि प्रजापतिनोक्तम्ः—

'आदानकालादारभ्य भुक्तिर्यस्या[१]ऽविघातिनी ।
समा विंशत्यवधिका तस्यै[२] तां[३] न विचारयेत' ॥

इति । तदेतदासेधमकुर्वतः फलहानिविषयम् । न तु भूहा-निविषयम् । यस्मात्तत्[४]कालोपलक्षितभुक्तेरेव तत्र प्रामाण्यात् । अत एव बृहस्पतिः—

'त्रिपुरुषं भुज्यते येन समक्षं भूरवारिता ।
तस्य सा नापहर्तव्या क्षमालिङ्गं न चेद्वदेत्'[५] ॥

इति । आ[६]ध्यादिषूपेक्षकस्य न फलहानिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

'आधि-सीमोपनिक्षेप-जड-बालधनैर्विना ।
तथोपनिधि-राज-स्त्री-श्रोत्रियाणां धनैरपि' ॥
(या. स्मृ. २. २५)

इति । मनुरपि—

---

१. D. reads दानकालाद्यदाऽऽरभ्य for आदानकालादारभ्य. २. C. and D. read तस्य for यस्या°. ३. D. reads तस्यान्तं for तस्य तां. ४. B. originally reads असार्त, but corrects यस्मात्तत् ; while C. यः स्मार्त° for यस्मात्तत्°. ५. D. reads °लिंगेन चेदय for °लिगं नचेद्वदेत्. . D. reads आध्यादिपक्ष-कस्य for आध्यादिषूपेक्षकस्य.

'आधि-सीमा-बलधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
राजस्वं श्रोत्रियद्रव्यं नोपभोगेन नश्यति' ॥
(म. स्मृ. ८. १४९)

इति । श्रोत्रियग्रहणमन्यासक्तोपलक्षणार्थम् । अत एव कात्यायनः—

'ब्रह्मचारी चरेत्कश्चिद्व्रतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।
अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं वसेन्नरः ॥
समावृत्तो ऽव्रती कुर्यात्स्वधनान्वेषणं ततः ।
पञ्चाशदाब्दिको भोगस्तद्धनस्यापहारकः ॥
प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।
शिल्पविद्यार्थिनां चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥
सुहृद्भिर्बन्धुभिश्चैषां यत्स्वं भुक्तमपश्यताम् ।
नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन हीयते' ॥

इति । धनस्य दशवार्षिकी हानिरिति यदुक्तं तस्य विषयविशेषे सङ्कोचमाह मरीचिः—

'धनंग्राह्यालङ्करणं याचितं प्रीतिकर्मणा ।
चतुः पञ्चाब्दिकं देयं अन्यथा हानिमाप्नुयात्' ॥

इति । अत्रापवादमाह मनुः—

---

१. C. and D. read आधिः सीमा for आधि-सीमा°. २. C. reads यत् for षट्°. ३. B. originally reads अन्यार्थी, but corrects अर्थार्थी. ४. C. reads वसन् and D. चरेत् for वसेत्. ५. C. B. originally read बहुभिः but correct बन्धुभिः. ६. C. reads °श्चैव for °श्चैषां. ७. A. in margin reads तत्त°; while B. originally reads तत्त°, but corrects भवेत्. ८. A. and B. originally read धेनु° for धन°; while C. reads धनु°.

'सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते' ॥
(म. स्मृ. ८. १४६)

इति । याचितेष्वप्यपवादमाह व्यासः—
'याच्ञाधर्मेण यद्भुक्तं श्रोत्रियै राजपूरुषैः ।
सुहृद्भिर्बान्धवैश्चापि न तद्भोगेन हीयते' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—
'अनागमन्तु यद्भुक्तं गृह-क्षेत्र-पणादिकम् ।
सुहृद्बन्धु-सकुल्यैश्च न तद्भोगेन हीयते' ॥

इति । अहानौ कारणमाह स एव—
'धर्मोऽक्षयः श्रोत्रियस्य अभयं राजपूरुषे ।
स्नेहः सुहृद्बान्धवेषु भुक्तमेतैर्न हीयते' ॥

इति । क्वचिदेकदेशभोगोऽनुपभुक्तेष्वप्येकदेशान्तरेषु प्रमा-णम् । तदाह बृहस्पतिः—

'यद्येकशासने ग्रामे क्षेत्रारामाश्च लिप्सिताः ।
एकदेशोपभोगेऽपि सर्वे भुक्ता भवन्ति ते' ॥

इति ।

---

१. D. reads वहद्वृद्धो for वहन्नश्वो. २. D. reads वश्यः for दम्यः. ३. B. originally reads प्रपूज्यते and corrects प्रयुज्यते; while D. reads प्रभुज्यते for प्रयुज्यते. ४. B. originally reads °क्षेत्रापण°, but corrects क्षेत्र for क्षेत्रा°; while C. reads °क्षेत्र-पण° and D. °क्षेत्रापण° for °क्षेत्र-पण°. ५. C. substitutes °भुक्तं for °बन्धु°. ६. C. reads °सुकुल्यैः for °सकुल्यैः. ७. D. reads हानौ for अहानौ. ८. D. reads धर्मक्षयः for धर्मोऽक्षयः. ९. D. reads श्रोत्रिये स्यात् for श्रोत्रियस्य. १०. C. reads भुक्तेष्वेतेन and D. भुक्तान्येतानि for भुक्तमेतैर्न. ११. D. reads °भोगे for °भोगो. १२. C. and D. read प्रत्येक° for °ष्वप्येक°. १३. B. originally and D. read लेखिताः for लिप्सिताः. १४. C. reads सर्वेषां तत् for सर्वे भुक्ताः.

इति भुक्तिप्रकरणम् ।

अथ भुक्त्युपसंहारपुरःसरं दिव्यमुपस्थापयाति बृहस्पतिः—

'स्थावरस्य तथाऽऽख्यातं लाभ-भोग-प्रसाधनम् ।
प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रिया' ॥

इति । प्रमाणं दिव्यव्यतिरिक्तं लिखितादि प्रमाणं विवक्षितम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते' ॥

(या. स्मृ. २. २२)

इति । दिव्यान्युद्दिशति बृहस्पतिः—

'तुलाऽग्निरुदकं चैव विषं कोषश्च पञ्चमः ।
षष्ठश्च तण्डुलः प्रोक्तः सप्तमस्तप्तमाषकः ॥
अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मकं तथा ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयंभुवा ॥
यस्माद्देवैः प्रयुक्तानि दुष्करार्थे महात्मभिः' ।

इति । शङ्खः—

---

१. C. and D. read तदा° for तथा°. २. C. and D. read पादे for वादे. ३. C. and D. read न दोषो for निर्दोषा. ४. in D. The following is omitted, as—

प्रमाणं दिव्य व्यतिरिक्तं लिखित्तादि प्रमाणं विवक्षितम् ।
अत एव याज्ञवल्क्यः—
'प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते' ॥.

५. C. and D. read घटो for तुला. ६. B. originally reads पंचकम्, but corrects पंचमः. ७. B. originally reads चैव, but corrects प्रोक्तः. ८. A. in margin and D. originally read धर्मजं, but B. corrects धर्मकं. ९. D. reads पुष्करार्थे for दुष्करार्थे. १०. B. originally and C. read महात्मनो while B. corrects महात्मभिः.

'तत्र दिव्यं नाम तुला धारणम् । विषाशनमग्निप्रवेशः । लोह धारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च[1] शपथान्कारयेत्' ।

इति । शपथाश्च बृहस्पतिना दर्शिताः—

'सतां[2] वाहन-शस्त्राणि गो-बीज-कनकानि च ।
देव-ब्राह्मणपादाश्च पुत्र-दारशिरांसि च ॥
एते च शपथाः प्रोक्ता अल्पार्थे सुकराः सदा' ॥

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

'इष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च शपथान्कारयेत्' ।

इति । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'तुलाग्न्यापो[3] विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि[4]' ॥

(या. स्मृ. २. ९९)

इति । एषामग्निशब्देन तप्तायःपिण्ड-तप्तमाष-तप्तफाला[5]श्च गृह्यन्ते । ननु[6]—

'कोशमल्पेऽपि दापयेत्' ।

इति । स्वल्पाभियोगे कोशः स्मर्यते । सत्यम्[7] । कोशस्य तुलादिषु पाठः सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । अन्यथा कोशस्य शङ्काभियोग एव प्राप्तिः स्यात् ।

---

१. A. सभ्यांश्च for अन्यांश्च. २. B. originally and D. read सत्यं for सतां, but B. corrects सतां. ३. B. C. read तुलाग्नयो for तुलाग्न्यापो. ४. C. reads ऽतियोक्तरि for ऽभियोक्तरि. ५. C. reads °पटालाश्च for °फालाश्च; while B. substitutes °तण्डुलाश्च. ६. C. and D. read न भुक्तौ for ननु. ७. C. omits कोशः स्मर्यते । सत्यम् and D. स्मर्यते । सत्यम्.

'अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तन्दुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः' ॥

इति स्मरणात् । शीर्षकं विवादपराजयनिबन्धनो दण्डः तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः । यदा शीर्षकस्थोऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि न देयानि । तथा च नारदः—

'शीर्षकस्थो यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते' ।
(ना. स्मृ. ३. २९७)

इति । दिव्यदाने नियममाह पितामहः—

'अभियोक्ता शिरस्थाने दिव्येषु परिकीर्त्यते ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः' ॥

इति । अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्य नियमस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

'रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्तयेच्छिरः' ॥
(या. स्मृ. २. ९६)

इति । नारदोऽपि—

---

१. C. substitutes नियोक्ता for ऽभियोक्ता. २. D. omits this न. ३. A. originally B. in correction and C. read शिष्टावर्ति for शीर्षकस्थो. ४. D. reads तु for न. ५. A. in marginal reading and B. originally read कीर्तयेत् for कीर्त्यते, but B. corrects कीर्त्यते. ६. C. reads अवियुक्ताय for अभियुक्ताय. ७. C. reads नित्यस्य नियमस्य वा for दिव्यं दिव्यविशारदैः. ८. D. reads दातव्यं नान्यस्येति for दातव्यमित्यस्य.

'परियोक्ता शिरःस्थाने सर्वत्रैकः प्रकल्पितः ।
इतरानितरः[1] कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः' ॥

इति । क्वचिद्विषयविशेषे शिरोविनापि[2] दिव्यं देयमित्याह कात्यायनः—

'पार्थिवैः शङ्कितानां च निर्दिष्टानां च दस्युभिः ।
शंङ्काशुद्धिपराणां[3] च दिव्यं देयं शिरोविना ॥
लोकापवाददुष्टानां शङ्कितानां च[4] दस्युभिः ।
तुलादीनि नियोज्यानि न[5] शिरस्तत्र वै भृगुः[6] ॥
न शङ्कासु शिरःकोशो[7] कल्पयेच्च[8] कदाच न ।
अशिरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत्' ॥

इति । विषयविशेषेषु दिव्यविशेषान् व्यवस्थापयति सङ्ग्रहकारः—

'घटादीनि[9] विषान्तानि गुर्वर्थेषु च दापयेत्' ।

इति । पितामहः—

'अवष्टम्भाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् ।
तन्दुलाश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत्' ॥

इति । कात्यायनः—

---

१. A. and B. originally read ईश्वरानितरः and both in margin substitute यः for रः for इतरानितरः. २. C. reads शिरोदेनाऽपि and D. अशिरो भेदेनापि for शिरोविनाऽपि. ३. B. originally reads आत्म° and corrects शंङ्का°; while D. reads शाखा° for शाङ्का°. ४. C. and D. substitute तु for च. ५. D. reads नो for न. ६. C. reads विद्भृगुः for वै भृगुः. ७. D. reads शोके for कोशे. ८. D. reads कल्मषेन for कल्पयेच्च. and C. कल्पयेत्. ९. A. B. D. do not mention this.

'शङ्का-विश्वास-सन्धाने विभागे रिक्थिना[1] सदा।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत्' ॥

इति। पितामहोऽपि—

'विस्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च।
एषु कोशः प्रदातव्यो विद्वद्भिश्चित्तशुद्धये[2] ॥
शिरस्थायि[3]विहीनानि दिव्यादीनि[4] विवर्जयेत्[5]।
घटादीनि विषान्तानि कोश एको शिरःस्मृतः[6]' ॥

इति। धनतारतम्येन दिव्यस्य व्यवस्थामाह बृहस्पतिः-

'विषं सहस्रेऽपहृते[7] पादोने च हुताशनः।
त्रिभागोने तु सलिलमर्द्धे[8] देयो घटः सदा ॥
चतुःशतेऽभियोगे तु दातव्यं तप्तमाषकम्।
त्रिशते तन्दुलं देयं कोशश्चैवं तदर्धके[9] ॥
शते हृते निन्हुते[10] वा दातव्यं धनशोधनम्।
गोचोरस्य प्रदातव्यं सभ्यैः[11] फालं प्रयत्नतः ॥
एवं संख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता।
चतुर्गुणोत्तमानां तु कल्पनीया परीक्षकैः' ॥

इति। कात्यायनोऽपि—

---

१. C. reads विष्णुना for रिक्थिना. २. B. originally reads वित्तं चित्तविशुद्धये, but corrects विद्वद्भिश्चित्तशुद्धये; while C. परिशुद्धये and D. शुद्धिवृद्धये respectively for चित्तशुद्धये. ३. D. reads शिरस्थोऽपि for शिरस्थायि. ४. C. reads दिव्यानि for दिव्यादीनि. ५. C. reads विविधानि यत् and D. विवर्द्धयेत् for विवर्जयेत्. ६. D. reads स्थितः for स्मृतः. ७. D. reads ऽपाकृते for ऽपहृते. ८. C. and D. read सर्वे for अर्द्धे. ९. D. reads एकाशिरःस्मृतः for चैव तदर्द्धके. १०. D. reads निवृत्ते for निन्हुते. ११. B. originally and D. read सस्ये for सभ्यैः, but B. corrects सभ्यैः.

'ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां शतमाने विषं स्मृतम् ।
अशीतिस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
षष्ठ्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
त्रिंशद्वर्षविनाशे वै कोशपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तन्दुलाः ।
तदर्द्धार्द्धस्य नाशे तु स्पृशेत्पुत्रादिमस्तकम् ॥
तदर्द्धार्द्धस्य नाशे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृता' ।

इति । विष्णुरपि—

'सर्वेषु चार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत् । (७)
तत्र कृष्णलोने शूद्रम् । (८)
दूर्वांकरं शापयेद्द्विकृष्णलोने । (९)
तिलकरं त्रिकृष्णलोने । (१०)
रजतकरं चतुः कृष्णलोने । (११)
सुवर्णकरं पञ्चकृष्णलोने । (१२)
शिरोद्धृतमहीकरं द्विगुणेऽर्थे । (१३)
यथाभिहिता समयक्रिया वैश्यस्य । (१४)

---

१. A. in margin B. originally read शतनाशे, but B. corrects शतमाने and D. in margin and C. both read शतहाने for शतमाने. २. D. reads विषं for जलं. ३. C. reads चत्वारिंशे च, and D. चत्वारिंशतिके for चत्वारिंशति वै. ४. B. originally reads विंशत्, but corrects त्रिंशत्. ५. D. reads देयं for स्पृशेत्. ६. C. reads °लोहेन for °लोने. ७. D. reads दूर्वाङ्कुरैः for दूर्वांकरं. ८. C. reads द्विकृष्णलेन for द्विकृष्णलोने also whereever this form (°लोने) occurs C. reads °लेन for that. ९. D. inserts the word सीरव्रतं before शिरोद्धृतमहीकरम् and reads सीरो° for शिरो°. १०. C. and D. read यवाविहिता for यथाभिहिता. ११. C. reads वैश्यः for वैश्यस्य.

त्रिगुणेऽर्थे राजन्यस्य । (१५)
कोशोवर्जं चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य । (१६)

इति । पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

'निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् ।
ऊनत्रिके तु पुष्पं स्यात्कोशपानमतः परम्' ॥

इति । निष्कशब्देन काञ्चनकर्षचतुर्थांशो यो मुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते । तत्रापि क्वचिद्देशे निष्कव्यवहारात् ।

'ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां' ।

इति । यदुक्तं तत्र सुवर्णपरिमाणमाह मनुः—

'लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
ताम्र-रूप्य-सुवर्णान्ताः प्रवक्ष्याम्यविशेषतः ॥
जालांतरगते भानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपास्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥
सर्षपाः षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्' ।

इति । कृष्णलो गुञ्जा ।

'पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ॥
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः ।
ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥

१. C. and D. omit this word. २. C. reads शेषः for विशेषः ३. C. and D. read विप्रे for निष्के. ४. D. reads रूप्यं for पुष्यं or पुष्पं. ५. C. and D. read सुवर्णानां ताः for सुवर्णान्ताः. ६. C. and D. read अशेषतः for अविशेषतः. ७. C. omits this whole line together with 10 following lines.

कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः' ।
(म. स्मृ. ८. १३१–१३७)

इति । त्रसरेणुसंज्ञा पुराणे दर्शिता–

'अष्टानां परमाणूनां समवायो यदा भवेत् ।
त्रसरेणुः स विख्यातस्ततः करक उच्यते' ॥

इति । माषशब्दः सुवर्णस्य षोडशे भागे वर्तते । कृष्णल-शब्दस्तु कर्षाशीतिभागवाची माषपंचमांशस्य कृष्णलत्वात् । सुवर्णशब्दस्तु काञ्चनकर्षवचनः । पण-कार्षापण शब्दौ पलच-तुर्थांशस्य ताम्रद्रव्यस्य नामधेये । पुराण-धरण शब्दौ पलद-शमांशस्य नामनी । कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्क-शतमानशब्दौ एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तेते । अतएव रूप्यसंज्ञाधिकारे याज्ञवल्क्य आह–

---

१. This sentence and the following verse is omitted from C. D.; २. D. reads °पण तृतीय° for °ऽशीति°. ३. A. and B. read पंच माषत्वात् for माषपंचमांशस्य कृष्णलत्वात्; while D. wrongly substitutes कर्ष° for कृष्णल°. ४. for, this and the following four sentences C. has the following माषपंचमांशस्य रुप्यद्रव्यस्य नामानि, कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्य-द्रव्यस्य माषसंज्ञा । निष्कशतमानशब्दौ एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तेते, also for the above mentioned five sentences D. has the following, रूप्यद्रव्यस्य नामानि कर्षवचनमस्ति । कार्षापणशब्दौ पलचतुर्थांशस्य तत्तद्रव्यस्य नामधेये पुराण-धरणशब्दौ पलदशमांशस्य रूप्यद्रव्यस्य नामानि. कर्षचत्वारिंशत्तमांशस्य रूप्यद्र-व्यस्य माषसंज्ञा, । निष्कशतमाषशब्दे एकपले रूप्यद्रव्ये वर्तेते. both these are not consistant with manus above quoted verses where description is this. ५. C. reads °संख्या° for °संज्ञा°.

'शतमानं तु दशभिर्धरणैः[1] पलमेव तु[2] ।
निष्कं सुवर्णाः चत्वारः' ॥
(या. स्मृ. १. ३६४—३६५)

इति । बृहस्पतिस्तु सुवर्णशब्दस्यार्थान्तरमाह—
'ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेयः कार्षिकः[3] पणः ॥
स एव चान्द्रिका[4] प्रोक्ता ताश्चतस्रस्तु धानका[5] ।
ता[6] द्वादश सुवर्णस्तु दीनाराख्यः स एव तु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यस्तु पले विकल्पमाह—
'पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्' ।
(या. स्मृ. १. ३६३)

इति । राजतो[7]ऽपि कार्षापणोऽस्तीत्याह नारदः—
'कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्तते[8]' ।

इति । व्यासस्तु सुवर्णनिष्कस्य परिमाणमाह—
'पलान्यष्टौ सुवर्णं स्यात्सुवर्णानां चतुर्दश[9] ।
एवं निष्कप्रमाणं तु व्यासेन परिकीर्तितम्' ॥

इति । अत्र[10] मनूक्तप्रमाणान्तरमाषादिद्रव्यं[11] दिव्यदण्डव्यतिरिक्तविषये देशव्यवहाराविरोधेन ग्राह्यम् । तथा च बृहस्पतिः—

---

१. D. wrongly reads धराच्चैः for धरणैः. २. D. omits तु ३. D. reads कर्षकः for कार्षिकः. ४. B. originally reads चण्डिका for चांद्रिका. ५. D. reads धातका for धानका. ६. D. substitutes तत् for ताः. ७. D. reads राजते for राजतो. ८. D. reads रौप्ये प्रवर्तते; while C. substitutes प्रवर्तकः for प्रवर्तते. ९. C. and D. read स्युस्ते सुवर्णाश्चतुर्दश. १०. A. B. read यत्र for अत्र. ११. A. B. omit दिव्य°; while C. and D. omit द्रव्यं.

'संख्या रश्मिरजोमूला[1] मनुना समुदाहृता।
कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥
कार्षापणसहस्रं तु दण्ड उत्तमसाहसः।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः' ॥

इति। जातिभेदेनापि दिव्यव्यवस्थामाह नारदः—

'ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः।
वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु ॥
साधारणः समस्तानां कोषः प्रोक्तो मनीषिभिः'।
(ना. स्मृ. ३. ३३४– ३३६)

इति। अनित्या[2] चेयं व्यवस्था—

'सर्वेषु सर्वदिव्यं वा विषं[3] वर्ज्यं द्विजोत्तमे'।

इति कात्यायनस्मरणात्। व्यवस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनीयम्। तदाह नारदः—

'क्लीबान्[4] दीनान् सत्वहीनान् पतितांश्चार्दितान्नरान्।
बाल-वृद्ध-स्त्रियोऽन्धांश्च[5] परीक्षेत घटे सदा ॥
स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम्।
धट-कोशादिभिस्तासामन्तस्तत्वं[6] विचारयेत् ॥
न मज्जनीया[7] स्त्री बाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः।
रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो[8] ये च दुर्बलाः ॥

१. C. and D. read °भूल्वा. २. C. reads अन्यनिमित्ताविषया for अनित्या चेयम्. ३. D. reads दिव्य° for विषं. ४. C. reads क्लीबाहीनां; while D. reads क्लीबानुन्मत्तबाधिरान् for क्लीबान्दीनान्सत्वहीनान्. ५. C. reads °स्त्रियो येषां; while D. °स्त्रिय एषां for स्त्रियो-ऽन्धांश्च. ६. D. reads अतस्तासां for अन्तस्तत्वं. ७. C. reads सज्जनीया for मज्जनीयाः. ८. C. reads स्त्री मांसो for पुमांसो.

सोऽहसेऽप्यागतानेतान्नैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विषेण² विशोधयेत्' ॥
(ना. स्मृ. ३. ३१–३१६)

इति । कात्यायनः–
'न³ लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नांबुसेविनाम्⁴ ।
मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्याच्च न क्वचित् ॥
तन्दुलैर्न⁵ नियुञ्जीत⁶ व्रतिनां मुखरोगिणाम्' ।
इति । पितामहोऽपि–
'कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्त-श्लेष्मवतां नित्यं विषं तु परिवर्जयेत्' ॥
इति । स्मृत्यन्तरेऽपि–
'पण्यस्त्रीणां⁷ व्यसनिनां कितवानां तथैव च ।
कोशः प्राज्ञैर्न⁸ दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तयः' ॥
इति । कात्यायनोऽपि–
'मातृ-पितृ-द्विज-गुरु-वृद्ध-स्त्री-बालघातिनाम् ।
महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥
लिङ्गिनां प्रशमानां⁹ तु मन्त्र-योगक्रियाविदाम् ।
वर्णसङ्करजातानां¹⁰ पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥

---

१. C. reads साहसे प्यगते नित्यं; while D. reads सहसाप्यागतानेतान्. २. D. reads विशेषं for विषेण. ३. C. reads बलेन for न लोह°. ४. C. reads °सेविना for सेविनाम्. ५. C. and D. read तंदुले for तन्दुलैः. ६. B. originally reads विशुञ्जीत, but corrects नियुञ्जित. ७. B. originally reads मद्यपस्त्री°, but corrects पण्यस्त्रीणां; while D. यद्याप्यंस्त्री° for पण्यस्त्रीणां. ८. C. reads प्राज्ञा for प्राज्ञैः. ९. A. in margin and B. originally read प्रसवानां, but in correction B. reads प्रशमानां. १०. C. and D. read °जातीनां, for °जातानां.

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्दितेष्वेव[1] यत्नतः ।
दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥
एतैरेव नियुक्तानां साधूनां[2] दिव्यमर्हति ।
न सन्ति[3] साधवो यत्र तत्र शोध्याः स्वकैर्नरैः ॥

इति । यच्च[4] पितामहेनोक्तम्—

'सव्रतानां कृशाङ्गानां बाल-वृद्ध-तपस्विनाम् ।
स्त्रीणां तु न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते' ॥

इति तदप्ययम्बुविषयम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

'धनदारापहाराणां[5] म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु[6] निर्दिशेत्' ।

इति तत्तैर्नियुक्तपुरुषालाभविषयम् । हारीतस्तु वर्णविषये[7] विशेषमाह—

'राजन्येऽग्निं धटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् ।
न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे स्मृतम् ॥
कोश-तन्दुल-धर्मास्तु धर्मसम्भवमेव च ।
पुत्र-दारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्' ॥

इति । दिव्यानां कालविशेषमाह पितामहः—

१. C. and D. read निन्द्येष्वेवं तु for निन्दितेष्वेव. २. C. reads धातूनां for साधूनां. ३. A. originally reads नश्यन्ति for न सन्ति. ४. C. reads यत्तु for यच्च; while D. reads यदपि. ५. D. reads अस्पृश्यधनदाराणां स्तेयानां;. while B. substitutes °दासानां and C. °दानानां for °दाराणां. ६. B. originally reads संख्यायोग्येषु, but corrects संशये तेषु; while, D. reads संशयेषु न for संशये तेषु. ७. C. reads सुवर्ण° for वर्ण°.

'चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
धटः सर्वर्तुकः[1] प्रोक्तो वाते वाति[2] विवर्जयेत् ।
अग्निं[3] शिशिर-हेमन्त-वर्षास्वपि च दापयेत् ॥
ग्रीष्मे सलिलमित्युक्तं हिमकाले तु वर्जयेत्' ।

इति । नारदोऽपि—

'अग्निः शिशिर-हेमन्त-वर्षासु परिकीर्तितः ।
शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ॥
न शीते तोयसिद्धिः[4] स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां नृपः' ॥
(ना. स्मृ. ३. २५४–२५९.)

इति । विष्णुरपि—

'स्त्री-ब्राह्मण-विकला-ऽसमर्थ-रोगिणां तुला देया । सा च न वाति[5] वायौ । न नास्तिकस्य[6] । न च कुष्ठ्यसमर्थ-लोह-कारा-णामग्निर्देयः[7] । न शरद्ग्रीष्मयोश्च । 'न[8] कुष्ठि-पैत्तिक-ब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रावृषि च । न श्लेष्मव्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिनामम्बुजीविनां न[9] चोदकं हेमन्त-शिशिरयोश्च । नास्तिकेभ्यः कोशं न[10] देयम् । न देशे व्याध्युपसृष्टे च' ।

इति । पितामहोऽपि—

---

१. D. reads सार्वत्रिकः for सर्वर्तुकः २. C. reads चाति for वाति. ३. C. omits this line; while D. replaces तथा for अग्निं. ४. C. reads नोपसिद्धिः for तोयसिद्धिः; while D. reads कोशसिद्धिः for तोयसिद्धिः. ५. C. reads न गते for न वाति. ६. A. B. C. do not insert this word. ७. D. reads असद्धर्मलोहकारिणाम् for न च कुष्ठ्यसमर्थलोहकाराणाम्. ८. C. and D. read न. ९. D. only reads this न. १०. C. and D. read न. ११. B. and C. read कुष्ठव्याधिमारकोपसृष्टानां for न कुष्ठि-पैत्तिक-ब्राह्मणानां; while D. कुष्ठव्याधिमारकोपहष्टेभ्य.

'पूर्वाण्हेऽग्निपरीक्षा स्यात्पूर्वाह्णे च धटो भवेत् ।
मध्यान्हे तु जलं देयं धर्मतत्वमभीप्सतो[1] ॥
दिवसस्य तु पूर्वाण्हे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विषं देयं सुशीतलम्' ॥

इति । दिव्यदेशानाह पितामहः—

'प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।
इन्द्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे' ॥

इति । इन्द्रस्थानं प्रख्यातदेवतायतनोपलक्षणम् । अत एव नारदः—

'सभा-राजकुलद्वार-देवायतनचत्वरे' ।

(ना. स्मृ. ३. २६९)

इति । अधिकारिविशेषेण देशविशेषान् व्यवस्थापयति कात्यायनः—

'दण्डस्थानेऽभिशस्तानां[2] महापातकिनां नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः' ॥

इति । दिव्यदेशाद्यनादरे दिव्यस्य प्रामाण्यहानिरित्याह नारदः—

'अदेशकाले[3] दत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।
व्यभिचारं सदार्थेषु कुर्वन्ति हि[4] न संशयः' ॥

इति । वासो जननिवासः । तस्माद्बहिर्निर्जने[5] प्रदेश इति यावत् । तथा च पितामहः—

---

१. B. originally reads ऽभीप्सया for ऽभीप्सता. २. D. reads °शसानां for °शस्तानां. ३. C. and D. read °काल° for °काले. ४. C. and D. read कुर्वन्तीह for कुर्वन्ति हि. ५. C. and D. read °निर्जन° for निर्जने.

'¹प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा² अधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां ³श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च' ॥

इति । दिव्ये साधारणेतिकर्तव्यतामाह स एवं⁴—

'दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समाचरेत्⁵ ।
तत⁶ आवाहयेद्देवान्विधिनाऽनेन⁷ धर्मवित् ॥
प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् ।
एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन्दिव्ये समाविश ॥
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्य-मरुद्गणैः ।
आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत्' ॥

इति । धटग्रहणं सर्वदिव्योपलक्षणार्थम् । एषां धर्माणां सर्वदिव्यसाधारणत्वात् । अङ्गविन्यासप्रकारस्तेनैव दर्शितः—

'इन्द्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेशं ⁸चापि दक्षिणे ।
वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः ॥

---

१. The following portion is not found in C. and D:—

'प्रत्यक्षं दापयेद्दिव्यं राजा अधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च' ॥
दिव्ये साधारणेतिकर्तव्यतामाह स एवः—

२. A. and B. read गजा व्याधि° for राजा अधि°, but it seems to be incorrect. ३. A. and B. read सूतवतां for श्रुतवतां, but सूतवतां does not give good meaning here. ४. A. and B. read पितामहः—for स एव ५. After this word. A. B. C. add इति. ६. C. substitutes तत्र for ततः. ७. A. B. C. read तेन for ऽनेन. ८. C. and D. read दक्षिणे तथा for चापि दक्षिणे.

कुबेरस्तु सुवर्णाभो ऽप्यग्निश्चापि सुवर्णभः[1] ।
तथैव[2] निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः[3] प्रशस्यते ॥
ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुधः ॥
धरो[4] ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवाऽनिलो नलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
देवेशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथायनम्[5] ।
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणांशौ भगस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो[6] जघन्यजः ॥
इत्येते द्वादशादित्यानामभिः परिकीर्त्तिताः ।
अग्नेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः ।
अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापराजितः ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिः ।
स्थाणुर्भगश्च[7] भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥
प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
वाराही च महेन्द्राणी चामुण्डा गणसंयुता ।
निर्ऋतेरुत्तरे[8] भागे गणेशायतनं विदुः ॥

---

१. C. reads सुवर्णभाः; while D. ऽऽर्यसुवर्णभाः for ऽपि सुवर्णभः. २. C. and D. read तत्रैव for तथैव. ३. D. reads ताम्रः for धूम्रः. ४. D. reads धर्मो for धरो, but it seems to be incorrect, because the name of वसु is धर, but not धर्म. ५. D. reads यथाक्रमम् for तथायनम्. ६. D. reads भजयो यो for अजघन्यो. ७. D. reads भवश्च for भगश्च. ८. D. adds तु after निर्ऋतेः.

वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते ।
गगनस्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥
प्राणः प्राणेश-जीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।
धर्मस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः ॥
एतासां देवतानां च स्वनाम्ना पूजनं विदुः ।
भूषावसानं धर्माय दत्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ॥
अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् ।
गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ॥
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः ।
सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्तेनैव होमयेत्' ॥

इति । प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहान्तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्य-चरून् प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

'अनुक्तसंख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तरं स्मृतम ॥

इति स्मरणात् । एतत्सर्वमुपवासादिपूर्वकं कर्तव्यम् । तदाह नारदः—

---

१. A. in marginal reading and B. originally read प्राणापानौ च for प्राणः प्राणेश°. २. A, in marginal reading reads यमस्य; while C. धनस्य and D. धदस्य for धर्मस्य. also B. originally reads यमस्य for धर्मस्य. ३. A. in marginal reading and B. originally read स्थानान्यायतनं for स्वनाम्ना पूजनं. ४. C. and D. read पाद्यादिकं for चार्घ्यादिकं; while A. in marginal reading and B. originally substitutes तथा for क्रमात्. ५. C. reads देवानां for अंगानां. ६. A. B. C. and D. निवेद्यान्ते, but it seems incorrect form. ७. C. reads °पाठकैः for °पारगैः. ८. C. reads घृतम् for स्मृतम्.

'अहोरात्रोषिते[1] स्नात आर्द्रवाससि मानवे ।
पूर्वाण्हे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्तितम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. २६८.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—
'सचैलं[2] स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृप[3]-ब्राह्मणसन्निधौ' ॥
(या. स्मृ. २. ९७)

इति । पितामहोऽपि—
'त्रिरात्रोपोषितायैव एक रात्रोषिताय वा ।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे' ॥

इति । अयं चोपवासविकल्पो बलवदबलवद्विषयतया[4] द्रष्टव्यः । होमानन्तरं पितामहः—
'यं[5] चार्थमभियुक्तः[6] स्याल्लिखित्वा[7] तं तु[8] पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम्' ॥

इति । मन्त्रस्तु—
'आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्' ॥

इति । अयं च विधिः सर्वदिव्यसाधारणः ।
'एवं[9] मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत्' ।

---

१. A. and B. read °स्थितः स्नातः for °षिते स्नाते; while D. °षितः स्नात्वाऽऽर्द्रवासाः स मानवः.' २. D. reads सचैल° for सचैलं. ३. D. reads देव° for नृप°. ४. C. omits अबलवत्°. ५. D. reads यत् for यं; while D. originally reads यस्यार्द्धम् for यं चार्थम्. ६. C. reads अभियुक्तं for अभियुक्तः. ७. C. and D. read लिखितं for लिखित्वा. ८. C. and D. substitute च for तु. ९. C. and D. read इमं for एवं.

इति पितामहस्मरणात् । प्रयोगावसाने दक्षिणां दद्यात् । तथा च स एव—

'ऋत्विक्पुरोहिता-ऽऽचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्' ।

इति दिव्यमातृका ।

अथ धटविधिः ।

तत्र पितामहः—

'प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा ।
इंद्रस्थाने सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे' ॥

इति । नारदोऽपि—

'सभा-राजगृहद्वार-सुरायतनचत्वरे' ॥

(ना. स्मृ. ३. २६९.)

'विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।
यत्रस्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डाल-वायसैः ॥
कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः' ॥

इति । धटनिर्माणप्रकारमाह पितामहः—

'चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तरं तु तयोर्हस्तो भवेदध्यर्द्धमेव वा ॥
छित्वा तु याज्ञिकं वृक्षं हेतुवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभिः' ॥

इति । नारदः—

'खादिरीं कारयेत्तत्र निर्व्रणां शुक्लवर्जिताम् ।
शिंशिपा तदभावे तु सालां वा कोटरैर्विना ॥२६४॥

---

१. D. reads पशूनां कारणं नृपः for अशून्यां कारयेन्नृपः. २. D. reads °र्हस्तो न चेद° for °र्हस्तो भवेद°.

अर्जुनस्तिलकोऽशोकस्तिमियो[1] रक्तचन्दनः ।
एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत् ॥२६६॥
ऋज्वी धटतुलाकार्या खादिरी तैन्दुकी तथा ।
चतुरस्त्रा त्रिभिः स्थानैर्धटः कर्कटकादिभिः' ॥२६७॥
(ना. स्मृ. ३. २६३–२६९)

इति । पितामहः—
'कर्कटानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः ।
हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि' ॥

इति । व्यासः—
'हस्तद्वयं निखेयं तु प्रोक्तं मुण्डकयोस्तयोः[2] ।
षड्ढस्तं तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः ' ॥

इति । पितामहोऽपि—
'तोरणे तु तयोः कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुच्चैतरे[3] स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥
अवलम्बौ च[4] कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृण्मयौ[5] सूत्रसम्बद्धौ धटमस्तकचुम्बिनौ' ॥

इति । नारदः—
'शिक्यद्वयं[6] समासाद्य[7] पार्श्वयोरुभयोरपि ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥

---

१. D. reads शमीयो for °स्तिमियो. २. A. in margin and B. originally reads मुद्रकयोः, but B. corrects मुण्डकयोः; while C. reads उत्तंकयोः for मुण्डकयोः. ३. C. reads ऊर्ध्वतरे for उच्चतरे. ४. C. and D. substitute तु or च. ५. D. reads सृग्नतौ for मृण्मयौ. ६. A. and B. in correction and C. read शिरो° for शिक्य°. ७. B. originally reads समासह्य, but corrects समासाद्य.

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम्।
पिटकं पूरयेत्तत्रे[१] इष्टकायां सुलोष्टकैः' ॥
(ना. स्मृ. ३. २७१—२७२)

इति। पितामहः—

'एकस्मिन्तोलयेन्[२]मर्त्यं अन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम्।
इष्टका-भस्म-पाषाण-कपालास्थिविवर्जिताम्[३]' ॥

इति। अत्र मृत्तिकेष्टका-ग्राव-पांसूनां विकल्पः। समता निरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः। तथा च पितामहः—

'परीक्षका नियोक्तव्यास्तु[४]लामानविशारदाः।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥
कार्यः[५] परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब[६]समो धटः।
उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः ॥
यस्मिन्न प्लवते[७] तोयं स विज्ञेयः समो धटः।
तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य[८] तु ॥
धटं तु कारयेन्नित्यं पताका-ध्वजशोभितम्।
तत आवाहयेद्देवान्विधिनाऽनेन मन्त्रवित् ॥
वादित्र[९]-तूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः'।

इति। अत्र विशेषमाह नारदः—

---

१. C. reads तस्मिन् for तत्र; while D. पुरतस्तस्मिन्निष्टका-पांशुलोष्ठकम् for पूरयेत्तत्र इष्ठकायां सुलोष्ठकैः. २. C. reads लोकयेत्; while D. रोपयेत् for तोलयेत्. ३. D. °विवर्जिते; while C. °विवर्जितान्, but both seem incorrect. ४. C. reads तुलायां तु for तुलामान° ५. D. reads कार्यं for कार्यः. ६. C. reads अवलम्ब्य for अवलम्ब°. ७. B. reads लभते; while D. reads स्रवते for प्लवते. ८. B. and C. read अवतीर्य तु; while D. अवतारयेत् for अवतार्य तु. ९. D. reads वाद्येन for वादित्र°.

‘रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः ।
अर्चयेत्तु धटं पूर्वं ततः शिष्टांश्च[1] पूजयेत्’ ॥

इति । इन्द्रादीनित्यर्थः । ततः प्राड्विवाकस्तुलामामन्त्रयेत् । तदाह पितामहः—

‘धटमामन्त्रयेच्चैवं[2] विधिनानेन शास्त्रवित्[3] ।
त्वं धट ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ॥
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्वं टकारात्कुटिलं नरम् ।
धृतो भावयते[4] यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ॥
त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ।
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्तोल्यते त्वयि ॥
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि’[5] ॥

इति । शास्त्रवित् प्राड्विवाकः । ततः संशोध्यः[6] तुलामामन्त्रयीत[7] । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥
त्वं तुले सत्यधर्मासि[8] पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि संशयान्मां विमोचय ॥

---

१. C. reads शिक्यां तु for शिष्टांश्च. २. D. reads चैवं for चैव. ३. B. originally reads मंत्रविद् for शास्त्रवित्. ४. D. reads भावयसे for भावयते. ५. C. reads संशयं तस्माद्धर्मतः स्यातुमर्हसि; while D. संशयं तस्मात् धर्मतश्छेत्तुमर्हसि for संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि. ६. A. and B. read शोध्योऽपि for संशोध्य. ७. D. reads आमन्त्रयेत् for आमन्त्रयीत. ८. D. reads °धामा° for °धर्मा°.

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
[1]शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत्' ॥
(या. स्मृ. २. १००-१०२)

इति । ततः प्राड्विवाकस्तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शोध्यं पुनरारोपयेत् । तथा च नारदः—

'[2]समयैः परिगृह्याथ पुनरारोपयन्नरम् ।
[3]निर्वाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. २७६)

इति । समयाः शपथाः । ते च विष्णुना दर्शिताः—

'[4]ब्रह्मघ्नानां [5]स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो [6]मृषा' ॥

इति । पुनरारोपणानन्तरं नारदः—

'त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । (२७८)
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि [7]मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वया ।
[8]तदेनं संशयारूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि' ॥

इति । देवा-ऽसुरमनुष्याणां सत्ये त्वमतिरिच्यसे ।
'[9]सत्यसन्धो हि भगवान् शुभाशुभविभाव[10]नः ।

---

१. D. reads शुद्धिः for शुद्धः. २. C. and D. read समयं for समयैः ३. D. reads निहिते for निर्वाते. ४. D. reads ब्रह्मघ्नो ये. ५. C. and D. read कृताः for स्मृताः. ६. B. C. D. read वृथा for मृषा. ७. D. reads नानृतं for मानवः. ८. D. reads तदेवं for तदेनं. ९. C. and D. read सत्यसंधोऽसि for सत्यसंधो हि. १०. A. in margin and B. originally read °विभावकः; while B. corrects °विभावनः, also D. reads °विभावतः.

आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च
　द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
　धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. २७८, ३. २८०).

इति । तदनन्तरं पितामहः—

'ज्योतिर्विद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
विनाड्यः पञ्चविज्ञेयाः परीक्षा कालकोविदैः ॥
साक्षिणो ब्राह्मणाः[1] श्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्ध्वा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
तेषां[2] वचनतो गम्यः शुद्ध्यशुद्धि[3]विनिर्णयः' ।

इति । आरो[4]पितं च विनाडीपंचकं यावत्तावत्तथैव स्थापयेत् । दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः । षट्प्राणा विना[5]डिका । उक्तं च—

'दशगुर्वक्षरः प्राणः षट्प्राणाः स्याद्विनाडिका' ।

इति । शुद्ध्यशुद्धिनिर्णये कारण[6]माह नारदः—

'तुलितो यदि वर्द्धेत विशु[7]द्धः स्यान्न संशयः ।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः' ॥
(ना. स्मृ. ३. २८३)

इति । व्यासः—

---

१. C. and D. read ब्राह्मणश्रेष्ठाः for ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः,　२. C. reads एतेषां वचनैः for तेषां वचनतः.　३. C. and D. read शुद्धशुक्ति° for शुध्यशुद्धि°.　४. A. in marginal reading, and B. originally read °गुर्वर्णकः but B. corrects °गुर्वक्षरः; while this sentence does not appear in A. B. and C.;　५. C. reads त्रिनाडिका, but it seems incorrect.　६. C. reads कारणाभावम् for °कारणम्.　७. A. and B. read विशुद्धिः for विशुद्धः.

'अधोगतो[1] न शुद्धोत्तु शुद्धेदूर्ध्वगतस्तथा।
समोऽपि न विशुद्धः स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता॥
शिक्यच्छेदे[2]ऽक्षभङ्गे च भूयश्चारोपयेन्नरम्।
एवं निःसंशयज्ञानात्ततो भवति निर्णयः'॥

इति। शुद्धेस्तु संशयो नारदेन प्रपञ्चितः—

'तुला शिरोभ्यामुद्भ्रान्तं विवर्णं[3] व्यस्तलक्षणम्।
यदा[4] वायुप्रणुन्नं वा चलत्यूर्ध्वमधोऽपि वा॥
निर्मुक्तः सहसा वा ऽपि तदा नैकतरं वदेत्'।

इति। अयमर्थः—यदा तुलाग्रभागौ[5] तिर्यक्चलितौ, यदा च समताज्ञानार्थं न्यस्तमुदकादि चलितं, यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पते, यदा च तुला दोला[6]धारकेण हठात्प्रमुच्यते तदा जयं पराजयं वा न निश्चिनुयादिति[7]। राज्ञः कर्तव्यमाह पितामहः—

'साद्भिः परिवृतो राजा शुद्धं रूढं[8] प्रपूजयेत्।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् दक्षिणाभिश्च तोषयेत्॥
एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान्।
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते'॥

इति घटविधिः।

---

१. A. and B. read अधोगतिर्; while C. अधोगते for अधोगतो २. C. and D. wrongly read शिरच्छेदे for शिक्यच्छेदे. ३. D. reads विषमं व्यस्त° for विवर्णं व्यस्त°. ४. B. originally reads यथा and C. and D. वा सुप्रणुन्ना वा चलेत्पूर्वं. ५. A. and B. read तुलितौ for तुलाग्रभागौ. ६. D. omits °दोला°. ७. D. reads विनिश्चेतुं शक्नुयात् for निश्चिनुयात्. ८. A. and C. read सूयुद्धमूढं; while B. originally शुद्रगूढं and in correction शुद्धमूढं for शुद्धं रूढं.

अथाऽग्निविधिः ।

तत्र प्रजापतिः—

'अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम् ।
कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा ।
तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते ।
सप्तमं सोमदैवत्यं अष्टमं सर्वदैवतम् ॥
पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महद्दैवतं विदुः ।
गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि च ॥
द्वात्रिंशदङ्गुलान्याहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।
अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलीनां शतद्वयम् ॥
षट्पञ्चाशत्समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना ।
मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः' ॥

इति । तत्र नवमं मण्डलमपरिमितांगुलिप्रमाणकम् । तद्विहायाष्टभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं षोडशांगुलिप्रमाणैरंङ्गुलीनां द्विहानां षट्पञ्चाशत्समधिकं शतद्वयं सम्पद्यते । अङ्गुलिप्रमाणं च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला' ॥

इति । अत्र च गम्यानि सप्तैव मण्डलानि ।

---

१. C. and D. omit this. २. C. originally reads यथाशास्त्रप्रभोदयात् for कुशाः शास्त्रप्रचोदिताः. ३. D. reads मंडलं परिमितांगुलं°.

'स तेमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत्' ॥
(या. स्मृ. २. १०६.)

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। नारदोऽपि—

'हस्ताभ्यां तं समादाय प्राड्विवाकसमीरितः।
स्थित्वैकस्मिन्ततोऽन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिम्हगः॥
असम्भ्रान्तः शनैर्गछेदक्रुद्धः सोऽनलंप्रति।
न पातयेत्तामप्राप्य या भूमिः परिकल्पिता ॥२९७॥
न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वागर्पयेत्पदम् ॥२९९॥
मण्डलं चाष्टमं गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नरः' ॥२९७॥
(ना. स्मृ. २९९–२९७)

इति। अग्निविसर्जनं नवमे मण्डले कार्यम्। तथा च पितामहः—

'अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे निक्षिपेद्बुधः' ॥

इति। अयसः पिण्डपरिमाणमाह पितामहः—

'असंयतं चास्रहीनं पञ्चाशत्पलिकं समम्।
पिण्डं तु तापयेदग्नावष्टाङ्गुलमयोमयम्' ॥

इति। आद्यमण्डलाद्दक्षिणतोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य अग्नये पवमानायेति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतवारं प्राड्विवाको जुहुयात्।

---

१. C. does not inserts सतमादाय सप्तैव मण्डलानि. २. A. and B. read भतो and D. यतो for ततो. ३. A. originally and B in correction and C. read स्वोन्नतं; while D. सोष्टमं for सोऽनलं. ४. A. and B. read तापयेत् for पातयेत्. ५. C. and D. read °विसर्गश्च for विसर्जनं and कार्यः for कार्यम् ६. D. substitutes ततः for बुधः. ७. A. and D. read अथ for अयसः. ८. B. originally reads असहीनं समं कृत्वा and in margin gives असत्यन्तु समं कृत्वा; while D. आयसन्तु for असंयतं. ९. C. reads समं मंडलं and D. प्रथममंडलात् for आद्यमण्डलात्.

'शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तरं शतम्' ।

इति स्मरणात् । तस्मिन्नेवाग्नावयःपिण्डं लोहकारेण तापयेत् । तदाह नारदः—

'जात्यैव लोहकारो यः कुशलश्चापि कर्मणि ।
दृष्टप्रयोगश्चान्यत्र तेनाऽयोऽग्नौ तु तापयेत् ॥
अग्निवर्णमयःपिण्डं सस्फुलिङ्गं सुरंजितम् ।
पञ्चाशत्पलिकं भूयः कारयित्वा शुचिव्रतः ॥
तृतीयतापे ताप्यन्तं ब्रूयात्सत्यपुरस्कृतम्' ।

(ना. स्मृ. ३. २८८–२९०)

इति । लोहशुध्यर्थमवितप्तमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः सन्तापनं तृतीयस्तापः । तस्मिन्तापे वर्तमाने धर्मावाहनादिग्रहणान्तं पूर्वोक्तविधिं विधाय पिण्डस्थमग्निमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयीत । मन्त्राश्च नारदेन दर्शिताः—

'त्वमग्ने वेदाश्चत्वारः पञ्चयज्ञेषु हूयसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूतानां तथा वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात्पावक उच्यते ॥

१. D. omits शान्त्यर्थं जुहुयात्. २. C. reads वापयेत्. ३. C. and D. read °श्चाग्नि° for °श्चापि. ४. A. in margin reads सुरार्चितम् and सुरक्षितम् and originally सुरार्जितम्; while B. originally सुरक्षितम् and in correction सुरार्पितम् for सुरंजितम्. ५. C. and D. read शुचिर्द्विजैः for शुचिव्रतः. ६. C. reads °वाहनादिवन्मतं; while D. °वाहनादिमन्मण्डपं for °वाहनादिग्रहणान्तं. ७. C. reads अभिमंत्र्य for अभिमंत्रयीत and D. reads अभिमंत्रयेत्. ८. C. reads सुगंतमंत्राश्च for only मंत्राश्च. ९. D. reads त्वं च for पंच°.

पापेषु दर्शयाऽऽत्मानं अर्चिष्मान्भव पावक ।
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥
त्वमेव[1] सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमग्ने[2] देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धि[3]मिच्छति ।
तदेनं संशयादस्मात् धर्मतस्त्रातु[4]मर्हसि' ॥
(ना. स्मृ. ३. २९१—२९६.)

इति । शोध्य[5]कर्तव्यमाह हारीतः—
'प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।
आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम्' ॥

इति । नारदोऽपि—
'आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्निमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ॥
हव्यं वहसि देवानां हुतः शांतिं प्रयच्छसि ।
प्रच्छन्नानि मनुष्याणां पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव सर्वं जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ।
व्यवहाराभिशस्तोऽहं वन्हे तिष्ठामि संशये ॥
तस्मान्मां संशयारूढं धर्मतस्त्रातु मर्हसि' ।
(ना. स्मृ. ३. २९–२.)

इति । अत्रादावेव व्रीहिमर्दनेन शोध्यस्य करौ लक्षयेत् । तदाह विष्णुः—

---

१. D. reads त्वमग्ने for त्वमेव. C. too this same. २. C. and D. read त्वमेव for त्वमग्ने. ३. C. reads सिद्धि° for शुद्धि°. ४. A. and B originally read धर्मेण स्यातु°, but in correction B. reads धर्मतस्त्रातु° ५. this is omitted in B. C. D.

'करौ विमर्दितव्रीही तस्यादावेव लक्षयेत्' ।

(वि. स्मृ. १०. ११)

'लक्षयेत्तस्य चिन्हानि हस्तयो रुभयोरपि ।
प्राकृतानिच गूढानि सव्रणान्यव्रणानि च ॥
हस्तक्षतेषु सर्वेषु कुर्याद्धंसपदानि तु' ।

(ना. स्मृ. ३. ३०१).

इति । अग्निधारणात्पूर्वमेतानि ज्ञानार्थम् । तस्य शोध्यस्य-करद्वयस्थितव्रणादिस्थानेषु अलक्तकादिरसेन हंसपदानि कु-र्यादित्यर्थः । ततः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

'करौ विमृदितव्रीही लक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताऽश्वत्थस्य पर्णानि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत्' ॥

(या. स्मृ. २. १०३.)

इति । पर्णानि च समानि कर्तव्यानि—

'पत्रैरञ्जलिमापूर्य आश्वत्थैः सप्तभिः समैः' ॥

इति स्मरणात् । वेष्टनसूत्राणि च सितानि कर्तव्यानि ।

'वेष्टयीत सितैर्हस्तौ सप्तभिः सूत्रतन्तुभिः' ।

इति नारदस्मरणात् । तथा सप्त शमीपर्णानि तथैव दूर्वापत्राणि दध्यक्तांश्चाक्षतानश्वत्थपत्राणामुपरि न्यसेत् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

---

१. D. reads विमृदितौ व्रीहिभिः for विमर्दितव्रीही. २. D. reads प्राकृतानीव for प्राकृतानि च. ३. B. originally reads मूढानि, but in correction गूढानि. ४. D. reads °धारणतः पूर्वमेतद्विज्ञानार्थं for धारणात्पूर्वमेतानि ज्ञानार्थम्. ५. C. and D. read °वर्णादि° for °व्रणादि°. ६. C. reads सप्तानि for समानि.

'सेप्त पिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वायाः सप्तपर्णानि दध्यक्तांश्चाक्षतान्न्यसेत्' ॥

इति । न्यसेत् दद्यात् । पुष्पाणि च विन्यसेत् ।

तदाह पितामहः—

'सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षताः सुमनो दधि ।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा' ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।
अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पदे' ॥

इति तदश्वत्थपत्रालाभविषयम् । यतोऽश्वत्थपत्राणां मुख्य-
त्वमाह पितामहः—

'पिप्पलाज्जायते वन्हिः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद्बुधः' ॥

इति । अनन्तरकर्तव्यमाह स एव—

'ततस्तं समुपादाय राजा धर्मपरायणः ।
सन्दंशेन नियुक्तोऽथ हस्तयोस्तत्र निक्षिपेत् ॥
त्वरमाणो न गच्छेत स्वस्थो गच्छेच्छनैः शनैः ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥
अष्टमं मण्डलं गत्वा नवमे स्थापयेद्बुधः ।
भयार्तः पातयेद्यस्तु व्रणं च न विभाव्यते ॥

---

१. C. and D. omit the following.

'सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वायाः सप्तपर्णानि दध्यक्तांश्चाक्षतान्न्यसेत्' ॥
न्यसेत् दद्यात् । पुष्पाणि च विन्यसेत् ।
तदाह पितामहः—

पुनरारोहयेल्लोहं स्थितिरेषा दृढीकृता' ।

इति । यदा च दग्धादग्धसन्देहः तदाह नारदः—

'यदा तु न विभाव्येते दग्धाविति करौ तदा ।
व्रीहीनतिप्रयत्नेन सप्तवारं तु मर्दयेत् ॥
मर्दितो यदि नो दग्धः सभ्यैरेव विनिश्चितः ।
शोध्यः शुद्धः स सत्कृत्यो दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥
पूर्वदृष्टेषु चिन्हेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ।
मण्डलं रक्तसङ्काशं यत्रान्यदग्निसम्भवम् ॥
यो निरुद्धस्तु विज्ञेयो सत्यधर्मव्यवस्थितः' ।

(ना. स्मृ. २. ३०२–३.)

इति । यस्तु सन्त्रासात्प्रज्वालया हस्ताभ्यामन्यत्र दह्येत तथाप्यशुद्धो न भवति । तदाह कात्यायनः—

'प्रज्वालेनाभिशस्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते ।
अदग्धं तं विदुर्देवास्तस्य भूयो न दापयेत्' ॥

इति । शुद्धः कालावधिमाह पितामहः—

'ततस्तद्धस्तयोः प्रास्येद्व्रीहीन्वा यदि वा यवान् ।
निर्विशङ्केन तेषां तु हस्ताभ्यां मर्दने कृते ॥
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धिं तस्य विनिर्दिशेत्' ।

इति अग्निविधिः ॥

---

१. B. originally and D. read ऽऽरोपयेत् for ऽऽरोहयेत्. २. D. omit दग्धा°. ३. C. and D. read °वारांस्तु for °वारं तु. ४. C. reads विनिश्चितम् ५. D. reads गोप्यः and B. originally मोच्यः for शोध्यः. ६. B. originally and C. read पत्राणि for ऽन्यत्रापि. ७. A. in margin and B. originally read विशुद्धस्तुस and D. substitutes स for तु for यो निरुद्धस्तु. ८. D. read यस्तु त्रासात्प्रज्वालनेन for यस्तु सन्त्रासात्प्रज्वालया. ९. A. B. C. substituts ऽपि for न and D. योजयेत् for दापयेत्. १०. D. reads गृहीत्वान्यैर्यवैर्यवान् for व्रीहिन्वा यदि वा यवान्. ११. C. and D. read निर्विकारे for निर्विकारो.

अथ जलविधिः ।

तत्र प्रजापतिः—

‘तोयस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं[1] सनातनम् ।
मण्डलं धूप-दीपाभ्यां कारयेत्[2] विचक्षणः ॥
शरान्सम्पूजयेद्भक्त्या वैष्णवं च धनुस्तथा[3] ।
मङ्गलैः[4] पुष्प-धूपैश्च ततः कर्मसमाचरेत्’ ॥

इति । धनुषः प्रमाणमाह नारदः—

‘क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष[5] ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥
मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् ।
हस्तानां तु[6] शते सार्द्धे[7] लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥
न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकांस्तथा’ ।

(ना. स्मृ. ३. ३०७.)

इति । अत्राङ्गुलिसङ्ख्या विवक्षिता[8] । शराश्चायसाग्राः[9] कर्तव्याः ।

---

१. B. originally, and D. read धर्मं for धर्म्यं. २. D. reads पूजयेत्तत् for कारयेत्. ३. C. reads वैष्णवांस्तु तत° for वैष्णवं च धनुः. ४. A. originally reads मंडलैः for मंगलैः. ५. B. originally reads पृथक् for एष and corrects एव. ६. D. substitutes च for तु. ७. B. originally reads शते सार्धं and corrects शते सार्द्धे; while D. शतैनार्धं for शते सार्द्धे. ८. B. originally reads विवर्जिता and corrects विवक्षिता. ९. D. reads ऽनायसाग्रा for श्चायसाग्राः B. orginally and E. also read as D. but B. corrects श्चायसाग्राः.

'शरानप्यायसैरग्रैः प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता च सुदृढं क्षिपेत्' ॥

इति वाचनात् ॥ क्षेप्ताचाऽत्र क्षत्रियः । तद्वृत्तिर्ब्राह्मणो वा । तदाह पितामहः—

'क्षेप्ता च क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासः क्षिपेदिति ॥
शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् ।
सर्पन्सर्पन्शरो यायाद्दूराद्दूरतरं यतः ॥
इषून्न प्रक्षिपेद्विद्वान्मारुते वाति वा भृशम् ।
विषमे वा प्रदेशे च वृक्ष-स्थाणुसमाकुले ॥
तरु-गुल्म-लता-वल्ली-पङ्क-पाषाणसंयुते' ।

इति । तोरणं च मज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् । तदाह नारदः—

'गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचिः' ॥

इति । उपादेयानुपादेये जले विविनक्ति पितामहः—

---

१. A. and B in marginal version read पिच्छेन च समायुक्तान्; while C. and D. शरैर्नायसाग्रैश्च. for शरानप्यायसैरग्रैः. २. A. and B. in marginal reading has धनुषस्तान्शरांश्चैव; while C. वेणुदंडमयाश्चैव and D. धनुषस्तान्शरांश्चवै; while C. वेणुदंडमयांश्चैव and D.—

धनुषस्तान्शरांश्चैव सुदृढानिविर्दित्तयेत् ।
for वेणुकाण्डमयांश्चैव, and
वेणुकाण्डमयांश्चैवक्षेप्ताचसुदृढंक्षिपेत् ॥

३. D. reads क्षिपेत्शरान् for क्षिपेदिति. ४. C. reads यन्नसर्पम् for सर्पन्सर्पन्. ५. B. originally reads पंचपल्लवसंयुतं, but corrects पंक-पाषाणसंयुते. ६. D. reads सजलं स्थानं for तज्जलस्थानं. ७. C. reads भूमिभागसमंशुरा while D. भूमिभागसमे शुचौ for भूमिभागे समे शुचिः. ८. D. reads °देयजले for °देये जले.

'स्थिरतोयें निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।
तृण-शैवालरहिते जलौका-मत्स्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेत्तोयं शीघ्रगासु नदीषु च ॥
आविशेत् सलिले नित्यमूर्मि-पंकविवर्जिते ।
स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तंम्भवत्पुरुषं नृपः ॥
आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ।
ततस्त्वावाहयेद्देवान् सलिलं चानु मन्त्रयेत्' ॥

इति । तत्र चादौ वरुणपूजा कर्तव्या । तदाह नारदः—

'गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधु-क्षीर-घृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः' ॥

इति । एवं वरुणपूजां कृत्वा धर्मावाहनादिसकलदेवता-पूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तं कृत्वा प्राड्विवाको जलाभिमन्त्रणं कुर्यात् । मन्त्रश्च विष्णुना दर्शितः—

'त्वमन्तः सर्वभूतानां अन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषस्त्वयि मज्जति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि' ॥

(वि. स्मृ. १२. ७--८)

इति । पितामहोऽपि—

---

१. B. C. D. read तस्मिन् for यस्मिन्. २. D. reads शालं च for स्तंभवत्
३. C. reads कारिणः for कारिणम्. ४. D. reads त्वमेषां भो for त्वमेवाम्भो
५. C. D. read तस्मात् for अस्मात्.

'तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टे राद्यं तु निर्मितम्।
शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे'।

इति। शोध्यस्येतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

'सत्येन माभिरक्ष त्वं वरुणेत्यभिशाप्यकम्[1]।
नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरूजलं विशेत्'॥
(या. स्मृ. २. १०८)

इति। तदनन्तरकर्तव्यतामाह स एव—

'समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः।
गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयात्[2]'॥
(या. स्मृ. २, १०९)

इति। अयमर्थः। त्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान्मध्य-शरपातस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव तिष्ठति। अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्ष[3]स्थाने तोरणमुले तिष्ठति। एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यो निमज्जति। तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यम[4]शरपातस्थानं गच्छति। शरग्राही च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं[5] तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगत यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति। तदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—

'गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं गमनमज्जनम्।
गच्छेत्तोरणमूलात्तु शर[6]स्थानं जवी नरः॥

---

१. B. C. D. read अभिशाप्य तम् for अभिशाप्य कम्. २. C. and D. read °मात्मनः for °माप्नुयात्. ३. D. reads °मोक्षण° for °मोक्ष°. ४. D. reads मध्य° for मध्यम°. ५. D. reads तदुत्तरं for द्रुततरं. ६. C. and D. read लक्ष्यस्थानं for शरस्थानं.

तस्मिन्गते द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् ।
गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धिं विनिर्दिशेत्' ॥

इति । जविनोश्च नरयोर्निर्धारणं कृतं नारदेन—

'पञ्चाशतो धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात्' ॥

इति । निमग्नस्य स्थानान्तरगमने अशुद्धिमाह पितामहः—

'अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानादन्यत्र गमनाद्यस्मिन्पूर्वं निवेशिते' ॥

इति । एकाङ्गदर्शनादिति कर्णाद्यभिप्रायेण—

'शिरोमात्रं तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्धं तमपि निर्दिशेत्' ॥

इतिविशेषस्मरणात् । कारणान्तरेणोन्मज्जने पुनरपि कर्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

'निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृष्टश्चेत्प्राणिभिर्नरः ।
पुनस्तत्र निमज्जंस्तु सँ सचिन्हविभावितै' ॥

इति जलविधिः ॥

---

१. C. reads °मूले for °मूलं. २. C. reads शुचिं for शुद्धिं. ३. D. reads अन्यस्थान° for अन्यथा न. ४. C. reads पूर्वनिर्वेशिते for पूर्वं निवेशिते. ५. C. reads तदपि for तमपि. ६. A. in margin, and B. and C. read निमग्न for निमज्ज्य; while A. originally and B. in margin read उन्मग्नः for उत्प्लवते. ७. A. originally and B. in margin read सदा for स स° and D. हंस°. ८. A. in margin and B. read विभाविनः for विभावितः.

अथ विषविधिः।

तत्र प्रजापतिः—

'विषस्यापि प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणचोदितम्।
अभियुक्ताय दातव्यं तावन्मात्रं प्रदीयते ॥
यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा षट्कसंख्यया।
शृङ्गिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च' ॥

इति। वर्ज्यान्याह स एव—

'चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च।
भूमिजातानि सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत्' ॥

इति। नारदोऽपि—

'भृष्टं च चारितं चैव धूपितं मिश्रितं तथा।
कालकूटमथाशुद्धं विषं यत्नेन वर्जयेत्'
(ना. स्मृ. ३. ३२१.)

इति। कालश्च तेनैवोक्तः—

'तोलयित्वेप्सिते काले देयं तद्धि दिनागमे। (३१९)
नाऽपराह्णे न मध्याह्ने न सन्ध्यायां च धर्मवित्' ॥
(ना. स्मृ. ३. ३१९-३२०.)

---

१. A. and B. originally read पितामहः. २. C. omits .... विधिं लक्षणं चोदित ॥
अभियुक्ताय दातव्यं तावन्मात्रं प्रदीयते।
यवाः त्सप्त प्रदातव्या अथवा पट्कसंख्यया ॥
शृंगिणो वात्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य च।
D. also omits the same portion except—
'शृंगिणो वात्सनाभस्य हीमजस्य विषस्यच'।
and instead of the omitted portion, D. reads विषं चवत्सनाभादि माह्यम्. ३. C. substitutes विषलक्षणान्याह for वर्ज्यानाह. ४. D. reads भूमिजानि च for भूमिजातानि. ५. D. reads भूमिजं for धूपितं. ६. B. originally reads °मथाम्वत्थं, but corrects मथाशुद्धं; while C. reads °मथाचून्यं and D. °मलाबुं च for °मथाशुद्धं. ७. B. originally and D. read हिमागमे, but B. corrects दिनागमे; while C. reads समागमे. ८. C. substitutes तु for च.

इति । कालान्तरे तु भुंक्तप्रमाणादल्पं देयम् । तदाह स एव—

‘वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ।
हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि’ ॥
(ना. स्मृ. ३. ३२४.)

इति । विषं च घृतप्लुतं देयं । तदाह स एव—

‘विषस्य पलषड्भागाद्भागो विंशतिमस्तु यः ।
तमष्टभागहीनं तु शोध्ये दद्याद्घृतप्लुतम्’ ॥
(ना. स्मृ. ३. ४२३

इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् तस्य षष्ठो भागो दशमाषो वा दशानां माषाणां यवाः सार्द्धं शतं भवन्ति । पूर्वं च दशयवाः । एवं षष्ट्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठो भागः । तस्माद्विंशति तमो भागोऽष्टयवाः । तस्याष्टमभागहीनः एकयवहीनः । तं सप्तयवं घृतयुतं दद्यात् । घृतं च विषात्त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘पूर्वोक्तशीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।
घृतेन योजितं श्लक्ष्णं विषत्रिंशद्गुणेन तु’ ॥

इति । अत्र माहादेवस्य पूजा कर्त्तव्या । तदाह नारदः—

---

१. A. in margin and B. originally read उक्त, but in correction B. reads भुक्त°. also D. reads उक्त°. २. B. originally reads शुद्धे, but corrects शोध्ये. ३. D. reads the following portion after माषाः, माषस्य दश यवाभवन्ति, त्रियवत्वं च कृष्णलं, पंच कृष्णलको माषः । एको माषः पंचदशयवा भवन्ति । एव. ४. D. reads घृतप्लुतं for घृतयुतं. ५. C. reads °महणं for °गुणं. ६. C. and D. omit—

‘पूर्वोक्तशीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् ।
घृतेन योजितं श्लक्ष्णं विषं त्रिंशद्गुणेन तु’ ॥

इति । अत्रमहादेवस्य पूजाकर्तव्या ।

'प्रदद्यात्सोपवासाय देव-ब्राह्मणसन्निधौ ।
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
द्विजानां सन्निधानेन[1] दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्रः समाहितः' ॥

इति । प्राड्विवाकः कृतोपवासो महेश्वरं सम्पूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादिपूजां हवनान्तां पूर्ववद्विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यशिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रश्च पितामहेनोक्तः—

'त्वं विष ब्रह्मणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
पापेषु दर्शयात्मानं शुद्धानाममृतं भव ॥
मृत्युमूर्ते विष त्वं हि ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ।
त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्याऽमृतं भव' ॥

इति । कर्त्ता तु विषमभिमन्त्र्य भक्षयेत् । मन्त्रश्च याज्ञवल्क्येनोक्तः—

'एवमुक्त्वा विषं शार्ङ्गं भक्षयेद्धिमशैलजम् ।
यस्य वेगैर्विना जीर्येत्तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत्' ॥
'त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यवस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम्' ॥
(या. स्मृ. २. ११०--१११)

इति । वेगो नामधातोर्धात्वन्तर प्राप्तिः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. D. reads सन्निधावेव for सन्निधानेन.

'धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' ।

इति । वेगाश्च सप्तैव । तेषां लक्षणानि विषतन्त्रे कथितानि—

'वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वं तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेद-प्रवेपौ ॥
यो वेगः पञ्चमोऽसौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गञ्च हिक्कां
षष्ठो निःश्वास-मोहौ वितरति च मृतिं सप्तमो भक्षकस्य' ॥

इति । शोध्यस्तु कुहकादिभ्यो रक्षणीय इत्याह पितामहः—

'त्रिरात्रं पञ्चरात्रं स्यात्पुरुषैः स्वैरधिष्ठितम् ।
कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्दिव्यकारिणम् ॥
औषधीर्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् ।
कर्तुः शरीरसंस्थांस्तु गूढोत्पन्नान्परीक्षयेत्' ॥

इति । शुद्धेः कालावधिमाह नारदः—

'पञ्चतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम्' ॥

इति । यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्परीक्षणीयमित्यर्थः । यत्तु पितामहेनोक्तम्—

'भक्षिते तु यदा स्वस्थो मूर्च्छा-छर्दिविवर्जितः ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत्' ॥

इति तदेतच्चतुर्मात्राविषयम् । इति विषविधिः ।

---

१. C. reads तापरोधौ for तत्परौ द्वौ. २. D. reads रक्षयेत् for धारयेत्. ३. C. and D. read प्रतीक्षणीयम् for परीक्षणीयम्. ४. C. reads हितस्यान्ते for दिनस्यान्ते.

अथ कोषविधिः ।

तत्र नारदः—

'अतः परं प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रविद्भिर्यथाप्रोक्तं सर्वकालाविरोधिनम् ॥
पूर्वाण्हे सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याऽव्यसनिनः कोशकार्यं[1] विधीयते ॥
इच्छतः श्रद्दधानस्य देव-ब्राह्मणसन्निधौ' ।
(ना. स्मृ. ३. ३२७–३२९)

इति ।[2] सशूकः आस्तिकः । अत्रेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः ।
'देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥
(या. स्मृ. २. ११२)

इति । उग्राः[3] रुद्र-दुर्गादित्यादयः[4] । पितामहोऽपि—
'प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्द्राम्बरं[5] च तम्' ॥

इति । पूर्वोक्तेनेति धर्मावाहनादिशोध्यशिरसि पत्रारोप[6]-णान्तमङ्गकलापं विधायाभियुक्तं[7] प्राङ्मुखं कृत्वा प्रसृतित्रयं पाययेत् । तत्र विशेषो नारदेनोक्तः—

---

१. D. reads कोशपानं for कोशकार्यं. २. C. and D. omit the following portion,—

सशूकः आस्तिकः । अत्रेतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—
'देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥

इति. ३. D. reads देवस्येति for उग्राः and omits रुद्र°; while C. inserts च after उग्राः. ४. D. adds माह्याः after this word. ५. C. reads पीतम् for स्नातम्. and D. आर्द्रपटं for आर्द्राम्बरं; while B. originally reads शुचिम् for च तम्. ६. C. and D. read पात्र° for पत्र°. ७. C. reads ऽतियुक्तं; while D. reads इति । कारिणं नियुक्तं.

'तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
*एनः[1] संश्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृति त्रयम्' ॥

इति । स्नापनीयदेवानाह पितामहः—

'भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
सम्भावे[2] तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत्' ॥
दुर्गायाः पाययेच्चोरान् ये च शस्त्रोपजीविनः ।
भास्करस्य च यत्तोयं ब्राह्मणं तन्न[3] पाययेत्' ॥

इति । स्नापनीयप्रदेशविशेषमाह स एव—

'दुर्गायाः स्नापयेच्छूलं[4] आदित्यस्य तु मण्डलम् ।
इतरेषां तु देवानां स्नापयेदायुधानि तु' ॥

इति । शुद्धेः कालावधिमाह पितामहः ।

'त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।
वैकृतं यत्र दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥
तस्यैकस्य[5] तु सर्वस्य जनस्य यदि वा भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं सैव तस्य विभावना[6]' ॥

इति । विष्णुः—

---

* विज्ञानेश्वरस्तु 'आदित्याभिमुखं कृत्वा' इति पठति ।

---

१. C. reads अनः संश्रावयित्वा D. पयसा स्नापयित्वा for एनः संश्रावयित्वा तु. २. D. reads सर्वाभावे for समभावे. ३. B. originally reads च न; while C. तच्च for तन्न. ४. D. reads पाययेत् for स्नापयेत्; while B. originally reads कूलं for शूलं. ५. B. originally reads ततश्चैकस्य for तस्यैकस्य. ६. D. reads विभावयेत् for विभावना.

'यस्य पश्येत् द्विसप्ताहात् त्रिसप्ताहादथापि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजदण्डमथापि वा ॥
तमशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धिं तु विपर्यये' ॥
(वि. स्मृ. १४, ४–९)

इति । नारदोऽपि—
'सप्ताहाभ्यन्तरे यस्य द्विसप्ताहेन वा पुनः ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमर्थनाशो यशःक्षयः ॥
प्रत्यात्मिकं भवेत्तस्य विद्यात्तस्य पराजयम्' ।
(ना. स्मृ. २. ३३०–३३२)

इति । एतानि त्रिरात्राद्यवधिवचनानि द्रव्याल्पत्व-महत्वाभ्यामभियोगाल्पत्व-महत्वाभ्यां वा व्यवस्थापनीयानि । अवधेरूर्ध्वं वैकृतदर्शने न पराजय इत्याह नारदः—
'ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं तु समुद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात्' ॥
(ना. स्मृ. २. ३३१)

इति । बृहस्पतिरपि—
'सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्य हानिर्न जायते ।
पुत्र-दार-धनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः' ॥

इति । इति कोशविधिः ।

---

१. C. and D. read अर्थसंशोधनक्षयः for अर्थनाशो यशःक्षयः. २. D. reads द्वि-त्रि-सप्ताहाद्यवधि° for त्रिरात्राद्यवधि°. ३. C. and D. read सुमहद्भयम् for तु समुद्भवेत्. ४. C. omits वा and reads द्विसप्ताहाद्यस्यापि जायते ननु; while D. substitutes किंचित् न for हानिर्न.

अथ तण्डुलादिविधिः ।

तत्र पितामहः—

‘ तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षण[1]चोदितम् ।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिर्णयः[2]’ ॥

इति । चौर्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् ।

‘ तदर्धार्धस्य[3] तण्डुलाः’ ।

इति धनविवादे कात्यायनेन दर्शितत्वात् । पूर्वेद्युर्यत्कर्तव्यं तदाह स एव—

‘ तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्य चित् ।
मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥
स्नानोदकेन सम्मिश्रान्रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः’ ॥

इति । धर्मावाहनादि सर्व[4]दिव्यसाधारणविधिना दिव्यस्य[5] पुरतः कृत्वा देवतास्नानोदकेन तण्डुलानाप्लुत्य प्रभातपर्यन्तं प्राड्विवाकस्तथैव स्थापयेत् । तदनन्तरं कर्तव्यं तेनैव दर्शितम्—

‘ प्रभाते कारिणो देयास्त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखाय तु[6] ।
[7]तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः[8] ॥

१. C. and D. read भक्षण° for लक्षण°. २. C. and D. read विनिश्चय: for विनिर्णयः. ३. D. reads ततश्चार्थस्य for तदर्धार्धस्य. ४. C. omits सर्व; while D. omits सर्वदिव्य° and reads हवनान्तं for that. ५. B. originally reads विधिमादित्यस्य for विधिना दिव्यस्य. ६. D. reads त्रिःकृत्वा प्राङ्मुखं तथा for त्रिःकृत्वः प्राङ्मुखाय तु. ७. C. and D. omit the following lines—

‘तंडुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः ।
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य पलाशे पिप्पलस्य तु’ ॥
इति । बृहस्पतिः—
‘सोपवासः सूर्यमहे.’ ।

८. B. originally reads त्रिधा for ततः.

भूर्जस्यैव तु नान्यस्य पलाशो पिप्पलस्य तु' ।

इति । बृहस्पतिः—

'सोपवासः सूर्यग्रहे तण्डुलान्भक्षयेच्छुचिः ।
शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवे विपरीते तु दोषभाक् ॥
शोणितं दृश्यते यत्र हनुस्तालु च शीर्यतः ।
गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्' ॥

इति तण्डुल विधिः—

अथ तप्तमाषविधिः ।

तत्र पितामहः—

'तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायसं पात्रं ताम्रं वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखातं तु मृण्मयं वाथमण्डलम्' ॥

इति । मण्डलं वर्तुलम् । एवंविधं पात्रं कृत्वा घृततैलाभ्यां पूरयेत् । तथा च स एव—

'पूरयेद्धृत-तैलाभ्यां विंशत्या वै पलैस्तु तत् ।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सुवर्णमाषकं तस्मिन् सुतप्ते निक्षिपेत्ततः ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमाषकम् ॥

१. D. reads प्राड्विवाकसमाहूतः; while, A. and B. substitute सूर्यगृहं for सूर्यग्रहे. २. D. reads शुद्धिः for शुद्धः. ३. B. reads यस्य for यत्र. ४. D. reads तस्याऽशुद्धिं for तमशुद्धं and C. तत्वशुद्धिं for the same. ५. D. substitutes तैलं and C. सत्यं for गव्यं. ६. C. and D. read पाचयेत् for तापयेत्.

कराग्रं यो न[1] धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते।
शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः[2]' ॥

इति। अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमानां समूहेने-
त्यर्थः। केवलगव्यघृततापे[3] विशेषमाह स एव—

'सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृण्मयेऽपि वा।
गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीं आयसीं वा विशोधिताम्।
सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये अनखस्पर्शगोचरे[5]।
परीक्षेत्सार्द्रपर्णेन चुरुत्कारं[6] सुघोषकम्' ॥[4]

इति। प्राड्विवाको धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं
कर्म कृत्वा घृताभिमन्त्रणं कुर्यात्। मन्त्रास्तु तेनैव दर्शिताः-

'परं पवित्रममृतं घृत[7] त्वं यज्ञकर्मसु।
दह पावक पापं त्वं[8] हिमशीतं शुचौ भव ॥
उपोषितं ततः[9] स्नातमार्द्रवाससमागतम्।
ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा' ॥

इति। शोध्यस्तु 'त्वमग्ने सर्वभूताना' मित्यादि मन्त्रं
पठेत्। शुद्धिलिङ्गान्याह स एव—

---

१. B. C. substitute नु for न. २. D. reads निर्विकारा यदा° for निर्विकारकरा°. ३. B. originally reads °घृततापपक्षे and C. °घृततापन° and घृततापने or घृततापे. ४. A. B. and C. do not insert this whole verse but it is quite necessary hole. ५. C. reads घृतस्पृश्य° for अनखस्पर्श°. ६. D. reads सच्चित्कारं. for चुरुत्कारं. ७. C. omits घृत°. ८. D. substitutes नु for त्वं. ९. A. and B. read अतः for ततः.

'प्रदेशिन्यां[1] च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः ।
यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः'

इति । इति तप्तमाषविधिः ।

अथ फालविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः—

'आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुलं भवेद्दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
अग्निवर्णं तु तच्चोरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा[2] तु स हीयते' ॥

इति । अत्रापि धर्मावाहनादिशोध्यशिरःपत्रारोपणान्तं कर्यम् । इति फालविधिः ।

अथ धर्माधर्मविधिः[3] ।

तत्र पितामहः—

'अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् ।
राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् ॥
लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सिताऽसितौ ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥
सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ।
एवं विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समं ततः ।
मृद्भाण्डकेऽनुपहते[4] स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥

१. D. substitutes प्रदेशनं for प्रदेशिन्यां, but it seems to be incorrect.
२. D. reads शुचिर्भूयात् for शुद्धिमियात्. ३. A. reads धर्मजल° B. धर्मज्ञ°. and D. धर्माधर्मविचार° for धर्माधर्म° ४. C. reads नव्यहस्ते and D. ऽनुपहिते for ऽनुपहते.

उपलिप्ते[1] शुचौ देशे देव-ब्राह्मणसन्निधौ ।
आवाहयेत्ततो देवाँल्लोकपालांश्च पूर्ववत् ॥
धर्मावाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् ।
यदिपापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे ॥
अभियुक्तस्ततश्चैकं प्रगृण्हीताऽविलम्बितम्[2] ।
धर्मे गृहीते शुद्धिः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥
एवं समासतः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम्' ।

इति । सीसकायसं सीसकामिश्रायसम् । इति धर्माधर्मविधिः ।

इति क्रियापादः ।

अथ क्रमप्राप्तो निर्णयपादः[3] कथ्यते । तत्र[4] बृहस्पतिः–
'धर्मेण व्यवहारेण चारित्रेण[5] नृपाज्ञया ।
चतुःप्रकारोऽभिहितः सन्दिग्धार्थविनिर्णयः ॥
एकैको द्विविधः प्रोक्तः क्रियाभेदान्मनीषिभिः ।
अपराधानुरूपं तु दण्डं च परिकल्पयेत् ॥
प्रतिवादी प्रपद्येत यत्र[6] धर्मः स निर्णयः ।
दिव्यैर्विशोधितः सम्यङ्निर्णयैः[7] समुदाहृतः ॥
प्रमाणनिश्चितो यस्तु व्यवहारः स उच्यते ।
वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीयः परिकीर्तितः ॥
अनुमानेन निर्णीतं चारित्रमिति[8] कथ्यते ।

---

१. D. reads उपलिप्य for उपलिप्ते. २. A. B. read ऽवलंबितः and C. ऽवलंकृतः for ऽविलंबितम्. ३. C. reads विनिर्णय° for निर्णय°. ४. C. and D. substitute अत्र for तत्र. ५. A. B. and D. read चरित्रेण for चारित्रेण. ६. B. originally reads यद्धर्मः स विनिर्णयः; while D. धर्मस्य° for धर्मःस. ७. C. and D. read विनयः for निर्णयः. ८. Here also A. B. C. D substitute चरित्रम् for चारित्रम्.

देशस्थित्या तृतीयस्तु शास्त्रविद्भिरुदाहृतः ॥
प्रमाणसमतायां तु राजाज्ञा निर्णयः स्मृतः ।
शास्त्र-सभ्याविरोधेन चतुर्थः परिकीर्तितः' ॥

इति । सङ्ग्रहकारोऽपि—

'उक्तप्रकाररूपेण स्वमतस्थापितापि वा ।
राज्ञा परीक्ष्य साक्ष्यैश्च स्थाप्यौ जय-पराजयौ ॥
यो यथोक्तान्यतमया क्रियया ऽर्थं प्रसाधयेत् ।
भाषाक्षरसमं साध्यं स जयी परिकीर्तितः ॥
असाधयन्साधयन्वा विपरीतार्थमात्मनः ।
दृष्टकारणदोषो वा यः पुनः स पराजितः' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'जितं तु दण्डयेद्राजा जेतुः पूजां प्रवर्तयेत् ।
अजिता अपि दण्ड्याः स्युर्वेदशास्त्रविरोधिनः' ॥

इति । पूजाकरणानन्तरं कात्यायनः—

'सिद्धेनार्थेन संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।
लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः' ॥

इति । नारदोऽपि—

---

१. D. substitutes तत्त्व° for शास्त्र°. २. B. originally reads °प्रमाण° for °प्रकार°. ३. B. originally reads स्वागत° for स्वमत° and substitutes क्रियाः for °पिवा; while D. reads क्रिया for the same. ४. D. reads परीक्ष्या for परीक्ष्य. ५. C. reads सो for यो; while D. सोऽर्थोऽन्यतमया चैव for यो यथोक्तान्यतमया. ६. A. C. D. and B. in margin read सम्प्र° for ऽर्थं प्र°. ७. A. B. C. read पराजयः for पराजितः. ८. D. reads तं तुप्र° for जितं तु. ९. C. reads प्रवर्तते. १०. B. originally reads धर्मशास्त्रविधानतः for वेदशास्त्रविरोधिनः.

'मध्ये यत्स्थापितं द्रव्यं चल वा यदि वा स्थिरम् ।
पश्चात्तत्सोदयं दाप्यं जयिने पत्रसंयुतम्' ॥

इति । पत्रं जयपत्रम् । तदाह बृहस्पतिः—

'पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते' ॥

इति । धनदापनप्रकारे विशेषमाह कात्यायनः—

'राजा तु स्वामिने वित्तं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
देशाचारेण चान्यांस्तु दुष्टान्सम्पिड्य दापयेत् ।
ऋक्थिनः सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्' ॥

इति । न केवलं स्वामिने धनदापनमात्रं स्वयमपि दण्डं गृण्हीयादित्याह नारदः—

'ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशं तु विंशकम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. १३२.)

इति । एतदविप्रतिपन्नऋणिकविषयम् । विप्रतिपन्नऋणिकविषये विष्णुराह—

'उत्तमर्णश्चेद्राराजानमियात्तद्धि भावितोऽधमर्णो
राज्ञे धनदशभागसमं दण्डं दद्यात् ।
प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशतितममंशम्' ॥
(वि. स्मृ. ६. २१).

१. B. originally reads निर्मेथ्योक्तं for निर्णयान्तं. २. A. and B. read °प्रकार° for °प्रकारे. ३. D. wrongly substitutes विप्रं for वित्तं. ४. D. reads तंतु for अंशं तु. ५. C. reads एतदपि तत्प्रपन्न° and D. एतदपि सम्प्रतिपन्न° for एतदविप्रतिपन्न°. ६. D. omits धन°.

इति । उत्तमर्णे धनदानं भृतित्वेन न दण्डत्वेन । यदा तु राज्ञः प्रियोऽधमर्णोऽपलापबुध्या राज्ञे पूर्वं निवेदयति तत्र दण्डविशेषमाह मनुः—

'यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे ।
स च राज्ञा चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्' ॥
(म. स्मृ. ८. १७६).

इति । यत्तु तेनैवोक्तम् ।

'यो यावन्निन्हुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम्' ॥
(म. स्मृ. ८. ५९)

इति तदुद्वृत्ताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

'निन्हवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्' ।
(या. स्मृ २. ११).

इति तत् द्विगुणदण्डपर्याप्तधनाभावविषयम् । मिथ्याभियोगिनस्तु अपर्याप्तधनस्यापि तत्समो दण्डः । यदाह स एव—

'मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्' ।
(या. स्मृ. २. ११)

इति । धनाभावेऽपि—

१. C. and D. read उत्तमर्णो for उत्तमर्णे. २. C. reads भृतित्वेन दंडत्वेन; while D. भृतित्वे दण्डत्वे for भृतित्वेन न दण्डत्वेन. ३. C. and D. read शोधयन् स्वच्छन्देन and शोधयन् छन्देन for यः साधयन्तं छन्देन. ४. C. and D. read राज्ञाऋणचतुर्भागं for स च राज्ञा चतुर्भागं. ५. D. reads निन्हवीतार्थं for निन्हुवीतार्थं. ६. D. reads वा ह्यभिवादयेत् for यावति वा वदेत्. ७. D. reads तद्वृता° for तदुद्वृत्ता°. ८. C. reads भाविनो for भावितो. ९. D. inserts ऽल्प° before अपर्याप्त°. १०. C. and D. read तत्समं for तत्समो. ११. D. reads °योगात् for °योगी.

'आनृण्यं कर्मणा गच्छेत्' ।

इत्यनुकल्पो द्रष्टव्यः । यः प्रथमतो निन्हवं कृत्वा पश्चात्स्वयं संप्रतिपद्यते । तस्यार्धं दण्डमाह व्यासः—

'निन्हुते तु यदा वादी स्वयं तत्प्रतिपद्यते ।
ज्ञेया सा प्रतिपत्तिश्च तस्यार्धं विनयः स्मृतः' ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

'अर्थेऽपव्ययमानं तु करणेन विभावितम् ।
दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः' ॥

(म. स्मृ. ८. ५१).

इति तत्सद्वृत्तब्राह्मणाधमर्णविषयम् । निन्हवविषये विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'निन्हुते लिखितं नैकं एकदेशविभावितः ।
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः' ॥

(या. स्मृ. २. २०).

इति । नैकमनेकम् । सुवर्ण-रजत-वस्त्रादिकं प्रतिज्ञा काले लिखितमभियुक्तं प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव मिथ्यैतदिति प्रतिजानीते तदा अर्थिना एकदेशभूतहिरण्यादिविषये आक्रमादिभिः प्रत्यर्थी भावितः अङ्गीकारितः तदा स सर्वं पूर्वलिखितमर्थिने नृपेण

१. D. omits यः. २. D. reads निन्हवे for निन्हुते. ३. D. reads ऽर्थविनयः for अर्धं विनयः; while B. originally reads ऽर्थं for ऽर्धं. ४. B. originally reads तारणेन and in correction करणेन; while C. and D. substitute कारणेन for करणेन. ५. C. reads ऽर्धं for ऽर्थं. ६. A. and B. read एकदैव for एकदेश°. ७. C. and D. omit सुवर्णरजतवस्त्रादिकं. ८. D. reads °भू° for °भूत°. ९. A. B. C. do not insert °आदि°. १०. D. substitutes प्रमाणादिभिः for आक्रमादिभिः. ११. D. adds ऽर्थं after नृपेण.

दाप्यः । पूर्वं भाषाकाले अर्थिना अनिवेदितः पश्चान्निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादर्तव्यो नृपेणेत्यर्थः । नारदोऽपि—

'अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलोपिनाम् ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते' ॥

इति । ननु—प्राचीनवचनानां प्रागुक्तार्थाविधानेन धर्मनिर्णयार्थता न स्यात् । छलानुसारेण तेषां व्यवहारनिर्णयाभिधायकत्वात् । सत्यम् । तथापि न दोषः । प्रागुक्तविषये व्यवहारनिर्णयस्य धर्मनिर्णयबाधकत्वात् । अत एव बृहस्पतिः—

'केवलं शास्त्रमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः ।
व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि हीयते' ॥

इति । यत्तु कात्यायनवचनम्—

'अनेकार्थाभियोगे तु यावत्साधयते धनम् ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधिता धनम्' ॥

इति तत्पुत्रादिदेयपित्रादिऋणविषयम् । तत्रहि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादिर्न जानामीति वदन्निन्हववादी न भवतीति । एकदेशविभावितन्यायस्य तत्राप्रवृत्तेः । दिव्ये जयपराजयावधारणे दण्डविशेषः कात्यायनेन दर्शितः—

१. D. substitutes सर्वं. २. A. B. C. read न दातव्यः. ३. D. reads सर्वार्थस्याप° for सर्वार्थव्यप°. ४. D. प्रागुक्तार्थाविधाने for प्रागुक्तार्थाविधानेन; while B. originally reads प्रागुक्ताभियाने. ५. B. origirnally reads °नियमार्थता and D. °निर्णयार्थत्वं for °निर्णयार्थता. ६. C. substitutes धन° for धर्म° ७. B. originally and C. read तेनाप° for तेनापि. ८. C. reads तत्साधयेत् for साधयते. ९. C. reads जानाति; while D. ज्ञायते for जानामि. १०. C. and D. read °प्रवृत्तिः for °प्रवृत्तेः.

'[1]न दण्डं दापयेच्छुद्धं न [2]शुद्धो दण्डभाग्भवेत् ।
विषे तोये हुताशे च चर्यां कोशे च तण्डुले ॥
तप्तभाषकदिव्ये च क्रमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् ।
सहस्रं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि तु ॥
चतुस्त्रिद्व्येकमेवं [3]च हीनं हीनेषु कल्पयेत्' ।

इति । [4]सपणविवादे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'सपणश्चेद्विवादः स्याद्राजा हीनं तु दापयेत् ।
द[5]ण्डं तस्य पणं चैव धनिने धनमेव च' ॥
(या. स्मृ. २. १८).

इति । नारदोऽपि—

'विवादे सो[6]त्तरपणे द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।
स्व[7]पणं स्वकृतं दाप्यो विनयं च पराजये' ॥

इति । उक्तस्य दण्डस्य द्वैविध्यमाह स एव—

'शारीरश्चाऽर्थदण्डश्च दण्डस्[8]तु द्विविधः स्मृतः ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥
काकिण्यादिस्[9]त्वर्थदण्डः सर्वस्वान्[10]तः प्रकीर्तितः ।
शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा' ॥
(ना. स्मृ. १८. ५३–५५).

---

१. C. and D. read शतार्द्धं for न दण्डं. २. C. reads शुद्धे for शुद्धो. for the follwing words र्यां कोशेच तण्डुले तप्तमाषकादिव्येच । D. substitutes तंडुले तप्तमाषके इति ॥ दिव्यक्रमात्. ३. A. B. D. read एकं while C. only substitutes तु for च. ४. C. inserts माषवाद्दिव्ये च क्रमं. after विशेषम्; while D. substitutes विधाने for विवादे in the word.सपणविवादे. ५. C. and D; read दण्डं स्वस्य for दण्डं तस्यः. ६. D. reads चोत्तरपणो for सोत्तरपणे. ७. D. reads सपणं for स्वपणं; while C. reads the whole line thus—

सपणं सत्कृतं दाप्यो विनयि राजशासनमिति.

८. D. substitutes वै for तु. ९. C. reads °स्त्वर्थ° for °स्त्वर्थ°; while D. °श्चार्थ° for °स्त्वर्थ°. १०. C. reads सर्वश्चान्तः and D. सर्वतस्तु for सर्वस्वान्तः

इति । दशधेति न संख्यानियमार्थम् । बहुविधस्य बन्धनाङ्ककरण-कर्मकरण-बन्धनागारप्रवेश-ताडनरूपस्य शारीरस्य विद्यमानत्वात् । तत्र नैवविधत्वं शारिदण्डस्य दर्शयति मनुः—

'दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् । १२४
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च' ॥

(म. स्मृ. ८. १२५)

इति । द्विविधइत्युपलक्षणार्थम् ।

'शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन च' ॥

इति विधानान्तरस्य स्मृतत्वात् । याज्ञवल्क्यस्तु दण्डस्य चातुर्विध्यमाह—

'वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।
योज्या व्यस्ताः समस्ता वा अपराधवशादिमे' ॥

(या. स्मृ. १. ३६७)

इति । वाग्दण्डःपरुषशापवचनात्मकः । धिग्दण्डो धिगिति कुत्सनम् । समस्तानां योजने क्रममाह मनुः—

१. C. omits दशधेति न. २. D. reads शरीरे; while C, शरीराविद्यमानत्वात्. ३. D. reads दशाविधत्वं for नवाविधत्वं. ४. D. reads नरदेहः for धनं देहः. ५. D. substitutes तथा for तस्य. ६. C. reads चाति° for चाभि°. ७. C. reads प्रापणं for प्रयाणं. ८. C. and D. read विध्यन्तर° for विधानान्तर°. ९. D. reads °दितः for °दिमे. १०. D. substitutes भर्त्सनं for कुत्सनं.

'वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं च[१] वधदण्डमतः परम्' ॥
(म. स्मृ. ८. १२९)

इति। व्यस्तानां योजने व्यवस्थामाह बृहस्पतिः—

'स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डो धिग्दण्डः पूर्वसाहसे ।
मध्योत्तमेऽर्थदण्डस्तु[२] राजद्रोहे च बन्धनम् ॥
निर्वासनं वधो वापि कार्यमात्महितैषिणा ।
व्यस्ताः समस्ता ऐकस्य महापातककारिणे'[३] ॥

इति। पुरुषतारतम्येन व्यवस्थामाह स एव—

'मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक्तपस्विनाम् ।
विवादिनो नरांश्चापि दोषिणोऽर्थेन[४] दण्डयेत् ॥
गुरून्पुरोहितान्पूज्यान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नरांश्चान्यान् धिग्धनाभ्यां च दण्डयेत' ॥

इति। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'अदण्ड्यौ माता-पितरौ स्नातक-पुरोहितौ परिव्राजक-वानप्रस्थौ जन्म-कर्म-श्रुत-शील-शौचा-ऽऽचारवन्तश्च' ।

इति यदपि कात्यायनेन—

'आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।
एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते' ॥

इति यत्तु गौतमेन—

---

१. C. and D. substitute तु for च. २. D. reads मध्यमे धन° for मध्योत्तमेऽर्थ°. ३. D. reads एकस्मान् महापातककारिणाम् for एकस्य महापातककारिणः. ४. D. reads न्यायादर्थेन for दोषिणोऽर्थेन.

'षण्ढः परिहार्यो राज्ञो अवध्यश्चा-
ऽदण्ड्यश्चाऽबहिष्कार्यश्चाऽपरिवाद्यश्चाऽपरिहार्यश्च' ।
(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति तदेतत्—

'स एषे बहुश्रुतो भवति । लोक-वेद-वेदाङ्गविद्वांको
वाक्येतिहास-पुराण कुशलस्तदवेक्षस्तद्वृत्तिः चत्वा-
रिंशत्संस्कारैः संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिरतः षट्सु
वा समयाचारिकेष्वभिनिविष्टः विनीतः' ।
(गौ. स्मृ. ८. २)

इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयम् । यत्तु पित्रादीनां दण्ड-
विधानं मनुबृहस्पतिभ्यामुक्तम्—

'पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात् ॥
ऋत्विकपुरोहिता-ऽमात्याः पुत्राः सम्बन्धि-बान्धवाः ।
धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजभिः पुरात्' ॥

इति तदेतच्छरीरार्थव्यतिरिक्तदण्डविषयम् ।

'गुरून्पुरोहितान्पूज्यान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत्' ।

---

१. C. reads परिवृत्तो for परिहार्यो. २. C. and after this word D. insert वध्य°; while C. प्रवध्य°. ३. C. and D. read स एव for स एष. ४. C. reads तपस्विपरि° before लोक; while D. omits this word. ५. C. reads विद्वान् कोविद् for विद्वान्वाको वाक्ये. ६. B. C. D. add श्राद्ध° after वृत्तिः. ७. C. reads सुनिरत. for स्वभिरतः. ८. C. and D. omit this word. ९. D. reads °चारेष्वपि for °चारिकेष्वभि°; while C. °ष्वपि for °ष्वभि°. १०. C. and D. omit this word. ११. D. reads शारीरार्थदण्ड° for शरीरार्थ°. १२. C. omits this.

इत्युक्तत्वात्। ब्राह्मणस्य वधदण्डो न कार्यः किन्तु स बहिष्कार्य इत्याह कात्यायनः—

'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम्।
राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात्समग्रधनमक्षतम्'॥

इति। यस्तु बहिष्कारं नाङ्गीकरोति तस्य क्षत्रियादिवद्दण्ड इत्याह स एव—

'चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम्।
शारीर-धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्'॥

इति। यत्तु गौतमेन—

'न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः'।

(ग. गौ. स्मृ. १२. ६).

इति तदङ्गभङ्गरूपदण्डनिषेधार्थम्।

'नत्वङ्गभेदं विप्रस्य प्रवदन्तिमनीषिणः'।

इति हारीतेनोक्तत्वात्। यत्तु शङ्खेनोक्तम्—

'त्रयाणामपि वर्णानामपहार-वध-बन्धक्रिया।
विवासनं धिक्करणं ब्राह्मणस्य'॥

इति तदेतदकिञ्चनब्राह्मणविषयम्। तथा च गौतमः—

'कर्मवियोगविख्यापन-विवासना-ऽङ्ककरणान्यवृत्तौ'।

(गौ. स्मृ. १२. २३).

इति। अवृत्तिर्निर्धनः। धनदानासमर्थान् प्रत्याह मनुः—

---

१. A. B. C. do not mention this. २. C. and D. read त्वेनं for चैनं. ३. D. reads शारीरं for शारीर°. ४. A. B. C. do not read this word, but this is necessary here. ५. C. omits this word.

'क्षत्र-विट्-शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।
आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः' ॥

(म. स्मृ. ९०. २२९.)

इति । कर्मकरणासामर्थ्ये तु कात्यायन आह—

'धनदानासहं बुध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।
अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते' ॥

इति । मनुरपि—

'स्त्री-बालोन्मत्त-वृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।
शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम्' ॥

(म. स्मृ. ९. २३०)

इति । ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यं विदधाति मनुः—

'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
इतरेषां तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥
न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते भुवि ।
तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्' ॥

(म. स्मृ. ८. ३७९–३८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

---

१. C. and D. read °ऽगारप्रवेश्यो for °ऽगारे प्रवेश्यो. २. D. reads शिथिलाविल° for शिफाविदल.° ३. D. reads विद्यान्नृपतिमर्दनम् for विदध्यान्नृपतिर्दमम्. ४. B. originally and C. D. read पापात् for भूयान्. ५. B. originally C. and D. read क्वाचन for भुवि. ६. D. omits this.

'ललाटाङ्कं ब्राह्मणस्य नान्यो दण्डो विधीयते।
महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ॥
निर्वासनाङ्ककरणे मौण्ड्यं कुर्यान्नराधिपः'।

इति। अङ्कने विशेषो नारदेन दर्शितः—

'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः।
स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्' ॥

इति। अङ्कनं न क्षत्रियादिषु कर्तव्यम्।

'ब्राह्मणस्यापराधे तु चतुर्ष्वङ्को विधीयते।
गुरुतल्पे सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिंसने ॥
इतरेषां तु वर्णानामङ्कनं नात्र कारयेत्'।

इति। क्वचिद्विषये दण्डं निषेधति कात्यायनः—

---

१. D. reads ललाटाङ्को for ललाटाङ्कं. २. A. originally reads बंध° for वध°. ३. C. reads °ष्वेको, while, D. °ष्वेव for °ष्वंको. ४. C. reads नैव for नात्र. ५. The following portion is omitted in C. and D.

इति। क्वचिद्विषये दण्डं निषेधति कात्यायनः—
'प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम्।
दण्डं तत्र तु नैव स्यादेष धर्मो भृगुस्मृतः' ॥
इति। नारदस्तु विहितदण्डस्यार्धदण्डेन दण्डमाह—
'अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं व्रजेत्तु यः।
ब्रूयात्सर्वं वा सदसि तस्य वार्द्धो दमः स्मृतः' ॥
इति।
'व्याधिना पीडितो यस्तु यः कश्चिदतिनान्यति।
नैतन्मयाकृतं कार्यं ब्रूयात्तस्यार्धको दमः' ॥
इति। वर्णविशेषेण दंडविशेषमाह पितामहः—
'येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः।
नचैत क्षत्राविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥
प्रवज्यावासितं शूद्रं जपहोमपरायणम्।
वधेन गमयेत्पापं दण्ड्योऽपि द्विगुणं दमम्' ॥

'प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।
दण्डं तत्र तु नैव स्यादेष धर्मो भृगुस्मृतः' ॥

इति । नारदस्तु—विहित दण्डस्यार्धदण्डेन दण्डमाह—

'अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यापत्तिं व्रजेत्तु यः ।
ब्रूयात्सर्वं वा सदसि तस्य वाऽर्द्धो दमः स्मृतः' ॥

इति । अन्यच्च—

'व्याधिना पीडितो यस्तु यः कश्चिदति नान्यति ।
नैतन्मया कृतं कार्यं ब्रूयात्तस्यार्द्धको दमः' ॥

इति । वर्णविशेषेण दण्डविशेषमाह पितामहः—

'येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः ।
न चैतत्क्षत्र-विप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥

इति । बृहस्पतिः—

वधार्हकः स्वर्णशतं दमं दाप्यस्तु पुरुषः ।
अंगच्छेदार्हकस्त्वर्धं सदसाहस्तदर्धकम् ॥
ताडनं बंधनं चैव तथैव च विडम्बकम् ।
एष दण्डो हिहामस्य नार्थदण्डो बृहस्पतिः ॥

इति । दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञा मनुना दर्शिता—

'पणानां द्वेशते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पंच विज्ञेयः सहस्रं त्वेव मुत्तमः' ॥

इति । इयं संज्ञा प्रथमापराधविषये मन्तव्या । अपराधावृत्तौ तु याज्ञवल्क्य आह—

'साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तम साहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्त स्तदर्धमधमः स्मृतः' ॥

इति पणशब्देनात्र कार्षापणो गृह्यते । यथोक्तमार्गे व्यवहारनिर्णयमकुर्वतोमात्यादीन्दण्डयित्वा राजा पुनर्व्यवहारं प्रवर्तयेत् । तदाह मनुः—

'अमात्यः प्राड्विवाको वा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान्सहस्रं तु दण्डयेत्' ॥

इति ।

प्रव्रज्यावासितं शूद्रं जप-होमपरायणम् ।
वधेन गमयेत्पापं दण्ड्योऽपि द्विगुणं दमम्' ॥

इति । बृहस्पतिः—

'वधार्हकः स्वर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।
अङ्गच्छेदार्हकस्त्वर्धं सदशांशास्तदर्धकम् ॥
ताडनं बन्धनं चैव तथैव च विडम्बनकम् ।
एष दण्डो हि शूद्रस्य नार्थदण्डो बृहस्पतिः' ॥

इति । दण्डानां पारिभाषिकसंज्ञा मनुना दर्शिता—

'पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेवमुत्तमः' ॥
(म. स्मृ. ८. १३८)

इति । इयं संज्ञा प्रथमापराधविषये मन्तव्या । अपराधावृत्तौ तु याज्ञवल्क्य आह—

'साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः' ॥
(या. स्मृ. १. ३६६)

इति । पणशब्देनात्र कार्षापणो गृह्यते । यथोक्तमार्गे व्यवहारनिर्णयमकुर्वतो ऽमात्यादीन्दण्डयित्वा राजा पुनर्व्यवहारं प्रवर्त्तयेत् । तदाह मनुः—

'अमात्यः प्राड्विवाको वा ये कुर्युः कार्यमन्यथा ।
तत्स्वयं नृपतिः कुर्यात्तान् सहस्रं तु दण्डयेत्' ॥
(म. स्मृ. ९. २३४)

इति । न केवलं सभ्यादीनामेव दण्डः । किन्तु जयिनोऽपीत्याह बृहस्पतिः—

'निश्चित्य बहुभिः सार्द्धं ब्राह्मणैः शास्त्रपारगैः ।
दण्डयेज्जयिना साकं पूर्वसभ्यांस्तु दोषिणः' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम' ॥
(या. स्मृ. २. ३०५)

इति । राग-लोभादिना[1] व्यवहारस्यान्यथाकरणे जयिसहिताः सभ्याः प्रत्येकं विवादपराजयनिमित्ताद्दर्शनो[2]द्द्विगुणं दण्ड्याः । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्यान्यथात्वं तदा साक्षिण एव दण्ड्याः । न सभ्यादय इत्यर्थः । यः पुनर्न्यायतो निर्णीतमपि व्यवहारमौद्धत्यादधर्म इति मन्यते तं प्रत्याह नारदः—

[4]'तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा[5] ।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत्' ॥
(ना. स्मृ. १. १६९.)

इति । वसिष्ठो[6]ऽपि—

'यो[7] मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः ।
त[8]मायान्तं पुनर्जित्वा दापयेत् द्विगुणं दमम्' ॥

इति । तीरितानुशिष्टयोर्भेदः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः—

---

१. C. reads न राज्ञा, D. जय° for राग°. २. A. and B. read दण्डात् for °दर्शनात्. ३. C. reads ऽसत्यात्; while, D. माढ्यात् for औद्धत्यात् ४. C. omits this verse:—

'तीरीतं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मणा ।
द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥.

५. D. reads विधर्मवित् for विधर्मणा. ६. C. omits this. ७. C. mentions this to verse, but omits यो मन्येत in the first line in the beginning and पुनः in the second line after तमायान्तं. ८. D. reads this line thus:—

यस्तं पापमजित्वा च पातयेद्द्विगुणं दमम्' ॥.

‘ असत्सदिति यः पक्षः सभ्यै राज्ञो[1] ऽवधार्यते ।
तीरितः सोऽनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात्प्रकीर्तितः’ ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

‘ तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्वचन यद्भवेत् ।
कृतं तद्धर्मतो विद्यात् न तद्भूयो नि[2]वर्त्तयेत्’ ॥
(म. स्मृ. ९. २३३)

इति तत् स्त्री[3]कृतत्वादिनिवृत्तिहेत्वभावविषयम् । स्त्र्यादिविषये पुनर्व्यवहारः प्रवर्तनीयः । तदाह नारदः —

‘ स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मस्त्ररातिषु ।
व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यतामियात्’ ॥
(ना. स्मृ. १. ४३)

इति । बलात्कारादिना कृतोऽपि व्यवहारो निवर्तनीय इत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ [4]बलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।
स्त्री-नक्तमन्तरागारबहिःशत्रुकृतांस्तथा’ ॥
(या. स्मृ. २. ३१)

इति । कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहा[5]रमाह स एव—

---

१. D. reads वा योऽ for राज्ञा°. २. D. substitutes ऽपि for नि°
३. D. reads स्वीकृत° for स्त्रीकृत.° ४. C. reads for बलोपाधिनिवृत्तो व्यवहारः कृतोऽप्येषु पुनः कर्तव्यव्यवहारासिद्धिमाह स एव for the following—

‘बलोपाधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागार-बहिःशत्रुकृतांस्तथा ॥
इति । कर्तृवैगुण्येऽपि पुनर्व्यवहारमाह स एव.—

५. D. reads व्यवहारासिद्धिम् for व्यवहारम्.

'मत्तोन्मत्तार्त-व्यसनि-बाल-भीतादियोजितः ।
असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति' ॥
(या. स्मृ. २. ३२)

इति । आदिशब्देन वृद्धादिप्रयुक्ता व्यवहारा गृह्यन्ते । तथाच मनुः—

'मत्तो-मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
असम्बद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति' ॥
(म. स्मृ. ८. १६३)

इति । नारदोऽपि—

'पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।
अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्भिरुदाहृत' ॥

इति । हारीतोऽपि—

'राज्ञा विवर्जितो यस्तु स्वयं पौरविरोधकृत् ।
राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च ॥
अन्ये वा ये पुनर्ग्राम-महाजनविरोधकाः ।
अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिता' ॥

इति । स्ववाक्यजितस्य तु न पुनर्न्याय इत्याह नारदः—

'साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
स्ववाचैव जितानां तु नोक्तः पौनर्भवो विधिः' ॥

इति । अन्यानपि निवर्तनीयव्यवहारानाह मनुः—

---

१. C. reads बालेन स्थविरेण वा for बाल-भीतादियोजितः. २. C. and D. read ऽऽर्त-व्यसनि° for ऽऽर्ताध्यधीनै.° ३. C. reads अभेद्दे यो and D. असंबद्धो for अनादेयो.

' योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत्' ॥
(म. स्मृ. ८. १६९)

इति । परकीयधनस्यात्मीयत्वहेत्वभावे याचितकादिना प्राप्तिर्योगः । आधमनमाधिः योगेनाधमनं[1] योगाधमनम् । एवं[2] विक्रीतमित्यत्रापि योज्यम् । यमोऽपि—

' बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाच्चापि विलेखितम्[3] ।
सर्वान्बलकृतानर्थान्निवर्त्यानाह वै मनुः' ॥

इति । कात्यायनोऽपि ।

' उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा वार्चान्तरेण[4] वा ।
यद्दत्तं[5] यत्कृतं वाथ प्रमाणं नैव तद्भवेत्' ॥

इति । नारदोऽपि[6]—

' यद्बालः कुरुते कार्यं अस्वतन्त्रस्तथैव च ।
अकृतं तदपि प्राहुः शास्त्रे शास्त्रविदो जनाः ॥ (३४)
गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः ।
बाल आषोडशाद्वर्षात्पौगण्ड इति कथ्यते ॥ (३५)
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।
जीवतोर्न[7] स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ॥ (३६)

---

१. C. and D. read योगे आधमनं for योगेनाधमनं. २. C. omits एवं and substitutes च; while D. reads क्रीत° for विक्रीत°. ३. B. originally reads बलात्कारण लेखितम्; while C. बलाद्यच्चाभिलेखितम् for बलाच्चापि विलेखितम्. ४. B. originally reads भावांतरेण. ५. B. originally and C. reads यद्दृतं; while D. reads यद्दृत्तं. ६. D. omits this quotation. ७. C. reads जीवनार्णः for जीवतोर्न, but it seems जीवतोर्यत्.

तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः' ॥ (३७)
(ना. स्मृ. ४. ३६–३९)

इति । केषुचित्कार्यविशेषेषु स्त्रीणामस्वातन्त्र्यमित्याह हारीतः—

'दाने वाऽऽधमने वापि धर्मार्थे वा विशेषतः ।
आदाने वा विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' ॥

इति । नारदः—

'अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
अस्वतन्त्रः स्मृतः शिष्यः आचार्ये तु स्वतन्त्रता' ॥
(ना. स्मृ. ४. ३३)

इति । अत्रास्वतन्त्रकृतव्यवहारनिवर्तनं स्वतन्त्रानुमत्यभावविषये वेदितव्यम् । तथा च नारदः—

'एतान्येव प्रमाणानि भर्त्ता यद्यनुमन्यते ।
पुत्रः पत्युरभावे वा राजा वा पति-पुत्रयोः ॥ (२७)
तत्र दासकृतं कार्यं न कृतं परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशां न दासः प्रभुरात्मनः ॥ (२९)
पुत्रेण चे कृतं कार्यं यत्स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दासः पुत्रश्च तौ समौ' ॥ (३०)
(ना. स्मृ. ४. २७–३०)

इति । कात्यायनोऽपि—

'न क्षेत्र-गृह-दासानां दाना-ऽऽधमन-विक्रयाः ।
अस्वतन्त्रकृतः सिद्धिं प्राप्नुयान्नानुवर्णिताम् ॥

१. D. reads °संदेशात् for °संदेशां. २. D. substitutes वा for च. ३. C. प्राप्नुयात्नुवर्णिताम् and D. प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः for प्राप्नुयान्नानुवर्णिताम्.

प्रमाणं सर्व एवैते पण्यानां क्रय-विक्रये ।
यदि स्वं [1]व्यवहारं ते कुर्वन्तो ह्यनुमोदिताः ॥
क्षेत्रादीनि तथैव स्युर्भ्राता भ्रातृसुतः सुतः ।
निसृष्टाः कृत्यकरणे गुरुणा यदि गच्छतः[2]' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'यः स्वामिना नियुक्तस्तु [3]धनायस्यापलापने ।
कुसीद-कृषि-वाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥
प्रमाणं तत्कृतं सर्वं लाभालाभ-व्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा न स्वातन्त्र्यं वि[4]संवदेत्' ॥

इति । अनुमत्यभावेऽपि कुटुम्बभरणार्थं अस्वतन्त्रकृतं स्वतन्त्रो नान्यथा कर्तुमर्हतीत्याह मनुः—

'कुटुम्बार्थे[5]ऽन[6]धीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं न्या[7]यं न विचारयेत्' ॥
(म. स्मृ. ८. १६७.)

इति । प्रकृतिस्थस्वतन्त्रकृतं कार्यं सिद्ध्यति नाप्रकृतिस्थकृतम् । तथा च नारदः—

'कुलज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्थश्च यो भवेत् ।
तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं न[8] स्वतन्त्रकृतं कृतम्' ॥
(ना. स्मृ. ४. ४२.)

---

१. D. reads स व्यवहारान्ते for स्वं व्यवहारं ते. २. D. reads गच्छति for गच्छतः. ३. D. reads धनमस्यापलापयेत् for धनायस्यापलापने. ४. D. reads वशंवदेत् for विसंवदेत्. ५. D. omits this word. ६. A. originally reads ऽध्यधीनोऽपि; while in margin ऽन्यधीनोऽपि. B. and C. too the same. ७. D. reads न्याय्यं स विचारयेत् for न्यायं न विचारयेत्. ८. D. substitutes ना for न.

इति। स्वतन्त्रप्रकृतिस्थकृतमपि कार्यं क्वचिन्न सिध्यतीत्याह कात्यायनः—

'सुतस्य सुतदाराणां वशित्वं[1] त्वनुशासने।
विक्रये चैव दाने च वशित्वं[2] न सुते पितुः'॥

इति। एवं शास्त्रोक्तमार्गेण निर्णयं कृतवतो[3] राज्ञः फलं दर्शयति बृहस्पतिः—

'एवं शास्त्रोदितं राजा कुर्वन्निर्णयपालनम्।
वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसदृशो भवेत्॥
साक्षि-लेख्या-ऽनुमानेन[4] प्रकुर्वन्कार्यनिर्णयम्।
वितत्येह यशो राजा ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्'॥

इति निर्णयपादः समाप्तः।

अष्टादशपदोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूपिता। अथेदानीमष्टादशपदान्यनुक्रमशो[5] निरूप्यन्ते। तत्र बृहस्पतिः—

'पदांश[6]सहितस्त्वेष व्यवहारः प्रकीर्तितः।
विवादकारणान्यस्य पदानि शृणुताधुना॥
ऋणादान[7]प्रधानानि[8] द्यूताह्वानान्तिकानि च[9]।
क्रमशः सम्प्रवक्ष्यामि क्रियाभेदांश्च तत्वतः'॥

इति। तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वेन ऋणादानाख्यस्य पदस्य[10] विधिरुच्यते। तच्च ऋणादानं सप्तविधम्। तदाह नारदः—

---

१. D. reads दासीत्वं for वशित्वं. २. D. reads स्वातन्त्र्यं for वशित्वं. ३. C. and D. read कुर्वतो for कृतवतो. ४. C. and D. read साक्षिणश्चानुमानेन for साक्षि-लेख्या-ऽनुमानेन. ५. D. reads ऽनुक्रमेण for ऽनुक्रमशः. ६. D. reads पदार्थ° for पदांश°. ७. A. originally and B., C., D. read ऋणाधान° for ऋणादान°. ८. C. reads °प्रदानानि for °प्रधानानि. ९. D. reads °न्तिकानि च for ऽन्तिकानि च. १०. A. and B. do not originally mention this word.

'ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्' ॥
(ना. स्मृ. ४. १.)

इति । तत्राधमर्णे[1] पञ्चविधम् । ईदृशमृणं देयम्, ईदृशमदेयं च, अनेनाधिकारिणा देयं, अस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमिति । उत्तमर्णे द्विविधम् दानविधिरादानविधिश्चेति । तत्र दानविधिपूर्वकत्वादितरेषामादौ[2] दानविधिरुच्यते । तत्र बृहस्पतिः—

'परिपूर्णं गृहीत्वाधिं[3] बन्धं[4] वा साधुलग्नकम् ।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्धनी सदा' ॥

इति । आधेः[5] परिपूर्णत्वं सवृद्धिकमूलद्रव्यपर्याप्तता । वृद्धिभेदाश्च बृहस्पतिना निरूपिताः—

'वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाऽन्यैः प्रकीर्तिता ।
षड्विधाऽस्मिन्समाख्याता तत्वतस्तां[6] निबोधत ॥
कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।
कारिता च शिखावृद्धिर्भागलाभ[7]स्तथैव च ॥
कायिका[8] कर्मसंयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।
वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता[9] त्वृणिना कृता ॥

---

१. D. reads ऽधमर्णं for ऽधमर्णे. २. C. and D. insert तत्र after इतरेषां. ३. A. in margin and B originally read गृहीत्वालं for गृहीत्वाधिं. ४. D. reads वृद्धेः for बन्धं. ५. C. and D. read वृद्धेः for आधेः. ६. D. reads ताः for तां. ७. D. reads भोग° for भाग°. ८. B. originally omits this line and the preceding line. And reads कालिका दार्शिका वृद्धिः कारितात्वृणिना कृता for वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिता त्वृणिना कृता. ९. C. substitutes कारिका for कारिता.

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता।
गृहास्तोमः[1] शदः क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः' ॥

इति। वृद्धेस्तु परिमाणं मनुनोक्तम्:—

'अशीतिभागं गृण्हीयान्मासि वार्धुषिकः शते'[2]।
(म. स्मृ. ८. १४०)

इति। वृद्ध्यर्थं निष्कशते प्रयुक्ते सपादनिष्कपरिमितां वृद्धिं मासि मासि गृण्हीयात्। एतत्सबन्धकविषयम् तथा च याज्ञवल्क्यः—

'अशीतिभागो वृद्धिस्यान्मासि मासि सबन्धके[3]।
वर्णक्रमाच्छतं द्वि-त्रि-चतुष्पञ्चकमन्यथा[4]' ॥
(या. स्मृ. २. ३७)

इति। अन्यथा[5] बन्धरहितप्रयोगे अधमर्णब्राह्मणादिक्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पञ्चकं शतं धर्म्यं भवतीत्यर्थः। तथा च मनुः—

'द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं तथा।
मासस्य वृद्धिं गृण्हीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः' ॥
(म. स्मृ. ८. १४२)

इति। सलग्नकप्रयोगे व्यासः—

'सबन्धे भाग आशीतः षष्ठो भागः सलग्नके।
निराधारे द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः' ॥

इति। ग्रहीतृभेदेन[6] वृद्धेः परिमाणान्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. B. and C. read तोषः for स्तोमः and D. substitutes सदः for शदः. २. A. reads शतम् for शते. ३. A. and C. read सम्बन्धक° for सबन्धक°. ४. C. reads पंचशतं तथा for पंचकमन्यथा. ५. C. omits wrongly the following—अन्यथा बन्धरहितप्रयोगे अधमर्णब्राह्मणादिक्रमेण द्विकं त्रिकं चतुष्कं पंचकं शतं धर्म्यं भवतीत्यर्थः ॥ तथा च मनुः—'द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च शतं तथा. ६. C. reads °भेदे. and D. °भेदैः for °भेदेन.

'कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्' ।

(या. स्मृ. २. ३८)

इति । कान्तारगाः दुर्गभववर्त्मगन्तारः ते प्रतिमासं दशकं शतं दद्युः । सामुद्राः समुद्रगन्तारः विंशकं शतं दद्युरित्यर्थः । कारितायां तु न नियम इत्याह स एव—

'दद्युर्वा स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु' ।

(या. स्मृ. २. ३८)

इति । सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णाः । सबन्धकेऽबंधके सर्वासु जातिषूत्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपगतां वृद्धिं दद्युः । क्वचिदनङ्गीकृतापि वृद्धिर्भवति । तदाह विष्णुः—

'यो गृहीत्वा ऋणं पूर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात्तदन्हाँ वृद्धिमाप्नुयात्' ॥

(वि. स्मृ. ६. ४०)

इति । सममेव सामकम् । प्रतिदानकालावधिमङ्गीकृत्य गृहीतमुद्वृद्धिकं धनं यदि ततः प्राङ् न ददाति तदा अवधेरनन्तरकालादारभ्य वर्द्धत एवेत्यर्थः । कालावधिमनङ्गीकृत्य स्वीकृतस्य धनस्य षण्मासादूर्ध्वं वृद्धिर्भवतीत्याह नारदः—

'न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते' ॥

(ना. स्मृ. ४. १०८)

---

१. B. reads समुद्राः. २. A. and B. omit this sentence. ३. C. reads उत्तमर्णसंभूतासु स्वाभ्युपगृहीतां or उत्तमर्णानुभूतासु स्वाभ्युपयाता. ४. D. reads स तस्मात् for तदन्हा. ५. C. and D. read प्रतिदिन° for प्रतिदान°. ६. C. reads °संग्रहं कृत्वा for अंगिकृत्य. ७. C. and D. read अवृद्धिकं for उद्वृद्धिकं. ८. D. omits this word. ९. D. reads या स्वनाकारिता for स्यादनाकारिता.

इति । याचितकं गृहीत्वा देशान्तरगमने कात्यायनः—

'यो याचितकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्' ॥

इति । एतच्चाप्रतियाचितविषयम् । प्रतियाचिते तु स एवाह—

'कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासप्रयातस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्' ॥

इति । कृत्वोद्धारं याचितकमादायेत्यर्थः । यस्तु याचितकं गृहीत्वा स्वदेशे एव स्थितो याचितोऽपि याचितकं न प्रयच्छति तं प्रत्याह स एव—

'स्वदेशेऽपि[1] स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ।
[2]तं ततः कारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत्' ॥

इति । ततः प्रतियाचनकालादारभ्येत्यर्थः । [3]प्रीतिदत्ते प्रतियाचिते वृद्धिविशेषस्तेनैवोक्तः—

'प्रीतिदत्तं[4] न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्' ॥

इति । दत्ते[5] च प्रतियाचिते वृद्धिनिक्षेपादावपि स एव—

---

१. D. reads देशे for स्वदेशे. २. C. and D. read तां ततोऽकारितां for तं ततः कारितां. ३. D. omits this following sentence—प्रीतिदत्ते प्रतियाचिते वृद्धिविशेषस्तेनैवोक्तः and for this sentence the following first half of the verse, C. substitutes as :—

प्रीतिदत्ते च प्रयाचिते वृद्धि विशेषं च क्रयविक्रय एव च ।
याच्यमानं च दत्तं न वर्धते यान्चनं प्रतिकारितं ।.

४. D. reads याच्यमानं for प्रीतिदत्तं. ५. C. and D. omit दत्ते च प्रतियाचिते.

'निक्षिप्तं वृद्धिशेषं च क्रयविक्रयमेव च ।
याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतम्' ॥

इति । गृहितपण्यस्य मूल्यानर्पणविषये तु स एव—

'पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ।
ऋतुत्रयस्योपरिष्टाद्धनं वृद्धिमवाप्नुयात्' ॥

इति । एतच्च प्रतियाचितविषयम् । अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेन दर्शितः—

'पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाऽविवक्षिताः' ॥
(ना. स्मृ. २. ३६)

इति । वृथादानं नटादिभ्यः प्रतिश्रुतम् । आक्षिकपणो द्यूतद्रव्यम् । अविवक्षिता अनाकारिताः । पण्यमूल्यस्य वृध्यभावः प्रवासप्रतियाचनाभावे । न्यासस्य तु वृध्यभावो यथावस्थाने प्रतियाचनाभावे च । अन्यथा कात्यायनवचनविरोधापत्तेः । संवर्त्तोऽपि—

'न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षिप्ते च यथास्थिते ।
सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता' ॥

इति । यथास्थिते निक्षिप्ते व्यक्तयन्यथाकरणरहिते । दातुं योग्यमयोग्यं चेति सन्दिग्धेऽर्थे प्रातिभाव्ये ऋणिप्रत्यर्पणादौ । कात्यायनोऽपि—

---

१. A. and B. read निक्षेपं for निक्षिप्तं. २. D. reads तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्. ३. D. reads अप्रतियाचित° for प्रतियाचित° through mistake. ४. D. reads °पणं for °पणाः. ५. C. reads प्रवासं for प्रवास°. ६. C. omits न्यासस्य तु वृध्यभावः. ७. C. reads तथा° for यथा°. ८. A. and B. add लाभो वृद्धिः before this word, and for the same C. has नातो वृद्धिः. ९. C. omits दातुं योग्यं. १०. C. D. omit ऽर्थे. ११. A. and B. read °द्रव्यार्पणादौ for °प्रत्यर्पणादौ.

'चर्मसस्यासवद्यूते पण्यमूल्ये च सर्वदा ।
स्त्री शुल्केषु न वृद्धिः स्यात्प्रातिभाव्यागतेषु च ' ॥

इति । सर्वदेति प्रतियाचनादेः परस्तादप्यकृता वृद्धिर्नास्तीत्यर्थः । पण्यमूल्ये कात्यायनवचनविरोधः पूर्वमेव परिहृतः । व्यासोऽपि—

'प्रातिभाव्यं भुक्तबन्धमगृहीतं च दित्सतः ।
न वर्द्धते प्रयत्नस्य दमः शुल्कं प्रतिश्रुतम् ' ॥

इति । भुक्तबन्धग्रहणं निक्षेपोपयोगे यथा वृद्धिर्देया तथा गोप्याधिभोगे वृद्धिर्न देयेत्येवमर्थम् ।

'भुक्ताधिर्न वर्द्धते वस्त्रालङ्कारादिः' ।

इति गौतमस्मरणात् ।

'अगृहीतं च दित्सतः' ।

इति कृतवृध्यपवादे अकृतवृध्यपवादप्रसंगोऽयुक्तः । कृतवृध्यपवादश्च याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

'दीयमानं न गृण्हाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम् ।
मध्यस्थस्थापितं तत्स्याद्वर्द्धते न ततः परम् ' ॥
(या. स्मृ. २. ४४).

इति । प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य परम् । वृद्धिं द्रव्यभेदेनाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. in margin and B. originally read कर्म° for चर्म°. २. A. and B. read °मूले for °मूल्ये. ३. A. in margin and B. originally read भुक्तबंधम्. ४. D. reads wrongly निक्षेपोपायेन for निक्षेपोपयोगे. ५. D. omits °आधि° and C. also. ६. D. omits वस्त्रालंकारादिः. ७. B. dose not insert this sentence. ८. C. and D. read नियुक्तं for प्रयुक्तं. ९. C. reads °कल्पितं for °स्थापितं. १०. D. reads वृद्धिद्रव्यभेदानाह for वृद्धिं द्रव्यभेदेनाह.

'सन्ततिस्तु पशु-स्त्रीणां रसस्याऽष्टगुणा परा ।
वस्त्र-धान्य-हिरण्यानां चतुस्त्रि-द्विगुणा परा' ॥
(या. स्मृ. २. ३९.)

इति । पशुस्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः । रसस्य तैलघृतादेः स्वकृतया वृद्ध्या वर्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा । नातः परा वृद्धिः । वस्त्र-धान्य-हिरण्यानां यथाक्रमं चतुर्गुणा त्रिगुणा द्विगुणा परा वृद्धिः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

'द्विगुणं हिरण्यं, त्रिगुणं धान्यं, धान्येनैव रसा व्याख्याताः ।
पुष्प-मूल-फलादीनि च । तुला घृतमष्टगुणम्' ।

इति यत्तु मनुनोक्तम्—

'धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्' ॥
(म. स्मृ. ८.१५१)

इति शदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि । लवो मेषोर्णा चमरीकेशादिः । वाह्या बलीवर्द-तुरगादयः । धान्य-शद-लव-वाह्यविषया वृद्धिः पंचगुणत्वं नातिक्रामति यदपि बृहस्पतिनोक्तम्-

'हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्र-कुप्यके ।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शद-वाह्य-लवेषु च' ॥

---

१. C. reads त्रिगुणा for ऽष्टगुणा. २. C. reads धातुस्त्री° for चतुस्त्रि°. ३. C. reads तृतीयया for स्वकृतया. ४. C. adds °साध्यगुणा रस° after वर्धमान°. ५. C. and D. read परं वर्द्धते for °परा वृद्धिः. ६. A. and B. read °धृत° for °घृत°. ७. C. reads लवे नवे वाह्यं for शदे लवे वाह्ये. ८. C. omits शदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि. ९. B. omits बलीवर्द°; while C. वाह्या बलीवर्दतुरगादयः. १०. A. B. C. omit धान्य-शद-लव-वाह्यविषया वृद्धिः पंचगुणत्वं नातिक्रामति; while C. and D. omit the following portion also:—
यदपि बृहस्पतिनोक्तम्—

'हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता शद-वाह्य-लवेषु च ॥.

उक्ता पञ्चगुणा[1] शाके बीजेऽक्षौ षड्गुणा स्मृता ।
लवण-स्वेद[2]-मद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ॥
गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ' ।

इति । कुप्यं त्रपु सीसकम् । शदः[3] क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि । तदेतत्सर्वमधमर्णयोग्यतानुसारेण दुर्भिक्षादिकालवशेन व्यवस्थापनीयम् । देशभेदेनापि परां वृद्धिं दर्शयति नारदः—

' द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।
तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठति ' ॥
(ना. स्मृ. ४. १०६)

इति । देयमृणं वर्द्धमानं चिरकालावस्थितं क्वचिद्देशे द्विगुणं[4] क्वचिद्देशे[5] त्रिगुणं क्वचिच्चतुर्गुणं क्वचिदष्टगुणं भवतीत्यर्थः । वसिष्ठोऽपि—

' वज्र-शुक्ति[6]-प्रवालानां रत्नस्य[7] रजतस्य च ।
द्विगुणा दाप्यते[8] वृद्धिः कृता[9] कालानुसारिणी ॥
ताम्रा[10]-ऽयः-कांस्य-रीतीनां त्रपुणः सीसकस्य च ।
त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धिः कालान्तरकृतस्य[11] तु ' ॥

इति । शुक्तिमिति[12] मुक्ताफलं लक्ष्यते । वज्रसाहचर्यात् । व्यासोऽपि—

---

१. C. reads उक्तमेवंगुणा for उक्ता पंचगुणा; while D. ऽप्यष्टगुणा for पंचगुणा. २. B. originally reads °स्नेह°; while D. °कुप्यद° for °स्वेद°. ३. C. reads शदःक्षेत्रफालं for शदःक्षेत्रफलं; while D. omits शदः क्षेत्रफलं पुष्प-मूल-फलादि. ४. C. and D. omit क्वचिद्देशे द्विगुणं. ५. This word is also omitted in C. D.; ६. D. reads °मुक्ति° for °शुक्ति.° ७. A. in margin and B. originally read हेम्नश्च. ८. D. reads दीयते for दाप्यते. ९. D. reads कृतकालानुवर्तिनी for कृता कालानुसारिणी. १०. C. reads तत्राऽयः° for ताम्रा-ऽयः.° ११. D. reads काले स्वैरकृतस्य तु. १२. C. and D. read शुक्तिरिति for शुक्तिमिति.

'शाक-कार्पासबीजेक्षौ षड्गुणा परिकीर्तिता।
वदन्त्यष्टगुणान् काले मद्य-स्नेह-रसा-ऽऽसवान्' ॥

इति। कात्यायनोऽपि—

'तैलानां च सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम्।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च' ॥

इति। यत्र वृद्धिविशेषो न श्रूयते तत्र द्विगुणैव। तथा च विष्णुः—

'अनुक्तानां द्विगुणा'।
(वि. स्मृ. ६. १७)

इति। अयं च वृद्ध्युपरमः[1] सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यः। तथा च मनुः—

'कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहिता'।
(म. स्मृ. ८. १५१.)

इति। उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति। यदा सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणेन तस्मिन्नेव वा पुरुषे रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमतिक्रम्य पूर्ववद्वर्द्धते। सकृदाहृतेति पाठे[2] शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाऽधमर्णादाहृत्य द्वैगुण्यमतीत्य[3] इति व्याख्येयम्। गौतमोऽपि—

'चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य'।
(ग. गौ. स्मृ. १२. ९)

---

१ C. reads °पक्रमः for °परमः. २. D. reads अनुगमे for पाठे. ३. D. reads अत्येति for अतीत्य.

इति। प्रयोगस्येति एकवचननिर्देशात्प्रयोगान्तरकरणं द्वैगुण्यातिक्रमः। चिरस्थान इति निर्देशाच्छनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिमतः। उक्तस्य वृद्ध्युपरमस्य क्वचिद्द्रव्यविशेषेऽपवादमाह बृहस्पतिः—

'तृण-काष्ठेष्टका-सूत्र-किण्व-चर्मा-ऽस्थि-वर्मणाम्।
हेति-पुष्प-फलानां च वृद्धिस्तु न निवर्तते' ॥

इति। किण्वः सुराद्रव्योपादानभूतो मलविशेषः। चर्म बाणादिनिवारकः फलकः। वर्म तनुत्रम्। हेतिरायुधम्। पुष्पफलयोर्वृद्धिनिवृत्त्यभावोऽत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषयः। अन्यथा त्रिगुणवृद्धिप्रतिपादकवसिष्ठवचनविरोधापत्तेः। विष्णुरपि—

'किण्व-कार्पाससूत्र-चर्म-वर्मा-ऽऽयुधेष्टकाङ्गाराणामक्षया'।
(वि. स्मृ. ६. १६.)

इति। अत्रापि कार्पासे तु षड्गुणप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः। वसिष्ठोऽपि—

'दन्त-चर्मास्थि-शृङ्गाणां मृण्मयानां तथैव च।
अक्षया वृद्धिरेतेषां पुष्प-मूल-फलस्य च' ॥

---

१. A. and B. omit this word. २. B. originally read °क्रमेण for °करणं; while D. reads °करणे for °करणं. ३. D. adds ऽभिप्रेतः after °क्रमः. ४. A. and B. originally read तृणार्तिनिधारकः which seems wrong. C. also like A. B.; ५. D. reads °वृद्ध्यानिवृत्तिरत्यन्त° for °वृद्धिनिवृत्त्यभावोऽत्यन्त°. ६. C. and D. read व्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः for वसिष्ठवचनविरोधापत्तेः. ७. C. and D. omit the following—

'किण्व-कार्पाससूत्र-चर्म-वर्मा-ऽऽयुधेष्टकांगाराणामक्षया'।
इति। अत्रापि कार्पासे तु षड्गुणप्रतिपादकव्यासवचनविरोधः पूर्ववद्विज्ञेयः।

८. D. reads दण्ड-वर्म° for दन्त-चर्म°. ९. C. and D. read मृत्तिकादीनां for मृण्मयानां.

इति । बृहस्पतिरपि—

> 'शिखावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च ।
> धनी तावत् समादद्याद्यावन्मूलं न शोधितम्' ॥

इति । तदेवम्—'परिपूर्णं गृहीत्वाऽऽधिम्' इत्यत्राधेः परिपूर्णत्वनिरूपणप्रसङ्गात्सविशेषा वृद्धिर्निरूपिता । इदानीमाधिर्निरूप्यते । तत्र नारदः—

> 'अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।
> कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
> स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च' ।
> (ना. स्मृ. ४. १२४)

इति । गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णेऽधिक्रियते आधीयत इत्याधिः । कृतकाले आधानकाल एवामुष्मिन्दीपोत्सवेऽयमाधिर्मया मोक्ष्यते । अन्यथा तवैव भविष्यतीत्येवं निरूपिते काले । उपनेयो मोचनीय इत्यर्थः । यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधि निरूपितकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । भोग्यः फलभोग्यादिः । बृहस्पतिरपि—

> 'आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।
> जङ्गमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥
> यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साक्षिमान्' ।

१. A. and B. in margin read °प्रसङ्गात् सङ्गत; while C. and D. read °प्रसंगागता विशेषाः for °प्रसंगात्सविशेषा. २. C. reads न for स. ३. D. reads एतद्दिवसावधि for ऽमुष्मिन् दीपोत्सवे. ४. C. reads उपनेयो सेवनीयः while D. उपरिष्टात्सेवनीयः for उपनेयो मोचनीयः.

इति । आधिर्नाम बन्धः । स द्विविधः । गोप्यो भोग्यश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः । जङ्गमः स्थावरश्चेत्येवं चतुर्विधः । पुनरपि प्रत्येकं द्विविधः । यादृच्छिकः सावधिश्चेति । यावदृणं तव न ददामि तावदर्थमाधिरित्येवं कालविशेषावधिशून्यतया कृतो यादृच्छिकः । सावधिः कृतकालोपनेयः । पुनश्च लेख्यारूढः साक्षिमानिति द्विविधः । भरद्वाजः प्रकारान्तरेणाधेश्चातुर्विध्यमाह—

'आधिस्तु द्विविधः[1] प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।
अर्थप्रत्ययहेतुश्च चतुर्थस्त्वाज्ञया कृतः' ॥

इति । मरीचिरपि—

'श्रावणात्पूर्वलिखितो भोग्याधिः श्रेष्ठ उच्यते ।
गोप्याधिस्तु परेभ्यस्तु[2] दत्वा यो गोप्यते गृहे[3] ॥
अर्थप्रत्ययहेतुर्यः प्रत्ययाधिः[4] स उच्यते ।
आज्ञाधिर्नाम यो राज्ञा संसदि त्वाज्ञया कृतः' ॥

इति । श्रावणं संसदि प्रकाशनम् । आधेर्ग्रहाणानन्तरं नाश-ह्रास[5]-विकारादयो यथा न भवन्ति तथासौ पालनीय इत्याह हारीतः—

'बन्धं यथा स्थापितं स्यात्तथैव परिपालयेत् ।
अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा तद्व्यतिक्रमात्' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

१. C. reads त्रिविधः and D. reads चतुर्विधः. २. A. in margin and B. incorrected and C. D. read स्वं for °स्तु. ३. C. reads रहः for गृहे. ४. D. reads अर्थहेतुः for प्रत्ययाधिः. ५. D. omits this word.

‘ भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।
बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥
दैव-राजोपघाते च यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।
न्यासवत्परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्येत दापिते ॥
तत्राधिं दापयेद्दद्यात्सोदयं धनमन्यथा ’ ।

इति । दैवोपघातोऽम्युदक-देशोपप्लवादिः । स्वापराधाभावेऽपि कृतो राजोपघातः । यदि ताभ्यामाधिर्नाशमाप्नुयात्तदाऽन्यमादध्यात् । सोदयं धनं वा दद्यात् । तथा च व्यासः—

‘ दैव-राजोपघाते तु न दोषो धनिनां क्वचित् ।
अन्यथा नश्यते लाभो मूलं वा नाशमाप्नुयात् ॥
ऋणं दाप्यस्तु तन्नाशे बन्धं वान्यमृणी तथा ’ ।

इति । आधेरसारत्वेऽप्येवमनुसन्धेयम् । तथा च नारदः—

‘ रक्ष्यमाणोऽपि यत्राधिः कालेनेयादसारताम् ।
आधिरन्योऽथ वा कार्यो देयं वा धनिने धनम् ’ ॥
(ना. स्मृ. ४. १३०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

---

१. A. and C. read नच for तत्र. २. C. originally reads °त काविदि while D. °त्तथाऽकृते for °त दापिते. ३. D. reads दृष्टान् for दद्यात्. ४. B. originally reads वा धनं ऋणम्, but corrects धनमन्यथा. ५. C. and D. omit the following prose—

दैवोपघातोऽम्युदक-देशोपप्लवादिः ।
स्वापराधाभावेऽपि कृतो राजोपघातः ।
यदि ताभ्यामाधिर्नाशप्राप्नुयात्तदाऽन्यमादध्यात् ।
सोदयं धनं वा दद्यात् ।.

६. D. reads बन्धं नान्यमृणं for बंधं वान्यमृणी. ७. C. reads यद्याधिः while D. reads यश्चाधिः for यत्राधिः. ८. C. reads कामं for काले°.

'आधेः स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् ।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्' ॥
(या. स्मृ. २. ६०)

इति । अयमर्थः—आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणाद्ग्रहणोपभोगाच्च[1] सिद्धिः । न साक्षिलेख्यमात्रेण । नाप्युद्देशमात्रेण । तदाह नारदः—

'आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा' ॥
(ना. स्मृ. ४. ३९)

इति । एवं च सति या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा बलवती । पूर्वापि स्वीकाररहिता सा न बलवतीत्युक्तं भवति । आधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालादिवशेन यद्यसारतां गतस्तदान्य आधेयः । अथ वा धनिने धनं देयम् । आधिसिद्धौ भोग एव प्रमाणमित्याह विष्णुः—

'ययोर्[2]निक्षिप्त[3] आधिः स्[4]तौ विवदेतां यदा नरौ ।
यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना कृता' ॥

इति । द्वयोरपि तु[5] भुक्तियुक्तत्वे बृहस्पतिराह—

'क्षेत्रमेकं द्वयोर्बन्धे यद्दत्तं समकालिकम् ।
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं[6] तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयात्' ॥

इति । वसिष्ठः—

---

१. D. adds आधिग्रहणं after उपभोगाच्च. २. B. originally and C. and D. read द्वयोः for ययोः. ३. D. reads निक्षिप्तयोराधिः, for निक्षिप्त आधिः. ४. C. and D. omit this word. ५. C. and D. omit तु, and read respectively भुक्तियुक्ते and भुक्तस्य for भुक्तियुक्तत्वे. ६. D. reads तस्य तत् for पूर्वं तस्य.

'तुल्यकाले निसृष्टानां[1] लेख्यानामाधिकर्मणि।
येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्याधिर्बलवत्तरा[2]' ॥

इति। भोगाविशेषे[3]ऽपि स एवाह—

'यदेकं[4]दिवसे तौ तु भोक्तुकामा[5]वुपागतौ।
विभज्याधिः समं तत्र[6] भोक्तव्य इति निश्चयः' ॥

इति। द्वयोरेकमाधिं कुर्वतो दण्ड[7]माह कात्यायनः—

'आधिमेकं द्वयोः कृत्वा यद्येका[8] प्रतिपद्भवेत्।
तयोः पूर्वकृतं ग्राह्यं तत्कर्ता चोरदण्डभाक्[9]' ॥

इति।[10] प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः। आधिविशेषे दण्डविशेषमाह विष्णुः—

'गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधीकृतां[11]
तस्मादनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छेत्स वध्यः।
ऊनां चेत्[12] षोडशसुवर्णं दण्ड्यः'।

(वि. स्मृ. ५. १८१–१८२)

इति। साक्षि-लेख्यसिद्धयोर्लेख्यसिद्धं[13] बलवदित्याह कात्यायनः—

'आधानं विक्रयो दानं लेख्य-साक्ष्यकृतं यदा।
एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्यं तत्रापहारकम्' ॥

---

१. D. reads विसृष्टानां for निसृष्टानां; while C. विसृष्टानां. २. C. reads तस्य सिद्धिस्तदुत्तरम् for तस्याधिर्बलवत्तरा. ३. D. reads °धिशेषे for °ऽविशेषे and omits ऽपि after this word. ४. C. and D. read यद्येक° for यदेकं°. ५. C. reads भोक्तुं सम्यक् for भोक्तुकामा°. ६. B. originally and D. read तेन for तत्र ७. C. omits दण्डम्. ८. A. in margin and B. originally read यत्र कुर्यात्तु सा प्रतिपद्भवेत् which seems incorrect. ९. D. reads दण्डभाग्भवेत् for चोरदण्डभाक्. १०. A. B. C. omit प्रतिपदिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः। ११. D. reads आधिं कृत्वा for आधीकृतां. १२. C. reads ऊनाधेः for ऊनां चेत्. १३. D. reads लेख्यासिद्धिर्बलवती for लेख्यसिद्धं बलवत्.

इति । लेख्यंसिद्धत्वाविशेषेऽपि स एवाह—

'[1]अनिर्दिष्टाच्च निर्दिष्टं एकत्र च विलेखितम् ।

[2]विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत्' ॥

इति । निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपमाह स एव—

'यो विद्यमानं प्रथममनादिष्टस्वरूपकम् ।

[3]आकाशभूतमानेन अनिर्दिष्टं च तद्भवेत् ॥

यद्यद्यदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत्' ।

इति । अयमर्थः—आधातुं आधानकाले यद्विद्यमानं धनं निरूपितस्वरूपं च तद्धनमाधित्वेनादिष्टं तन्निर्दिष्टमित्युच्यते । तद्विपरीतं तु धनमाधित्वेन कल्प्यमानमनिर्दिष्टमिति[4] । निर्दिष्टत्वाविशेषे[5] याज्ञवल्क्यः—

'आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा' ।

(या. स्मृ. २. २३)

इति । एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृण्हाति । तत्र पूर्वस्यैव क्षेत्रं भवति नोत्तरस्य । एवं प्रतिग्रहे क्रये च योज्यम् । ऋणादिषु उत्तरक्रियाप्राबल्यमाह स एव—

---

१. D. reads अनिर्दिष्टं for अनिर्दिष्टात्. २. C. and D. omit the following—

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत्' ॥
इति । निर्दिष्टानिर्दिष्टयोः स्वरूपमाह स एव—
'यो विद्यमानं प्रथम मनादिष्टस्वरूपकम् ।.

३. A. in margin and B. originally read आदध्यादनादिष्टं for °मानेन अनिर्दिष्टं; while C. substitutes अनादित्वं for अनिर्दिष्टं and D. reads आदाय अनादिष्टं for °मानेन अनिर्दिष्टं. ४. D. adds अनिर्दिशाति after अनिर्दिष्टमिति. ५. C. reads निर्दिष्टत्वाद्विशेषं for निर्दिष्टत्वाविशेषे.

'सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तराक्रिया' ॥
(या. स्मृ. २. २३)

इति। यदैकं क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वान्यस्य विक्रीयते तत्राह वसिष्ठः—

'यं पूर्वतरमाधाय विक्रीणीते तु तं पुनः।
किमेतयोर्बलीयः स्यात्? प्राक्तनं बलवत्तरम्' ॥

इति। आध्यादीनां यौगपद्येऽप्याह स एव—

'कृतं यत्रैकदिवसे दानमाधानविक्रयम्।
त्रयाणामिति सन्देहे कथं तत्र विचिन्तयेत्? ॥
त्रयोऽपि तद्धनं धर्म्यं विभजेयुर्यथांशतः।
उभौ क्रियानुसारेण त्रिभागोनं प्रतिग्रही' ॥

इति। अथ धनिदोषेणाधिनाशे व्यासः—

'गृहीतदोषो नष्टश्च वृद्धौ देयाधिको भवेत्।
ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूलं दाप्यते धनी' ॥

इति। एतदाधितोऽभ्यधिकसमलाभर्णविषयम्। ऋणपर्याप्ताधिनाशे त्वाह नारदः—

'विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैव-राजकृतादृते'।
(ना. स्मृ. ४. १२६)

---

१. B. C. D. read उत्तरा क्रिया for उत्तराक्रिया. २. D. reads यद्येकं for यदैकं. ३. D. reads विक्रीणीते for विक्रीयते. ४. D. reads यः पूर्वोत्तरम् for यं पूर्वतरम्. ५. D. wrongly reads प्रोक्तेन for प्राक्तनं. ६. D. reads ऽपि for इति. ७. C. reads धार्यं for धर्म्यं. ८. C. and D. omit the following—

अथ धनिदोषेणाधिनाशे व्यासः,—
'गृहीतदोषो नष्टश्च वृद्धौ देयाधिको भवेत्।
ऋणं सलाभं संशोध्य तन्मूलं दाप्यते धनी' ॥ इति.

९. A. in margin and B. originally read °भावे for °नाशे. १०. C. reads ऽप्यधिकसमर्णं° and D. ऽप्यधिकर्णिक° for ऽभ्यधिकसमलाभर्णं°.

इति । बहुमूल्याधिनाशे धनिकं तोषयेदित्युक्तं तत्र विशेषमाह मनुः—

'मूल्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्' ।

(म. स्मृ. ८. १४४)

इति । गोप्याधिभोगे लाभहानिमाह याज्ञवल्क्यः—

'गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते ।
नष्टो देयो विनष्टश्च दैव-राजकृतादृते' ॥

(या. स्मृ. २.५९)

इति । अयमर्थः—गोप्यस्याधेः समयातिक्रमेण भोगे सति महत्यपि वृद्धिर्हातव्या । सोपकारे सवृद्धिके भोग्याधौ हापिते व्यवहाराक्षमत्वं प्रापिते सति न वृद्धिः । नष्टो विकारं प्रापितः पूर्ववत्कृत्वा देयः । विनष्टश्चेदात्यन्तिकनाशं प्राप्तश्चेन्मूल्यादिद्वारेण देयः । 'गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः' इत्येतद्बलात्कारभोगविषयम् । अत एव मनुः—

'न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत्' ।

(म. स्मृ. ८. १४४)

इति । वंचनादिना आधिभोगे भोगानुसारेण भोगद्रव्यस्य नाशमाह स एव—

'यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधिं भुङ्क्ते ऽविचक्षणः ।
तेनार्द्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः' ॥

(म. स्मृ. ८. १५०).

---

१. D. reads समर्पयेत् for तोषयेत्. २. C. reads न सोदयो for नष्टो देयो. ३. C. wrongly reads न सो for नष्टो; while D. reads गोप्याधिः for नष्टो. ४. C. reads कृता for कृत्वा. ५. D. adds तत् after चेत्. ६. D. reads °द्वारेणैव निवेद्यः for °द्वारेण देयः. ७. C. reads तावता कार° for बलात्कार°. ८. C. and D. respectively read वचनादीनां and वंचनादित्वे for वंचनादिना.

इति। क्वचिद्विषये मूलद्रव्यनाशेन सह लाभनाशस्य[1] विकल्पमाह कात्यायनः—

'आकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत्।
भोक्ता[2] कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं[3] वा लभते न सः'॥

इति। दास्याद्याधौ कर्मफलं[4] वेतनम्। आहितदास्यादिपीडने स एवाह—

'यस्त्वाधिं कर्म कुर्वाणं[5] वाचा दण्डेन[6] कर्मभिः।
पीडयेद्भर्त्सयेच्चैव प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम्'॥

इति। आहितस्य द्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिकालमाह याज्ञवल्क्यः—

'आधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति'॥
(या. स्मृ. २. ५८)

इति। प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्वैगुण्यं प्राप्ते सति यद्यकृतकालो गोप्याधिर्न[7] मोक्ष्यते तदा नश्येदधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं[8] भवति। कृतकालो गोप्यो भोग्यश्चाधिः संप्रतिपन्ने काले यदि न मोक्ष्यते[9] तदाऽधमर्णस्य नश्येत्। अकृतकालः फलभोग्यः कदाचिदपि न नश्यति। द्वैगुण्यनिरूपितकालयोरुपरि चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं[10] कर्तव्यमित्याह व्यासः[11]—

१. C. reads °नाशस्याविकल्पं for °नाशस्य विकल्पं. २. C. reads भोक्तुः for भोक्ता. ३. C. reads वृद्धिः for वृद्धिं. ४. C. and D. read कर्मफलं वेतनादि for कर्मफलं वेतनं. ५. C. and D. read कुर्वाणः for कुर्वाणं. ६. D. reads बाल्या दन्तेन for वाचा दण्डेन. ७. C. wrongly reads गोप्याधीनं for गोप्याधिर्न. ८. C. reads स्वयं and D. स for स्वं. ९. C. reads मोच्यते for मोक्ष्यते. १०. C. read °परीक्षणं for °प्रतीक्षणं. ११. VIDNYÁNESVARA reads बृहस्पतिः for व्यासः—

'हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य तु ॥
तदन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्' ।

इति । ननु-आधेः स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेरभावात् उत्तमर्णस्यापि स्वत्वापत्तिरयुक्ता । प्रतिग्रहादेरभावात् आधीकरणमेव स्वत्वनिवृत्तिंप्रति कारणम्-इति चेत् तन्न । 'न चाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय' इति मनुवचनविरोधात् । कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादेः । निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं नास्ति । विक्रयोऽपि नास्ति । मैवम् । न केवलं दानादिरेव स्वत्वनिवृत्तिकारणम् । प्रतिग्रहादिरेव वा स्वत्वापत्तिकारणम् । किन्तु द्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यादानमपि । तस्य याज्ञवल्क्यवचनेनैव ऋणि-धनिनोरात्यन्तिकस्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्त्योः कारणत्वावगमात् । न च मनुवचनविरोधः । तस्य कृतकालभोग्याधिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु बृहस्पतिना दशादिवसप्रतीक्षणमुक्तम्—

१. B. and C. read पूर्णकाले for पूर्णे काले २. D. reads धनस्वामी for धनी स्वामी. ३. D. substitutes प्रतीक्षते for प्रतीक्ष्य तु. ४. C. and D. read तन्नाधेस्स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वापत्तिकारणं नास्ति and नन्वाधेः स्वत्वनिवृत्तेः स्वत्वोत्पत्तेश्चकारणं नास्ति, respectively for the following portion,—

ननु—आधेः स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दान-विक्रयादेरभावात्
उत्तमर्णस्यापि स्वत्वापत्तिरयुक्ता । प्रतिग्रहादेरभावात्
आधीकरणमेव स्वत्वनिवृत्तिंप्रति कारणम्—इति चेत् तन्न ।
'नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः'
इति मनुवचनविरोधात् । कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादेः ।
निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं नास्ति.

५. D. reads विषयोऽपि for विक्रयोऽपि. ६. C. reads नैवं for मैवम. ७. D. omits वा. ८. A. originally and B. read स्वत्वं प्रति for स्वत्वापत्ति°. ९. D. reads द्वैगुण्य° for द्वैगुण्ये. १०. D. reads द्रव्यादीनामपि for द्रव्यादानमपि. ११. D. reads स्वत्वोत्पत्ति° for स्वत्वापत्त्योः. १२. C. reads कारणत्वात् for कारणत्वावगमात्. १३. C. and D. read उक्तकाल° for कृतकाल°. १४. D. reads दशांह° for दशादिवस°.

'पूर्णे विधौ सान्तलाभे बन्धस्वामी धनी भवेत्।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति' ॥

इति। तत् द्वैगुण्यव्यतिरिक्तवस्त्वादिविषयम्।

'हिरण्ये द्विगुणी भूते'।

इति व्यासेन विशेषोपादानात्। यत्पुनस्तेनैवोक्तम्—

'गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथावधेः।
आवेदयित्वर्णिकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्' ॥

इति तद्भोगमात्रविधिपरम्। न पुनः स्वत्वापत्तिपरम्। यदा तु सान्तलाभे धने बन्धकस्य तथैवावस्थितस्य मोचनात्प्रागृणिकस्य मरणादिर्भवेत् तदा किङ्कार्यमित्यपेक्षिते आह बृहस्पतिः—

'हिरण्ये द्विगुणी भूते मृते नष्टेऽधमर्णिके।
द्रव्यं तदीयं सङ्गृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम्॥
रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि।
ऋणानुरूपं परतो गृह्णीतान्यत्तु वर्जयेत्' ॥

इति। हिरण्ये द्विगुणीभूते पश्चादाधिमोक्षणादर्वाक् अधमर्णिके मृते नष्टे कुत्रचिद्गते चिरकालमविज्ञाते सति आधीकृतं द्रव्यं

---

१. C. reads पूर्णे वाधौ and D. पूर्णावधौ for पूर्णे विधौ. २. C. wrongly reads सान्तलोभे for सान्तलाभे and omits the following word बंध. ३. For this whole sentence B. reads तत् द्वैगुण्यव्यतिरिक्तवस्त्रादिविषयम्, C. reads रक्तवस्त्रादिविषयम् and D. तद्वस्त्रादिविषयम्, but both the readings seem incorrect. ४. A. originally and B. read कृताकाल° for कृतकाल°. ५. D. reads °दयेद्दणि° for °दयित्वर्णि°. ६. A. originally and B. C. read शान्त° for सान्त°. ७. C. and D. read बन्धस्य for बंधकस्य. ८. C. reads सार्धी° for आधी°.

ससाक्षिकं विक्रीणीयं[1] ऋणानुरूपं[2] द्विगुणीभूतद्रव्यपर्याप्तं[3] गृह्णीत । ततोऽवशिष्टं वर्जयेत् । राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—

'आधाता यत्र न[4] स्यात्तु धनी बन्धं निवेदयेत् ।
राज्ञस्ततः[6] स विख्यातो विक्रेय इति धारणा ॥
सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत्' ।

इति । राज्ञे समर्पणं च ज्ञात्याद्यभावविषयम् । तत्सद्भावे तत्रैव समर्पणस्य न्याय्यत्वात् । अन्यत्तु वर्जयेदित्यनेन धनद्वैगुण्येऽप्यकृतकालावधिकाधौ धनिकस्य स्वामित्वमवगम्यते । धनद्वैगुण्ये स्वत्वप्रतिपादकं याज्ञवल्क्यवचनं समानाधिविषयम् । अतएव न्यूने अधिके च बन्धे आधिनाशो नास्ति । किन्तु द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव राज्ञा[12] दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

'चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत्[13]' ॥
(या. स्मृ. २. ६१.)

इति । चरित्रं शोभनाचरितं स्वच्छाशयत्वं तेन यद्बन्धकं चरित्रबन्धकं । तेनाऽऽधिनाऽधिकेन[14] न्यूनेन वा यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतं तच्चरित्रबन्धककृतम् । तत्सवृद्धिकमेव दाप-

---

१. C. and D. read विक्रीय for विक्रीणीय. २. D. reads चरितानुरूपं for ऋणानुरूपं. ३. D. reads °द्रव्यं पर्याप्तं for °द्रव्यपर्याप्तं. ४. D. reads नष्टः स्यात् for न स्यात्तु. ५. C. wrongly reads धनिबंधे for धनी बंधं. ६. D. reads राज्ञा for राज्ञः. ७. C. reads विख्याते for विख्यातो. ८. C. reads त्याज्यत्वात् for न्याय्यत्वात्. ९. C. reads °कालावधौ for °कालावधिकाधौ. १०. D. reads धनिकस्यास्वामित्वं for धनिकस्य स्वामित्वं. ११. C. reads समानात्वधि° for समानाधि°. १२. C. reads राज्ञे for राज्ञा. १३. D. reads दापयेत् ततः for प्रतिपादयेत्. १४. C. and D. omit आधिना. १५. D. omits this word.

येत् । अथवा चरित्रमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बन्धकं चरित्रबन्धकम् । तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतम् तदेव द्विगुणीभूतमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति । न तु धनद्वैगुण्येऽप्याधिनाशः । सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः तेन कृतं सत्यंकारकृतं तदपि द्विगुणमेव देयम् नाधिनाशः । अयमभिप्रायः—बन्धकार्यतासमय एव मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यम्, नाधिनाश इति समये कृते द्विगुणीभूतं द्रव्यमेव दातव्यं नाधिनाश इति। क्रय-विक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते समर्पितं तत्सत्यङ्कारकृतम् । तत्राङ्गुलीयकादिर्ग्रहीता व्यवस्थामतिक्रामन् तदेवाङ्गुलीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत्। इतरश्चेदङ्गुलीयकादिकमेव दद्यात् । अन्वाधौ नियममाह प्रजापतिः—

‘धनी धनेन तेनैव परमाधिं नयेद्यदि ।
कृत्वा तदाधिलिखितं पूर्वं चास्य समर्पयेत्’ ॥

इति । यद्बन्धस्वामिनि धनं प्रयुक्तं तत्तुल्येनैव धनेन परं धनिकान्तरमाधिं नयेत् । न त्वधिकेन । अयं चान्वाधिर्धनस्य

---

१. A. B. C. do not read the following—अथवा चरित्रमग्निहोत्रादिजनितमपूर्वम् । तदेव बंधकं चरित्रबन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तदेव द्विगुणीभूतमेव दातव्यम् । नाधिनाश इति. २. C. reads वादी न दण्ड्यः which seems wrong ; while D. न तु लाभादिनाशः for नाधिनाशः. ३. D. reads नियमे for समये. ४. D. reads तदेव after कृते. ५. D. reads द्विगुण° for द्विगुणी°. ६. D. omits this word. ७. A. in margin and B. originally read ऋण° for क्रय°. ८. D. reads °गृहीत्वा for °ग्रहीता. ९. C. wrongly reads अभिकांक्षन्; while D. reads अभिक्रामन्. १०. C. reads अस्वातन्त्र्य° for अन्वाधौ; while D. वस्त्वाधौ for अन्वाधौ. ११. C. omits this word ; while D. reads यो वै for धनी. १२. C. reads यद्बन्धं; while D. बंधक°. १३. A. and B. do not mention this word. १४. C. reads वा त्वाधिः D. वस्त्वाधिः for चान्वाधि°.

द्वैगुण्ये सति । सम्प्रतिपत्तौ तु द्वैगुण्यादर्वागपि द्रष्टव्यः ।

॥ अथाधिमोचनम् ॥

तत्र बृहस्पतिः—

'धनं मूलीकृतं दत्वा यदाधिं प्रार्थयेदृणी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभाग्धनी' ॥

इति । मूलीकृतमधमर्णेन देयं धनम् । तच्च भोग्याधौ मूलमात्रम् । गोप्याधौ तु सवृद्धिकं तद्दत्वा ऋणी आधिं प्रार्थयते तदा धनिना स मोक्तव्यः । अन्यथा दोषभाक् स्तेयदोषभाग्भवेदित्यर्थः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

'उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात्' ॥

(या. स्मृ. २. ६२)

इति । धनप्रयोक्तरि असन्निहिते सति तदा आप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निवेद्य स्वकीयमाधिं गृण्हीयात् । भोग्याधिस्तु मूलमात्रं दत्वा फलकालान्ते मोक्तव्य इत्याह व्यासः—

'फलभोग्यं पूर्णकालं दत्वा द्रव्यं तु सामकम्' ।

इति । सममेव सामकम् । मूलमात्रं दत्वा ऋणी बन्धमाप्नुयादिति । आधिनाशन-बन्धद्वैगुण्यादिकादर्वागेवाधिर्मोक्तव्यः । तथा च स एव—

---

१. C. and D, read ऽर्थं for आधिं. २. D. reads वस्तु° for तच्च. ३. D. adds यदा before तद्दत्वा. ४. C. and D. omit स्तेयदोषभाक्. ५. B. originally and D. read निधाय for निवेद्य. ६. C. reads उपभोग्यं for फलभोग्यं. ७. A. in margin and B. in correction read आधिनाशनिबंधनत्वे गोप्यादिकालात् for आधिनाशनबंधद्वैगुण्यादिकात्; while D. only substitutes त्रैगुण्यादि° for द्वैगुण्यादि°.

'अतोन्तरा धनं दत्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात्'।

इति। यत्तु तेनैवोक्तम्—

'गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिके'।

इति तद्वैगुण्यादूर्ध्वमर्वाग्दिवसप्ताहान्मोचयेदित्येवंपरम्। अन्यथा—

'आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने'।

(या. स्मृ. २. ६४.)

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोधापत्तेः। यदि प्रयोक्तर्यसन्निहिते तत्कुले न धनगृहीतारः सन्ति, यदि वा आधिविक्रयेण वै धनदित्साऽधमर्णस्य तत्र यत्कर्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः—

'तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः'।

(या. स्मृ. २. ६३)

इति। ऋणदानेच्छाकाले यत्तस्याधेर्मूल्यं तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्। तदूर्ध्वं धनं न वर्द्धेत इति। भोग्याधिविषये क्वचिद्विशेषमाह बृहस्पतिः—

'क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः।
मूलोदयं प्रविष्टं चेत्तदाधिं प्राप्नुयादृणी॥
परिभाष्य यदा क्षेत्रं दद्यात्तु धनिने ऋणी।
तदा तच्छान्तलाभेऽर्थे मोक्तव्यमिति निश्चयः॥
आधिस्तु सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं त्वया मम'।

---

१. A. originally does not read धन°. २. D. reads धनादित्सा for धनदित्सा. ३. C. and D. read ऋणादाने° for ऋणदाने°. C. ऋणादानस्थानं for ऋणदानेच्छा°. ४. C. reads आधिवृद्धि.° for आधिं वृद्धि°. ५. D. reads अत्यन्तम् for उत्पन्नम्. ६. A. and B. wrongly read मूलादेयं for मूलोदयं. ७. C. and D. read तथा तु धनिके ऋणी for दद्यात्तु धनिने ऋणी. ८. B. originally reads तेन C. तथा and D. त्वया for तदा. ९. D. reads तद्वृत्त° for तच्छान्त°. १०. C. and D. read भोक्तव्यं for मोक्तव्यं. ११. D. reads प्रविष्टं for आधिस्तु.

इति । ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुण्यानन्तरं भोगे तत्प्रदिष्टे सोदये द्रव्ये त्वयैतन्मोक्तव्यमित्येवं परिभाष्य यदा क्षेत्रादि-प्रवेशो क्रममादध्यात् तदा भोगेन क्षेत्रार्थव्ययसहितसवृद्धिक-धने सति आधिं मुञ्चेदुत्तमर्ण इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि--

'यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने' ॥
(या. स्मृ. २. ६४)

इति । अयमेव क्षयाधिरुच्यते लौकिकैः । यत्र तु वृद्ध्यर्थ एव भोग इति परिभाषा तत्र तद्भोगेनाधिकधनप्रवेशो याव-न्मूल्यदानं तावदाधिर्न मोक्तव्यः । यत्र वृद्धेरप्यपर्याप्तो भोगः तत्र द्रव्यमूलदानेनापि नातिक्रामति भोग इत्याह बृहस्पतिः--

'यत्राधिकं गृहक्षेत्रं भोगेन प्रकर्षान्वितम् ।
तत्रर्णी चाप्नुयाद्बन्धं धनी चैव ऋणं तथा ॥

---

१. D. reads तेन प्रविष्टे for ऋणग्रहणकाले धनद्वैगुण्यानन्तरं भोगे तत्प्रदिष्टे. २. C. wrongly reads °प्रदेशे for °प्रवेशे. ३. D. reads आदध्यादधमर्णः for मुञ्चेदुत्तमर्णः. ४. C. and D. read प्रविशेत्. for प्रविष्टे. ५. D. reads लोकैः for लौकिकैः. ६ D. reads परिभाषिते for परिभाषा. ७. D. reads मूल° for मूल्य°. ८. C. and D. omit the following:—

यत्र वृद्धेरप्यपर्याप्तो भोगः तत्र द्रव्यमूलदानेनापि नातिक्रामति भोग इति आह बृहस्पतिः—

'यत्राधिकं गृहक्षेत्रं भोगेन प्रकर्षान्वितम् ।
तत्रर्णी चाप्नुयाद्बंधं धनी चैव ऋणं तथा ॥
पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यमुभयोः परिकीर्तितम् ।
अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ' ॥

इति । क्षेत्रार्थादधिको भोगः प्रकर्षशब्दवाच्यः । तस्मिन्समग्रवृद्धिपर्याप्ते धनिनि प्रविष्टे सति.

पूर्णे प्रकर्षे तत्साम्यमुभयोः परिकीर्तितम् ।
अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ' ॥

इति । क्षेत्रार्थादधिको भोगः प्रकर्षशब्दवाच्यः । तस्मिन्समग्रवृद्धिपर्याप्ते धनिनि प्रविष्टे सति मूलमात्रं दत्वाऽधमर्णो बन्धमाप्नोति । धनी च ऋणं मूलमात्रमेव गृह्णीयात् । किन्तु पूर्णे प्रकर्षे समग्रवृद्धिपर्याप्ते धने प्रविष्टे सति धनिने मूलमात्रं देयम् । ऋणिनो बन्धलाभ इति । एतच्च परस्परानुमत्यभावे । परस्परानुमतौ तु वृद्धिपर्याप्तभोगेऽपि मूलमात्रदानेनैवाधिलाभ इत्यर्थः । परिभाषितकालैकदेशेनैव समग्रवृद्धिपर्याप्तप्रकर्षप्रवेशे स एवाह—

'यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी ।
ऋणी न लभते बन्धं परस्परमतं विना' ॥

इति । इत्याधिविधिः ।

॥ अथ प्रतिभूः ॥

तत्र बृहस्पतिः—

'दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।
चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥
अहंको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
दाताहमेतद्द्रविणमर्पयामीति चापरः' ॥

---

१. C. reads वृद्ध्यपर्याप्ते धनि° for वृद्धिपर्याप्ते धनिनि. २. C. and D. read पूर्वे वर्षे for पूर्णे प्रकर्षे. ३. C. and D. omit this word. ४. C. and D. read वृद्ध्ययाप्त° for वृद्धिपर्याप्त°. ५. C. reads वर्षत्रयप्रवेशे and D. वर्षप्रवेशे for प्रकर्षप्रवेशे. ६. C. reads ऋणं for ऋणी. ७. D. reads ऋणे for ऋणि°. ८. C. reads अयंयामी for अर्पयामी.

इति। [1]अहमेनं पलायनप्रवृत्तं तव दर्शयिष्यामीति प्रातिभाव्यं भजन्नाह। अपरः प्रत्ययप्रतिभूः एष साधुरवञ्चको मम प्रत्ययनेनास्य धनं प्रयच्छेति ब्रूते। दानप्रतिभूरपरः यद्ययं न ददाति द्रविणं गृहीतं सवृद्धिकं तर्ह्यहमेव दास्यामीति वदति। अपरो ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूः यदायं गृहीतं न ददाति तदाहमेतदीयं धनमर्पयामीति ब्रवीतीति [2]चतुर्णां प्रतिभुवां भेदः। दर्शनप्रतिभुवः कृत्यमाह स एव—

'दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्।
निबन्धं वाऽऽवहेत्तत्र दैव-राजकृतादृते' [3]॥

इति। निब[4]न्धं देयं द्रव्यम्। [5]आवहेद्धनिने प्रापयेत्। [6]यस्तु न दर्शयति तं प्रत्याह मनुः—

'यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः।
अदर्शयन्स तं तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम्' ॥

(म. स्मृ. ८. १५८.)

इति। दर्शनाय कालं दद्यादित्याह बृहस्पतिः—

'नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी।
देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा' ॥

इति। कात्यायनोऽपि—

---

१. C. and D. omit the following portion:—
अहमेनं पलायनप्रवृत्तं तव दर्शयिष्यामीति प्रातिभाव्यं भजन्नाह। अपरः प्रत्ययप्रतिभूः एष साधुरवंचको मम प्रत्ययनेनास्य धनं प्रयच्छेति ब्रूते। दानप्रतिभूरपरः यद्ययं न ददाति द्रविणं गृहीतं सवृद्धिकं तर्ह्यहमेव दास्यामीति वदति। अपरो ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूः यदा.
२. D. omits चतुर्णां प्रतिभुवां भेदः. ३. B. originally reads °हृतात्, but corrects °कृतात्. ४. C. reads निबन्धे for निबंधं; while D. reads निबंधं ऋणं वाहयेत् धनिनं प्रापयेत् for this sentence. ५. C. reads आवेदयेत् for आवहेत्. ६. C. reads द्रव्यन्तु for यस्तु.

'नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम्।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्॥
काले प्रतीते[1] प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत्।
स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात्प्रेते चैवं विधीयते'॥

इति। दान-प्रत्ययप्रतिभुवोः कृत्यमाह नारदः—

'ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाथ हापिते।
प्रतिभूस्तु ऋणं दद्यादनुपस्थापयंस्तदा'॥
(ना. स्मृ. ४. ११९)

इति। अप्रतिकुर्वत्सु वञ्चनया दारिद्र्येण वा ऋणमददत्सु[2] प्रत्यये हापिते[3] विश्वासे ऽपगते। धनार्पणप्रतिभुवः कृत्यमाह स एव—

'विश्वासार्थं कृतस्त्वाधिर्न प्राप्तो धनिना यदा।
प्रापणीयस्तदा तेन देयं वा धनिने धनम्'॥
(ना. स्मृ. ४. १२०)

इति। आधिप्रत्यर्पणप्रतिभुवं प्रत्याह[4] स एव—

'खादको वित्तहीनश्च लग्नको वित्तवान् यदि।
मूल्यं[5] तस्य भवेद्देयं न वृद्धिं दातुमर्हति'॥
(ना. स्मृ. ४. ११६)

इति। खादको बन्धकभक्षकः[6]। लग्नकः प्रतिभूः। स तु वृद्धिं दातुं नार्हतीति। खादको दापयेत्[7]।

---

१. D. reads ऽप्यतीते for प्रतीते. २. C. reads बंधनया for वंचनया; while D. बंधनदार्ढ्येन for वंचनया दारिद्र्येण वा ऋणम्. ३. C. reads ज्ञापितं तत्; while D. ज्ञापितं सत् for हापिते. ४. C. reads तदाह for प्रत्याह. ५. D. reads मूलं for मूल्यं. ६. C. and D. read बन्ध° for बंधक°. ७. A. in margin, B. originally read wrong form खादकादक्रमऽथम° for खादको दापयेत्; while D. खादकादप्यत्र for the same.

'मूल्येन तोषयेदेनम्'।

(म. स्मृ. ८. १४४.)

इति वचनान्मूलमात्रमेव देयम् । एवमितरेषां[1][2] प्रतिभुवामपि देयद्रव्यविषये[3] द्रष्टव्यम् । प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि[4] दर्शयति हारीतः—

'अभक्षणे प्रत्यये दाने उपस्थानेऽपि दर्शने ।
पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्योऽपि प्रतिभूर्बुधैः' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च ।
लग्नकं कारयेदेवं यथायोगविपर्यये[5]' ॥

इति । उपस्थानं दर्शनम्[6] । व्यासोऽपि—

'लेख्ये कृते च दिव्ये च दानप्रत्ययदर्शने ।
गृहीतबन्धोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा' ॥

इति । प्रतिभूर्ग्राह्य इति शेषः । गृहीतबन्धोपस्थानं[7] याचितकत्वेन कर्तुर्दर्शनाद्यर्थं वा । प्रतिभूमरणे व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. and D. do not mention this word एवं. २. C. reads एतदेषां for इतरेषां. ३. D. °विषयो द्रष्टव्याः; while C. °विषयो द्रष्टव्यः for °विषये द्रष्टव्यम्. ४. D. omits the following portion:—

प्रतिभूग्रहणनिमित्तानि दर्शयति हारीतः—

'अभक्षणे प्रत्यये दाने उपस्थानेऽपि दर्शने ।
पंचस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्योऽपि प्रतिभूर्बुधैः' ॥:

and read instead of the following प्रतिभूर्ग्राह्य इति । प्रकृतमाह कात्यायनोऽपि; while C. for to omitted portion substitute प्रतिभूर्बुधैः only. ५. B. C. D. read यथायोगं विपर्यये for यथायोगविपर्यये. ६. C. reads उपस्थान-दर्शनं for उपस्थानं दर्शनं. ७. D. omits the following portion:— गृहीतबंधोपस्थानं याचितकत्वेन कर्तुर्दर्शनाद्यर्थं वा.

'दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।
न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय चेत्स्थितः' ॥
(या. स्मृ. २-५४)

इति । यदा दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा मृतः तदा तयोः पुत्राः प्रतिभाव्यायातं पितृकृतमृणं न दद्युः । यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्मृतस्तत्पुत्रा ऋणं दद्युः न पौत्राः । पुत्रैरपि मूल्यमेव देयं न वृद्धिर्देया । तथा च व्यासः—

'ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाव्यागतं सुतः ।
समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः' ॥

इति । तत्सुतौ पौत्र-प्रपौत्रौ । बृहस्पतिरपि—

'आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।
उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा' ॥

इति । आद्यौ दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुवौ । वितथे अहमेनं दर्शयिष्यामि । असौ साधुरित्येवं विधयोर्वाक्ययोर्मिथ्यात्वे राज्ञा दाप्यौ । उत्तरौ दानर्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवौ विसंवादि दाढर्यादिना धने ऋणिकेनाप्रतिदत्ते दाप्यौ । तयोरभावे तत्सुतौ दाप्यौ। प्रत्ययप्रतिभूवत् प्रमाणप्रतिभूरेव दाप्यो न तत्पुत्रः । विवादप्रतिभूस्तु साधितं धनं दण्डं वा दाप्यः । तदभावे तत्पुत्रोऽपि इत्याह व्यासः—

---

१. C. reads ये and D. यः for चेत्. २. C. and D read प्रत्ययिको for प्रात्ययिको. ३. D. reads तत्पौत्रपुत्रैरपि for न पौत्राः । पुत्रैरपि. ४. C. reads वृद्धौ for दाप्यौ. ५. C. and D. read विसंवादे for विसंवादि°. ६. D. reads °भुक्त° for °भूस्तु. D. substitutes न for वा.

'विप्रत्यये लेख्यदिव्यदर्शने वाऽकृते सति ।
ऋणं दाप्याः प्रतिभुवः पुत्रं तेषां न दापयेत् ॥
दान-वादप्रतिभुवौ दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा' ।

इति । यत्र दर्शन-प्रत्ययप्रतिभुवौ बन्धकं गृहीत्वा प्रातिभाव्यमङ्गीकृतवन्तौ तत्र विशेषमाह कात्यायनः—

'गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।
विना पित्रा धनं तस्माद्दाप्यः स्यात्तदृणं सुतः' ॥

इति । अनेकप्रतिभूदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

'बहवस्तु यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् ।
एकछायाश्रितेष्वेवं धनिकस्य यथा तथा' ॥

(या. स्मृ. २. ५५)

इति । एकछायानाश्रिताः प्रतिभुवः ऋणं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकछायाश्रितेषु तु यं धनिकः प्रार्थयति स एव कृत्स्नं दद्यात् । नांशतः । एकछायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतः तदा तत्पुत्रोऽपि दद्यात् । मृते तु पितरि पुत्रः पित्रंशमेव दद्यात् । न कृत्स्नम् । तथा च कात्यायनः—

---

१. D. reads °दिव्ये for °दिव्य°. २. C. reads °कुरुतः for °कृतवन्तौ. ३. C. reads विरोधम् for विशेषम्. ४. C. reads यच्च for यत्र. ५. D. reads दर्शनस्य for दर्शनेऽस्य. ६. D. reads तस्य for स्यात्. ७. D. reads स्युर्यदि for °स्तु यदि. ८. A. in margin and D. read °षु for °च. ९. A. in margin and C. D. read °रुचि for तथा. १०. D. reads एकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा for एकच्छायानाश्रिताः. ११. D. adds तदा before ऋणं. १२. C. reads चांशेन for स्वांशेन. १३. D. adds पुरुषं after यं. १४. C. reads प्रार्थयते, D. प्रार्थयेत् for प्रार्थयति. १५. D. reads °ऽधिष्ठितेषु for °ऽऽश्रितेषु. १६. C. omits न कृत्स्नम्.

'ऐकछायां[1] प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं तु मृते सुतः' ॥

इति । प्रातिभाव्यापलापे दण्डमाह पितामहः—

'यो यस्य प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु गच्छति[2] ।
धनिकस्य धनं दाप्यो[3] राज्ञा दण्डेन तत्समम् ॥
कुर्याच्च प्रतिभूर्वादं ऋणिकार्थे[4]ऽर्थिना सह ।
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो विवादाद्द्विगुणं दमम्' ॥

इति ।

अथ[5] प्रतिभूदत्तप्रतिक्रियाविधिः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

'प्रतिभूर्दापितो यत्र प्रकाशं धनिने धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य[6] तद्भवेत्' ॥

(या. स्मृ. २. ५६.)

इति । धनिकेन पीडितः सन्प्रतिभूस्तत्सुतो वा जनसमक्षं राज्ञा यद्धनं दापितः तद्द्विगुणमृणिकः प्रतिभुवे दद्यात् । तथा च[7] नारदः—

'यं चार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः ।
ऋणिकस्तु[8] प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिपादयेत्' ॥

इति । कदा[9] द्विगुणं दद्यादित्यपेक्षित आह कात्यायनः—

---

१. C. and D. एकच्छायाप्रविष्टानां for एकच्छायां प्रविष्टानां. २. D. reads पृच्छति for गच्छति. ३. C. wrongly reads दोषो for दाप्यो. ४. D. reads कार्ये चार्थे for ऋणिकार्थे. ५. C. and D. read तत्र for अथ प्रतिभूदत्त°. ६. C. wrongly reads गुणिकैकस्य for ऋणिकैस्तस्य. ७. C. reads तथाह; while D. यदाह for तथा च. ८. C. and D. read स्वप्रतिभुवे for °स्तु प्रतिभुवे. ९. after कदा. C. and D. add हि.

'प्रातिभाव्यं तु यो दद्याद्दण्डितः प्रतिभावितः।
विपक्षात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति' ॥

इति। द्वैगुण्यं हिरण्यविषयम्। पश्चादौ तु विशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः—

'संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतः' ॥
(या. स्मृ. २. ६७)

इति। संनिहितमृणिकमपृष्ट्वैव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह—

'प्रतिभुवा तु यद्दत्तमपृष्टं ऋणिके धनम्।
द्विगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु' ॥

इति। प्रातिभाव्ये निषेधमाह कात्यायनः—

'न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाऽधिकृतस्तथा।

---

१. C. and D. read पीडितः for दंडितः. २. C. omits—

संततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च।
वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥
इति। सन्निहितमृणिकमपृष्ट्वैव प्रतिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह,

and for the following verse reads—

'संप्रतिस्त्री-पशुदत्तमपृच्छेदृणिके धनम्।
त्रिगुणं न प्रतिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु इति'. ॥

३. D. does not mention the following—

सन्निहितमृणिकमपृष्ट्वैव प्रातिभुवा दत्ते बृहस्पतिराह—
'प्रतिभुवा तु यद्दत्तमपृष्टं ऋणिके धनं।
द्विगुणं न प्रातिभुवे प्रदेयमृणिकेन तु' इति.

४. C. reads त्रिगुणं for द्विगुणं. ५. C. reads स्वामिने for स्वामिना.

निरुद्धो[1] दण्डितश्चैव शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः[2] ॥

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत्' ।

इति । दापने विशेषमाह कात्यायनः—

'साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च सन्दिग्धश्चैव न क्वचित् ।

नैव रिक्थी[3] न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः ॥

राजकार्य[4]नियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नराः ।

न शक्तो[5] धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ॥

न विज्ञातो[6] गृहीतव्यः प्रतिभूस्त्वक्रियां[7] प्रति' ।

इति । सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । याज्ञवल्क्योऽपि—

'भ्रातृणामपि[8] दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम्' ॥

(या. स्मृ. २. ५२)

इति । नारदोऽपि—

---

१. C. reads विरुद्धो दंडतश्चैव for निरुद्धो दंडितश्चैव. २. D. omits the following—

'..................शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः ।

देशाचारेण दाप्यास्स्युर्दुष्टान् संपीड्य दापयेत्' ॥

इति ॥ दापने विशेषमाह कात्यायनः—

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च.......... .....।.

३. D. reads रिक्तो for रिक्थी. ४. C. reads एतत्कार्यं° for राजकार्यं. ५. C. reads न शक्यो for न शक्तो. ६. B. and C. read विज्ञाते for विज्ञातो and D. नाविज्ञातो for न विज्ञातो. ७. C. reads तु क्रियां for °त्वक्रियां; while D. स्वक्रियां for °त्वक्रियां. also before the line न विज्ञातो गृहीतव्यः D. adds:—

जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः ।.

८. A, in margin B. in correction, C. and D. read °थ for पि.

'साक्षित्वं प्रातिभाव्यं[1] च दानं ग्रहणमेव च।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्' ॥

इति। अस्वतन्त्रेषु धनप्रयोग[2]निषेधमाह कात्यायनः—

'न स्त्रीभ्यो दास-बालेभ्यः प्रयच्छेत्क्वचिदुद्धते[3]।
दानं[4] न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं तु यद्वसु[5]' ॥

इति।

अथ ऋणग्रहण[6]धर्माः।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

'प्रपन्नं[7] साधयन्नर्थं न वाच्यो[8] नृपतेर्भवेत्।
साध्यमानो नृपं गच्छेद्दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्' ॥
(या. स्मृ. २. ४०)

इति। अस्यार्थः—अधमर्णेनाभ्युपगतं साक्ष्यादिभिर्विभा[9]वितं वा[10] धर्मादिभिरुपायैः साधयन्नुत्तमर्णो[11] राज्ञा न निवारणीयः। धर्मादीनुपायान्[12] बृहस्पतिराह—

'धर्मोपधि-बलात्कारैर्गृहे संरोधनेन न च[13]'।

इति। धर्मादीन्स्वयमेवाह—

'सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्याऽनुगमेन च।
प्रायेण[14] धनिने दाप्यो धर्म एष उदाहृतः ॥

१. B. and D. read प्रतिभाव्यं for प्रातिभाव्यं. २. C. reads न for धन°. ३. C. reads क्वचिदुद्धृत्तं for क्वचिदुद्धते; while D. चक्वचिद्धनम्. ४. C. reads दानान्न; while D. दत्तं न for दानं न. ५. D. reads यद्धनं for यद्वसु. ६. C. reads °ग्रहि° for °ग्रहण°. ७. C. and D. read प्रच्छन्नं for प्रपन्नं. ८. C. reads न चान्यो; while D. स वाच्यो for न वाच्यो. ९. D. reads भावितं for विभावितं. १०. C. omits वा. ११. C. and D. omit the word उत्तमर्णो. १२. C. omits धर्मादीन्; while D. reads यदि तु पापान्तरा for धर्मादीनुपायान्. १३. C. and D. read °संबोधनेन च for °संरोधनेन च. १४. C. and D. read प्रायेणाथ ऋणी for प्रायेण धनिने.

छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी।
अन्वाहितादि वाऽऽहृत्य[1] दाप्यते यत्र सोपधिः॥
यदा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः।
ऋणिको दाप्यते[2] यत्र बलात्कारः स कीर्तितः॥
दार-पुत्र-पशून्बध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम्[3]।
यत्रर्णी[4] दाप्यतेऽर्थं स्वं[5] तदाचरितमुच्यते'॥

इति। मनुरपि धर्मादीनुपायान्दर्शयति—

'धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन[6] च'॥
(म. स्मृ. ८. ४९)

इति। धर्मादयश्चोपायाः पुरुषापेक्षया प्रयोक्तव्याः। तदाह कात्यायनः—

'राजा तु स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत्।
रिक्थिनं सुहृदं वापि छलेनैव प्रदापयेत्॥
वणिजः[7] कर्षकाश्चापि[8] शिल्पिनश्चाब्रवीद्भृगुः।
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान् सम्पीड्य दापयेत्'॥

इति। दापने विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'गृहीतानुक्रमाद्दाप्यो[9] धनिनामधमर्णिकः।
दत्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम्'॥
(या. स्मृ. २. ४१)

---

१. D. reads अन्वाहितं समाहृत्य for अन्वाहितादि वाऽऽहृत्य. २. C. reads प्राप्यते for दाप्यते. ३. D. reads. द्वारोपरोधनम् for द्वारोपवेशनम्. ४. D. reads यत्रर्णं for यत्रर्णी. ५. B. substitutes तु for स्वं. ६. C. wrongly reads पलेन च for बलेन च. ७. C. and D. read वर्णिकाः for वणिजः. ८. D. reads कर्षिकाश्चैव for कर्षकाश्चापि. ९. A. in marginal reading and B. originally read गृहीतात्तु समादाप्यो.

इति । समानजातीयेषु [1]धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमाद्धनं दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । साधयितुमशक्तं [2]धनिनं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

'राज्ञाऽधर्मणिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् ।
पञ्चकं तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थोऽप्युत्तमर्ण[3]कैः' ॥
(या. स्मृ. २. ४२)

इति । प्रतिपन्नस्यार्थस्य राजा दशममंशमधम[4]र्णकाद्दण्डरूपेण गृह्णीयात् । उत्तमर्णाद्विंशतितमं भागं वृत्त्यर्थं गृह्णीयादित्यर्थः । अधनिकऋ[5]णदानप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

'ही[6]नजातिं परिक्षीणमृणा[7]र्थे कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्' ॥
(या. स्मृ. २. ४३)

इति । [8]अत्र ब्राह्मणग्रहणमुत्कृष्टजात्युपलक्षणार्थं । तथा च मनुः—

'कर्मणापि समं कु[9]र्याद्धनिकं[10] वाऽधमार्णिकैः ।
समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनैः' ॥
(म. स्मृ. ८. १७७)

इति । नारदोऽपि—

---

१. A. originally does not mention this sentence—
धनिषु युगपत्प्राप्तेषु गृहीतानुक्रमाद्धनं दाप्यः । भिन्नजातीयेषु तु. २. B. reads धनिनं for धनिकं. ३. C. D. read ह्युत्तमर्णिकः for ऽप्युत्तमर्णकः. ४. C. and D. read अधमर्णिकात् for अधमर्णकाद्. ५. D. reads °ऋणादान° for °ऋणदान°. ६. C. reads हीनजातिपरिक्षीणं for हीनजातिं परिक्षीणं. ७. C. reads ऋणार्थं for ऋणार्थे. ८. C. reads यत्र. for अत्र; while D. omits this word. ९. D. reads कार्यं for कुर्यात्. १०. A. in margin and B. also in margin read धनिकायाधमर्णिकः for धनिकं वाऽधमर्णिकः.

'अथ शक्तिविहीनः[1] स्यादृणी कालविपर्ययात्।
शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. १३१)

इति। दुष्टाधमर्णिकं प्रत्याह मनुः—

'ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा द्विगुणं दमम्'[2] ॥

इति। संदिग्धेऽर्थे[3] धनग्रहणं कुर्वतोऽर्थहानिर्दण्डश्चेत्याह बृहस्पतिः—

'अनावेद्य[4] तु राज्ञे यः सन्दिग्धेऽर्थे[5] प्रवर्तते।
प्रसह्य स विनेयः[6] स्यात्स[7] चाऽप्यर्थो न सिध्यति' ॥

इति। कात्यायनोऽपि—

'पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिकं न्यायवादिनम्।
तस्मादर्थात्स हीयेत तत्समं चाप्नुयाद्दमम्' ॥

इति। यस्त्वधमर्णस्तूत्तमर्णसकाशाद्व्यवहारार्थं[8] धनं गृहीतवान् स[9] तस्यैव ऋणं दद्यात्। नान्येषाम्। तदाह कात्यायनः-

---

१. D. reads °विहीनश्चेत् for °विहीनः स्यात्. २. D. reads द्विगुणो दमः for द्विगुणं दमम्. ३. B. originally reads संदिग्धे बंधनं कुर्वतो for संदिग्धेऽर्थे धनग्रहणं कुर्वतो; while D. reads ऋण° for धन°. ४. C. reads अज्ञाते यत्तु राज्ञा for अनावेद्य तु राज्ञे. ५. D. reads संदिग्धार्थे for संदिग्धेऽर्थे. ६. C. reads साधयेत् and D. प्रवेश्य: for विनेयः. ७. D. reads सर्वोऽपि for स चापि. ८. C. omits the following:

°सकाशाद्व्यवहारार्थं धनं गृहितवान् स तस्यैव धनं दद्यात्।
नान्येषाम्। तदाह कात्यायनः-
°यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत्।
तद्द्रव्यमृणि°.

९. In A. and B. स does not appear.

'यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।
तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा' ॥

इति । निर्धनाधमर्णविषये ऋणप्रतिदानप्रकारमाह भारद्वाजः—

'ऋणिकस्य धनाभावे देयोऽन्योर्थस्तु तत्क्रमात् ।
धान्यं[1] हिरण्यं लोहं वा गो-महिष्यादिकं तथा ॥
वस्त्रं[2] भूर्दासवर्गं च वाहनादि यथाक्रमम् ।
धनिकस्य तु विक्रीय प्रदेयमनुपूर्वशः[3] ॥
क्षेत्राभावे तथारामस्तस्याभावे गृहक्रयः[4] ।
द्विजातीनां गृहाभावे कालहारो विधीयते' ॥

इति । मनुरपि—

'ऋणं दातुमशक्तो यः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।
स दत्वा निर्जितां वृद्धिं करणं[5] परिवर्तयेत्' ॥
(म. स्मृ. ८. १५४).

इति । अयमर्थः— प्रतिदानकाले धनासंपत्तिवशात् सवृद्धिकमूलदानाशक्तोऽधमर्णः ऋणस्य चिरन्तनत्वं[6] परिहरतो धनिकस्य समानार्थक्रियां लेख्यादिरूपां पुनः कर्तुमिच्छेत् स निष्पन्नां वृद्धिं दत्वा करणं[7] परिवर्तयेत् । पुनर्लेख्यादिक्रियां वर्तमान-

---

१. C. reads अश्वं for धान्यं. २. A. and B. originally read रत्नं for वस्त्रं. ३. C. reads प्रदेयायानुपूर्वशः for प्रदेयमनुपूर्वशः. ४. A. and B. read तु विक्रयः and C. ह्ययक्रयः for गृहक्रयः; while B. originally and D. read ऋणक्रयः for गृहक्रयः. ५. C. reads कारणं for करणं. ६. A. and B. read चिरंतनत्वपरिहारतो for चिरंतनत्वं परिहरतो. ७. A. B. and C. read हरणं for करणं; while C. substitutes परिकीर्तयेत् for परिवर्तयेत्.

वत्सरादिचिन्हितां[1] कुर्यादिति। यः पूर्वनिर्जितां वृद्धिं दातुमसमर्थः स तु तां मूलत्वेनारोपयेत्। तदाह स एव—

'अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत्।
यावती[2] संभवेद्वृद्धिस्तावतीं[3] दातुमर्हति'॥

(म. स्मृ. ८. १५५)

इति। समग्रं[4] हिरण्यमदर्शयित्वा निर्मितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्तयेत्।

यस्तु ऋणप्रतिदानकाले सवृद्धिकं समग्रं मूलं[5] न दातुं शक्नोति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

'लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्[6]दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम्'॥

(या. स्मृ. २. ९३)

इति। लेख्यासन्निधाने विष्णुः—

'असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः[7]
स्वलिखितं दद्यात्'।

(वि. स्मृ. ६. २६)

इति। नारदोऽपि—

---

१. C. reads °विहितां for °चिन्हितां. २. A. and B. do not mention the following:

यावती संभवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति'॥.

३. D. reads तावतीं दातुमर्हति for तावतीं दातुमर्हति. ४. A. B. and D. omit समग्रं हिरण्यमदर्शयित्वा निर्जितां वृद्धिमदत्वा तत्रैव लेख्ये परिवर्तयेत्। ५. A. B. and C. substitute मूल्यं for मूलं; while A. and B. omit न. ६. A. and B. read विलिखेत् for ऽभिलिखेत्. ७. D. reads °मर्णस्य लिखित for °मर्णःस्वलिखितं.

'गृहीत्वोपगतं दद्यादृणिकोक्षे धनं धनी ।
अददद्याच्यमानस्तु दोषहानिमवाप्नुयात्'॥
(ना. स्मृ. ३. ११४)

इति। धनप्रवेशमारभ्य यावल्लेखनं लेख्यदानं वा न करोति तावन्नाधमर्णात् वृद्धिमाप्नुयात्। तथा च नारदः—

'यदि वा नोपरिलिखेदृणिना चोदितोऽपि सन्।
धनिकस्यैव वर्द्धेत तथैव ऋणिकस्य तत्'॥
(ना. स्मृ. ३. ११६)

इति। यस्तु ऋणापाकरणं न करोति तस्य प्रत्यवायः नारदेन दर्शितः—

'तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान्म्रियते यदि।
तपश्चैवाग्निहोत्रं च सर्वं तद्धनिने भवेत्'॥
(ना. स्मृ. ३. ९)

इति। कात्यायनोऽपि—

'उद्धारादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः।
स तस्य दासो भृत्यः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे'॥

इति। उद्धारादिकं दातुः यद्देयतया स्थितम्। नारदोऽपि—

---

१. D. omits—

'.............. ....क्षे धनंधनी।
अददद्याच्यमानस्तु दोषहानिमवाप्नुयात्'॥
इति। धनप्रवेशमारभ्ययावल्लेखनं लेख्यदानं वा न करोति तावन्नाधमर्णा.
C. too omits the same portion. २. A. and B. read तावदधमर्णोत्पाद्यधनं. but it seems quite incorrect. ३. C. reads धनिकस्य न for धनिकस्यैव. ४. D. substitutes च for तत्. ५. D. reads पुराणे for नारदेन and adds अपि after पुराणे.

'याच्यमानं न देद्याद्यदृणं वाधिं प्रतिग्रहम् ।
तद्द्रव्यं वर्द्धते तावद्यावत्कोटिशतं भवेत् ॥
ततः कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेने कर्मणा ।
अश्वः खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि' ॥
(ना. स्मृ. ३. ७–८)

इति । प्रतिदातुः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—
'दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वाऽन्यत्तु कारयेत् ।
साक्षिणं ख्यापयेद्यद्वा दातव्यं वा ससाक्षिकम्' ॥
(या. स्मृ. २. ९४)

इति । ससाक्षिकं ऋणं पूर्वसाक्षिसमक्षमेव दातव्यम् । पूर्वसाक्षिणामसम्भवे साक्ष्यन्तरसमक्षमेव दातव्यमिति । नारदोऽपि-
'लेख्यं दत्वा ऋणी शुद्ध्येत्तदभावे प्रतीश्वरम् ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात् प्रतिश्रवम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. ११६)

इति । ऋणप्रतिदातृनाह बृहस्पतिः—
'याचमानाय दातव्यमल्पकालमृणं कृतम् ।
पूर्णेऽवधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः' ॥

१. D. reads दद्यात्तु ऋणमाधिं प्रतिग्रहं for दद्याद्यदृणं वाधिं प्रतिग्रहं. २. C. reads विद्धि नष्टेन and D. दाननष्टेन for वेष्टितस्तेन. ३. C. reads अश्वसारो for अश्वः खरो. ४. A. and B. read शुद्धौ and D. शुद्धे for शुद्ध्यै. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. originally reads साक्षिमद्भवेद्यदा and in margin gives another reading साक्षिणं तान्निवेद्यं वा. C. also read the same. ७. D. throughout is mistaken here by adding after शुद्ध्येत्तदभावे, the forthcoming word सुतैरिति, and then अल्पकालमदीर्घकालं &c., the commentator's explanation, whose proper place is after the quotations of बृहस्पति.

इति । अल्पकालमदीर्घकालमृणं याञ्चासमनन्तरमेव देयम् । सावधित्वेन कृतं तु पूर्णे त्ववधौ शान्तलाभं लभेत् । शान्त्यनन्तरं ऋणग्रस्तस्य पितुरभावे पितृकृतमृणं सुतैरवश्यं दातव्यम् । आवश्यकं दातव्यमित्यत्र हेतुमाह नारदः—

'इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।
उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति ॥
अतः पुत्रेण जातेन[1] स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।
ऋणात् पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्' ॥
(ना. स्मृ. ३. ५–६)

इति । उत्तममृणं—

'जायमानो[2] वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते' ।

इत्यादिश्रुतिपादितम्[3] । अधममृणं[4] परहस्तात् कुसीदविधिना गृहीतम् । कात्यायनोऽपि—

'पितॄणां[5] सूनुभिर्जातैर्दानेनैवाऽधमादृणात् ।
विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्' ॥

इति । जातेनेत्यभिधानान्न[6] जातमात्रस्य ऋणमोचनेऽधिकारः । किन्तु प्राप्तव्यवहारस्येत्याह स एव—

'न[7] प्राप्तव्यवहारस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।
काले तु विधिना देयं वसेर्युर्नरके[8]ऽन्यथा' ॥

इति । क्वचिद्विद्यमानेऽपि पितरि सुतैर्देयमित्याह स एव—

---

१. C. reads शुक्तेन for जातेन. २. D. adds ह after जायमानो. ३. C. omits this word श्रुतिप्रतिपादितम्; while D. reads श्रुतिप्रतिपादितमृणम् for श्रुतिप्रतिपादितम्. ४. C. reads यत्तु प्रतिपादितमृणं for अधममृणं. ५. D. reads नृणां तु for पितॄणां. ६. C. reads अभिधानं न for अभिधानान्न. ७. D. reads नाऽप्राप्त° for न प्राप्त°. ८. C. reads वसेयं for वसेयुः.

'विद्यमानेऽपि रोगार्ते स्वदेशात् प्रोषिते तथा।
विंशात् संवत्सराद्देयमृणं पितृकृतं सुतैः'॥

इति। बृहस्पतिरपि—

'सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम्।
जात्यन्ध-पतितोन्मत्त-क्षय-श्वित्रादिरोगिणः'॥

इति। ऋणादानेऽधिकारिणं पुत्रं दर्शयति कात्यायनः—

'ऋणं तु दापयेत् पुत्र यदि स्यान्निरुपद्रवः[1]।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत् सुतम्'॥

इति। नारदोऽपि—

'पितर्युपरते पुत्राः ऋणं दद्युर्यथांशतः।
विभक्ता[2] ह्यविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरम्'॥
(ना. स्मृ. ३. २)

इति। विभागोत्तरकालं पित्रा यदृणं कृतं तत्केन देयमित्यपेक्षित आह कात्यायनः—

'पित्र्यर्णे[3] विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरेत्।
देयं तद्धनिके द्रव्यं मृते गृण्हंस्तु दाप्यते'॥

इति। पित्रादिकृतर्णसमवाये दानक्रममाह बृहस्पतिः—

'पित्र्यमेवाग्रतो[4] देयं पश्चादात्मीयमेव च।
तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेतदृ[5]णं सदा'॥

इति। पैतामहं ऋणं सममेव देयम्। तथा च स एव—

---

१. C. and D. read निरुपद्रवम् for निरुपद्रवः. २. D. reads विभक्तो वा for विभक्ता ह्यविभक्ता वा. ३. D. reads पितॄणां for पित्र्यर्णे; while C. substitutes पित्रर्णे for पित्र्यर्णे. ४. C. reads पित्र्यमेव मृते and D. पित्र्यमात्रॄणं for पित्र्यमेवाग्रतो. ५. D. substitutes एवं for एतत्.

काण्डम्]

'ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्[1]।
पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य तु[2]' ॥

इति। तत्सुतस्यागृहीतधनप्रपौत्रस्य[3]। एतदेवाभिप्रेत्याह नारदः—

'क्रमादव्याहृतं[4] प्राप्तं पुत्रैर्यदृणमुद्धृतम्[5]।
दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते' ॥

(ना. स्मृ. ३. ४)

इति। कात्यायनोऽपि—

'पुत्राभावे तु[6] दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः।
चतुर्थेन न दातव्यं तस्मात्तद्धि निवर्तते' ॥

इति। देयमृणं अनेन देयं एतस्मिन्[7]काले देयमित्येतत् त्रितयं याज्ञवल्क्योऽप्याह[8]—

'पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा।
पुत्र-पौत्रैर्ऋणं देयं निन्हवे साक्षिभावितम्' ॥

(या. स्मृ. २. ५०)

इति। अदेयमृणमाह बृहस्पतिः—

'सौराक्षिकं वृथा दानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम्।
प्रातिभाव्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रं[9] न दापयेत्' ॥

---

१. D. reads च याचितम् for विभावितम्; while C. यच्छ्रावितम् for विभावितम्. २. D. substitutes च for तु. ३. C. reads प्रपौत्र एव for प्रपौत्रस्य। एतदे°. ४. A. in margin and B. originally read अभ्यागतं for अव्याहृतं. ५. A. in margin B. originally and D. read यत्रर्णम् for यदृणम्. ६. C. and D. wrongly read पित्रभावेऽपि for पुत्राभावे तु. ७. D. reads इत्यस्मिन् for एतस्मिन्. ८. D. omits ऽपि. ९. C. reads पत्रं for पुत्रं and D. °शुल्के शेषं यत्तत्र for °शुल्कशेषं पुत्रं न.

इति । सुरापानार्थं यत्कृतं तत्सौरं । द्यूतपराजयनिमित्तकमाक्षिकम् । वृथा दानं धूर्तादिभ्यो दत्तम् । काम-क्रोधप्रतिश्रुतयोः स्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्—

'लिखितं मुक्तकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।
परपूर्वस्त्रियै दत्तं विद्यात् कामकृतं ऋणम् ॥
यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्द्रव्यं विनाश्य वा ।
उक्तं तुष्टिकरं तत्तु विद्यात् क्रोधकृतं च तत्' ॥

इति । मुक्तकं लेखनरहितं । प्रातिभाव्यं दर्शनप्रातिभाव्यागतम् । तथा च मनुः—

'प्रातिभाव्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं तथा ।
दण्ड-शुल्कावशिष्टं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥ (१५२)
दर्शने-प्रातिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः' ॥
(म. स्मृ. ८. १५९–१६०.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

---

१. D. adds यत्तु before दत्तम्. २. A. in margin and B. originally and C. read तत्तु for दत्तं. ३. D. reads नृणाम् for ऋणम्. ४. C. reads पण्यं for द्रव्यं. ५. D. substitutes च for वा. ६. D. substitutes तु for च, ७. C. reads °साक्षिकं for आक्षिकं. ८. C. substitutes यत् and D. तत् for तथा. ९. C. is mistaken here throughout and D. substitutes—
दर्शनप्रातिभाव्ये तु नैषविधिः स्यात्,
for this line—
दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिःस्यात्पूर्वचोदितः' ॥.

१०. D. and C. omit the following—
याज्ञवल्क्योऽपि—
'सुरा-काम-द्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादानं तथैवेह पुत्रोदद्यान्नपैतृकम्' ॥
इति । उशना अपि.

'सुरा-काम-द्यूतकृतं दण्ड-शुल्कावशिष्टकम् ।
वृथा दानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्' ॥

(या. स्मृ. २. ४७)

इति । उशना अपि—

'दण्डं वा दण्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषमेव वा ।
न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम्' ॥

इति । कुटुम्बार्थे पितृव्यादिना कृतमृणं गृही दद्यादित्याह बृहस्पतिः—

'पितृव्य-भ्रातृ-पुत्र-स्त्री दास-शिष्या-ऽनुजीविभिः ।
यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति' ॥

इति । नारदोऽपि—

'शिष्या-ऽन्तेवासि-दास-स्त्री-प्रेष्य-कृत्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत्कुटुम्बिना' ॥

(ना. स्मृ. ३. १२)

इति । शिष्योऽत्र विद्यार्थी । शिल्पशास्त्रार्थी अन्तेवासी ।
उत्क्षिप्तमसन्निधानादिना स्वाम्यनुज्ञां विनापि कृतमृणम् ।
कात्यायनोऽपि—

---

१. A. in margin and B. originally read °पान° for °काम°. २. D. reads दण्डो for दण्डं. ३. B. originally reads °परैः for °करैः. ४. D. reads स्वानुज्ञां for स्वाम्यनुज्ञां.

'प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम्।
दास-स्त्री-भ्रातृ-शिष्यैर्वा दद्यात् पुत्रेण वा पिता' ॥

इति। कुटुम्बार्थव्यतिरिक्तऋणविषये याज्ञवल्क्यः—

'न योषित् पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा' ॥
(या. स्मृ. २. ४६)

इति।

'न पुत्रेण कृतं पिता'।

इत्यस्य क्वचिदपवादमाह बृहस्पतिः—

'ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम्।
सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति' ॥

इति। नारदोऽपि—

---

१. A., B. and C. read °माद्द° for °भ्राद्द°. २. A. and B. C. substitute पिता and add इति; while D. reads भृगुरपि and gives here—

'ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम्॥
सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति' ॥

इति। नारदोऽपि

पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा।

इति। this which is required after the quotation—

कुटुम्बव्यातिरिक्तर्णविषये याज्ञवल्क्यः—
'न योषितत्पति-पुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता।
दद्यादृणं कुटुम्बार्थान्न पतिः स्त्रीकृतं तथा' ॥

इति.

३. C. and D. read ऋणं for ऋते. ४. C. and D. read कुटुम्बार्थी for कुटुम्बार्थे. ५. D. substitutes भृगुरपि for बृहस्पतिः. ६. C, D. read नान्यत्र for नान्यथा.

'पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।
कृतं तु[1] यदृणं कृच्छ्रे[2] दद्यात्पुत्रस्य[3] तत्[4] पिता' ॥

(ना. स्मृ. ३. ११)

इति । अत्र पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणार्थम् । पितृग्रहणं च प्रभोरुपलक्षणार्थम् । तथा च कात्यायनः—

'कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीतं व्याधिना[5] तथा ।
उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतं तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकं चैव प्रेतकार्येषु[6] यत् कृतम् ।
एतत्सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः' ॥

इति ।

'न पतिः स्त्रीकृतं तथा' ।

(या. स्मृ. २. ४६)

इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

'गोप-शौंडिक-शैलूष-रजक-व्याधयोषिताम् ।
ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया'* ॥

(या. स्मृ. २. ४८)

---

*गोपो गोपालकः । शौण्डिकः सुराकर्ता । शैलूषो नटः । रजकशब्देन वस्त्ररंजनकर्ता रंगारीति लोके प्रसिद्धः । व्याधो मृगादिहन्ता । एतेषां योषितः स्वयमेव गृहसम्बधि व्यवहारं कुर्वन्ति अतः ताभिः कृतमृणं तत्पतिभिर्देयम् । यस्मात्तेषां वृत्तिः स्त्र्यधीना भवति । एवमन्येऽपि ये योषिदधीनवृत्तयः तैरपि स्वयोषित्कृतमृणं देयमिति गम्यते । केरलदेशे तु स्त्रीणामेव सर्वाधिकारित्वात् तत्र स्त्रीकृतमृणं न भर्तृदेयं भवतीति अलं विस्तरेण ।

---

१. C. and D. substitute वा for तु. २. C. reads कृत्स्नं and D. कृच्छ्रं. for कृच्छ्रे. ३. D. reads पुत्रेण. for पुत्रस्य. ४. C. substitutes वा for तत्. ५. A reads व्याधिते for व्याधिना. ६. C. reads °कार्ये च for °कार्येषु.

इति। योषित् पत्या कृतं ऋणं न दद्यादित्यस्यापवादमाह नारदः—

'दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमूर्षुणा।
यो सा तद्रिक्थमादद्याद्यतो रिक्थमृणं ततः' ॥
(ना. स्मृ. ३. १७)

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत् कृतम्।
स्वयं कृतं वा यदृणं नान्यत् स्त्री दातुमर्हति' ॥
(या. स्मृ. २. ४९)

इति। अप्रतिपन्नमपि तद्रिक्थग्रहणे स्त्रिया देयमित्याह कात्यायनः—

'मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं तथा।
अप्रतिपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात् सुतो यथा' ॥

इति। अविभक्तभ्रात्रादिविषये याज्ञवल्क्यः—

'अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणं तु कृतं भवेत्।
दद्युस्तद्रिक्थिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि' ॥
(या. स्मृ. २. ४५)

---

१. C. wrongly reads यासां तद्रिक्थ° for या सा तद्रिक्थ°. २. C. reads °रिक्थं for °रिक्थ.° ३. C. and D. omits this verse and the following sentence—

'मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं तथा।
अप्रतिपन्नापि सा दाप्या धनं दद्यात्सुतो यथा' ॥
इति। अविभक्तभ्रात्रादिविषये याज्ञवल्क्यः.

४. C. reads. मर्तुकामेन या भवेत् for 'अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यदृणं तु कृतं भवेत्।; while D. ऋणे कृते for अविभक्तैः. ५. D. reads भर्तुः कामेन या भवेत् for यदृणं तु कृतं भवेत्.

इति। अविभक्तैः कुटुम्बार्थे कृतमृणं कुटुम्बी दद्यात्। तस्मिन्प्रेते प्रोषिते[1] वा तद्रिक्थिनः सर्वे[2] दद्युः। नारदोऽपि—

'पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्।
मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्वरिक्थिनः'॥
(ना. स्मृ. ३. ३.)

इति। अनेकऋणदातृसमवाये याज्ञवल्क्यः—

'रिक्थग्राहे[3] ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च।
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः'॥
(या. स्मृ. २. ५१)

इति। यो यदीयं द्रव्यं रिक्थरूपेण गृण्हाति स तत्कृतमृणं दाप्यः। तदभावे[4] यस्तु[5] रागादिवशात् यदीयां[6] भार्यां गृण्हाति स तत्कृतमृणं दाप्यः। तदभावेऽनन्याश्रितद्रव्यः पुत्रो ऋणं दाप्यः। पुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋणं दाप्यः[7]। एतेषां समवाये पाठक्रमादेव दाप्याः[8]। नन्वेतेषां[9] समवाय एवानुपपन्नः[10]। पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वासम्भवात्[11]। न च पुत्रे सत्यपि पितृ-भ्रात्रो रिक्थहारित्वमिति वाच्यम्।

---

१. C. and D. omit प्रोषिते. २. D. reads सर्व. for सर्वे°. ३. A. B. C. read रिक्थग्राही. ४. C. reads यदभावे for तदभावे. ५. D. reads तु for यस्तु. ६. D. adds यो before यदीयां. ७. D. reads दाप्याः for दाप्यः. ८. D. reads दाप्यः for दाप्याः. ९. C. reads नस्त्वेतेषां for नन्वेतेषां १०. C. reads एकः पुरुषः पुनः and D. एकदाऽनुपपन्नः for एवानुपपन्नः. ११. C. adds सर्वस्व after रिक्थ°; while D. and C. almost read ऋक्थ for रिक्थ wherever this word occurs.

'न भ्रातरो न पितरः पुत्रो रिक्थहराः पितुः ।
पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च' ॥
(म. स्मृ. ८. १८९)

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयो रिक्थग्राहित्वस्य स्मृतत्वात् । योषिद्ग्राहोऽपि न सम्भवति ।

'न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते'
(म. स्मृ. ९. १६९)

इति तेनैवोक्तत्वात् ।

'पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः' ।

इत्येतदप्यनर्थकम् ।

---

१. D. reads.

'.......................पुत्रेतद्रिक्थहारिणि ।
यतो रिक्थहरा एते पुत्रहीनस्य, रिक्थिनः' ॥

इति । पुत्रे सति for

'.....................पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
पिता हरेत्पुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव च' ॥

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयोः;

While C. from the following word रिक्थहरा, retaining the word रिक्थ° reads the following :

पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि
सत्येतदपि पुत्रो रिक्थग्राही तस्य स्मृतः
नयोषिद्ग्राहितस्य स्मृतः त्रयोपि न संभवंति.

for '.......................°हराः पितुः ।
पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एवच' ॥

इति मनुना पुत्राभाव एव द्वयोरिक्थग्राहित्वस्य स्मृतत्वात् ।
योषिद्ग्राहोऽपि न संभवति ।.

२. D. reads °ग्राहित्वस्याऽस्मृतत्वात् for °ग्राहित्वस्य स्मृतत्वात्. ३. D. reads योषिद्ग्राहित्वं for योषिद्ग्राहो. ४. C. reads भर्ताऽपदिश्यते for भर्तोऽपदिश्यते.

'रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः' ।

इत्यनेनै[1]कार्थत्वात् ।

'पुत्रहीनस्य रिक्थिनः' ।

इत्येतदपि व्यर्थम्[2] । सत्यपि[3] पुत्रे रिक्थग्राहिण एव ऋणापाकरणाधिकारित्वस्य[4] 'रिक्थग्राही ऋणं दाप्य' इत्युक्तत्वादिति । तदेतदसङ्गतम्[5] । सत्स्वपि क्लीबादिषु पुत्रेष्वन्यायवर्त्तिषु वा सवर्णपुत्रेषु[6] पितृव्यादीनां रिक्थग्राहित्वसम्भवात् । क्लीबादीनां रिक्थग्राहित्वाभावं मनुराह—

'अनंशौ क्लीब-पतितौ जात्यन्ध-बधिरौ तथा ।
उन्मत्त-जड-मूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः' ॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । सवर्णपुत्रस्यान्यायवृत्तस्य रिक्थायोग्यत्वं[7] गौतम आह—

'तथा सवर्णापुत्त्रोऽप्यन्यायवृत्तो न लभेतैकेषाम्'* ।

(गौ. स्मृ. २९. १८)

---

* एकेषां मुख्यानामाचार्याणां मते । अन्यायवृत्तः अधर्मवर्ती सवर्णस्त्रीपुत्रोऽपि रिक्थहरो न भवति किं पुनरसवर्णापुत्रः ।

'सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्' ।

(म. स्मृ. ९. २१४)

इति मनुना द्यूत-वेश्यासेवादिविकर्मासक्तानां रिक्थानधिकारित्वमुक्तम् ।

---

१. C. reads इत्येतेन for इत्यनेन. २. C. and D. omit व्यर्थं; while C. reads च for व्यर्थं. ३. C. reads सत्यैतदपि पुत्र° and D. पुत्रस्य for सत्यपि पुत्रे. ४. D. reads °अधिकारस्य °for °अधिकारित्वस्य. ५. C. reads तदेतत् संगतं for तदेतदसंगतम्. ६. D. reads सवर्णपुत्रेषु for सवर्णापुत्रेषु. ७. C. reads °योग्यं and D. °योग्यतां for °योग्यत्वं.

इति । अतः पुत्रे सत्यपि रिक्थग्राह्यन्यः सम्भवति । योषिद्ग्राही शास्त्रनिषिद्धोऽप्यतिक्रान्तनिषेधः सम्भवत्येव । योषिद्ग्राहः कीदृश ऋणं दद्यादित्यपेक्षिते नारदः—

'परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ६२
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णायाऽसपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ४८
स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥ ४९
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥ ४७
मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ ५०

---

१. C. and D. read °द्वाही for °द्ग्राही. २. C. reads व्यतिक्रान्ते for °प्यतिक्रान्त°. ३. C. and D. omit योषिद्ग्राहःकीदृशं ऋणं दद्यादित्यपेक्षिते.
४. C. omits the following :—

'परपूर्वाःस्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षत°.

५. C. and D. read अपेक्ष्य for अवेक्ष्य. ६. D. reads सवर्णा या सपिण्डा वा for सवर्णायाऽसपिण्डाय. ७. D. reads. प्राप्ता for प्राप्तान्.

प्राप्तो देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ ६१

अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते उपाश्रितः' ॥

(ना. स्मृ. १२. ४६–६२.)

इति यत्तु तेनैवोक्तम्—

'या तु सप्रधनैव* स्त्री सापत्या वाऽन्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादृणं भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम्' ॥

(ना. स्मृ. ३. २१)

इति तत् आश्रितभर्त्रादिविषयम् । अत एव कात्यायनः—

'बालपुत्राधिकार्या वा भयार्ता यान्यमाश्रिता ।
आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः' ॥

इति यदपि नारदेनैवोक्तम्—

'अधनस्य ह्यपुत्रस्य मृतस्योपैति यः स्त्रियम् ।
ऋणं वोढुः स भजते सैव चास्य धनं स्मृतम्' ॥

(ना. स्मृ. ३. २२.)

---

* प्रकृष्टेन धनेन सहवर्तत इति सप्रधना । अपत्यसहिता अन्यमाश्रयेदित्यादि ।

---

१. D. reads प्राप्तोदया; while C. प्राप्तादेया for प्राप्ता देशात्. २. B. originally and C. D. read उपासितः for उपाश्रितः. ३. C. reads न प्रधनैव and D. लब्धधनैव for सप्रधनैव. ४. C. reads यो for सो. ५. C. reads °कार्यो for °कार्या. ६. C. reads नास्त्रियस्तु for आश्रितस्तत्°. ७. C. and D. omit एव, in नारदेनैव. ८. C. wrongly reads this line thus :—

ऋणं वातु स्वभजते सौवध्या स्मृता श्रुतमिति ।

इति तद्धनभागिपुत्र-योषिद्ग्राहयोरभावे यः कोपि योषिदुपभोक्ता ऋणं दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थं। पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्। 'अनन्याश्रितद्रव्य' इत्येतदप्यनर्थकं न भवति। पुत्राणां बहूनां समवाये रिक्थग्रहणयोग्य एव पुत्रो दद्यात्। नाऽयोग्यः षण्ड-क्लीबादिरित्येतत्प्रतिपादनार्थत्वात्। पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्येतदपि न व्यर्थम्। पुत्र-पौत्रयोरभावे प्रपौत्रो रिक्थग्राही दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थत्वात्। यद्वा 'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्यनेन पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युच्यते। रिक्थशब्देन 'सैव चास्य धनं स्मृतम्' इति योषितो विवक्षितत्वात्। अयमभिप्रायः—स्वैरिणीनामन्तिमायाः पुनर्भुवां प्रथमायाश्च सप्रधन–सापत्यस्त्रियाश्च ग्राहिणः अभावे पुत्रो दाप्यः। पुत्राभावे च निर्धन-निरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति। अत एव नारदः—

'धन-स्त्रीहारि-पुत्राणामृणभाग्यो धनं हरेत्।
पुत्रोऽसतोः स्त्री-धनिनोः स्त्रीहारी धनि पुत्रयोः'॥

(ना. स्मृ. ३. २३)

---

१. D. reads तत् for योषिद्°. २. D. adds स before ऋणं. ३. C. reads प्रतिपादनार्थत्वात्; while D. प्रतिपादनार्थं. ४. C. and D. omit the following :—

पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम्।
अनन्याश्रितद्रव्य इत्येतदप्यनर्थकं न भवति।
पुत्राणां बहूनां समवाये रिक्थग्रहणयोग्य एव पुत्रो दद्यात्।
नाऽयोग्यः षण्डक्लीबादिरित्येतत्प्रतिपादनार्थत्वात्।
पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि नव्यर्थम्।
पुत्र पौत्रयोरभावे प्रपौत्रो रिक्थग्राही दद्यादित्येवंप्रतिपादनार्थत्वात्।

५. D. reads °ग्राही for °ग्राहो. ६. D. reads स्वप्रधना for सप्रधन°. ७. D. omits च and substitutes धन° for निर्धन°. ८. C. and D. read धनस्त्रीधनिनोः for ऽसतोःस्त्री-धनिनोः.

इति । धन-स्त्रीहारि-पुत्राणां समवाये धनहारी ऋणं दद्यात् । धनहारि-स्त्रीहारिणोरभावे पुत्र एव दद्यात् । धनि[2]-पुत्रयोरसतोः स्त्रीहारी दद्यादिति । अथवा 'पुत्रहीनस्य रिक्थिन' इत्यनेन पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी तस्य धनहारी[3] पुत्र ऋणं दाप्य इत्युच्यते । तथा च नारदः—

'ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति चेत् ।
निर्वपेत्तत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥
यदा तु न स[4]कुल्याः स्युर्न च सम्बन्धि-बान्धवाः ।
तदा दद्याद्द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत्' ॥
(ना. स्मृ. ३. ११२–११३)

इति ।

इत्यृणादानप्रकरणम्[5] ॥

---

१. C. and D. omit, धनिपुत्रयोरसतोः स्त्रीहारी दद्यात् इति । अथवा.
२. C. adds धनि and D. धन before पुत्र°. ३. C. and D. read धन-स्त्रीहारि° for धनहारी. ४. C. reads स्व° for स°. ५. C. reads इत्यर्णदानप्रकरणम् for इत्यृणादानप्रकरणम् ।.

अथ निक्षेपाख्यस्य द्वितीयपदस्य[1] विधिरुच्यते । तत्र निक्षेपस्य[2] स्वरूपं नारद आह—

'स्वद्रव्यं[3] यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कितः ।
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः' ॥
(ना. स्मृ. ४. १.)

इति । उपनिधि-न्यासौ[4] निक्षेपावान्तरविशेषौ[5] । तयोः स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

'अनाख्यातं व्यवहितमसंख्यातमदर्शितम् ।
मुद्राङ्कितं च यद्दत्तं तदौपनिधिकं स्मृतम् ॥
राज-चोरा-ऽरातिभयाद[6][7]क्षदानां[8] च वञ्चनात् ।
स्थाप्यते ऽन्यगृहे[9] यत्तु[10] स न्यासः परिकीर्तितः' ॥

इति । नारदोऽपि—

'असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः' ॥
(ना. स्मृ. ४. ९.)

---

१. C. reads °पादस्य and D. °सदस्य for °पदस्य. २. B. reads °स्व° for °स्य. ३. D. reads स्वं द्रव्यं for स्वद्रव्यं. ४. C. wrongly reads °व्यासौ for °न्यासौ. ५. C. reads एवान्तर° for °पावान्तर° ; while D. omits this ६. C. omits the following:—

'राज-चोरा-ऽरातिभयादक्षदानां च वञ्चनात् ।
स्थाप्यते ऽन्यगृहे यत्तु स न्यासः परिकीर्तितः' ॥

इति । नारदोऽपि—

'असङ्ख्यातमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते ।
तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुः ॥ इति ।

७. D. reads °चोरादिक° for °चोरारति°. ८. D. reads दायादानां for अक्षदानां. ९. D. reads ऽन्यस्य हस्ते यत् for ऽन्यगृहे यत्तु. १०. D. reads यत् द्रव्यं for यत्तु स.

इति । याज्ञवल्क्योऽपि ।

'वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य समर्प्यते ।
द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्' ॥

(या. स्मृ. २. ६५.)

इति । वासनं करण्डादि तत्स्थं द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमकथयित्वा समुद्रमन्यहस्ते रक्षणार्थाय स्थाप्यते तद्द्रव्यमौपनिधिकम् । निक्षेपस्थापनविधिमाह मनुः—

'कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निःक्षिपेद्बुधः' ॥

(म. स्मृ. ८. १७९.)

इति । बृहस्पतिरपि—

'स्थानं गृहं स्थलं चैव तद्दृणं विविधान् गुणान् ।
सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम्' ॥

इति । तस्य निक्षेपस्य पुनर्द्वैविध्यमाह नारदः—

'स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये' ॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

---

१. D. omits—

याज्ञवल्क्योऽपि—

'वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य समर्प्यते ।
द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्' ॥

इति । वासनं करण्डादि तत्स्थं द्रव्यं ।.

२. D. reads तत्रस्थं for तत्स्थं. ३. D. reads समग्रम् for समुद्रम्. ४. C. and D. read रक्षणार्थं यत् for रक्षणार्थाय. ५. D. reads निक्षेपण° for निक्षेपस्थापन°. ६. C. reads धनिन्यर्थे, but it seems wrong; while D. धनिन्यार्थे for धनिन्यार्ये. ७. C. and D. read तद्गुणं for तद्दृणं. ८. C. reads साक्षितानितरः for साक्षिमानितरः. ९. C. reads प्रत्ययस्य for प्रत्ययः स्यात्.

इति । बृहस्पतिरपि—

'ससाक्षिकं रहो दत्तं द्विविधं तदुदाहृतम् ।
पुत्रवत्परिपाल्यं[1] तु विनश्यत्यनवेक्षया[2] ॥
स्थापितं येन विधिना येन यच्च विभावितम् ।
तथैव तस्य[3] दातव्यमदेयं प्रत्यनन्तरम्[4]' ॥

इति । स्थापकेतरस्य यस्य स्थापिते द्रव्ये स्वाम्यमस्ति स इह प्रत्यनन्तर इत्युच्यते । मनुरपि—

'यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथादायस्तथा ग्रहः' ॥

(म. स्मृ. ८. १८०.)

इति । दायो दानं स्थापनमिति यावत् । ग्रहो ग्रहणम् । पालयितुः फलमाह बृहस्पतिः—

'ददतो यद्भवेत् पुण्यं हेम–रूप्या–ऽम्बरादिकम् ।
तत् स्यात् पालयतो[5] न्यासं तथैव शरणागतम्' ॥

इति । भक्षकस्य[6] दोषस्तेनैव दर्शितः—

'भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्र–सुहृद्वधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम्' ॥

इति । दैवाद्युपघाते तु न दोषः स्यादित्याह बृहस्पतिः—

'दैव–राजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।
ग्रहीतृद्रव्यसहितं तत्र दोषो न विद्यते' ॥

---

१. B. reads परिपाल्यस्तु, C. and D. read परिपाल्यं तत् for परिपाल्यं तु. २. C. reads हिरण्यं तु for विनश्यति. ३. C.. and D. read तच्च for तस्य. ४. B. and D. read प्रत्यनन्तरे for प्रत्यनन्तरम्. ५. C. reads यथैव पालयेत् for तत् स्यात् पालयतो. ६. C. and D. add च after भक्षकस्य.

इति । ग्रहीतुरिति शेषः । राजशब्देनासमाधेयनिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव कात्यायनः—

‘ [1]अराज–दैविके चापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।
ग्रहीतुः सहभाण्डेन दातुर्नष्टं तदुच्यते ’ ॥

इति । नारदोऽपि—

‘ ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।
दैव–राजकृते [2]तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितम् ’ ॥

(ना. स्मृ. ४. ९.)

इति । दैवग्रहणं तस्करोपलक्षणार्थम् । अतएव याज्ञवल्क्यः-

‘ न [3]दाप्योऽपहृतं [4]तं तु राज-दैविक-तस्करैः ’ ।

(या. स्मृ. २. ६६.)

[इ]ति । मनुरपि—

‘ चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।
न [5]दद्याद्यदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ’ ॥

(म. स्मृ. ८. १८९.)

इति । यदि तस्माद्धनात् स्तोकमपि सं गृण्हाति तदा दद्यादित्यर्थः । तथा च स एव—

---

१. C. reads after कात्यायनः—अराजकफलमाह बृहस्पतिः—

‘ दैविके वापि निक्षिप्तं यत्र चैव विनाशितम् ।
ग्रहीतुरेवापहृतं दातुर्नष्टं तदुच्यते ’ ।

इति । नायं दोष इत्याह बृहस्पतिः । नारदोऽपिः—

२. C. तच्च for तद्वत् and D. नत्वेतत्. for नचेत्तत्. ३. C. reads दोषोऽपहृतं for दाप्योऽपहृतं. ४. A. B. and C. read तच्च for तं तु. ५. D. substitutes स for न and after it reads दद्यादित्यर्थः for न दद्यादित्यर्थः

'समुद्रे नाप्नुयात् किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत्' ।
(म. स्मृ. ८. १८८.)

इति । क्वचिद्येन केनचिद्धेतुना नष्टमपि ग्रहीता मूलद्वारेण न दाप्य इत्याह कात्यायनः—

'ज्ञात्वा द्रव्यवियोगं तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।
सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते' ॥

इति । उपेक्षादिना नाशे तु बृहस्पतिराह—

'भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीत्वा यदि नाशयेत् ।
न दद्याद्याच्यमानो वा दाप्यः स्यात् सोदयं भवेत्' ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

'न्यासादिकं परद्रव्यं प्रक्षिप्तं समुपेक्षितम् ।
अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत्' ॥

इति अत्र विशेषमाह *व्यासः—

'भक्षिते सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षिते ।
किञ्चिदूनं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितम्' ॥

इति । याचनानन्तरमदत्तस्य पश्चाद्दैवराजोपघाते स्थापकाय मूल्यमात्रं देयम् । तथा च व्यासः—

'याचनानन्तरं नाशे दैव-राजकृतेऽपि सः ।
ग्रहीता प्रतिदाप्यः स्यात् अन्यथा दण्डमर्हति' ॥

---

* विज्ञानेश्वरेण तु कात्यायनवाक्यत्वेनोद्धृतमधस्तनं वाक्यम् ।

---

१. D. omits येन. २. D. reads सर्वोपाय°. ३. D. reads दाप्यस्तत् for दाप्यःस्यात्. ४. C. originally reads स एव हि for स एव तत्. ५. C. reads निक्षिप्ते for भक्षिते. ६. C. and D. read मूल° for मूल्य°.

इति । मूलमात्रमिति[1] शेषः । प्रत्यर्पणविलम्बमात्रापराधे[2] सवृद्धिकदापनायोगात् । याचनानन्तरमदाने[3] दण्डमाह नारदः—

‘ याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्समम्’ ॥
(ना. स्मृ. ४. ७.)

इति । यः पुनः स्थापकाननुज्ञया निक्षेपमुपभुङ्क्ते[7] तस्य दण्डमाह स एव—

‘ यत्रार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया[8] ।
तत्रापि दण्ड्यः स भवेत्तं च सोदयमावहेत्’ ॥
(ना. स्मृ. ४. ८.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘ आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं[9] चापि सोदयम् ।
(या. स्मृ. २. ६७.)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ न्यासद्रव्येण यः कश्चित्साधयेत्कार्यमात्मनः[10] ।
दण्ड्यः स राज्ञो[11] भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम्’ ॥

इति । अत्र दण्डोऽपि सम एव ग्राह्यः । तदाह मनुः—

---

१. C. and D. add एव after मूलमात्रम्. २. C. reads—
विलम्बनात्राशेषबाधे सवृद्धिराहापनाद्योगात्
for विलम्बमात्रापराधे सवृद्धिकदापनायोगात् ।;
while D. reads °अपराधेन वृद्धिदानायोगात् for °अपराधे सवृद्धिकदापनायोगात्. ३. C. reads याचमाना° for याचना°. ४. A. and B. read दातुं for दातुः. ५. C. reads हंत राज्ञो न भवति for दण्ड्यः स राज्ञो भवति. ६. D. reads राज्ञा for राज्ञो. ७. D. reads प्रभुंक्ते for उपभुंक्ते. ८. C. wrongly reads निक्षेपस्तदनुज्ञया. ९. C. and D. read स्वं वापि for °स्तं चापि. १०. D. reads आत्मनःसुखं for कार्यमात्मनः. ११. C. and D. read राज्ञा. for राज्ञो.

'निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्[1] ।
तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः' ॥

(म. स्मृ. ८. १९२.)

इति । बृहस्पतिरपि—

'ग्रहीता[2] निन्हुते यत्र साक्षिभिः शपथेन वा ।
विभाव्य दापयेन्न्यासं तत्समं विनयेन्नृपः[3]' ॥

इति । स्थापकस्यानृतवादित्वे दण्डमाह मनुः—

'निक्षेपो यः[4] कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्[5] दण्डमर्हति' ॥

(म. स्मृ. ८. १९४.)

इति । ससाक्षिक[6]निक्षेपे साक्षिवचनविरुद्धं वदन् दण्ड्यः[7] ।
असाक्षिके तु बृहस्पतिराह—

'रहो दत्ते निधौ यत्र विसंवादः प्रवर्त्तते ।
विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम्' ॥

इति । ग्रहीतृ-स्थापकयोरनृतवादित्वे दण्डमाह मनुः—

'निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव[8] वैदिकैः ॥

---

१. D. reads धनम् for दमम्. २. D. reads गृहीतं for ग्रहीता. ३. C. and D. read विनयं for विनयेत्. ४. D. reads ह्यनिर्वेद्यो यो धनवान् for यःकृतो येन यावांश्च. ५. C. reads विद्युधं and D. विबुद्धं for विब्रुवन्. these two readings and the reading in above line are correspondent with Manu. ६. D. omits °क° in ससाक्षिक°. ७. C. and D. omit वदन् and add च and न to दण्ड्यः. ८. D. reads शापयेच्चैव for शपथैश्चैव; while B. substitutes एव for चैव.

'यो निक्षेपं नार्पयति यश्चाऽनिक्षिप्य याचते।
तावुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ[1] वा तत्समं दमम्' ॥
(म. स्मृ. ८. १९०–१९१.)

इति। निक्षिप्तं द्रव्यमकाले ददतो द्विगुणो दण्डः। तदाह कात्यायनः—

'ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनं तु वर्जयेत्।
कालहीनं ददद्दण्डं द्विगुणं च प्रदाप्यते' ॥

इति। यद्भयादुपनिधिरन्यस्य हस्ते न्यस्तस्तद्भयातीते काले स ग्राह्यः। तद्भयातीतेऽपि काले स्वयमेव नार्पणीयः—

'सकृद्याचितमर्पयेत्[2]'।

इति बृहस्पतिस्मरणात्। तद्भये[3] वर्त्तमाने स्वयमेव दीयमानं कालहीनं तद्दानं दौष्ट्येनैवेति[4] तद्ददतोऽपि दण्डो युक्तः। यस्तु बलावष्टम्भेन निक्षेपं न ददाति तं राजा निगृह्य दापयेदित्याह मनुः—

'तेषां[5] न दद्याद्यदि तु तद्धिरण्यं यथाविधि।
इमं[6] निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

---

१. A. C. D. read प्रदाप्यौ for दाप्यौ वा. २. D. reads याचनेऽर्पयेन् for याचितमर्पयेत्. ३. C. reads तद्व्ये for तद्भये. ४. D. reads तद्दानमिष्टं नैवेति तद्ददतोऽपि for तद्दानं दौष्ट्येनैवेति तद्ददतोऽपि. ५. C. and D. read येषां for तेषां. ६. B. originally reads द्वयं; while A. and in marginal reading of B. there is the form उभौ, and D. इत्थं for इमं.

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं[1] प्रीत्योपनिहितस्य च ।
कुर्याद्विनिर्णयं[2] राजा अक्षिण्वन्[3] न्यासधारिणम्' ॥
(म. स्मृ. अ. ८. १९६.)

इति । अक्षिण्वन्[4] अताडयन् । निक्षेप्तरि[5] मृते प्रत्यनन्तरधने न दोष इत्याह नारदः—

'स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुस्तु बन्धुभिः' ॥
(ना. स्मृ. ४. १०)

इति । यदा तु स्वयमेव न ददाति[6] तदा प्रत्यनन्तरं प्रत्याह-

'अच्छलेनैव वाऽन्विष्येत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्तं साम्नैव परिसाधयेत्' ॥
(ना. स्मृ. ४. ११.)

इति । निक्षेपेऽभिहितं धर्मं[7] याचितादिष्वतिदिशति[8] नारदः—

'एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च' ॥
(ना. स्मृ. ४. १४.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

---

१. A. B. and D. read एव for एवं. २. A. and B. read कुर्याद्धि for कुर्याद्वि°. ३. C. and D. read अप्रक्षिण्वन् for अक्षिण्वन्; while A. and B. read °कारिणम् for °धारिणम्. ४. D. reads अप्राक्षिण्वन् for अक्षिण्वन्. ५. C. and D. omit:—

निक्षेप्तरि मृते प्रत्यनन्तरधने न दोष इत्याह नारदः—
'स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेप्तुस्तु बन्धुभिः' ॥ इति ।.

६. D. reads दद्यात् for ददाति. ७. C. and D. read धर्म्यं for धर्मं. ८. C. reads याचितादिच्छति दिशन्निति for याचितादिष्वतिदिशति.

'याचिता-ऽन्वाहित-न्यास-निक्षेपादिष्वयं विधिः'।
(या. स्मृ. २. ६७)

इति। याचितमुत्सवादिषु परकीयमलङ्काराद्यर्थं याचित्वा[1] स्वसमीपमानीतम्। आन्वाहितं स्वस्मिन् स्थितं परधनं धनिकान्तरस्थतया कृतम्। न्यास-निक्षेपौ पूर्वमेवाभिहितौ। बृहस्पतिरपि—

'अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके।
एष एवोदितो धर्मस्तथा[2] च शरणागते'॥

इति। शिल्पिन्यासो नामाङ्गुलीयकादि[3]करणाय स्वर्णकारादिहस्ते[4] न्यस्तं सुवर्णादिकम्। अनेन याचितस्य शिल्पिहस्तन्यस्तस्य[5] दैव-राजोपघातेन विनाशे स्वर्णकारप्रभृतयः तन्न[6] दाप्याः इत्युक्तं भवति। अत्रापवादमाह कात्यायनः—

'यैश्च संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः।
तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी[7] दाप्यो दैवहतेऽपि तम्'॥

इति। नैर्मल्याद्यर्थं रजकादिहस्तन्यस्त[8]वस्त्रादिविषयेऽप्याह स एव—

'न्यासदोषाद्विनाशः स्याच्छिल्पिनं तन्न दापयेत्।
दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्[9]संस्कारार्थं यदर्पितम्'॥

---

१. D. omits याचित्वा स्वसमीपमानीतम्. २, C. reads यथा for तथा. ३. D. reads अंगुलीय° for अंगुलीयकादि°. ४. C. omits हस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकं; while D. reads °हस्तसमर्पितः for हस्ते न्यस्तं सुवर्णादिकम्. ५. C. reads °न्यस्तं for °न्यस्तस्य. ६. D. reads तदा न for तन्न. ७. D. reads स्थापयन् for स्थापयेत्. ८. D. omits °हस्त°; while C. reads °न्यास° for °न्यस्त°. ९. C. reads °दोषाच्च for °दोषात्तत्.

इति । येन तन्त्वादिकं वस्त्रार्थं कुविन्दादौ न्यस्तं खण्डपटादिदशायां नष्टं परिपूर्णदशायां वा कुविन्दादिना दीयमानं स्वामिना न गृहीतं[2] नष्टं च तत्राऽप्याह स एव—

'शिल्पेनापि[3] च यत् कर्म नष्टं यद्भृतकस्य[4] तत् ।
पर्याप्तं दित्सतस्तस्य विनश्येत्तदगृण्हतः' ॥

इति । शिल्पेन प्राच्यवनादिना विकलं[5] नष्टं भृतकस्य[6] शिल्पिन एव[7] तन्नष्टम् । पुनर्[8]वेतनग्रहणमन्तरेणैव वानादि[9]क्रियां कुर्यादित्यर्थः । यदि स्वामी पुनस्तन्त्वादिकं नार्पयति तदा पुनर्वानाद्यभावेऽपि[10] वेतनं शिल्पिने दत्तं दाता[11] न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णं वस्त्रादिकमदित्सतो[12] धृतकस्य[13] यः स्वामी तस्य दीयमानमगृण्हतस्तत्पर्याप्तं विनश्येत्[14] । याचितकविषये[15] विशेषस्तेनैवोक्तः—

'यदि[16] तत्कार्यमादिश्य कालं परिनियम्य वा ।
याचितोऽर्धकृते[17] तस्मिन्प्राप्ते[18] च न तु दाप्यते' ॥

---

१. B. originally reads एतत्. २. C. reads ग्रहीतं for गृहीतं. ३. B. originally, C. and D read स्वल्पेन for शिल्पेन. ४. D. reads चेद्भृतकस्य for यद्भृतकस्य. ५. C. reads स्वल्पेन प्रान्ततनवादिना विकले, D. स्वल्पेन प्रान्तरचनादिना विकलं for शिल्पेन प्राच्यवनादिना विकलं. ६. A. B. and D. read धृतकस्य for भृतकस्य. ७. C. and D. omit एव तत्. ८. A. and B. add तु before पुन°. ९. C. reads वातादि° and D. रचनादि° for वानादि°. १०. C. reads वाताद्यभावेन for वानाद्यभावेऽपि ; while D. only omits ऽपि. ११. A. B. and C. omit दाता. १२. D. reads आदित्सतो for अदित्सतो. १३. A. B. and D. read भृतकस्य for धृतकस्य. १४. C. adds च after this word and D. reads विनश्यति for विनश्येत्. १५. C. and D. add ऽपि after विषये १६. A. has marginal and B. original reading यत्किंचित् कार्यमुद्दिश्य:; while D. substitutes उद्दिश्य for आदिश्य. १७. A. has marginal and B. original reading याचितेऽर्थे for याचितोऽर्ध°. १८. C. reads प्राप्ते न तु प्रदाप्यते and B. and D. substitute प्राप्तं न तु प्रदाप्यते for प्राप्ते च न तु दाप्यते.

इति। येत् कार्यं दीर्घकालसाध्यं तत्कार्यार्थं यदि याचितः, यदि वा संवत्सरपर्यंतं दीयतामित्येवं कालं परिनियम्य याचेत, तच्च कार्यमध्ये परिनियतकालस्य मध्ये वा प्रतियाच्यमानो याचितकं न ददाति, असौ न सोदयं दाप्यः। याचितकमात्रमेवासो कृते कार्ये परिनियतकालात्यये वा दद्यात्। यदि तदापि न ददाति तदा दैवादितो विनाशे मूल्यं देयमित्याह स एव–

'प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन्।
तस्मिन्नष्टे मृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत्' ॥

इति। क्वचिदप्राप्तेऽपि काले याचितकं दाप्य इत्याह स एव–

'अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत्।
अप्राप्ते वेसकाले तु दाप्यस्त्वर्धकृतेऽपि तत्' ॥

इति। इति निक्षेपप्रकरणम्।

अथास्वामिविक्रयः। तस्य स्वरूपमाह नारदः—

'निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा।
विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः' ॥
(ना. स्मृ. ७. १.)

इति। बृहस्पतिरपि—

---

१. C. and D. add तु after यत्. २. C. reads °पर्याप्तं for °पर्यंतं. ३. D. adds जाते after विनाशे. C. also the same. ४. C. and D. omit the following:—

'प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन्।
तस्मिन्नष्टे मृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत्' ॥
इति। क्वचिदप्राप्तेऽपि काले याचितकं दाप्य इत्याह स एव.

५. A. in margin B. originally and D. read तथैव for तस्यैव. ६. A. in margin B. originally reads स्तंभितो for स्वामिनो. ७. B. reads °स्त्वर्थं for °स्त्वर्ध°; while D. reads दाप्यं for दाप्यः. ८. C. reads विक्षिप्तं for निक्षिप्तं. ९. C. reads हृतं च वा for ऽपहृत्य वा. १०. D. reads विक्रियेत for विक्रीयते.

'निक्षेपा-ऽन्वाहित-न्यास-हृत[1]-याचित-बन्धकम्।
उपांशुजन[2]विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते'॥

इति। अस्वामिना[3] कृतो व्यवहारो निवर्तते इत्याह कात्यायनः—

'अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेत्'।

इति। नारदोऽपि—

'अस्वामिना कृतो यस्तु क्रयो विक्रय एव वा[4]।
अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारेषु नित्यशः'॥
(ना. स्मृ. ७. ४.)

इति। ततश्चा[5]ऽस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामी गृह्णीयात् इति। तथा च नारदः—

'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्'।
(ना. स्मृ. ७. २.)

इति। तदवाप्तिश्च राज्ञे निवेदयित्वैव। अन्यथा दण्डविधानात्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात्[6]।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्'॥
(या. स्मृ. २. १७२.)

---

१. C. reads °हृतं for °हृत°. २. B. originally and D. read येन for °जन;° while C. substitutes यच्च for °जन°. ३. C. reads अस्वामीत्य° for अस्वामिना. ४. C. and D. substitute च for वा. ५. C. and D. omit the following:—

अस्वामिविक्रीतं द्रव्यं स्वामी गृण्हीयात् इति। तथाच नारदः—
'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्'।
इति। तदवाप्तिश्च राज्ञे निवेदयित्वैव। अन्यथा दण्डविधानात्। तथा च.

and read अस्वामिविक्रये only for the same. ६. C. reads परहस्तादविक्रेयं यदवाप्नुयात् for यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात्; while D. यन् द्रव्यं for यो द्रव्यं.

इति। यदा पुनः परहस्तादवाप्तुमसमर्थः[1] स्वामी तदा-त्वाह स एव—

'नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम्।
देश-कालातिपत्तौ वा गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्'॥

(या. स्मृ. २. १६९.)

इति। विनष्टं अपहृतं वा स्वकीयद्रव्यमधिगन्तुरपहर्तुर्वा हस्ते दृष्ट्वा अधिगन्तारमपहर्तारं राजपुरुषादिभिर्ग्राहयेत्। राजपुरुषाद्यानयनार्थं[2] देश-कालातिक्रमश्चेद्भवति तदा स्वयमेव गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेदित्यर्थः। यदा पुनः क्रयादूर्ध्वमेव[3] स्वकीयं द्रव्यं क्रेतुर्हस्ते पश्यति तदाप्याह स एव—

'स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते[4]।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः'॥

(या. स्मृ. २. १६८.)

इति। स्वामी स्वसम्बन्धि द्रव्यमन्यविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृण्हीयात्। अस्वामिविक्रयस्य परस्वत्वहेतुत्वाभावात्[5]। क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति। हीना-द्द्रव्यागमोपायहीनात्, रह एकान्ते, हीनमूल्ये अल्पतरेण द्रव्येण अधिकमूल्यक्रये[6] च, वेलाहीने रात्र्यादौ कृते क्रये च स चोरो भवति। तस्करवद्दण्ड्यो भवतीत्यर्थः। यथोक्तं मनुना—

---

१. A. and B. read परहस्तादवाप्नुयात् समर्थः स्वामी and C. परहस्तादवाप्नुयात् सधनः स्वामी for परहस्तादवाप्तुमसमर्थः स्वामी. २. D. reads पुरुषःराजाद्यानयनार्थं देश॰ for राजपुरुषाद्यानयनार्थं देशे॰. ३. C. reads विक्रयादूर्ध्वमेनं D. विक्रयार्थमेव for क्रयादूर्ध्वमेव. ४. A. and B. read दोषे प्रकाशित for दोषोऽप्रकाशिते. ५. D. omits पर॰; while C. reads यत्परसत्य॰ for परस्वत्व॰. ६. D. substitutes अधिकमूल्ये for अधिकमूल्यक्रये च.

'द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्।
प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः क्रेतुस्तेयं रहःक्रयात्'* ॥
(ना. स्मृ. ७. ९.)

इति। बृहस्पतिनापि अज्ञानतो ज्ञानतश्च क्रेतुर्निर्दोषता सदोषता च दर्शिता—

'येन क्रीतं तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम्।
न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपविक्रयात्'॥

इति। येन क्रेत्रा[2] हीनमूल्येन क्रयात्प्रागेव[3] राज्ञे विनिवेदितम्। न तत्र दोषः। उपविक्रयशब्दस्यार्थस्तेनैव दर्शितः—

'अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामान्निशायामसतो जनात्।
हीनमूल्यं च यत् क्रीतं ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः'॥

इति। असतो जनाच्चण्डालादेरित्यर्थः। असद्ग्रहणं स्वाम्यननुज्ञातदासा[4]द्युपलक्षणार्थम्। अत एव नारदः—

---

*श्लोकोऽयं मनुवाक्यत्वेनोद्धृतः। परं बहुषु मनुस्मृतिपुस्तकेषु कुत्रचिन्नोपलभ्यते। मिताक्षरायां तु द्वितीयाध्यायस्थशतोपरी अष्टषष्ठितमश्लोकव्याख्यायां विज्ञानेश्वरेण कस्यचिन्नाममनिर्देशमन्तरेणैव यथोक्तमित्युक्त्वा संगृहीतोऽयं श्लोकः तथापि नारदस्मृतौ उपलभ्यते।

---

१. C. and D. omit the following:—

'.....................प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात्।
प्रकाशे क्रयतः सिद्धिः क्रेतुस्तेयं रहःक्रयात्'॥
इति। बृहस्पतिनापि अज्ञानतो ज्ञानतश्च क्रेतुर्निर्दोषता सदोषता च दर्शिता—
येन क्रीतं तु मूल्येन...............................

२. A. and B. read क्रान्त्या for क्रेत्रा. ३. B. and D. omit एव. ४. D. omits °दासा.°

'अस्वाम्यनुमताद्दासादसतश्च[1] जनाद्ग्रहः ।
हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तद्दोषभाग्भवेत्' ॥

(ना. स्मृ. ७. ३.)

इति । तद्दोषभाक्चोरदोषभागित्यर्थः[2] । कथं स्वामी विक्रीतद्रव्यविप्रतिपत्तौ प्रमाणेन साधयेदित्याह कात्यायनः—

'नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः[3] स्वकम्' ।

इति । नाष्टिको नष्टधनः । तद्धनं नष्टधनम् । ज्ञातृभिः[4] साक्ष्यादिभिः । स्वकमात्मीयं प्रकुर्वीत साधयेदित्यर्थः । कथं[5] साधयेदित्यपेक्षित आह याज्ञवल्क्यः—

'आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतो[6]ऽन्यथा ।
पंचबन्धो दमस्तस्य राज्ञे[7] तेनाऽविभाविते' ॥

(या. स्मृ. २. १७१.)

इति । आगमस्तु स्मृत्यन्तराभिहितो द्रष्टव्यः—

---

१. A. and B. read असतः स्वजनात् for असतश्च जनात्. २. D. omits:—
तद्दोषभाग् चोरदोषभागित्यर्थः । कथं स्वामी
विक्रीतद्रव्यविप्रतिपत्तौ प्रमाणेन साधयेदित्याह.

C. also omits this and the following:—

कात्यायनः—

'नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् । ' इति ।.

३. A. and B. read ज्ञातिभिः for ज्ञातृभिः. ४. A. and B. omit ज्ञातृभिः साक्ष्यादिभिः and add after स्वकं, आत्मियज्ञातिभिः; while D. omits स्वकमात्मीयं. ५. D. omits कथं साधयेदित्यपेक्षिते. ६. A. and B. omit the following:—

'............... ....मतोऽन्यथा ।
पंचबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते' ॥;

while C. reads नष्टं तदपि भावितं for नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा and omits the following half of this verse. ७. D. reads राज्ञः for राज्ञे and substitutes तत्र for तस्य.

'लब्धं दानक्रमप्राप्तं शौर्यं वैवाहिकं तथा ।
बान्धवादप्रजोद्यत्तु[1] षड्विधस्तु धनागमः' ॥

इति । कृतस्वकीयस्य धनस्य[2] स्वकीयत्वानपगतिरपि दानप्रभावेन[3] साधनीयेत्याह कात्यायनः—

'अदत्त-त्यक्त-विक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम्' ।

इति । अथैतत् दत्तं व्यक्तं विक्रीतं च न भवतीति प्रमाणैः प्रसाध्य स्वकीयं धनं नाष्टिको[4] विक्रेत्रादेः सकाशाल्लभत इत्यर्थः । अत्र[5] विषये विशेषमाह बृहस्पतिः—

'पूर्वस्वामी तु तद्द्रव्यं यदागत्य विचारयेत्[6] ।
तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततो भवेत्' ॥

इति । मूलं विक्रेता । विक्रेतृदर्शनानन्तरं व्यासः—

'मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथं च न ।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत्' ॥

इति । यदा तु मूलत्वेन[7] दर्शितो विक्रेता न किञ्चिदुत्तरं ददाति तदा त्वाह बृहस्पतिः—

'विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते[8] व्यवहारतः ।
क्रेत्रे राज्ञे[9] मूल्य-दण्डौ प्रदद्यात् स्वामिने धनम्[10]' ॥

---

१. D. reads अप्रज्ञातश्च for अप्रजाद्यत्तु. २. C. reads कृतस्वीकारस्य D. स्वकीयधनस्य for कृतस्वकीयस्य धनस्य. ३. D. reads दानाद्यभावेन for दानप्रभावेन. ४. D. reads नाष्टिकं and C. नास्तिकः for नाष्टिको. ५. A. and B. read यत्र and D. तत्र° for अत्र. ६. D. reads विभावयेत् for विचारयेत्. ७. D. substitutes मूलभूतो for मूलत्वेन. ८. C. reads हीयते; while D. विहीनो for हीयते. ९. C. reads क्रेतृराज्ञे and D. क्रेतृ-राज्ञोः for क्रेत्रे राज्ञे. १०. C. reads स्वामिविक्रय इति and स्वामिनो धनमिति for स्वामिने धनम्। इति.

इति। ना[1]रदोऽपि—

'विक्रेता स्वामिने यत् स्वं क्रेत्रे मूल्यं च यत्कृतम्।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये' ॥

(ना. स्मृ. ७. ९.)

इति। यदा तु मूलभूतो विक्रेता देशान्तरं गतः तदा कात्यायन आह—

'मूलानयनकालश्च देयो योजनसंख्यया।
प्रकाशं च[2] क्रयं कुर्यात् साक्षिभिर्ज्ञातिभि[3]ः स्वकैः ॥
न[4] तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी।
प्रसाधिते क्रये राज्ञा वक्तव्यः स न किञ्चन' ॥

इति। अयमर्थः—यस्तु क्रेता का[5]लविलम्बेनापि मूलं दर्शयितुं न शक्नोति क्रयप्रकाशनं च करोति स[6] नराधमः। न[7] स राज्ञां दण्ड्यः। तस्माच्च ना[8]ष्टिको धनं लभत इति। तदुक्तं मनुना॥

'अथमूलमनाहार्यं प्रकाश-क्रयशोधितम्।
अ[9]दण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम्' ॥

(म. स्मृ. ८.–२०२.)

---

१. C. and D. omit the following:— नारदोऽपि—
'विक्रेता स्वामिने यत् स्वं क्रेत्रे मुल्यं च यत्कृतम्।
दद्याद्दण्डं तथा राज्ञे विधिरस्वामिविक्रये' ॥ इति।.

२. D. reads प्रक्रयं for च क्रयं. ३. C. reads ज्ञातिकैः for ज्ञातिभिः. ४. C. reads तत्र ताश्च for न तत्रान्या. ५. C. reads कालविलंघनेनापि for कालविलंबेनापि. ६. A. B. and C. omit स नराधमः. ७. D. omits न स राज्ञां दण्ड्यः; while C. substitutes न स राज्ञा देयः; for न स राज्ञां दण्ड्यः. ८. C. reads साधिके for नाष्टिको. ९. C. reads अदण्ड्यमुच्यते for अदण्ड्यो मुच्यते.

इति । क्रेतुःसकाशात् धनग्रहणमर्धं मूल्यं दत्त्वैव । तथाच कात्यायनः—

'वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।
अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥
स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यं तु प्रगृह्णीयात् स्वकं धनम् ।
अर्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः' ॥

इति । अविज्ञाताश्रयात् अविज्ञातस्थानकादित्यर्थः । क्रय-प्रकाशन-मूलानयनपक्षयोः सति सम्भवे मूलानयनपक्ष एव ग्राह्यः । तदुक्तं कात्यायनेन—

'यदा मूलमुपन्यस्येत् पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।
आहरन् मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥
असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत्' ।

इति । यदा मूलदर्शनं क्रयप्रकाशनं वा न करोति तदा दण्ड्य इत्याह स एव—

'अनुपस्थापयन् मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः' ॥

इति । नाष्टिकविप्रयोगमाह स एव—

'यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम् ।
प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चोरवद्दण्डमर्हति' ॥

---

१. A. B. and C. read अर्थं for अर्धं. २. C. reads अविज्ञातं च यत् for अविज्ञाताश्रयात्. ३. A. C. and D. omit °मूलानयन°. ४. B. and D. °न्यस्य for °न्यस्येत्. ५. C. reads क्रेतारं स्थापयन् for अनुपस्थापयन्. ६. D. reads °धयेत् for °धयन्. ७. A. and C. read ज्ञानिभि; while B. ज्ञातिभिः for ज्ञातिभिः. ८. C. reads चारवत् for चोरवत्.

इति।[1]प्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गः। दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

'आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा।
पञ्चबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते'॥

(या. स्मृ. २. १७१)

इति। विवाद्यस्य धनस्य पञ्चमोंऽशो यस्मिन् मूले बध्यते स पञ्चबन्धः। एतदल्पापराधविषयम्। महापराधे तु व्यासः—

'वादी चोन्मार्गगं द्रव्यं साक्षिभिर्नैव भावयेत्।
दाप्यःस्यात् द्विगुणं दण्डं क्रेता तद्द्रव्यमर्हति'॥

इति।[2]यत् तु[3]प्रकाशिते क्रये क्रेतुः स्वत्वप्रतिपादकं मरीचिवचनम्—

'[4]वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः।
दिवा[5]गृहीतं यत्[6]क्रेत्रा स शुद्धो लभते धनम्'॥

इति[7]तदेवं[8]नाष्टिकेना[9]साधितद्रव्यविषयम्। अन्यथा

'अथ मूलमनाहार्यम्'।

(म. स्मृ. ८. २०२.)

इति[10]प्रत्युदाहृतमनुवचनविरोधप्रसङ्गात्। यदा क्रेता

---

१. C. and D. omit the following portion:--

प्रसंगोऽतिप्रसंगः। दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः—

'आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा।
पंचबन्धो दमस्तत्र राज्ञे तेनाविभाविते'॥

इति। विवाद्यस्य धनस्य पंचमोंऽशो यस्मिन् मूले बध्यते स पंचबन्धः। एतदल्पापराधविषयम्। महापराधे तु व्यासः—

'वादी चोन्मार्गगं द्रव्यं साक्षिभिर्नैव भावयेत्।
दाप्यःस्यात् द्विगुणं दण्डं क्रेता तत् द्रव्यमर्हति'॥.

२. B. and D. read यदा तु for यत् तु. ३. C. reads प्रकाशितेन for प्रकाशिते. ४. C. reads वणिस्वामी for वणिग्वीथी°. ५. C. reads ग्रहीतं for गृहीतं. ६. D. reads क्रेता for क्रेत्रा. ७. B. reads तदेतत् for तदेवं. ८. C. reads नास्तिको for नाष्टिकेन. ९. D. reads साधित° for असाधित°. १०. B. and D. read प्रागुदाहृत° for प्रत्युदाहृत°.

साक्ष्यादिभिः क्रयं न विभावयति नाष्टिकोऽपि स्वकीयत्वं तदा निर्णयमाह बृहस्पतिः—

'प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।
सम-न्यूनाधिकत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम्' ॥

इति । [1]पुरुषयोर्नाष्टिक-क्रेतृपुरुषयोः साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धनं सम-न्यूनाधिकत्वेन विभज्य इदं तवेति राजा निर्णयं कुर्यात् ।

[2]ननु—मानुषप्रमाणाभावेऽपि दिव्यस्य विद्यमानत्वात् [3]प्रमाणहीनो वाद एव न सम्भवति-[4]इति चेत् । उच्यते । [5]अस्मिन्नेवास्वामिविक्रयविवादे [6]दिव्याभावाभिधानात् । तथा [7]च कात्यायनः—

'प्रकाशं [8]न [9]क्रयं कुर्यात् साधुभि[10]र्ज्ञातिभिःस्वकैः ।
न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी' ॥

इति । किं च—

---

१. C. omits the following:—

पुरुषयोर्नाष्टिक-क्रेतृपुरुषयोः साधुत्वाद्यपेक्षया विवादास्पदं धन सम-न्यूनाधिकत्वेन विभज्येदं तवेति राजा निर्णयं कुर्यात् ।.

२. C. reads न तु for ननु. ३. C. reads प्रमाणहीनवादे च; while D. प्रमाणहीनवाद एव for प्रमाणहीनो वाद एव. ४. C. omits इति चेत् । उच्यते; while D. only omits इति. ५. D. reads अस्ति for अस्मिन्; while C. अस्मिन् स्वमिति क्रयं for अस्मिन्नस्वामिविक्रय°. ६. C. reads दिव्याभावाधानात् and D. दिव्याभावात् for दिव्याभावाभिधानात्. ७. C. and D. omit च. ८. D. substitutes च for न. ९. C. reads कथं for क्रयं. १०. C. reads ज्ञातिभिः for ज्ञातिभिः.

'अभियोक्ता धनं[1] कुर्यात् प्रथमं ज्ञातिभिःस्वकम्।
पश्चादात्मविशुध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः'॥

इति वचनेन साक्षीतरप्रमाणाभावो[2] ऽवगम्यते। यत्तु[3] कात्यायनेनोक्तम्—

'अलेख्या[4]ऽसाक्षिके[5] दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्'।

इति तद्दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम्। सप्र[6]माणकेऽपि वादे क्रेतृ-नाष्टिकयोः[7] अर्थ[8]हानिमाह कात्यायनः—

'अर्धं[9] द्वयोरपहृतं[10] तत्र स्याद्व्यवहारतः।
अविज्ञातक्रेयो[11] दोषस्तथा वा[12] परिपालनम्॥
एतत् द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः।
अविज्ञातस्थानकृतं[13] क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः'॥

इति। अविज्ञातस्थानकात्[14] क्रयो अविज्ञातक्रयः। अथवा परमार्थतोऽयं स्वामी इत्यविज्ञानात्[15] क्रयोऽविज्ञातक्रयः। मरीचिरपि—

---

१. A. in margin, and C. and D. read पुनः for धनं. २. C. reads °भावोपगम्यते; while D. °भावो गम्यते. ३. D. reads तदेवाह कात्यायनः for यत्तु कात्यायनेनोक्तम्. ४. D. omits the following portion:—

'अलेख्याऽसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्'।
इति तद्दिव्यनिषेधकस्मृत्यभावविषयमिति मन्तव्यम्।
सप्रमाणकेऽपि वादे क्रेतृ-नाष्टिकयोःअर्थहानिमाह कात्यायनः—

५. C. reads ऽसाक्षिकैर्दैवी for ऽसाक्षिके दैवीं. ६. C. reads प्रमाणके for सप्रमाणके. ७. C. reads °नास्तिकयोः for °नाष्टिकयोः. ८. A. in margin and C. read अर्थं for अर्थ.° ९. B. originally reads अर्थं but corrects अर्धं. १०. C. reads अपि हतं for अपहृतं. ११. A. reads °क्रिया° for °क्रयो. १२. B. originally reads च and in correction वा; while D. reads चाऽपरिपालनं for वा परिपालनम्. १३. This written portion should be read after द्रव्यहानिकरं बुधैः; while A. B. and C. do not read this portion. १४. D. omits °स्थानकात् and instead of that read अविज्ञातात्. १५. D. reads स्वामीत्यज्ञानात् for स्वामी इत्यविज्ञानात्.

'अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूलं न विद्यते ।
हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृ-नाष्टिकयोर्द्वयोः' ॥

इति । अस्वामी विक्रेतुरिव स्वाम्यदत्तमुपभुञ्जानस्यापि दण्डमाह नारदः—

'उद्दिष्टमेव भोक्तव्यं स्त्री पशुर्वसुधाऽपि वा ।
अनर्पितं तु यो भुंक्ते भुक्तभोगं प्रदापयेत् ॥
अनिर्दिष्टं तु यद्द्रव्यं वासः क्षेत्रं गृहादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चोरवद्दण्डमर्हति ॥
अनड्वाहं तथा धेनुं नावं दासं तथैव च ।
अनिर्दिष्टं तु भुञ्जानो दद्यात् पणचतुष्टयम् ॥
दासी नौका तथा धुर्यो बन्धकं नोपयुज्यते ।
उपभोक्ता तु तं द्रव्यं पण्येनैव विशोधयेत् ॥
दिवसे द्विपणं दासीं धेनुमष्टपणं तथा ।
त्रयोदशमनड्वाहमश्वं भूमिं च षोडश ॥
नौकामश्वं च धेनुं च लाङ्गलं कार्मिकस्य च ।
बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टपणं दिने ॥

---

१. D. reads मूल्यं for मूलं. २. D. reads this sentence and the following half verse, above, between द्रव्यहानिकरंबुधैः and अविज्ञातस्थानकात्. ३. C. reads अनर्थितं for अनर्पितं. ४. C. reads अनिर्दिष्टं for अनिर्दिष्टं. ५. C. and D. read सक्षेत्रं च for वासः क्षेत्रं. ६. A. in margin and B. originally read अश्वं for नावं. ७. D. reads स for तु. ८. A. in margin B. and D. read °भुज्यते for °युज्यते. ९. A. and C. read अष्टापणं for अष्टपणं. १०. D. reads मत्स्यं for °मश्वं. ११. B. in margin and C. read तानेव for भूमिं. १२. B. C. and D. read लांगूलं for लांगलं. १३. C. reads °श्च सपणं समम् for °श्चाष्टपणं दिने.

ऊलूखले पणार्धं तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
शूर्पस्य च पणार्धं तु द्वे पणे मुनिरब्रवीत्' ॥
(ना. स्मृ. ११. ३-१०.)

इति ।

इत्यस्वामिविक्रयाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदमुच्यते । तस्य स्वरूपं नारद आह—

'वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्' ॥
(ना. स्मृ. ३. १.)

इति । तत्राधिकारिणो दर्शयति बृहस्पतिः—

'कुलीन-दक्षा-ऽनलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः ।
आय-व्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात् सहक्रियाम्' ॥

इति । क्रियां कृषि-वाणिज्य-शिल्प-क्रतु-सङ्गीत-सैन्यात्मिकाम् । नाणकविज्ञानी वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते । आय-व्ययज्ञानमात्रं कर्षकक्रियायाम् । सङ्गीतादिशिल्पक्रियायां प्राज्ञत्वमुपयुज्यते । क्रतुक्रियायां तु कुलीनत्व-प्राज्ञत्व-शुचित्वानि । सैन्यक्रियायां शूरत्वमात्रम् । दक्षत्वा-ऽनलसत्वे तु सर्वत्रोपयुज्येते । अतएवा-ऽदक्षादीन् निषेधति स एव—

१. D. reads मुशलस्य for मुसलस्य. २. B. originally reads जैमिनिः; while in margin द्वैविध्यं, D. also reads द्वैविध्यं for द्वे पणे. ३. C. reads क्रमं; while D. क्रयं for कर्म. ४. D. reads °शिल्पि° for °शिल्प°. ५. C. reads °स्तैन्यात्मकाम् for °सैन्यात्मिकाम्. ६ B. and D. read °विज्ञानं for °विज्ञानी. ७. C. and D. read कृषि° for कर्षक°. ८. C. reads °शिल्पि° for °शिल्प° ९. A. omits °शुचित्वानि; while C. reads °शुचित्वादि for °शुचित्वानि. १०. C. reads चैत्य° for °सैन्य°. ११. C. reads एव दक्षादीन्; while C. एव दक्षादि for एवाऽदक्षादीन्.

२८४।

'असक्ता[1]ऽलस-रोगार्त-मन्दभाग्य-निराश्रयैः ।
वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैःक्रियाः' ॥

(ना. स्मृ. ३. ४.)

इति । ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुसारेण लाभभाजः । तथाच बृहस्पतिः—

'प्रयोगं कुर्वते ये तु हेम-धान्य-रसादिना ।
सम-न्यूनाऽधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः[2]' ॥[3]

इति । लाभवदेव व्ययादिरपि तथैवेत्याह स एव—

'समो न्यूनाधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः ।
व्ययं दद्यात् कर्म कुर्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि' ॥

इति । द्रव्यानुसारेण[4] लाभ इत्यस्यापवादमाह याज्ञवल्क्यः—

'समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ[5]' ॥

(या. स्मृ. २. २५९.)

इति । संविदा समयेन । पुरुषविशेषानुसारेण कृतौ कल्पितौ

---

१. C. reads अशक्ता-ऽलस-दुर्बुद्धि° for अशक्ता-ऽलस-रोगार्त°. २. B. C. D. read तथाविधिः for तथाविधः. ३. C. reads लाभस्तेषां तथाविध; while D. ततस्तेषां तथाविधः for लाभं गृण्हीत चैव हि. ४. C. omits द्रव्या°. ५. C. reads संविदा क्रीतौ for संविदा कृतौ.

लाभालाभौ ज्ञेयौ । न तु द्रव्यानुसारेण इत्यर्थः* । सम्भूय कारिणां कर्तव्यमाह व्यासः—

'समक्षमसमक्षं वा ऽवंञ्चयन्तः परस्परम् ।
नानापण्यानुसारात्ते प्रकुर्युः क्रय-विक्रयौ ॥
अगोपयन्तो[2] भाण्डानि शुल्कं दद्युश्च तेऽध्वनि ।
अन्यथा द्विगुणं दाप्या[3]: शुल्कस्थानात् बहिःस्थिताः' ॥

इति । नारदोऽपि—

'§ भांड[4]-पिण्ड-व्ययोद्धार-भार-साराद्यवेक्षणम् ।
कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ' ॥
(ना. स्मृ. ३. ४.)

इति । सम्भूयकारिणां परस्परं विवादे निर्णयप्रकारमाह बृहस्पतिः—

---

* अत्र विज्ञानेश्वरः—'सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म' इत्येवंरूपा सम्प्रतिपत्तिः समवायः । तेन ये वणिड्-नट-नर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभौ उपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन यावत् द्रव्यं पण्यग्रहणाद्यर्थं दत्तं तदनुसारेणावसेयौ। यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनया अस्य भागद्वयं अस्य एको भागः इत्येवंरूपया संविदा समयेन यथा सम्प्रतिपन्नौ तथा वेदितव्यौ' । एतेन द्रव्यानुसारेण संविदनुसारेण वा भागकल्पनं विज्ञानेश्वरस्य सम्मतमिति स्पष्टम् ।

§ भाण्डं मूलधनं, पिण्डः क्रीतपदार्थः, व्ययः मूल्यादिरूपेण व्ययितं द्रव्यं, उद्धारो लाभः, भारः क्रीतद्रव्यस्य तुलामानं, सारः द्रव्यस्य स्थिरोंऽशः इत्यादीनां ते भागिनः अवेक्षणं कुर्युः । कृतसमयानुसारेण भागिभिः भाण्डाद्यवेक्षणं कर्तव्यमित्यर्थः

---

१. B. and D. read वंचयंतः° for ऽवंचयंतः. २. B. and C. read अगोपयन्तौ for अगोपयन्तो. ३. D. reads दाप्यः for दाप्याः. ४. A. and B. read भाण्डी भाण्डव्ययोद्धार° for भाण्डपिण्ड-व्ययोद्धार°.

'परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताःपरस्परम् ।
सन्दिग्धेऽर्थे ऽवंचनार्था न[1] चेद्विद्वेषसंयुताः[2] ॥
यःकश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रय-विक्रये ।
शपथैः स[3] विशोध्यः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः' ॥

इति । दैव-राजकृतद्रव्यहानिविषयेऽप्याह स एव—

'क्षयहानिर्यदा तत्र दैव-राजकृतात्[4] भवेत् ।
सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः' ॥

इति । क्षयायैव हानिः क्षयहानिः । नतूपचर्यार्थं[5] व्ययः । प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह—

'अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु[6] नाशयेत् ।
तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम्' ॥

इति । अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः । चोरादिभ्यः पालयितुर्लाभाधिक्यमस्तीत्याह कात्यायनः—

'चोरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत्[7] ।
तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः' ॥

इति । समाहरेत्[8] स्वशक्त्या परिपालयेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि[9]—

१. B. and D. read वंचनायां for ऽवंचनार्थाः. २. D. reads तेन चेत् द्वेष° for न चेद्विद्वेष°. ३. A. reads संविशोध्यः for स विशोध्यः. ४. A. reads °कृता for °कृतात्. ५. A. C. read रूपप्राप्त्यर्थं and B. क्षयार्थं; while D. प्रवासार्थं for उपचर्यार्थं. ६. A. B. read यदि for यस्तु. ७. B. has marginal reading समाहरन्. ८. B. reads समाहरन् हरेदित्यर्थः for समाहरेत् स्वशक्त्या परिपालयेदित्यर्थः. ९. D. omits बृहस्पतिरपि—

'दैव-राजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।
तस्यांशं दशमं दत्वा गृह्णीयुस्ते ततः परम्' ॥

इति; while C. omits the second half and A. only the first half.

'दैव-राजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत्।
तस्यांशं दशमं दत्वा गृह्णीयुस्ते ततः परम्' ॥

इति। यस्तु समवायिभिः प्रयुक्तं धनं समवायिभिःसह प्रतिपादनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरिति।

तदाह बृहस्पतिः—

'समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत्।
न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते' ॥

इति। सर्वानुमतः सर्वेषां कार्यं एक एव कुर्यात्तदाह स एव—

'बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः।
करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्' ॥

इति। करणं लेख्यादिकं। सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्तव्यमाह मनुः—

'ऋत्विजः समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिताः।
कुर्युर्यथार्हं ते कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा'† ॥

इति। तथेति कर्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः।

तथा च स एव—

'सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवैः।
अनेन विधियोगेन कर्तव्यांऽशप्रकल्पना' ॥

(म. स्मृ. ८. २११.)

---

† नायं श्लोक उपलभ्यते मुद्रितपुस्तकेषु। मत्संगृहीतलिखितपुस्तके तु वर्तत एव। व्याख्यातश्च मेधातिथिना।

---

१. B. reads तदा बृहस्पतिराह for तदाह बृहस्पतिः. २. D. reads °अनुगतः for °अनुमतः. ३. A. reads यथाह तत् for यथार्हं. ४. B. originally reads स्वामि° for स्वानि. ५. A. and B. read अनेके कर्म° and C. and D. अनेकं कर्म° for अनेन विधि°. ६. D. reads कर्तव्यांशं प्रकल्पयेत् for कर्तव्यांऽशप्रकल्पना.

इति । इयं चांशकल्पना 'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यवं क्रतुसम्बन्धित्वमात्रतया विहितायां दक्षिणायामेव । नर्त्विग्विशेषोल्लेखेन विहितायाम् । अत एवोक्तं तेनैव—

'रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्मा ऽऽधाने च वाजिनम् ।
होता वापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये' ‡ ॥

(म. स्मृ. ८. २०९.)

इति । दक्षिणांशप्रकल्पनामाह स एव—

'सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनो ऽपरे ।
तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशास्तु पादिनः' ॥

(म. स्मृ. ८. २१०.)

इति । सर्वेषां षोडशर्त्विजां मध्ये मुख्याश्चत्वारो होत्रध्वर्युब्रह्मोद्गातारस्ते गोशतस्य अर्धिनः । सर्वेषां भागपरिपूरणोपपत्तिवशायाताष्टचत्वारिंशद्रूपार्धेनार्धभाजः । अपरे मैत्रावरुण-

‡ केषांचित् शाखिनां आधाने अध्वर्यवे रथो देयत्वेनाम्नायते । तथैव ब्रह्मणे वेगवानश्वः । होत्रेचाश्वः । उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटम् अतो व्यवस्थाम्नानसामर्थ्यात् या दक्षिणा यत्सम्बन्धत्वेन श्रूयते स एव तामाददीतेत्यभिप्रायः ।

१. A. C. and D. read च for वा; while B. reads °त् तथा for वा. २. A. and C. read गृह्याधाने च for ब्रह्माधाने च. ३. A. B. read विनिद्वरं चाश्वं; while C. originally विनिद्वरं चाश्वं and D. हरेत्तथैवाश्वं for वापि हरेदश्वं. ४. B. originally reads अर्थिनो for अर्धिनो; while C. has mistake through whole the verse. ५. D. reads °पूर्णोपपत्तिवशादाया-ताष्ट° for पूरणोपपत्तिवशायाताष्ट°. ६. D. reads °रूपार्थेण for °रूपार्धेन. ७. C. reads अर्धभागः for अर्धभाजः. ८ A and C. omit अपरे मैत्रावरुण-प्रतिप्रस्थातृ-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतारस्तदर्धिनः धनमुख्यांशरूपार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः । ये पूनस्तृतीयिनो.

प्रतिप्रस्थातृ-ब्राह्मणाच्छंसि-प्रस्तोतारस्तदर्धिनः धनमुख्यांशस्यार्द्धेन चतुर्विंशतिरूपेणार्धभाजः। ये पुनस्तृतीयिनोऽच्छावाक-नेष्टा-ऽग्नीध्र-प्रतिहर्तारस्ते तृतीयिनो मुख्यांशस्य षोडशभाग-रूपतृतीयांशभाजः। ये तु पादिनोग्रावस्तोतृ-नेतृ-पोतृ-सुब्रह्मण्यास्ते मुख्यभागस्य चतुर्थांशेन द्वादशगोरूपेणांशभाजः। मुख्यानां चतुर्णां मिथो विभागः समत्वेनैव। एवमेव तद-नंतरादीनामपि मिथो विभागः। तथा च कात्यायनसूत्रम्—

'द्वादश द्वादशाद्येभ्यः षट् षट्
द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रः
तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः'।

इति। स्वकीयकर्मकलापांशकर्तृत्वानुसारेण[1] भागो देय इत्याह मनुः।—

'ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्[2]।
तस्य कर्मानुरूपेण देयोंऽशः सहकर्तृभिः'॥
(म. स्मृ. ८, २०६.)

इति। सहकर्तृभिः[3]* सम्भूयकारिभिरित्यर्थः। कृतकर्मांशानुसारेण दक्षिणां दद्यादित्युक्तम् तस्य क्वचिदपवादमाह स एव—

*यज्ञे कृतवरणः ऋत्विक् किञ्चित् कर्म कृत्वा यदि व्याध्यादिना अशक्तः सन् कर्म त्यजति इत्यत्रानुसन्धेयम्। शाठ्यादिना त्यजति चेन्न तस्यांशः।

१. D. reads °कलापस्याशक्त्याऽकरणे कृतानुसारेण for °कलापांशकर्तृत्वानुसारेण; while C. reads °कलापांशकर्तृकृतानुसारेण. २. B. and C. read परिहापयेत् for परिहापयन्. ३. B. and C. omit सह°.

'दक्षिणासु प्रदत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत्' ॥

(म. स्मृ. ८. २०७.)

इति । अन्येन स्वस्वगणवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन । कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे[1] नारद आह—

'ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म विस्तरेत्[2] ।
लभते दक्षिणाभागं स तस्मात् सम्प्रकाल्पितम्' ॥

(ना. स्मृ. ३. ८.)

इति । सम्भूयकारिणां कृषिकराणां[3] कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

'वाह्य-वाहक-बीजाद्यैः[4] क्षेत्रोपकरणेन च ।
ये समाः स्युस्तु तैः सार्धं कृषिः कार्या विजानता' ॥

इति । वाह्यं लांगलादिः । वाहको बलिवर्दादिः । क्षेत्रेषु वर्जनीयमाह स एव—

'पर्वते नगराभ्याशे तथा राजपथस्य च ।
उषरं मुषिकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्' ॥

इति । वाह्येषु विवर्जनीयानाह[5] स एव—

---

१. C. reads °वरणे for °मरणे ; while D. °तरणे. २. B. reads निस्तरेत्, C. °भिस्तरेत् for विस्तरेत्. ३. B. and C. read कृषिकाणां for कृषिकराणां. ४. A. C. D. omit:—

'वाह्य-वाहक-बीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।
ये समास्युस्तु तैः सार्धं कृषिः कार्या विजानता' ॥

इति । वाह्यं लांगलादिः । वाहको बलीवर्दादिः । क्षेत्रेषु वर्जनीयमाह स एव;— while B. reads this portion after कर्तव्यमाह बृहस्पतिः. ५. C. reads वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह for वाह्येषु विवर्जनीयानाह.

'कृशातिवृद्धं क्षुद्रं च रोगिणं प्रपलायिनम् ।
काणं खञ्जं विनाऽऽदद्यात् वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः' ॥

इति । प्रातिस्विकदोषात् फलहानौ विशेषमाह स एव—

'वाह्य-बीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।
तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां कृषिजीविनाम्' ॥

इति । वाह्य-बीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम् । सम्भूयकारिणां शिल्पिनां लाभत्रिभागमाह स एव—

'हेमकारादयो यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते ।
कर्मानुरूप निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः' ॥

इति । निर्वेशोभृतिः । कात्यायनोऽपि—

'शिल्पाऽऽकरज्ञ-कुशला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।
एक-द्वि-त्रि-चतुर्भागान् हरेयुंस्ते यथांशतः' ॥

इति । हर्म्यादिनिर्माणकृतांमध्ये मुख्यभागमाह बृहस्पतिः

'हर्म्यं देवगृहं वापि धार्मिको यत् पुराणि च ।
संभूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति' ॥

इति । शिल्पिनां स्वरूपमाह स एव—

---

१. A. reads कृतातिº for कृशातिº. २. B. and C. read शुद्धं for क्षुद्रं. ३. B. and C. read च नादद्यात् for विनाऽऽदद्यात्. ४. C. reads वाह्यप्रज्ञः कृषीवलः for वाह्यं प्राज्ञः कृषिवलः. ५. C. reads प्रातिस्थिकº for प्रातिस्विकº. ६. C. reads ºसाधनानुपलक्षणार्थम् for ºसाधनानामुपलक्षणार्थम्. ७. A. and D. omit लाभº. ८. C. wrongly reads निर्णयो भृतिः. ९. B. reads शिक्षकाभिज्ञº, C. शिक्षकारिज्ञ.º; while D. शिक्षकाभिज्ञº for शिल्पाकरज्ञº. १०. B. reads लभेयुः. for हरेयुः. ११. B. reads यथोत्तरम् for यथांशतः. १२. A. C. D. omit the whole portion inserted in the text, which is to read after यथांशतः till स्तेनान् प्रत्याह स एव. १३. C. omits सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति' ॥.

'हिरण्य-कुप्य-सूत्राणां काष्ठ-पाषाण-चर्मणाम् ।
संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः' ॥

इति । कुप्यं हेम-रूप्यव्यतिरिक्तत्रपु-सीसकादिकम् । स्तेनान् प्रत्याह स एव—

'स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् ।
राज्ञे दत्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथांशतः ॥
चतुरोंशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात्[1] ।
समर्थस्तु हरेद्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः' ॥

इति । परदेशाद्वैरिदेशादित्यर्थः[2] । प्रबल[3]वैरिदेशादाहृतधनविषयमेतत् । दुर्बल[4]वैरिदेशादाहृतविषये त्वाह कात्यायनः—

'परराष्ट्राद्धनं यस्य[5] चौरैश्चेदाज्ञया[6]ऽऽहृतम् ।
राज्ञे[7] दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥
चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंशांस्तथा हरेत् ।
शूरोंऽशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च' ॥

इति । हानिरप्येवमेवेत्याह स एव—

'तेषां चेत्प्रसृतां यो यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।
तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः' ॥

इति । नर्तकानां भागकल्पनाप्रकारमाह स एव—

---

१. C. reads °स्त्वंशमथाप्नुयात् for °स्त्र्यशमवाप्नुयात्. २. C. omits परदेशात् वैरिदेशादित्यर्थः. ३. C. adds °तर° after प्रबल°. ४. B. adds °तर° after दुर्बल°. ५. C. reads यत्स्यात् for यस्य. ६. B. and C. read स्वाम्याज्ञया for °श्चेदाज्ञया. ७. C. omits राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥ इति and the following also. ८. A. C. and D. omit the following portion from चौराणां मुख्यभूतस्तु, up to the end सर्वेषामेव निर्णयः' ॥ इति that up to the end of this व्यवहारपद.

'नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः ।
तालज्ञो लभते ह्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥
प्रमुखा द्व्यंशमर्हन्ति सोयं संभूयकुर्वताम्' ।

इति । शिल्पिनां मुख्यः प्रोक्तः । स एष धर्मो भागद्वयरूपो नर्तकादीनां संभूयकुर्वतांमध्ये मुख्यस्योदाहृतः । अयमेव विभागः पूर्वमकृतसमवायानां संभूयकारिणां द्रष्टव्यः ।

तथा च स एव—

'वणिजां कर्षणानां च चोराणां शिल्पिनां तथा ।
अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेव निर्णयः' ॥

इति । इति सम्भूयसमुत्थानाख्यं पदं समाप्तम् ।

अथ संभूयसमुत्थानोपसंहारपूर्वकं[1] दत्ताप्रदानिकाख्यं व्यवहारपदमुच्यते[2][3] । तत्र[4] बृहस्पतिः—

'एषा ऽखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः ।
अदेय-देय-दत्तानामदत्तानां च कथ्यते' ॥

इति । अदेयं दानानर्हं, देयंदानार्हं, दत्तं स्थिरं अनिवर्तनीयम्, अदत्तं अनिवर्तनीयम् । इत्येवं चतुर्विधानामदेयादीनां स्वरूपं कथ्यत इत्यर्थः । अतएव[5] नारदः—

दत्वा[6] द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम् ॥

---

१. A. C. and D. omit संभूय समुत्थानोपसंहारपूर्वकं. २. A. C. and D. omit व्यवहार°. ३. B. reads अनुक्रमते for उच्यते. ४. A. C. and D. omit from तत्र बृहस्पतिः । up to अत एव. ५. A. and D. substitute तत्र for अतएव ६. B. omits :—

'दत्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥;

while C. omits the same and the following :—

'अदेयमथ देयं च दत्तं चा दत्तमेव च ।.

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।
व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः' ॥

(ना. स्मृ. ४. १-२.)

इति । अदेयस्वरूपभेदानाह बृहस्पतिः—

' सामान्यं पुत्र-दारादि[1] सर्वस्वं न्यासयाचितम्[2] ।
प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम्' ॥

इति । सामान्यमनेकस्वतंत्रस्वामिकं[3] रथ्यादि । नारदोऽपि—

' अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपं पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्' ॥

(ना. स्मृ. ४. ४-५.)

इति । अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव दक्षः—

' सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च[4] तद्धनम् ।
अन्वाहितं च निक्षेपं सर्वस्वं चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नववस्तूनि[5] पण्डितैः ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः' ॥

इति । अदेयदाने प्रतिग्रहे च दण्डो मनुनाऽभिहितः—

---

१. A. and D. read °दाराधि° for °दारादि. २. C. reads °पाचितं for°याचितम्. ३. A. and D. substitute °स्वत्वकं for °स्वतंत्रस्वामिकं. ४. C. wrongly reads आविर्दासाश्च for आधिर्दाराश्च. ५. C. reads तव वस्त्राणि for नव वस्तूनि.

'अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति।
तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम्' †॥

इति। अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम्। अतएव नारदः—

'गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति।
दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता' *॥

(ना. स्मृ. ४. १२.)

इति। किं तर्हि देयमित्यपेक्षिते स एवाह—

'कुटुम्बभरणात् द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते।
तद्देयमुपरुद्ध्यन्यत् ददद्दोषमवाप्नुयात्'॥

(ना. स्मृ. ४. ६.)

इति। भर्तव्यं कुटुम्बमुपरुद्ध्येत्यर्थः। कात्यायनोऽपि—

'सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्।
यद्द्रव्यं तत् स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा'॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते'।

(या. स्मृ. २. १७५.)

---

† नास्त्ययं श्लोकोऽस्मदृष्टमुद्रीतमनुस्मृतिपुस्तकेषु। कुत्रचिदयं कात्यायनवचनत्वेनोद्धृतो दृश्यते।

* विज्ञानेश्वरस्तु अदेयदायको दण्ड्यः तथाऽदत्तप्रतीच्छकः'। इति उति॥

C. reads चारवत् for चोरवत् २. C. reads मोहात् for लोभात्.
३. C. reads त एव for स एव. ४. B. originally reads °दिकम् for °धिकम्.
५. C. reads स्वकुटुंब° for स्वं कुटुम्बा°.

इति। अत्र[1] सुतस्यादेयत्वं एकपुत्रविषयम्। तस्यापि दाने कृते सन्तानविच्छेदापत्तेः। अतएवैकस्य पुत्रस्य दानं निषेधति वसिष्ठः—

'न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा। (३)
स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्' ॥ (४)

(व. स्मृ. १९. ३–४.)

इति। तथा कात्यायनोऽपि

'अतश्च सुत-दाराणां वशित्वं त्वनुशासने।
विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः' ॥

इति। एवमादीनी सुतस्यादेयत्वप्रतिपादकानि वचनान्येकपुत्रविषयाणीत्यवगम्यते। अनेकपुत्रेष्वपि माता-पितृवियोग सहनक्षम एव देयः—

'विक्रयं चैव दानं च न[2] नेयाःस्युरनिच्छवः।
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत्[3]' ॥

इति कात्यायनस्मरणात्। न नेयाः स्युरनिच्छव इत्यनापद्विषयम्—

'आपत्कालेपि कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा।
अन्यथा न प्रवर्तेत इति[4] शास्त्रविनिश्चयः[5]' ॥

इति तानेवाधिकृत्य तेनैवोक्तत्वात्। पुत्रस्य प्रतिग्रह[6]-प्रकारविशेषो वसिष्ठेन दर्शितः—

---

१. A. and D. omit अत्र. २. C. reads अनेयाः for न नेयाः; while B. originally reads न देयाः. ३. B. and C. omit आत्मन्येव तु योजयेत्. ४. C. omits इति शास्त्रविनिश्चयः. ५. B. reads शास्त्रस्य निश्चयः for शास्त्रविनिश्चयः. ६. B. reads प्रातिग्रहे for प्रतिग्रह.°

'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि च निवेद्य[1] निवेशनस्यमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूर-बान्धवमसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात्'।

(व. स्मृ. १९. ६.)

इति। अदूरबान्धवं सन्निकृष्टमातुलादिबान्धवम्। असन्निकृष्ट-सन्निकृष्टभ्रातृ[2]पुत्रादिव्यतिरिक्तमेव। स्थावरविषये देयं द्रव्यं[3]माह प्रजापतिः–

'सप्तागमाद्[4] गृहक्षेत्राद्यद्यत्[5] क्षेत्रं प्रचीयते[6]।
पित्र्यं वाऽथ[7] स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्'॥

इति। सप्तभ्य आगमेभ्यो[8] यत् प्रचीयते समधिकं[9] स्यात्तद्दातव्यत्वेन विवक्षितमिति। स्वयं प्राप्तं द्रव्यं अविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम्–

'स्वेच्छदेयं स्वयं प्राप्तम्'।

इति बृहस्पतिवचनात्। यत्तु तेनैवोक्तम्–

'विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः।
एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये'॥

---

१. B. reads आवेद्य for निवेद्य. २. C. reads °मातृ° for °भ्रातृ°. ३. B. and C. read देयद्रव्यम् for देयं द्रव्यम्. ४. B. and C. read सप्तारामात् for सप्तागमात्. ५. B. reads यद्यस्त्रं; while C. यत्र क्षेत्रं for यद्यत्क्षेत्रं. ६. B. and C. read प्रदीयते for प्रचीयते. ७. B. and C. read यत् for ऽथ. ८. B. reads आरामादिभ्यो; while C. सागमादिभ्यो for आगमेभ्यो. ९. C. reads समात्रकं for समधिकं.

इति । तदविभक्तस्थावरविषयम् सप्तानाधिकस्थावरविषयं वा । सप्ताधिकस्यैव[1] देयत्वेनाभिधानात् । किंचिद्भर्त्रा भार्ययाऽनुज्ञातमेव देयम् । किंचि[2]न्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेवदेयम् । किञ्चित् दासेन स्वार्जितमपि स्वाम्यनुज्ञातमेव देयम् । तथाच स एव—

'सौदा[4]यिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।
स्त्री-ज्ञाति-स्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्' ॥

इति । सौदायिकं विवाहलब्धम् । क्रमायातं पितामहादिक्रमायातम् । स्त्री-ज्ञात्यनुमतं सावशेषं देयम् ।

'वैवाहिके क्रमायाते सर्वं[6] दानं न विद्यते' ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । इत्थ देयादेयस्वरूपं निरूपितम् ।

अथ दत्तादत्तयोस्तु स्वरूपं निरूप्यते । तत्र दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशात्मकम् । तथा च नारदः—

'दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् । (३)
पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या[7] स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ (८)
अदत्तं तु क्षय-क्रोध-शोकावे[8]गरुगान्वितैः ।
तथोत्कोच-परीहास-व्यत्यास-च्छलयोगतः ॥ (९)

---

१. B. reads °स्याद्देयत्वेन for °स्यैवदेयत्वेन. २. A. and D. omit किंचिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम्. ३. C. adds अन्यत् after किंचित्. ४. C. reads सौदासिकं for सौदायिकं. ५. B. originally reads °स्वामि°. ६. C. reads सर्वदानं for सर्वं दानं. ७. C. reads तुष्टा for तुष्ट्या. ८. B. originally reads °मेवक्रगान्वितैः, A. °वेगानुगर्हितम्; while C. reads °वेगानुगान्वितैः for °वेगरुगान्वितैः.

बाल-मूढा-ऽस्वतन्त्रा-ऽऽर्त्त-मत्तोन्मत्तापवर्जितम्।
कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्॥ (१०)
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाऽधर्मसंहिते।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम्'॥ (११)
(ना. स्मृ. ४. ३.-११.)

इति। पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम्। भृतिर्वेतनं कृते कर्मणे दत्तम्। तुष्ट्या बन्दि-चारणादिभ्यो दत्तम्। स्नेहाद्दुहित्रादिभ्यो दत्तम्। प्रत्युपकारतः उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम्। स्त्रीशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो दत्तम्। अनुग्रहार्थं अदृष्टार्थं दत्तम्। तदेतत् पण्यमूल्यादिसप्तविधं दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम्। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः'।
(या. स्मृ. २. १७६.)

इति। भयेन बन्दिग्रहादिभ्यो दत्तम्। क्रोधेन पुत्रादिविषयकोपनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्। पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम्। रुगन्वितैः असाद्ध्य रोगपीडितैश्च यद्दत्तम्। उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्। परिहासेनोपहासेन दत्तम्। द्रव्यव्यत्यासेन दत्तं एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि तस्मै ददाति इति

---

१. C. reads वा for च. २. C. reads °संहितम् for °संहिते. ३. B. C. and D. read °कर्मणो for कर्मणे. ४. C. reads तुष्टा for तुष्ट्या. ५. C. and B. read अदृष्टार्थं for अदृष्टार्थे. ६. C. reads प्रतिस्तुतं for प्रतिश्रुतं. ७. B. reads शोकवशेन for शोकावेशेन. ८. A. omits ददाति अन्योऽपि तस्मै ददाति इति दानव्यत्यासेन दत्तम्। अन्यस्मै दातव्यमन्यस्मै दानम्.

दानव्यत्यासेन दत्तम्। अन्यस्मै[1] दातव्यं अन्यस्मै दानम्। छलयोगतः श[2]तदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाव्य दत्तम्। बालेना[3]प्राप्तषोडशवर्षेण दत्तम्। मूढेन लोक-वेदानभिज्ञेन दत्तम्। अस्वतन्त्रेण पुत्र-दासादिना दत्तम्। आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम्। मत्तेन म[4]दनियतेन दत्तम्। उन्मत्तेन वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन अपवर्जितं दत्तम्। अयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभे[5]च्छया प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम्। अयोग्याय योग्योक्तिमात्रेण यथा अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्ते दत्तम्। यज्ञं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तम्। एवं षोडशप्रकारमपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमित्युच्यते। तथाच कात्यायनः—

'काम-क्रोधा-ऽस्वत[6]न्त्राऽऽर्त्त-क्लीबोन्मत्त-प्र[7]मोहितैः।
व्यत्यासपरिहासाच्च यद्दत्तं तत् पुनर्हरेत्॥
या[8] तु कार्यस्य सिद्ध्यर्थमुत्कोचा[9] स्यात् प्रतिश्रुता।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया[10] स्यात् कथं च न॥
अथ प्रागेव दत्ता[11] स्यात् प्रतिदाप्यः स तां बलात्।
दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः'॥

इति। उत्कोचस्वरूपमाह स एव—

---

१. B. C. omit अन्यस्मै दातव्यं अन्यस्मै दानम्. २. B. reads शतादिकं for शतदानम्. ३. B. originally reads °नाजात° for °नाप्राप्त°. ४. B. C. read °मत्तेन for मदनियतेन. ५. B. reads °लाभोपकुर्वाणाय for °लाभमकुर्वाणाय. ६. B. and C. read °स्वतंत्राद्या for °स्वतंत्रार्त.° ७. B. reads °प्रमत्तकैः for °प्रमोहितैः. ८. C. reads यत्तु for या तु. ९. B. C. read उत्कोचाख्या for उत्कोचा स्यात्. १०. B. C. read देयं for देया. ११. C. reads दत्तं for दत्ता.

'स्तेन-साहसिकोद्वृत्त-पारदारिकसङ्गमात्।
दर्शनोद्वृत्तनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्त्तनात्॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते।
न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्'॥

इति। मध्यस्थ उक्तानुवादकः। चकाराद्ग्राहकः समुच्चीयते। तावुभौ दोषभाजौ दण्डनीयावित्यर्थः। आर्तदत्तस्यैदत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम्। तथा च स एव—

'स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्।
अदत्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः'॥

इति। मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनीयतामाह—

'योगाधमनविक्रीतं योगदान-प्रतिग्रहम्।
यस्य वाऽप्युपधिं पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्' *॥

(म. स्मृ. ८. १६५.)

इति। योग उपधिः। अदेयदान-तत्प्रतिग्रहयोर्दण्डो नारदेनोक्तः—

---

* योगशब्दश्छलवाची। छलेन ये बन्धक-विक्रय-दान-प्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्वतः। अन्यत्रापि निक्षेपादौ यत्र छद्म जानीयात् वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत्सर्वं निवर्तेत इति भावः।

---

१. B. reads स्नेह° and C. स्तेन°. २. B. originally reads °संगवान्. ३. A. and D. read दर्शनावृत्त° for दर्शनोद्वृत्त°. ४. B. in margin and C. read ऽसत्पथवर्त्तनात् for ऽसत्यप्रवर्तनात्. ५. B. and C. read उत्कोचापादकः. ६. A. and D. read आर्तदत्तेत्यादिकं तु and C. आर्तदत्तत्वं for आर्तदत्तस्य दत्तत्वं. ७. B. originally reads सावित्रं and in marginal reading साधितं. C. also the same. ८. A. and D. read यत्र. ९. D. reads उपाधिः for उपधिः. १०. B. reads अदेयदानादत्त° and C. अदेयदानात्त° for अदेयदान-तत्°.

'गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति ।
अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः' ॥

(ना. स्मृ. ४. १२.)

इति ।

इति दत्ताप्रदानिकम् ।

अथ वेतनस्याऽनपाकर्माख्यं विवादपदमुच्यते । तस्य स्वरूपमाह नारदः—

'भृत्यानां[1] वेतनस्योक्तो दानाऽदानविधिक्रमः ।
वेतनस्याऽनपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥

(ना. स्मृ. ६. ३.)

इति । वेतनं कर्ममूल्यम् । तस्यानपाकर्म भृत्यायाऽसमर्पणं समर्पितस्य परावर्तनं वा । तत्र समर्पणे विशेषमाह नारदः—

'भृत्याय[2] वेतनं दद्यात् कर्मस्वामी यथाक्रमम् ।
आदौ मध्येऽवसाने च कर्मणो यद्विनिश्चितम्' ॥

(ना. स्मृ. ६. २.)

इति । ऐतावदहं[3] तव कर्मकरणाय दास्यामीति भाषाया अभावे विशेषमाह स एव—

'भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयुः ।
लाभं[4] गो-वीर्य-शस्यानां वणिजोऽथ[5] कृषीवलाः' ॥

(ना. स्मृ. ४. ३.)

---

१. B. and C. read भृतानां for भृत्यानां. २. B. C. read भृताय for भृत्याय ३. C. reads एतावदेवं तत्र कर्मकरणाय and A. and D. read एतावदेव तत्कर्मकरणात् for एतावदहं तव कर्मकरणाय. ४. A. D. read लाभगो° for लाभं गो°. ५. A. and D. read वणिग्गोय° for वणिजोऽथ.

इति । गोवीर्यं पाल्यमानगवादिप्रभवं पयःप्रभृति । यदि कर्मस्वामी भृत्याय दशमं भागं न प्रयच्छति तदासौ राज्ञा दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

'दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्य-पशु-शस्यतः ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत् स महीक्षिता' ॥
(या. स्मृ. २. १९४.)

इति । यत्तु बृहस्पतिनोक्तम्[१]—

'त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयात् सीरवाहकः' ॥

इति तदायाससाध्या-ऽकृष्टक्षेत्रकर्तृ[२]विषयम् । तत्रापि त्रिभाग-पञ्चभागौ व्यवस्थया विकल्पितौ वेदितव्यौ । तथा च स एव—

'भक्ताच्छाद[३]भृतः सीराद्भागं गृह्णीत पञ्चकम् ।
जातशस्यो[४] त्रिभागं तु प्रगृह्णीयात्तथा[५]ऽभृतः' ॥

इति । अशनाच्छादानाभ्यां भृतः कृषीवलः क्षेत्रजातशस्यात् पञ्चमं भागं गृह्णीयात् । ताभ्यामभृतस्तृतीयं भागमित्यर्थः । एतावद्दास्यामीति परिभाषायां सत्यामपि क्वचि[६]त्ततो न्यूनं स्वामिबुद्धिपरिकल्पितं वेतनं देयम् । क्वचित्ततोऽप्यधिकं देयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. reads बृहस्पतिः for बृहस्पतिनोक्तम्. २. B. and C. omit °कर्तृ°. ३. B. C. read °छादन° for °छाद°. ४. B. reads जातसस्या, C. reads जातसस्य°, D. जातसस्ये for जातशस्यो. ५. B. reads °वथाऽभृतः. C. also the same for तथाऽभृतः. ६. B. reads क्वाचिदतो for क्वचित्ततो.

'देशं कालं च योऽतीयाल्लाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।
तदा तु[1] स्वामिनच्छन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके' ॥
(या. स्मृ. २. १९५.)

इति । यः स्वाम्याज्ञामन्तरेण वाणिज्यादिलाभसाधनदेश-कालातिक्रमं करोति लाभं च बहुतरव्ययकरणादल्पं करोति तस्मै स्वामी स्वेच्छानुसारेण किंचिद्दद्यात् । यस्तु स्वातन्त्र्येण बहुलाभं करोति तस्मै परिभाषितमूल्यादधिकं देयमित्यर्थः । अनेकभृत्यकर्तृक[2]कर्मणि वेतनार्पणप्रकारमाह स एव—

'यो यावत् कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।
उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये[3] कुर्याद्यथाश्रुतम्' ॥
(या. स्मृ. २. १९६.)

इति । यदा पुनरेकं कर्म नियतवेतनमुभाभ्यां बहुभिर्वा क्रियमाणमुभयोरप्यसाध्यं* चेदुभाभ्यामेवापरिसमापितम्[4] तदा यो यावत् कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयम् । न पुनः समम् । साध्येऽभाभ्यां कर्मणि[5] परिसमापिते तु यथाश्रुतं यथावत्परिभाषितं तावदुभाभ्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृत्स्नं वेतनं देयम् । नापि कर्मानुरूपं परिकल्प्य देयम् । भृत्यानां कर्तृत्वमाह नारदः—

---

* अत्र अपिशब्दात् बहुभिरपि इत्यनुसन्धेयम् ।

---

१. B. and C. read तत्र स्यात् for तदा तु. २. B. C. D. read °कर्तृक°. ३. B. originally reads सद्यः and in margin साध्ये. ४. B. and C. read व्याध्याद्यभिभवादुपरि° for उभाभ्यामेवापरि°. ५. C. reads कार्याणि.

'कर्मोपकरणं तेषां क्रियांप्रति यथाहितम्[1] ।
आप्तभावेन तद्रक्ष्यं[3] न जैह्म्येन[4] कदाचन' ॥

(ना. स्मृ ६. ४.)

इति । तेषां कर्मस्वामिनां कर्मोपकरणं लाङ्गलादि क्रियामुद्दिश्य यस्मिन् भृत्ये निहितं तेन सर्वदा निःशाठ्येन रक्ष्यमित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

'भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिना[6] शाठ्यमण्वपि ।
भृतिहानिं समाप्नोति तदा[7] वादः[8] प्रवर्त्तते' ॥

इति । यस्तु भृतिं स्वीकृत्य कर्म न करोति तं प्रत्याह स एव—

'गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।
समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनम्' ॥

इति । अगृहीतवेतनविषये याज्ञवल्क्य आह—

'अगृहीते समं दाप्यो[9] भृत्यै रक्ष्य उपस्करः' * ॥

(या. स्मृ. २. १९३.)

---

* उपस्करः उपकरणम् । भृत्यैः लाङ्गलादीनां प्रग्रह-योक्त्रादिकं यथाशक्त्या रक्षणीयमित्यर्थः ।

---

१. B. reads क्रिया प्रतिपद्याहितम् for क्रियांप्रति यथाहितम्. २. C. and D. read यदा हितम् for यथाहितम्. ३. C. reads द्रव्यं for रक्ष्यं. ४. B. reads न जह्याच्च for न जैह्म्येन; while C. wrongly reads नैह्म्येन for न जैह्म्येन. ५. A. and D. read कृत्ये; while C. wrongly reads तत्प or तत्ये. ६. B. reads स्वामिनः for स्वामिना. ७. B., C. D. read ततो for तदा. ८. B., C. D. read वादं for वादः. ९. C. reads तु संदाप्यो for समं दाप्यो.

इति । समं यावता वेतनेन भृत्यत्वमङ्गीकृतं तावदेव स्वामिने दद्यान्नतु राज्ञे दण्डमित्यर्थः । यद्वा[1] अत्राङ्गीकृतवेतनं दत्त्वा बलात् कारयितव्यः । तदाह नारदः—

'कर्माऽकुर्वन्[2] प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणः द्विगुणां भृतिमाप्नुयात्' ॥

(ना. स्मृ. ६. ५.)

इति । प्रतिश्रुत्येति प्रारम्भस्याप्युपलक्षणार्थम् । तदाह कात्यायनः—

'कर्मारम्भं[3] तु यःकृत्वा सर्वं[4] नैव तु कारयेत् ।
बलात् कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति' ॥

इति । दण्डपरिमाणमाह[5] वृद्धमनुः—

'प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्द्विशतं[6] दमम्' ॥

इति । द्विशतं कार्षापणद्विशतमित्यर्थः । यत्तु मनुवचनम्—

---

१. A. originally reads यद्ध for यद्वा. २. B. reads कर्म कुर्वन् for कर्माऽकुर्वन्. ३. C. omits—

'कर्मारम्भं तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।
बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन् दण्डमर्हति' ॥

इति । दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

'प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्द्विशतं दमम्' ॥

and instead of this omitted portion reads—

स्याद् बलादपिवेतनं न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्द्विशतं दममिति ।

४. B. reads सिद्धि for सर्वं. ५. D. omits—

दण्डपरिमाणमाह वृद्धमनुः—

'प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्याद् बलादपि.

६. A. and D. read द्विगुणं for द्विशतं.

‘ भृत्योऽनार्तो न कुर्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्[1] ।
स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ[2] न देयं तस्य वेतनम्’ ॥
(म. स्मृ. ८. २१९.)

इति तदर्धावशेषितविषयम् । किञ्चिन्मात्रावशेषे तु दण्डवर्जं वेतनादानम्[4] । तदाह[5] स एव—

‘ यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तु कर्म न कारयेत् ।
न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः’ ॥
(म. स्मृ. ८. १७.)

इति । यस्तु कालविशेषावधिकं कर्म प्रतिज्ञाय कालात् पूर्वमेव[6] कर्म त्यजति तं प्रत्याह नारदः—

‘ कालेऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात्[7] ।
स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्’[8] ॥

इति । स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः—

---

१. B. and C. read भृतो° for भृत्यो°. २. A. originally and D. read यथोचितं for यथोदितम्. ३. B. reads अष्ट for अष्टौ. ४. B. reads वर्षावेतनदानम्; while C. दंडं वर्षावेतनदानम् for दण्डवर्जवेतनादानम्. ५. C. omits आह. ६. B. and C. read पूर्तावेव for पूर्वमेव. ७. B. reads भृतिनाशं; while C. भृते नाशं for भृतेर्नाशं. ८. B. reads—

पारुष्यकरणादिस्वामिदोषतः कर्मत्यागे त्वाह स एव—
‘स्वामिदोषादपक्रामन् न्यायकृत्तमवाप्नुयात् ॥

इति । यस्तु प्रमादादिना दोषेण वा स्वामिद्रव्यं बलीवर्दादिकं वा नाशयति तं प्रत्याह· and C. पारुष्यकरणादिस्वामिदोषतः for स्वामिदोषादकरणे यावद्भृतिमवाप्नुयात्;

While D. omits इति । स्वामिदोषात् पारुष्यकरणादिस्वामिदोषात् । नारदः-
‘भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।
दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्याद्दैव-राजकृताहृते’ ॥
इति । वाहकदोषतः भृतकदोषतः ।.

'भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः।
दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्याद्दैव-राजकृताद्दृते' ॥

(ना. स्मृ. ६. ९.)

इति। वाहकदोषतः भृतकदोषतः। वृद्धमनुः[1]—

'प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्।
न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा' ॥

इति। द्रोहनाशितं तीव्रप्रहारादिना द्रोहेण नाशितम्। द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः। प्रस्थानविघ्नकं भृत्यं प्रत्याह कात्यायनः—

'विघ्नयन् वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणां भृतिम्।

इति। वृद्धमनुः[2]—

'यः कर्मकाले सम्प्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत्।
उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्यो द्विगुणां भृतिम्' ॥

इति। याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. reads this verse after the following:—

'प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाशितम्।
नतु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा' ॥
इति। द्रोहनाशितं तीव्र प्रहारादिना द्रोहेण नाशितम्।
द्विर्दाप्यो द्विगुणं दाप्य इत्यर्थः।.

२. C. omits वृद्धमनुः ३. B. omits—वृद्धमनुः—

'यः कर्मकाले संप्राप्ते न कुर्याद्विघ्नमाचरेत्।
उद्धृत्यान्यस्तु कार्यः स्यात् स दाप्यो द्विगुणां भृतिम्' ॥

while C. omits this verse and the following one verse together with the preceding portion.

'[1]अराजदैविकं नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः[2]।
प्रस्थानविघ्नकृच्चैव[3] प्रदाप्यो द्विगुणां[4] भृतिम्॥
प्रक्रान्ते[5] सप्तमं भागं चतुर्थं पथि[6] संत्यजन्।
भृतिमर्धपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्याजकोऽपि च[7]'॥
(या. स्मृ. २. १९७-१९८.)

इति।[8]अराजदैविकं न विद्यते राज-दैविकं यस्य भाण्डस्य तद्यदि प्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदा[9] तन्मूल्यानुसारेण तद्भाण्डं दापनीयः। यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव स्वां[10]ऽभ्युपात्तं कर्म त्यजन् प्रस्थानविघ्नं करोति तदासौ द्विगुणां भृतिं दाप्यः। यस्तु भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे[11]* स्वाङ्गीकृतं कर्म त्यजति असौ भृत्यः सप्तमं भागं दाप्यः। यः पुनः पथि प्रक्रान्ते गमने वर्तमाने सति कर्म त्यजति स[12] भृतेश्चतुर्थं भागं दाप्यः। अर्धपथे त्यजन् सर्वां[13] भृतिं दापनीयः। यस्तु स्वामी भृत्यं स्वय-

*अत्र विज्ञानेश्वरः—प्रक्रान्ते अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्म यस्त्यजति असौ भृतेः सप्तमं भागं दाप्यः। ननु—अत्रैव विषये 'प्रस्थान-विघ्नकृत्' इत्यादिना द्विगुणभृतिदानमुक्तम्। इदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः—इति चेत् उच्यते। भृत्यान्तरोपादानावसरसम्भवे यस्त्यजति तस्य सप्तमो विभागः। यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुण-भृतिदानमित्यविरोधः।

१. A. and D. read अराजदैवका घातं for अराजदैविकं नष्टं. २. B. reads वाहकं for वाहकः. ३. B. reads °विघ्नकः for विघ्नकृत्. ४. B. reads द्विगुणं भृतम् for द्विगुणां भृतिम्. ५. B. reads प्रक्रान्तं सप्तमं for प्रक्रान्ते सप्तमं. ६. A. reads परि° for पथि. ७. C. reads वा for च. ८. A. D. read अराजदैवको घातो for अराजदैविकं न विद्यते राज-दैविकं. ९. B. C. omit तदा. १०. A. D. read व्यवस्थाभ्युपगतं and स्वाम्युपगतं for स्वाभ्युपगतं. ११. A. B. and C. read. भृत्यान्तरापादना° for भृत्यान्तरोपादान°. १२. B. reads स्व° for स. १३. A. C. D. read सर्वा भृतीः for सर्वां भृतिं.

मेव कर्म त्याजयति पूर्वोक्तप्रदेशेषु[1] असावपि पूर्वोक्तसप्तम-भागादिकं दापनीयः । एतच्चाऽव्याधितादिविषयम् । व्याधित-स्यापराधाभावात् । यदा पुनर्व्याधितो व्याध्यपगमेऽन्तरित[2]-दिवसान् परिगणय्य पूरयति तदा लभेतैव सर्वां भृतिम् । तदाह मनुः—

'आर्तस्तु[3] कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।
सुदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतैव[4] वेतनम्' ॥

(म. स्मृ. ८. २१६.)

इति । त्याजकस्य स्वामिनश्चतुर्थभागादिदापनमविक्री-तभाण्डविषयम् । विक्रीते तु भाण्डे विशेषो वृद्धमनुनाऽ-भिहितः—

'पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।
अथ[5] तस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्धं[6] लभेत सः' ॥

इति । आसेधेन प्रतिबद्धभाण्डविषये राजाद्यपहृतभाण्ड-विषये चाह[7] कात्यायनः—

'यथा च पथि तद्भाण्डमासिद्ध्येत ह्रियेत वा ।
यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतो भृतिम्' ॥

इति । भाटकस्वीकृतेन[8] यानादिना भाण्डनेतारं[9] प्रत्याह नारदः—

---

१. A. C. D. read °देशेषु for °प्रदेशेषु. २. A. and D. read व्याध्यपगमे तदितर° for व्याध्यपगमेऽन्तरित°. ३. A. and D. read आर्तः स and C. आर्तस्य for आर्तस्तु. ४. B. reads स्वं लभेत for तल्लभेत. ५. A. and D. read अगतस्य for अथ तस्य. ६. C. reads भृतेरपि for भृतेरर्धं. ७. A. and D. substitute वा for च. ८. B. reads तादृक् and C. ताटक for भाटक°, ९. A. omits भाण्डनेतारं.

'अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यान-वाहने।
दाप्यो भृतेश्चतुर्भागं सर्वामर्द्धपथे त्यजन्॥
अनयन् वाहकोऽप्येवं भृतिहानिमवाप्नुयात्'।
(ना. स्मृ. ६. ७-८.)

इति। यः शकटादिकं भाटयित्वा तदेवोपकारशून्यमादाय देशान्तरं गच्छति भाटकं च न प्रयच्छति तं प्रत्याह वृद्धमनुः—

'यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छति।
भाण्डं न दद्यात् परतो दाप्यः स्यात् सोऽपि भाटकम्'॥

इति। भाटककार्योपाधिपरिक्रयमूल्यं आरूढस्यापि अकृतोपकारस्यापि स्वकृते कृत्ये समनंतरमनर्पितहस्त्यश्वादेः समर्पणपर्यंतं भाटकानिवृत्तिरित्याह कात्यायनः—

'हस्त्यश्व-गो-खरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः।
निर्यर्येत् कृतकृत्यःसन् स्त्रीवत् दाप्यः स भाटकम्॥

---

१. A. and D. read आनीय for अनयन्. २. B. and C. read भृतिचतुर्भागं for भृतेश्चतुर्भागं. ३. A. and D. read भाटकः for भाटकं; while A C. D. omit the following portion—

च न प्रयच्छाति तप्रत्याह वृद्धमनुः—
'यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा चान्यत्र गच्छाति।
भाण्डं न दद्यात् परतो दाप्यः स्यात् सोऽपि भाटकम्'॥
इति। भाटककार्योपाधिपरिक्रयमूल्यं आरुढस्यापि अकृतोपकारस्यापि स्वकृते कृत्ये समनंतरमनर्पितहस्त्यश्वादेः समर्पणपर्यंतं भाटकानिवृत्तिरित्याह कात्यायनः—
'हस्त्यश्व-गो-खरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः।
निर्यर्येत्कृतकृत्यः सन् स्त्रीवद्दाप्यः सभाटकम्॥
गृहचार्योपणादीनि गृहीत्वाभाटकेनयः।
स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः सभाटकं'॥

गृह-वार्यार्पणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।
स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः स भाटकम्' ॥

इति । वारिशब्देन तदाधारो लक्ष्यते । उपकारशब्देन तदाधारो लक्ष्यते । परभूमौ गृहनिर्माणाय भाटकदातारं प्रत्याह नारदः—

'परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्वा वसेत्तु यः ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्' ॥

(ना. स्मृ. ६. २०.)

इति । तथा स्तोमो भाटकम् । स्तोमाप्रदाने प्राह स एव—

'स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।
निर्गच्छंस्तृण-काष्ठादि न गृह्णीयात् कथंचन ॥ (२१)
यान्येव तृण-काष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ।
विनिर्गच्छंस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत्' ॥

(ना. स्मृ. ६. २१–२२.)

---

१. B. and C. read वारिशब्देन for उपकारशब्देन. २. B. and C. read °निर्माणादि for °निर्माणाय. ३. B. reads तृण-काष्ठादिकं तथा C. reads तृण-काष्ठानि त्विष्टिकाः for तृणकाष्ठानि चेष्टकाम्. ४. A. C. D. omit स्तोमो भाटकम् । स्तोमाप्रदाने प्राह सएव. ५. C. omits the following:—

'स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।
निर्गच्छंस्तृण-काष्ठादि न गृण्हीयात्कथंचन ॥
यान्येव तृण-काष्ठानि त्विष्टिका विनिवेशिताः ।.

६. B. reads अनिश्चितम् for अनिश्चितः. ७ B. reads °काष्ठादीन् for °काष्ठादि. ८. B. reads धान्यवत् for यान्येव. ९. B. reads इष्टकाः for त्विष्टकाः. १०. B. reads यत् for तत्. ११. A. C. D. omit वेदयेत्.

इति । अनिश्चिततृण-काष्ठादिग्रहणपरिभाषायामित्यर्थः[1] । परिभाषिते तु यथा परिभाषा तथेति । वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः[2] । भाटकं दत्वा द्रव्याद्यर्पणार्थं[3] गृहीतमणिकादिपात्रभेदनादावप्याह स एव—

‘ स्तोमवाहीनि[4] भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत्[5] ।
ग्रहीतुरावहेद्भग्नं[6] नष्टं वा[7]ऽन्यत्र सम्प्लवात्’ ॥

(ना. स्मृ. ६. २३.)

इति । सम्प्लवः परस्परसङ्घर्षः । तेनाल्पकेन कार्त्स्न्येन वा भिन्नं पूर्ववत् कृत्वा भाण्डं वा तन्मूल्यं वा स्वामिने देयम् । सम्प्लवादन्यत्र भेदे तु भाटकग्रहीतुरेव तदित्यर्थः[8] । कृतकर्मणे भृत्याय वेतनादातारं प्रत्याह बृहस्पतिः—

‘ कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भृते[9] ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः’ ॥

इति । रुग्णं[10] भृत्यं पथि त्यजतो दण्डमाह कात्यायनः—

‘ त्यजेत् पथि सहायं यो श्रान्तं[11] रोगार्तमेव च ।
प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन् ’ ॥

इति । पण्यस्त्री तदुपभोक्तृविषये त्वाह नारदः—

---

१. B. reads °तृणकाष्टादिग्रहणाग्रहणपरिभाषाविविहीन इत्यर्थः and C. °तृणकाष्टादिग्रहणात् ग्रहणप्रतिभाषानिवेदित इत्यर्थः for °तृणकाष्ठादिग्रहणपरिभाषायामित्यर्थः. २. B. and C. omit वेदयेत् निवेदयेदित्यर्थः. ३. B. C. read द्रव्यप्रापणार्थं for द्रव्याद्यर्पणार्थं. ४. B. in margin and C. read सोमवाहीनि; while B. originally reads स्तोमवादीनि for स्तोमवाहीनि. ५. C. reads उपातयेत्तं for उपानयेत्. ६. B. reads आनयेत् for आवहेत्. ७. B. substitutes च for वा. ८. B. and C. read तद्भवेदित्यर्थः; for तदित्यर्थः. ९. C. reads मृते for भृते. १०. B. reads निमग्नं for रुग्णं; while C. omits रुग्णं भृत्यं. ११. B. भृत्यं for श्रान्तं; while C. भृत्यं रोगार्तं for श्रान्तं रोगार्त°.

'शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
अनिच्छन् शुल्कदाताऽपि शुल्कहानिमवाप्नुयात्' ॥
(ना. स्मृ. ६. १८.)

इति । एतदव्याधितादिविषयम्[1] । व्याधितविषये तु स्मृत्यन्तरम्—

'व्याधिता[2] सम्भ्रमा व्यग्रा राजधर्मपरायणा ।
आमन्त्रिता च ना गच्छेदवाच्या वडवा स्मृता' ॥

इति । अत्यन्तावश्यकेषु[3] कार्येषु[4] जातसम्भ्रमा सम्भ्रमपदेन[5] उक्ता । तत्रैव व्याकुला व्यग्रा । वडवा दासी[6] । दासीग्रहण-[7]मत्र पण्यस्त्रीप्रदर्शनार्थम् । उपभोक्तारं प्रत्याह नारदः—

'अप्रयच्छन् तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
अक्रमेण[8] तु[9] सङ्गच्छेद् घातयेद्वा[10] नखादिभिः ॥
अयोनौ यः समाक्रामेद्बहुभिर्वा[11] विवासयेत् ।
शुल्कं त्वष्टगुणं[12] दाप्यो विनयं तावदेव तु[13]' ॥
(ना. स्मृ. ६. १९. २०.)

इति । पण्यस्त्रियोस्त्वपराधे दण्डादिकं मत्स्यपुराणेऽभिहितम् ।

---

१. B. and C. read व्याधितादि° for व्याधित°. २. C. reads व्याधिना for व्याधिता. ३. D. and C. read भय-त्रासाद्यावश्यकेषु for अत्यन्तावश्यकेषु. ४. A. C. and D. omit कार्येषु. ५. C. reads संभ्रमं यदिनोक्ता for सभ्रमपदेनोक्ता. ६. C. reads दासः for दासी. ७. B. and C. read तद्ग्रहणम् for दासीग्रहणम्. ८. C. wrongly reads this line thus—अक्रमे बत संछेद्यावद्दंतरनखादिभिः for अक्रमेण तु संगच्छेद् घातयेद्वा नखादिभिः. ९. B. C. substitute च for तु. १०. B. reads खादन् दन्त° for घातयेद्वा. ११. B. originally reads समाक्रामेद्वृद्धिर्वापि विवासयेत्, but in margin substitutes बहुभिर्वा and तद्वृतिर्वा instead of वृद्धिर्वा; while C. संक्रमेत्तद्धृतिर्वा for समाक्रामेद्बहुभिर्वा. १२. B. reads सोष्टगुणं and C. चाष्टगुणं for त्वष्टगुणं. १३. B. omits तु.

'गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
तां दमं दापयेद्व्यादितरस्यापि भाटकम्' ॥
(म. पु. २३.७.)

इति । अत्र निर्णयमाह नारदः—

'वेश्याप्रधाना ये तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः' ॥
(ना. स्मृ. ६. २४.)

इति । इत्थं अभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यविवादपदान्तर्गतवेतनस्यानपाकर्माख्यं विवादपदं मनूक्तोद्देशक्रमानुसारेणाभिहितम्।
इति वेतनस्याऽनपाकर्माख्यं विवादपदमभिहितम्।

अथेदानीमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यं विवादपदमभिधीयते।
तस्य स्वरूपं नारद आह—

'अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते ।
अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते' ॥
(ना. स्मृ. ९. १.)

इति । आज्ञाकरणं शुश्रूषा । शुश्रूषकश्च पञ्चप्रकारः।
तथा च स एव—

---

१. B. and C. read हन्यादित्यस्यापि for दद्यादितरस्यापि च. २. B. and C. read निर्णेतॄन् for निर्णयम्. ३. B. originally reads °प्रयाणा for °प्रधाना. ४. A. and D. read यास्तत्र for ये तत्र. ५. C. reads समुत्पन्नेषु for तत्समुत्थेषु. ६. B. omits इत्थं and C. विवादपदांत बाधितं नामकर्माख्यम् for वेतनस्यानपाकर्माख्यं. ७. C. omits अथ. ८. B. adds तदेव after इदानीं while C. reads तदेव before इदानीं and D. and A. omit तदेव. ९. C. and D. read तु for च. १०. C. omits शुश्रूषा.

'शुश्रूषकः[1] पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।
चतुर्विधः कर्मकरः शेषो[2] दासास्त्रिपञ्चकाः ॥ (२)
शिष्या-ऽन्तेवासि-ऽभृतकाः चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् ।
एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥ (३)
सामान्यमस्वतन्त्रत्वं तेषामाहुर्मनीषिणः ।
जातकर्मकरस्तूक्तो[3] विशेषो[4] वृत्तितस्तथा ॥ (४)
कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च ।
अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकरे[5] स्मृतम् ॥ (५)
गृहद्वारा-ऽशुचिस्थान-रथ्या-ऽवस्करशोधनम्[6][7] ।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम्[8] ॥ (६)
इच्छतः[9] स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः[10] ।
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्' ॥ (७)

(ना. स्मृ. ५. २–७.)

इति । तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पाशिक्षार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । अधिकर्मकृत्

---

१. C. reads पुरुषकार: for शुश्रुषकः २. B. reads तेषां दासस्त्रिपंचकः; while C. तेषां दासस्त्रिपंचप्रकाराः for शेषा दासास्त्रिपंचकाः. ३. B. and C. read जातिकर्मकृतः for जातकर्मकरः. ४. C. reads शेषो for विशेषो. ५. B. reads कर्मकृता for कर्मकरे; while C. कर्म विज्ञेयमतःपरम् for कर्मकरेस्मृतम्.
६. C. omits—

गृहद्वारा-ऽशुऽचिस्थान-रथ्या-ऽवस्करशोधनम् ।
गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् ॥
इच्छतः स्वामिनश्चांगैरुपस्थानमथान्ततः ॥
अशुभं कर्म विज्ञेयं शुमन्यदतः परम्' ॥ इति ॥

७. B. reads °साधनम् for °शोधनम्. ८. B. reads °ग्रहणोक्तकम् for ग्रहणोज्झनम्. ९. D. reads इष्टतः स्वामिनोश्चांगे° for इच्छतः स्वामिनश्चांगैः°. १० B. reads °स्थानमतां for °स्थानमथां°.

कर्मकुर्वतामधिष्ठाता। अशुचिस्थाने उच्छिष्टप्रक्षेपार्थं गर्तादिकम्। अवस्करः गृहसम्मार्जितपांस्वादिनिचयत्यागस्थानम्। भृतकश्च त्रिविधः । तदुक्तं तेनैव—

'उत्तमः कार्यकर्ता च मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः' ॥

(ना. स्मृ. ९. ९.)

इति । दासस्वरूपमपि तेनैव दर्शितम्—

'गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः' ॥

(ना. स्मृ. ५. १६-१८.)

इति । गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः । क्रीतो मूल्येन। लब्ध प्रतिग्रहादिना । दायागतो रिक्थग्राहित्वेन प्राप्तः । अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षे दासत्वाय पोषितः । आहितः स्वामिना

---

१. B. and C. read °मार्जित° °संमार्जित°. २. D. and A. read °पांश्वादि° for °पांस्वादि°. ३. B and C. °निचयस्थानं उज्झनं त्यागः for °निचयत्यागस्थानम्. ४. B. and C. read आयुधीयोऽत्र for कार्यकर्ता च. ५. B. and C. read अनाकाल° for अन्नाकाल°. ६. B. originally reads महतस्सेकात् and C. महतस्त्वर्णात्. ७. B. and C. read युद्धप्राप्तः for युद्धे प्राप्तः. ८. B. originally reads वडवाभृतः for वडवाहृतः. ९. B. and C. read स्वगृहदास्यां for स्वगृहे दास्यां. १०. B. reads दायागतो भवेत्; while C. दायादभागतः for दायागतः. ११. B. and C. read अनाकाल for अन्नाकाल°.

धनग्रहणेनाधीनतां नीतः । ऋणमोक्षितः ऋणमोचनप्रत्युपकारतया दासत्वमभ्युपगतः । युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पणे[1] विजितः दासत्वपणके[2] द्यूतादौ[3] जितः । तवाहमित्युपगतः तव दासोऽस्मीति स्वयमेवागतः । प्रव्रज्याऽवसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः कृतकालः[4] एतावत्कालं त्वं मद्दास इत्युपगत[5] इति । भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थं एव दासत्वमभ्युपगतः । वडवया[6] गृहदास्या आहृतः तल्लोभेन[7] तामुद्वाह्य[8] दासत्वेन प्रविष्टः । यः आत्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेता । एवं पञ्चदशप्रकाराः । यत्तु मनुनोक्तम्—

> 'ध्वजाहृतो[9] भक्तदासो गृहजः क्रीत दत्त्रिमौ ।
> पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः' ॥
>
> (म. स्मृ. ८. ४१५.)

इति तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थम् । न तु परिसङ्ख्यार्थम्[10] । अत्र शिष्याणां कर्मकृतौ[11] विशेषो नारदेनोक्तः—

> 'आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत् प्रयतो गुरुम् ।
> तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु[12] गुरुपुत्रे तथैव च' ॥
>
> (ना. स्मृ. ५. १९.)

इति । विद्या चात्र[13] त्रयी । तदुक्तं बृहस्पतिना—

---

१. B. reads पणे कृतः for पणे विजितः. २. B. reads पण° for पणके. ३. C. reads सूतादौ for द्यूतादौ. ४. B. and C. omit कृतकालः; while D. reads कृतकालं for कृतकालः. ५. B. reads इत्यभ्युपगमितः; while C. इत्यभ्युपगतमितः. ६. A. C. and D. omit वडवया; while C. reads वडवा यथा for वडवया. ७. C. omits तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः. ८. B. reads तामुद्वीक्ष्य for तामुद्वाह्य. ९. B. and D. read ध्वजाहतो for ध्वजाहृतो; while C. omits ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः. १०. C. reads अवारिसंख्यार्थम् for परिसंख्यार्थम्. ११. B. and C. read कर्मकृतो for कर्मकृतौ. १२. C. reads तत्कृतिर्गुरुदारेषु for तद्वृत्तिर्गु दारेषु. १३. C. reads वात्र for चात्र.

'विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुः-सामलक्षणा।
तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्' ॥

इति। अन्तेवासिनामपि कर्मकृतौ विशेषस्तेनैवोक्तः—

'विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेम-रूप्यादिसंस्कृतिः।
नृत्यादिकं च तत्प्राप्तं कुर्यात् कर्म गुरोर्गृहे' ॥

इति। नारदोऽपि—

'स्वं शिल्पमिच्छन्वा हर्तुं बान्धवानामनुज्ञया।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम्' ॥

(ना. स्मृ. ६. १०.)

इति। आचार्यस्याऽपि कर्तव्यमाह स एव—

'आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम्।
न चान्यत् कारयेत् कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत्' ॥

(ना. स्मृ. ६. १३.)

इति। अन्यकर्मकारकमाचार्यं प्रत्याह कात्यायनः—

'यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत्।
प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते' ॥

इति। परिभाषितकालात् प्रागेव विद्याप्राप्तावपि तावत्कालं वसेदित्याह नारदः—

१. B. reads प्रकुर्याच्छात्रचोदिताम् for प्रकुर्याच्च प्रचोदिताम्: while C. शास्त्रचोदिताम् छात्रचोदिताम्. २. B. and C. read कर्मकृतो for कर्मकृतौ. ३. C. °रूप्याधि° for °रूप्यादि°. ४. B. and C. read वृत्तादिकं for नृत्यादिकं. ५. B. and C. read स्व° for स्वं. ६. B. and C: read °मिच्छन्नाहर्तुं for °मिच्छन्वा हर्तुं. ७. B. reads विनिश्चितम् for सुनिश्चितम्. ८. C. reads नचाऽन्यत् for नचाऽन्यत्. ९. B. and C. read शिष्यं for शिल्पं. १०. B. originally reads निवर्तयेत्. ११. B. and C. read निवसेत् for वसेत्.

'शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।
तत्र कर्म च यत् कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम्' ॥[1]
(ना. स्मृ. ६. १६.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः' ॥
(या. स्मृ. २. १८४.)

इति । दुष्टं प्रत्याह नारदः—

'शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धं[2] च सोऽर्हति' ॥

इति । वधोत्र[3] ताडनादिः । परिभाषितकालसम्पूर्तौ कर्तव्यमाह नारदः—

'गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनं अन्तेवासी निवर्तते' ॥
(ना. स्मृ. ६. ११.)

इति । भृतकानामपि भृतिकृतः कालकृतश्च विशेषो बृहस्पतिना दर्शितः—

'यो भुङ्क्ते परदासीं तु स ज्ञेयो वडवाभृतः ।
कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथान्नेन[4] भृतो नरः ॥
बहुधाऽर्थभृतः प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपरः ।
हीनमध्योत्तमत्वं च सर्वेषामेव चोदितम् ॥

---

१. B. reads तत्फलक° for तत्फल°. २. B. and C. read वध-बंधौ for वध-बंधं. ३. B. and C. read बंधोऽत्र for वधोऽत्र. ४. C. ecads यथाऽन्योर्थ° for यथाऽन्नेन.

दिन-मासार्ध-षण्मास-त्रिमासा-ऽब्दं भृतस्तथा।
कर्म कुर्यात् प्रतिज्ञातं लभते परिभाषितम्' ॥

इति। अर्थभृतस्य बहुधात्वं समर्थाल्पत्व-महत्त्वाभ्यां द्रष्टव्यम्। ते चाल्पत्व-महत्त्वे शक्त्यनुसारतो द्रष्टव्ये। तथाच नारदः—

'भृत्यस्तु त्रिविधो ज्ञेयः उत्तमो मध्यमोऽधमः।
शक्ति-भक्तानुसाराभ्यां तेषां कर्माश्रया भृतिः' ॥

इति। भागभृतस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः—

'द्विप्रकारो भागभृतः कृषणो जीवितः स्मृतः।
जातसस्यात्तथा क्षीराल्लभते तु न संशयः' ॥

इति। अधिकर्मकृतस्य स्वरूपमाह नारदः—

'अर्थेष्वधिकृतो यःस्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि।
सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेयः स न कौटुम्बिकः स्मृतः' ॥

(ना. स्मृ. ६. २२.)

इति। एवंनिरूपितेभ्याः शिष्या-ऽन्तेवासिभ्यः भृतकादि-कर्म करेभ्यो दासानां भेदं दासशब्दव्युत्पत्तिदर्शनमुखेनाह कात्यायनः—

'स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृगुः' ॥

---

१. B. and C. read त्रिमासाद्वा for त्रिमासाद्ब°. २. B. in margin and C. read बहुधाभिधानं for बहुधात्वं. ३. B. and C. read अर्थाल्प-महत्त्वाभ्यां for समर्थाल्पत्व-महत्त्वाभ्याम्. ४. B. and C. read शक्ति-भक्त्यानुसारतो for शक्त्यनुसारतो. ५. B. and C. read °भक्त्यनुरूपा च for °भक्त्यनुसाराभ्यां. ६. A. and D. read कृपणो for कृषणो; while C. कृषणांजीवितो and B. originally कृषिनो जीविका and in margin कृषणाजीवितः. ७. B. in margin and C. read आविकृतो. ८. C. reads सर्व° for स च. ९. A. omits °दर्शन° after °व्युत्पत्ति°.

इति । अयमर्थः । यथा भर्तुः सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाद्दारत्वं तथा स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वम्—इति भृगुराचार्यो मन्यते—इति । तेन चात्यन्तपारार्थ्यदर्शनमासाद्य शुश्रूषकाः दासाः । पारार्थ्यमात्रमासाद्य शुश्रूषकाः कर्मकरा इत्युक्तं भवति । दासत्वं च ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयम् ।

'दास्यं विप्रस्य न क्वचित्' ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । तेष्वपि दास्यमानुलोम्येनैवेत्याह स एव—

'वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्य-वैश्य-शूद्राणां व्यजतां हि स्वतन्त्रताम्' ॥

इति । प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्यो पतितेभ्यो ऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा च नारदः—

'वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ‡ ॥

(ना. स्मृ. ६. २३.)

---

‡ दारवद्दासता मता यथा दारस्वीकरणमानुलोम्येन भवति न प्रातिलोम्येन तथा दासतापीत्यर्थः ।

---

१. C. reads °पारमार्थ्य° for °पारार्थ्य°. २. B. in margin and C. read सुश्रैकाः for शुश्रूषकाः. ३. A, B. and D. omit °मात्र° after पारार्थ्य°. ४. C. reads येनैवोक्तम्. ५. C. omits—

'.........................दास्यं न प्रतिलोमतः ।
राजन्य-वैश्य-शूद्राणां त्यजतां हि स्वतंत्रताम्' ॥

इति । प्रातिलोम्येन दासत्वप्रतिषेधः स्वधर्मपरित्यागिभ्यो पतितेभ्योऽन्यत्र द्रष्टव्यः ।

तथा च नारदः—

'वर्णानां प्रातिलोम्येन.............. ।.

६. B. reads °निषेधः for °प्रतिषेधः. ७. B. adds सनातेभ्यो for °त्यागिभ्यो; while A. and D. omit पतितेभ्यो. ८. C. reads स्वधन° for स्वधर्म.°

इति । दासवद्दासता[1] मतेति वचनात् ब्राह्मणस्य सवर्णं[2] प्रति दासत्वमाह[3] कात्यायनः—

'असवर्णे[4] तु विप्रस्य[5] दासत्वं नैव कारयेत्' ।

इति । यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं भजते तदाऽसौ नाशुभं कर्म कुर्यादित्याह स एव—

'श्रुताध्ययनसम्पन्नं[6] तदूनं कर्म कामतः ।
तत्रापि नाशुभं किंचित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः' ॥

इति । ऊनं हीनमपि कर्म कामतो वेतनग्रहणमन्तरेण स्वेच्छया परहितार्थम् । क्षत्रिय-वैश्यविषये स्वामिनः कर्तव्यमाह मनुः—

'क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणोऽवृत्तिकर्शितौ[7] ।
बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत्' * ॥

(म. स्मृ. ८. ४११.)

इति । यस्तु द्विजातिं बलाद्दास्यं कर्म कारयति तस्य दण्डमाह स एव—

---

* अस्यार्थः—समर्थो ब्राह्मणः क्षत्रिय-वैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्वानि कर्माणि रक्षण-कृष्यादीनि कारयन् पासाच्छादनादिना पोषयेत् । एवं बलवान् ब्राह्मणः तावुपगतौ अबिभ्रन् राज्ञा दण्डनीय इति प्रकरणसामर्थ्यात् गम्यते ।

---

१. C. reads दासता सदा for दासता मता. २. C. reads वर्णं for सवर्णं. ३. B. and C. read दासत्वप्राप्तावाह for दासत्वमाह. ४. B. reads समवर्णोऽपि; while C. असवर्णोऽपि. ५. B. and C. read विप्रं तु for विप्रस्य. ६. B. reads शीलाध्ययन°; while C. सिराध्ययन°. ७. B. and C. read वर्जितौ and गर्हितौ respectively for °कर्शितौ.

'दास्यं तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छतः प्राभवत्वाद्राज्ञा दण्डयः शतानि षट्' † ॥

(म. स्मृ. ८. ४१२.)

इति । प्रभवतो भावः प्राभवत्वं तस्मादिति । शूद्रं तु यथाकथमपि दास्यं कारयेदित्याह स एव—

'शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव च ।
दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा' ॥

(म. स्मृ. ९. ४१३.)

इति । पञ्चदशप्रकाराणां दासानां मध्ये गृहजात क्रीत-लब्ध-दायागतानां चतुर्णां दासत्वं स्वामिप्रसादादेव मुच्यते । नान्यथेत्याह नारदः—

'तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतम्' ॥

(ना. स्मृ. ९. २९.)

इति । आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह नारदः—

† प्राभवत्वात् ब्राह्मणः कृतोपनयनान् द्विजातीननिच्छतः प्रभुत्वेन लोभाद्वा दास्यकर्म पादधावन-उच्छिष्टभक्षण-वस्त्रक्षालनादि कारयन् राज्ञा षट् शतानि दण्ड्यः । पणानामिति शेषः ।

१. B. and C. read प्रभावत्वात् for प्राभवत्वात्. २. B. and C. read प्रभावस्यभावः. प्राभावत्वं for प्रभवतो भावः प्राभवत्वम्. ३. C. reads दासतो न for दासत्वान्न. ४. C. reads प्रशास्यात् for प्रसादात्.

'विक्रीणीतेऽस्वतन्त्रःसन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते' ॥

(ना. स्मृ. ६. ३७.)

इति । [२]प्रव्रज्यावासितस्याऽपि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह स एव—

'राज्ञ एव हि[३] दासः स्यात् प्रव्रज्याऽवसितो[४] नरः ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथंचन' ॥

(ना. स्मृ. ६. ३६.)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'प्रव्रज्यावासितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्'* ।

(या. स्मृ. २. १८३.)

इति । प्रव्रज्याऽवसितस्य दासत्वं ब्राह्मणेतरविषयम् । ब्राह्मणस्तु निर्वास्य इत्याह कात्यायनः—

---

* प्रव्रज्या संन्यासः ततो ऽवसितः प्रच्युतः । स यदि अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्चेत् मरणपर्यंतं राज्ञ एव दासो भवति । कृतप्रायश्चित्तस्य तु न दासत्वमित्यवसितोऽर्थः ।

---

१. B. and C. omit—

'विक्रीणीतेऽस्वतंत्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।
स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यते' ॥

इति. but C. omits the whole and B. except दास्यान्न मुच्यते ॥ इति. २. C. omits प्रव्रज्यावसितस्यापि दास्यमोक्षो नास्तीत्याह सएव. ३. B. and C. substitute तु for हि. ४. C. reads प्रव्रज्याऽध्यापितो for प्रव्रज्यावसितो.

'प्रव्रज्याऽवसिता ये तु त्रयो वर्णा द्विजातयः† ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रियं विशः[1] ॥

इति । निर्वासनप्रकारमाह[2] नारदः—

'पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा[3] तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत्' ॥

(ना. स्मृ. ५. ३४.)

इति । प्रव्रज्यावसिताऽऽत्मविक्रेतृव्यतिरिक्तानामन्नाका[4]-लभृतादीनां दास्यापनयनप्रकारमाह स एव—

'अन्नाकालभृतो[5] दास्यान्मुच्यते गोद्वयं ददत्[6] ।
तद्भक्षितं[7] यद्दुर्भिक्षे न तत् शुद्ध्येत कर्मणा ॥ (३१)
भक्तस्योत्क्षेपणेनैव[8] भक्तदासः[9] प्रमुच्यते ।
आहितोऽपि धनं दत्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत्[10] ॥

---

† 'ननु—आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात्' इत्यादि वचनेषु ब्राह्मणस्यैव सन्यासाधिकारः तत्कथमुच्यते त्रयो वर्णा द्विजातय इति—इति चेत् न । 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतौ वर्णविशेषग्रहणाभावात् 'त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः' । इति सूत्रकारवचनात् अस्त्येवाधिकारस्त्रैवार्णिकानामिति सर्वमनवद्यम् ।

---

१. B. reads क्षत्रियं विशम्; while C. क्षत्रियं स्त्रीकम्. २. C. reads निवासन° for निर्वासन°. ३. D. reads श्वापदेन for श्वपदेन. ४. B. and C. read अनाकाल° for अन्नाकाल°. ५. B. and C. read अनाकाल° for अन्नाकाल.° ६. C. read गोयुगं ददन् for गोद्वयं ददत्. ७. B. and C. read तं भक्षित यद्दुर्भिक्षे नतु शुद्धयेदकर्मणा for तद्भक्षितं यत् दुर्भिक्षे न तत् शुद्ध्येत कर्मणा. ८. B. reads °क्षेपणात् सद्यो; while C. °क्षेपणात्सर्वे for °क्षेपणेनैव. ९. C. reads °दासात् for °दासः, १०. C. reads ये न त° for यद्येन.°

स्वंपर्याप्तमृणं दत्वा तदृणात् स विमुच्यते[1] । (३२)
तवाहमित्युपगतो[2] युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ।
कृतकालव्यपगमात् कृतकोऽपि विमुच्यते ॥
निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते वैडवाहृतः[3]' ॥ (३६)

(ना. स्मृ. ९. ३१. ३६.)

इति । स्वामिनः प्राणरक्षणादपि[4] गृहजातादयः सर्वे दास्यान्मुच्यन्त इत्याह नारदः—

' यश्चैषां[5] स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात् ।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत च' ॥

(ना. स्मृ. ९. ३९.)

इति । दासाभासानां मोचनमाह याज्ञवल्क्यः—

' बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते' ॥

(या. स्मृ. २. १८२.)

इति । चकारादाहितो दत्तश्च[6] गृह्यते । नारदोऽपि—

---

१. B. reads ऋणं तु सोदयं दत्वा ऋणिदास्यात्प्रमुच्यते; while C. ऋणं तु सोविमुच्येत for स्वपर्य्याप्तं ऋणंदत्वा तदृणात्स विमुच्यते. २. A. C. and D. omit the following :—

'तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्तः पणे जितः ॥
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तल्यकर्मणा ॥
कृतकालव्यपगमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

३. C. reads वडवाकृतः for वडवाहृतः. ४. B. C. and D. read °संरक्षणात् for °रक्षणात्. ५. C. reads यश्चैनां for यश्चैषां. ६. B. reads दत्तश्चापि and C. दत्तस्वामी for दत्तश्च.

'चौरापहृत-विक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते' ॥

(ना. स्मृ. ६. ३८.)

इति । यस्त्वेकस्य पूर्वं दास्यमङ्गीकृत्य परस्यापि दासत्वमङ्गीकरोति असावपरेण विसर्जनीय इत्याह स एव—

'तवाहमिति वाऽऽत्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात् कामं पूर्वस्वामी लभेत तम्' ॥

(ना. स्मृ. ६. ४०.)

इति । दासविमोक्षणेतिकर्तव्यतामाह स एव—

'स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्याऽसौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा'॥ ४२

साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखस्तु तथोत्सृजेत् ॥ ४३

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्याऽन्नोथ प्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम्' ॥ ४४

(ना. स्मृ. ६. ४२–४४)

इति । सत्यभ्युपेत्याऽशुश्रूषाख्यं विवादपदं समाप्तम् ।

---

१. C. reads चौरापहृत° for चोरापहृत°. २. B. and C. read नेष्यते and D. नेक्ष्यते. ३. B. and C. read चात्मानं for वात्मानं. ४. C. reads स्वकं च for ऽस्वतन्त्रः. ५. C. reads स्वदास्यं for स्वदासम्. ६. C. reads ततः for तथा. ७. C. reads °पालिनः for °पालितः.

अथ संविद्व्यतिक्रमाख्यविवादपदस्य विधिरुच्यते।
तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शितम्—

'पाषण्ड-नैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते।
समयस्याऽनपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्' ॥

(ना. स्मृ. ७. ३.)

इति। समयस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः समयपरिपालनम्। तद्व्यतिक्रममाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः। तदुपयोगिनमर्थमाह बृहस्पतिः—

'वेदविद्याविदो विप्रान् श्रोत्रियांश्चाग्निहोत्रिणः।
आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान् न्यस्य तत्र तु।
त्रैविद्यान्[1] वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति'।

(या. स्मृ. २.–१८९.)

इति। ब्राह्मणान्[2] त्रैविद्यान् वेदत्रयसम्पन्नान् वृत्तिमत् भूरिहिरण्यादिसम्पन्नं कृत्वा स्वधर्मो वर्णा-ऽश्रम[3]-श्रुति-स्मृति-विहितो भगवद्भिरनुष्ठीयतामिति तान् ब्रूयात्। वृत्तिसम्पत्तिश्च बृहस्पतिना दर्शिता—

---

१. B. reads त्रैविद्यं for त्रैविद्यान्; while C. reads त्रैविध्यं वृत्तिमास्थाय स्वधर्मं प्रतिपालयेत् for त्रैविद्यान्वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति' ॥ २. B. and C. read ब्राह्मणव्रातं त्रैविद्यं वेदत्रयसंपन्नम् for ब्राम्हणान् त्रैविद्यान् वेदत्रयसंपन्नान्. ३. B. adds °निमित्त° after वर्णाश्रम°.

'अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्याद्गृहभूमयः ।
भुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने' ॥

इति । अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः भुक्ता भाव्यास्तु न विश्रुतकराः । आगामिनृपतिभिरग्राह्यकरा या भूमयस्ताः स्वशासने लिखित्वा तेभ्यो दद्यादित्यर्थः ।

तेषां कर्तव्यमाह बृहस्पतिः—

'नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

(या. स्मृ. २. १८६.)

इति । श्रौत-स्मार्तधर्मानुपमर्देन गोत्राचारेक्षण-देवगृहपालनादिरूपो यो धर्मः समयान्निष्पन्नो भवेत् सोऽपि यत्नेन पालनीयः । तथा राज्ञा च निजधर्माविरोधेनैव यावत्पथिकभोजनं देयम् । अस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया

---

१. B. भुक्ता भाव्याश्च, C. मुक्ता भाव्यश्च and D. मुक्ताभाव्याश्च for भुक्तभाव्याश्च. २. C. omits—

°शासने, ॥ इति । अनाच्छेद्यकरा अग्राह्यकराः
भुक्ता भाव्यास्तु नविश्रुतकराः ॥ आगामिनृपति-
भिरग्राह्यकरा या भूमयस्ताः स्वशासने लिखित्वा;

while A. and D. omit the same portion except स्वशासने, and read instead of that only तेभ्यो दद्यादित्यर्थः. ३. B. and C. read संदिग्धे निर्णयं तथेति for संदिग्धेऽर्थे च निर्णयम्. ४. B. reads गोप्रचाररक्षण° (लक्षण) and C. गोप्रचारैः रक्षणं for गोत्राचारेक्षण°. ५. C. reads अवश्ययिक° for यावत्पथिक°. ६. B. in margin and C. read °मंडनं for °मंडलं.

इत्येवं रूपः समयनिष्पन्नः सोऽपि रक्षणीयः। एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कर्तव्यविशेषोऽभिहितः[१]। ग्रामादिसर्वसमुदायानां तु साधारणकार्यमाह बृहस्पतिः—

‘ग्राम-श्रेणी-गणानां[२] च सङ्केतः समयक्रिया[३]।
बाधाकाले[४] तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च॥
वाटचोरभये[५] बाधा सर्वसाधारणी[६] स्मृता।
तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित्’॥

इति। चकारेण पाषण्ड-नैगमादीनां चोपसंग्रहः। ततश्च ग्राम-श्रेणी-गण-पाषंड-नैगमादीनां उपद्रवकाले धर्मकार्ये च यां पारिभाषिकीं समयक्रियां विना उपद्रवो दुःपरिहरः धर्मकार्यं च दुःसाध्यं सा पारिभाषिकी समयक्रिया[७] सर्वैर्मिलितैः कार्या। वाटो वृकः[८]। वाट-चोरेभ्यो भये प्राप्ते तदा चोरोपशमनं[९] सर्वैः सम्भूय[१०] कर्तव्यमित्यर्थः। धर्मकार्ये तु विशेषः तेनैवोक्तः—

‘सभा प्रपा देवगृहं तडागारामसंस्कृतिः।
तथाऽनाथ-दरिद्राणां[११] संस्कारो यजनक्रिया॥
कुलायनं निरोधश्च कार्यमस्माभिरंशतः।
यत्त्वेवं लिखितं पत्रं धर्म्या सा समयक्रिया॥

१. C. reads °विशेषे विहितः for विशेषोऽभिहितः २. A. reads °राज्ञानां for °गणानां. ३. C. reads समनाक्रिया for समयक्रिया. ४. B. originally reads °कार्ये for °काले; while C. धातुःकाले for बाधाकाले. ५. B. in margin and C. read चार° for वाट.° ६. B. and C. read सर्वे साधारणाः for सर्वसाधारणी. ७. A. and D. read समक्रिया for समयक्रियां. ८. A. and D. omit वाटो वृकः; while B. wrongly reads चाटो. ९. C. reads तद्वाधोपशमनं for तदा चोरोपशमनं. १०. C. omits संभूय. ११. C. reads तत्स्वानाऽर्थ° for तथाऽनाथ°.

पालनीया समस्तैस्तु[1] यः समर्थो विसंवदेत् ।
सर्वस्वहरणं[2] दण्डः तस्य निर्वासनं पुरात्' ॥

इति । यजनक्रिया[4] सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुला-[5]
यनं दुर्भिक्षादिपीडितवृथागमनम्[6][7] । तस्मिन् गते[8] सति यत्सं-
विधानं[9] विधेयं तदेव तच्छब्देनोच्यते । निरोधः दुर्भिक्षाद्यपग-
मपर्यन्तं धारणम् । अशतः गृह-क्षेत्र-पुरुषादिप्रयुक्तसङ्गृहीतध-
नेनाढ्यकत्वेन वा स्थितेन कार्यमिति । एवं कृता समयक्रिया न
केवलं[10] समुदायिभिः पालनीया । किन्तु राज्ञाऽपीत्याह नारदः—

' पाषण्ड-नैगम-श्रेणि-पूग-व्रात-गणादिषु[11] ।
संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथा' ॥

(ना. स्मृ. ७. ६.)

इति । पाषण्डा वेदबाह्या[12] वेदोक्तलिङ्गधारिणो अतिरिक्ता
वा सर्वे लिङ्गिनः । तेषुमध्ये[13] अभिचरणाद्याः समयाः सन्ति ।
नैगमाः सार्थिका वणिग्प्रभृतयः । तेषु संकचुक[14]-सन्देशहर-

---

१. B. originally reads समर्थैः for समस्तैः. २. B. and C. omit the following यः समर्थो विसंवदेत् ॥ सर्वस्वहरणं दंडस्तस्य निर्वासनं पुरात्' ॥. ३. A. reads सर्वस्य for सर्वस्व°. ४. C. reads यजमान° for यजन°. ५. C. reads कुलायमस्माभिरंशतः and B. also the same. ६. B. and C. add तं before दुर्भिक्षा° and also read °पीडितं for °पीडितः. ७. B. and C. read °तथागमनं for °वृथागमनम्. ८. C. and D. read तस्मिन्नागते for तस्मिन्गते. ९. B. and C. read यथोक्तं विधानं for यत्संविधानं. १०. A. omits केवलं. ११. B. in margin and C. read लिंगिनो चारणादिषु for पूगव्रातगणादिषु १२. B. and C. respectively read वेदोक्तलिंगधारिव्यतिरिक्ताः and वेदोक्तलिंगव्यतिरिक्ताः for वेद बाह्या वेदोक्तलिंगधारिणो अतिरिक्ता वा. १३. B. originally reads मच्छादिभिक्षाचरणाद्याः and in margin भावादिभिक्षाचरणाद्याः; while C. as B. in margin, all for °मध्ये अभिचरणाद्याः. १४. B. C. read सकल्पक° for सकंचुक°.

पुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवःसमया विद्यन्ते। अथवा नैगमा आप्तप्रणीतत्वेन वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति ये पाशुपतादयः, पेण्य-शिल्पोपजीविनः कुविंदादयः तास्वियमनयैव-श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयाः संति युगा हस्त्यश्वारोहकादयः। व्रात-गणशब्दयोरर्थः कात्यायनेन दर्शितः—

'नानायुधधरो व्राताः समवेतास्तु कीर्तिताः।
कुलानां तु समूहो यः गणः स परिकीर्तितः'॥

इति। पूंगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे न गन्तव्यमित्यादयः सन्ति समयाः। गणे त पञ्चमेऽहनि पञ्चमे वा अब्दे कर्णवेधः कर्तव्य इत्यादिसमयाः। दुर्गे धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र यास्यता न तद्विक्रेयमित्यास्ते समयः। जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतुर्हस्ते क्वचित् क्रेतृहस्ते शुल्कग्रहणमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः। तत् समयजातं यथा न भ्रंशयति नच व्यतिवर्तेत तथा राजा कुर्यादित्यर्थः। समुदाये तु पुरुषविषये विशेषमाह बृहस्पतिः—

---

१. A. C. D. omit—

पण्यशिल्पोपजीविनः कुविंदादयः तास्वियमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्यादिकाः समयाः संति युगा हस्त्यश्वारोहकादयः.

२. B. reads °धना for °धरा. ३. B. reads संपरिकीर्तितः for स परिकीर्तितः. ४. C. reads पूगव्रातेरन्योन्यमुत्सृष्टसमरे for पूगे व्राते चान्योन्यमुत्सृज्य समरे. ५. C. wrongly reads मणे for गणे. ६. B. reads इत्येवमादिरस्ति समयः for इत्यादिसमयाः; while C. इत्येवमादिशते समयः. ७. B. reads अन्यस्मिन् यास्यतो and C. अन्यच यास्यतो for अन्यत्र यास्यता. ८. B. and C. read °मित्यादिरस्ति समयः for °मित्यास्ते समयः. ९. A. omits शुल्कग्रहणमित्यादिकोऽस्त्यनेकविधः समयः। तत्समयजातं यथा न and C. शुल्कग्रहणमित्यादिकाऽस्त्वनेकविधाः समयाः. १०. B. and C. read तदेतत् for तत्.

'कौशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम्।
विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनंतरम्' ॥

इति। मध्यस्थैः प्रतिभूभिः। कार्याणि समूहकार्याणि।
कात्यायनोऽपि—

'समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा।
प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः' ॥

इति। समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान् विभजति
बृहस्पतिः—

'विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनाऽलस-भीरवः।
वृद्धा लुब्धाश्च बालाश्च न कार्याः कार्यचिन्तकाः' ॥

'शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः।
सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्यास्तु महत्तमाः' ॥

इति। ते च कियन्तः कर्तव्या इत्यपेक्षिते स एवाह—

---

१. A. and D. omit—

'कौशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम्।
विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्यात् कार्याण्यनंतरम्' ॥

इति। मध्यस्थैः प्रतिभूभिः। कार्याणि समूहकार्याणि।

कात्यायनोपि—

'समूहानां तु यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा।
प्रकुर्युः सर्वकर्माणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः' ॥

इति। समूहकार्यकारिषु हेयोपादेयान्विभजति बृहस्पतिः—

२. B. and C. read लुब्धातिवृद्ध' for वृद्धा लुब्धाश्च. ३. C. reads क्रियावंतः for कियंतः.

'द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्याः समूहहितवादिनः।
[1]कर्तव्यं वचनं तेषां ग्राम-श्रेणि-गणादिभिः' ॥

इति। यः समूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दंडमाह याज्ञवल्क्यः—

'कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्।
यस्तत्र विपरीतःस्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्' ॥
(या. स्मृ. २. १८८)

इति। कात्यायनोऽपि—

'युक्तियुक्तं च यो हन्याद्यः कार्यानवकाशदः।
अयुक्तं चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्वसाहसम्' ॥

इति। बृहस्पतिरपि—

'यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपे[3]त्त्रैविद्यमेव वा।
संवि[4]त्क्रियां विहन्याच्च स निर्वा[5]स्यः ततः पुरात्' ॥

इति। समूहिनामप्यधर्मेण द्वेषादिना कार्यकरणे दण्डमाह स एव—

---

१. A. and D. omit—
'कर्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः' ॥
इति। यःसमूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दंडमाह याज्ञवल्क्यः—
'कर्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम्।
while C. omits—
कर्तव्यं वचनं तेषां ग्राम-श्रेणि-गणा दिभिः' ॥
इति। यःसमूहहितवादिनां वचनातिक्रमं करोति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्यः.—

२. B. originaly reads वस्कार्योऽनवकाशतः and in margin वस्तुर्योऽवकाशतः; while C. wrongly reads वक्तुर्यो नावकाशतः. ३. C. wrongly reads क्रिये for क्षिपेत्. ४. C. reads संधिक्रियां for संवित्क्रियां. ५. B. orniginally reads निर्वास्यस्तु वः पुरात् ॥ 'इति and in margin निर्वास्यः स ततः पुरा दिति for स निर्वास्यः ततः पुरात्' ॥ इति।.

'बाधां कुर्युर्यदैकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः ।
राज्ञा सर्वे गृहीतार्थाः शास्याश्चैवानुबन्धतः' ॥

इति । अनुबंधतोऽनुसारतः न यथा समयं जह्युः । मुख्यानामौद्दण्डयं राजा निवारयेदित्याह स एव—

'मुख्यैः सहसमूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।
तदा विचारयेद्राजा स्वमार्गे स्थापयेच्च तान्' ॥

इति । यस्तु मुख्यः समूहद्रव्यादिकमपहरति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेत्तु यः ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्' ॥
(या. स्मृ. २. १८७.)

इति । मर्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्वासनमेव दण्डमाह बृहस्पतिः—

'अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा ।
श्रेणि-पूग-नृपद्वेष्टा क्षिप्रं निर्वास्यते तदा ॥

---

१. B. reads ज्ञात्वा निर्वाप्यास्तु and C. ज्ञात्वातिचार्यास्तु for सर्वे गृहीतार्थाः. २. A. C. and D. omit अनुबंधतोऽनुसारतः. ३. C. omits न यथा समयंजह्युः ।

मुख्यानाभौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव —
मुख्यैःसह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।
तदा विचारयेद्राजा........................ ॥;

while A. and D. omit—

मुख्यानामौद्दण्ड्यं राजा निवारयेदित्याह स एव—
'मुख्यैः सह समूहानां विसंवादो यदाभवेत् ।.

४. C. omits °द्रव्यादिकम्. ५. B. reads लंघयेच्च and C. लंघयच्च for लंघयेत्तु. ६. B. and C. read °द्विष्टः for °द्वेष्टा. ७. B. and C. read ततः for तदा.

पुर-श्रेणि गणाध्यक्षाः पुर-दुर्गनिवासिनः ।
वाग्धिग्दमं परित्यागं प्रकुर्युः पापकारिणः ॥
तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम् ।
तद्राज्ञाऽप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्था हि ते स्मृताः' ॥

इति । निसृष्टार्था अनुज्ञातकार्या[1] इत्यर्थः । पाषण्ड्यादि-सर्वसमूहेषु यथा राज्ञा वर्त्तितव्यं तदाह नारदः—

' यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः ।
यच्चैषां[2] वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥ (३)
प्रतिकूलं च यद्राज्ञः प्रकृत्यवमतं[3] च यत् । (४)
दोषवत्करणं यत् स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्[4][5] ।
प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत्' ॥ (७)

(ना. स्मृ. १०. ३–७.)

इति । धर्मो जटावत्त्वादि[6] । कर्म प्रातःपर्युषितभिक्षाट-[7]नादि । उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थे पटहादिध्वनिमाकर्ण्य मण्डपादौ मेलनम् । वृत्त्युपादानं[8] जीवनार्थं[9] तापसवेषपरिग्रहः ।

---

१. C. wrongly reads °भार्या for °कार्या. २. A. and D. read यश्चैषां प्राप्नुयादर्थं for यच्चैषां वृत्त्यपादानम्; while B. and C. read प्रत्युपादानं. ३. B. in margin and C. read प्रकृता° for प्रकृत्य°; While the text of नारद read नानुकूलं for प्रतिकूलं and C. D. read राज्ञः for राजा. ४. C. reads अनाश्नीय° for अनाम्नाय°. ५. B. and C. read °प्रकर्षितं for °प्रकल्पितम्. ६. C. reads जटावडादिः for जटावत्त्वादिः. ७. B. and D. read प्रासः for प्रातः. ८. B. reads तस्य च प्रत्युपादानं; while C. simply प्रत्युपादानं for वृत्त्युपादानं. ९. B. and C. read जीवनाय for जीवनार्थं.

राज्ञः प्रतिकूलमाधिकारिकशूद्रकर्तृकं त्रैवर्णिकविवादे धर्मविवेचनम्। तस्य च प्रतिकूलत्वमुक्तं स्मृत्यन्तरेण—

'यस्य राज्ञः तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम्।
तस्य प्रेक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोषं च नश्यति' ॥

इति। प्रकृत्यवमतं स्वभावत एव यदननुज्ञातं पाषण्ड्यादिषु ताम्बूलभक्षणाद्यर्थानां बाधकं रसवादादिकम्। मिथः सङ्घातकरणं उपस्थानविधेः पूर्वं पृथक्पृथगवान्तरस्तोमकरणम् आहितकलशादिकम्। परस्परोपतापः राजपुरुषाश्रयणेनान्योन्यमर्थापहरणादिः। दोषवत्करणं श्रुति-स्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्ड्यादिभिः प्रकल्पितम्। संविल्लंघने दण्डमाह मनुः—

'यो ग्राम-देश-संघानां कृत्वा सत्येन संविदम्।
विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥
निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम्।
चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानं च राजतम् ॥

---

१. B. and C. read सार्थिकादि° for आधिकारिक°. २. B. and C. read स्मृत्यन्तरे. ३. A. and D. प्रणश्यते for प्रक्षुभ्यते. ४, B. and C. read एवावज्ञातं for एव यदननुज्ञातं. ५. After this word A. C. and D. omit the following—

णाद्यर्थानां बाधकं रसवादादिकम्। मिथःसंघातकरणं उपस्थानविधेःपूर्वं पृथक्पृथगवान्तरस्तोमकरणम्। आहितकलशा.

६. B. in margin C. and D. read निकृत्य for निगृह्य. ७. B. reads व्यतिचारिणम् for व्यभिचारिणम्. ८. B. C. and D. read °सुवर्णकं निष्कं for °सुवर्णान् षण्णिष्कान्.

एवं दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिकः पृथिवीपतिः।
ग्राम-जातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्[1]॥
(म. स्मृ. ८. २१९-२२१.)

इति। सत्येन शपथेन। एतेषां निर्वासन-चतुःसुवर्ण-षट्-निष्क-शतमानरूपाणां जाति-विद्या-गुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया। समूहपूजार्थं राज्ञा समर्पितं द्रव्यं समूहाय यो न ददाति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

'समूहकार्य आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत्।
सदान-मान-सत्कारैः[2] पूजयित्वा महीपतिः॥
समूहकार्यप्रहितो[3] यल्लभेत तदर्पयेत्।
एकादशगुणं दाप्यो यद्यस्मै नार्पयेत् स्वयम्'॥
(या. स्मृ. २. १८९-१९०.)

इति। [4]समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च धनं सर्वे समुहिनो-विभज्य गृह्णीयुः। तथा च बृहस्पतिः—

'ततो लभ्येत यत्किंचित् सर्वेषामेव तत् समम्'।

इति। विभज्य ग्रहणमणुद्रव्यविषयम्। यस्तत्पक्षविषये स एवाह—

---

१. B. reads °व्यतिचारिणाम् for °व्यभिचारिणाम्. २. A. C. and D. read सदासन्मान° for सदान-मान°. ३. B. originally reads °पतितो for °प्रहितो.

४. A. C. and D. omit following:—
समूहकार्यप्रहितेनार्पितं च धनं सर्वे समूहिनो विभज्य गृण्हीयुः।
तथा च बृहस्पतिः—
'ततो लभ्येत यत्किंचित् सर्वेषामेव तत् समम्'। इति।

'षाण्मासिकं[1] वत्सरं वा विभक्तव्यं यथांशतः[2] ।
देयं बधिर[3]-वृद्धा-ऽन्ध-स्त्री-बाला-ऽऽतुर-रोगिषु[4] ॥
सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः' ।

इति । राज्ञः[5] प्रसादलब्धं वंटणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव—

'यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थे वा ऋणं कृतम् ।
राज्ञः[6] प्रसादलब्धं च सर्वेषां तत्समाहितम्'[7] ॥

इति । एतदभक्षितविषयम्[8] । भक्षिते तु कात्यायन आह—

'गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं[9] भक्षितं भवेत् ।
आत्मार्थं[10] विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्' ॥

इति । ये तु समुदायं प्रसाद्य तदन्तर्गता ये च समुदायक्षोभादिना ततो बहिर्भूताः तान् प्रत्याह स एव—

'गणिनां[11] शिल्पिवर्गाणां गताः स्युर्ये तु मध्यताम् ।
प्राक्तनेस्याऽधमर्णस्ये[12][13] समांशाः[14] सर्व एव ते ॥

---

१. B. C. read मासिकं for वत्सरं. २. B. originally reads यथार्हतः, but corrects यथांशतः. ३. B. C. read वा निःस्व° for बधिर°. ४. B. in margin and C. read °योगिषु for °रोगिषु. ५. C. reads राज्ञां प्रसादलब्धं for राज्ञः प्रसादलब्धं; while B. reads राजप्रसादलब्धं च for राज्ञः प्रसादलब्धं. ६. B. and C. read राजप्रसादलब्धं च for राज्ञः प्रसादलब्धं च. ७. D. in margin and B. read एव तत्समम् for तत्समाहितम्; while C. for the following तत्समाहितम्' ॥ इति । एतदभक्षितविषयम् reads समूहिनां सममित्येतद्भक्षितेतरविषयम्. ८. B. reads मुख्यैः कृतं ऋणं सर्वेषां समूहिनां सममित्येतद्भक्षितेतरविषयम् for एतदभक्षितविषयम्. ९. A. and D. read कृत्यर्णं for कृत्वर्णं. १०. C. wrongly reads आप्तार्थं for आत्मार्थं. ११. B. originally reads गणानां for गणिनां. १२. B. originally reads प्राक्तनस्य धनर्णस्य for प्राक्तनस्याऽधमर्णस्य; while in margin reads प्रकृतस्य धनर्णस्य and D. also in margin प्राकृतस्य धनर्णस्य originally प्राकृतस्याधमर्णस्य. १३. B. and C. read धनर्णस्य for ऽधमर्णस्य. १४. C. reads समाः स्युः for समांशाः.

तथैव भोजनैर्भाव्यं[1] दान-धर्मक्रियासु च ।
समूहस्थोंऽशभागी स्यात् प्रगतस्त्वंशभागभाक्[2]' ॥

इति ।

॥ संविद्व्यतिक्रमाख्यं विवादपदम् ॥

अथ क्रीतानुशयः कथ्यते ।

तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

'क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय[3] इत्येतद्विवादपदमुच्यते' ॥

(ना. स्मृ. ९. १.)

इति । क्रीत्वाऽनुशयानुत्पत्त्यर्थं क्रेता क्रयात् प्रागेव सम्यक् परीक्षेत । तथा च स एव—

'क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः[4] ।
परीक्षाऽभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः' ॥

(ना. स्मृ. ९. ४.)

इति । परीक्षाभिमतं क्रीतं तद्दोषदर्शनेऽपि ग्रहीतुरेव भवति[5] न विक्रेतुः । तथा च बृहस्पतिः—

'परीक्षितं बहुमतं[6] गृहीत्वा[7] न पुनस्त्यजेत्' ।

---

१. B. and C. read भोज्यवैभाव्य° for भोजनैर्भाव्यं. २. B. in margin reads प्रगतस्त्वंशभागिति and प्रगतस्त्वं ऋणं कृतम्; while C. प्रागतस्त्वं ऋणं कृतम् for प्रगतस्त्वंशभागभाक्; But D. in margin reads प्रगतस्त्वंशभागिति and प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु. ३. B. originally reads क्रीत्वा° for क्रीता°. ४. A. reads °दोषभाक्. for °दोषतः. ५. B. and C. read भवेत् for भवति. ६. A. reads बहुमितं for बहुमतं. ७. C. reads ग्रहीता for गृहीत्वा.

इति। तत्कालपरीक्षितस्य पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः[1]। तत्र सद्यः[2] परीक्षणस्य विहितत्वात्। तथा च व्यासः—

'चर्म-काष्ठेष्टका-सूत्र-धान्या-ऽऽसव-रसस्य च।
वस्त्र-रूप्य-हिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम्'॥

इति। क्रीतानां पण्यानां द्रव्यविशेषेण परीक्षणकालावधिमाह स एव—

'त्र्यहाद्दोह्यं[3] परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु।
मणि-मुक्ता-प्रवालानां सप्ताहात् स्यात् परीक्षणम्।
द्विपदामर्धमासं[4] स्यात् पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः॥
दशाहात् सर्वबीजानामेकाहाल्लोह-वाससाम्।
अतो[5]ऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते[6] क्वचित्।
विक्रेतुः प्रतिदेयं[7] तत् क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्'॥

इति। यथोक्तपरीक्षाकालातिक्रमे तु न प्रतिदेयमित्याह[8] कात्यायनः—

'अविज्ञातं तु यत् क्रीतं दुष्टं पश्चा[9]द्विभावितम्।
क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं[10] काले[11]ऽन्यथा न तु'॥

---

१. B. reads चर्मादिविषयः for सावधिविषयः; while C. येन अर्पणाभावश्चादिविषयः for पुनरर्पणाभावः सावधिविषयः २. B. and C. read तत् सद्यः for तत्र सद्यः; while A. originally reads तस्माद्यः and D. in margin reads अन्येषां सद्यः. ३. B. and C. read वाह्यं for दोह्यं. ४. अर्धमासे for अर्धमासं. ५. B. and C. read यतो for अतो. ६. B. C. read संजायते for संज्ञायते. ७. B. C. read प्रतिदानम् for प्रतिदेयम्. ८. C. reads °यं मिथ्येत्याह for °मित्याह. ९. C. reads यच्च for पश्चात्. १०. C. reads त्रर्णां for पण्यं. ११. B. originally reads क्रीत्वा for काले.

इति । [1]अविज्ञातं परीक्षया तत्वतोऽपरिज्ञातं यस्य द्रव्यस्य [2]तद्यावत्परीक्षाकालः उक्तः [3]तस्मिन् काले प्रतिदेयम् । अन्यथा तत्कालाऽतिक्रमे दुष्टतया परिज्ञातमपि क्रीतं तत्स्वामिने न देयमित्यर्थः । पण्यानां देश-कालवशादुपचयापचयौ प्रथमतो [4]ज्ञातव्यावित्याह नारदः—

'क्षयं वृद्धिं च जानीयात् पण्यानामागमं तथा' ।

(ना. स्मृ. ९. ९.)

इति । [5]अश्वादिपण्यानामस्मिन् काले अस्मिन् देशे च वृद्धिर्भविष्यतीति जानीयात् तथा आगमनं [6]कुलीनत्वादिज्ञानार्थमुत्पादक-जन्म[7]भूम्यादिकं च जानीयादित्यर्थः । एवं सम्यक्परीक्ष्य [8]गुण-दोषदर्शनादि[9]कालमन्तरेण [10]नानुशयः कार्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

'[11]क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नाऽनुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्डभाक्' ॥

(या. स्मृ. २. २५८.)

---

१. B. reads आविज्ञातं परीक्षादौर्बल्यात्; while C. अविज्ञानं परीक्षा for अविज्ञातं परीक्षया. २. B. C. read यावान् for तत् यावत्. ३. C. read यस्मिन् for तस्मिन्. ४. C. reads ज्ञातत्वादित्याह for ज्ञातव्यावित्याह. ५. C. reads अवश्यादि° for अश्वादि.° ६. C. reads कुलीनत्वात् द्विजानामर्थं for कुलीनत्वादिज्ञानार्थम्. ७. B. reads °भूम्यादि for °भूम्यादिकं. ८. B. and C. read ज्ञानादोष° for गुणदोष°; while B. originally reads दासदोष for गुण-दोष°. ९. B. C. D. read °कारण° for °काल.° १०. C. reads ननु शयः for नानुशयः. ११. C. reads—

'ज्ञेयं वृद्धिं च वणिजां पण्यानामपि जानताम् ।
for क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।.

इति । परीक्षितपण्यानां क्रयकालोत्तरकालं । परिमाणतोऽर्घकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेत्राऽनुशयो न कार्यः । विक्रेत्रा च महार्घनिबन्धनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । क्षयवृद्धिकालपरिज्ञाने पुनः क्रेतुर्विक्रेतुरनुशयो भवतीति व्यतिरेकादुक्तं भवति । पण्यदोष-तद्वृद्धि-क्षयकारणत्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्यन्तरेऽपि यद्यनुशयं करोति तदा पण्यषड्भागं दण्डनीयः । अनुशयकारणसद्भावेऽप्यनुशयकालातिक्रमेण योऽनुशयं करोति सोऽप्येवं दण्डनीयः ।

एतच्चोपभोगाविनश्वरवस्तुविषयम् । उपभोगेन विनश्वरवस्तुविषये प्रत्यर्पणेऽवधिमाह नारदः—

'क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्' ॥
(ना. स्मृ. ९. २.)

इति । द्वितीयादिदिवसप्रत्यर्पणे तु विशेषस्तेनैवोक्तः—

'द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमावहेत् ।
द्विगुणं तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव च' ॥
(ना. स्मृ. ९. ३.)

इति । परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु पुनर्मनुनोक्तम्—

---

१. B. C. read परीक्षित-क्रीतपण्यानां for परीक्षितपण्यानां. २. B. वृद्धिक्षय° for क्षयवृद्धिकाल°; while क्रयकाल°. ३. B. C. read क्रेतृ विक्रेत्रोः for क्रेतुर्विक्रेतुः. ४. B. reads. अशेषु for °विनश्वर°. ५. B. reads प्रत्यर्पणावधि and C. प्रत्यर्पणबुद्धिं for प्रत्यर्पणेऽवधि°. ६. B. C. read दुष्क्रीतां मन्यते क्रियाम् for दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी. ७. A. reads विक्रेयं for विक्रेतुः. ८. B. C. read तस्मिन्नवान्विवाक्षितम् for तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्. ९. B. C. read तु for च.

'क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत्।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा' ॥

इति तदुपभोगेनाविनश्वरगृह-क्षेत्र-यान-शयनादिविषयम्।
तत्रैव दशाहादेरुक्तत्वात्। तथा च कात्यायनः—

'भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायस्तत्क्रेतुरेव च।
द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम्' ॥

इति। अविनश्वरेषु स्थिरार्घेषु अनुशयकालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतो मनुनोक्तो दंडो वेदितव्यः—

'परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्' ॥

इति। बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगः—

वासोविषयेऽपि नारदः—

'परिभुक्तं च यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनः' ॥

(ना. स्मृ. ९. ७.)

इति। इति क्रीतानुशयः।

---

१. A. reads यस्यैवा° for यस्येहा°. २. B. and C. read °यानशयनादि° for क्रयानुशयनादि.° ३. B. and C. read this portion

तत्रैव दशाहादेरुक्तत्वात्। तथा च कात्यायनः—
भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायस्तत्क्रेतुरेव च। द्वादशाहः सपिंडानामपि चाल्पमतःपरम्॥
after
वासोविषयेऽपि नारदः—
परिभुक्तं तु यद्वासः क्लिष्टरूपं मलीमसम्।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः' ॥.

४. B. reads
भूमेर्दशाहोनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेवच।
and C.
भूमेर्दशाहोनुशयः क्रेतुरेव च यद्भवेत्।
for भूमेर्दशाहे विक्रेतुरायस्तत्क्रेतुरेव च।.

५. B. and C. read द्वादशाहं for द्वादशाहः.

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

तस्य स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

'विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेत्रे यन्न प्रदीयते ।
विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते' ॥

(ना. स्मृ. ८. १.)

इति । पण्यद्वैविध्यमुक्तं तेनैव—

'लोकेऽस्मिन्द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जङ्गमं तथा ।
क्रय-विक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥
षड्विधस्तस्य तु बुधैः[1] दाना-ऽऽदानविधिः स्मृतः ।
गणिमं[2] तुलिमं मेयं[3] क्रियया रूपतः श्रिया' ॥

(ना. स्मृ. ८. २–३.)

इति । गणिमं[4] सङ्ख्येयं क्रमुकफलादि । तुलिमं तुलया-धार्यं[5] हेमचन्दनादि । मेयं[6] व्रीह्यादि । क्रियया वाहन-दोहनादिक्रियोपलक्षितमश्व-महिष्यादि । रूपतः पण्याङ्गनादि । श्रिया पद्मरागादि । तदेतत्षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयाऽप्रयच्छन्[7] सोदयं दाप्य इत्याह याज्ञवल्क्यः—

'गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्लाभं वा दिगागते' ॥

(या. स्मृ. २. २५४.)

---

१. B. reads विधः for बुधैः. २. C. reads अलिमं for गणिमं. ३. C. reads नेयं for मेयं. ४. C. reads अणिमं for गणिमं. ५. B. reads तुलाधार्यं and C. तुलया धार्यं for तुलयाधार्यं. ६. B. reads मेयं प्रस्यादिना व्रीह्यादि and C. omits मेयं and for व्रीह्यादि reads वाह्यादि. ७. B. reads विक्रीयासंप्रयच्छन् and C. विक्रीयाद्यं प्रयच्छन्.

इति । गृहीतमूल्यं पण्यं विक्रेता यदि प्रार्थयमानाय स्वदेशवणिजे क्रेत्रे न समर्पयति तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरे स्वल्पमूल्येनैव लभ्यते तदा सोदयं वृद्ध्या सहितं विक्रेता क्रेत्रे दापनीयः । यदा मूल्यह्रासकृतः पण्यस्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो मूल्यस्य यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादिना-प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं दापनीयः । यथाह नारदः—

'अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्थायिनामेष नियमो दिग्लाभो दिग्विचारिणाम्' ॥
(ना. स्मृ. ८. ५.)

इति । यदा त्वर्घमहत्त्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्पण्ये वस्त्र-गृहादिके य उपभोगः तदाच्छादनसुखनिवासादिरूपो विक्रेतुः तत्सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः—

---

१. B. originally reads यच्च for तच्च. २. A. reads प्रति° and D. reads परि°. ३. B. reads तदा for यदा. ४. C. reads यावदेवास्य ततो for यावदेव यतो; while B. reads यावत्तो for यावदेव यतो. ५. C. reads °मावहेत् for °मादाय. ६. C. omits the following:—

तस्मिन्देशे विक्रीणानस्य यो लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं
त्रिकं इत्यादिना प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं
दापनीयः । तथाह नारदः—
अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।.

७. B. reads विक्रीतस्य for विक्रीणानस्य. ८. A. C. D. omit this— द्विकं त्रिकमित्यादिना प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन सहितं. ९. B. reads अर्थश्चेत् for अर्घश्चेत्. १०. B. reads यदात्वर्थं सहत्वेन for यदा त्वर्घमहत्वेन. ११. B. C. read यदुपभोगः for य उपभोगः.

'विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेत्रे यन्न प्रयच्छति ।
स्थावरस्योदयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम्' ॥
(ना. स्मृ. ८. ४.)

इति । क्षयशब्देन गतभोग उक्तः । यद्यपि तस्य दानमशक्यं तथापि तदनुगुणद्रव्यं देयम् । जङ्गमानां तु तत्कर्मनिमित्तं मूल्यं दाप्यः । यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विक्रीतस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता केत्रे दापनीयः । विष्णुस्तु विक्रेतुर्दण्डमप्याह—

'गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव दद्यात् तस्यासौ सोदयं दाप्यो राज्ञा चापि पणशतं दण्ड्यः' ।

इति । यस्तु विक्रीयाऽनुशयवशान्न समर्पयति यश्च क्रीत्वाऽनुशयवशान्न गृह्णाति तं प्रत्याह कात्यायनः—

'क्रीत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् ।
स मूल्याद्दशभागं तु दत्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥
अप्राप्तेऽर्थे कृच्छ्रकाले कृते नैव प्रदापयेत् ।
एवं धर्मो दशाहात्तु परतोऽनुशयो न तु' ॥

इति । अदूषितं जलादिनेति शेषः । दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः । दोह्य-वाह्यादिपणस्य दोहनादिकों-

१. B. C. and D. read यःक्रेतुर्न for क्रेत्रे यन्न. २. The text of Narada and C. read क्षयं for उदयं. ३. C. wrongly reads विप्रे तु for विक्रेतुः. ४. B. and C. read तौ for तं. ५. B. and C. read दशमं भागं for दशभागं तु. ६. B. reads क्रियाकाले and C. कृतं कालं for कृच्छ्रकाले. ७. C. reads ऽनुशयोचितम् for ऽनुशयो न तु. ८. B. and C. omit दोह्य-वाह्यादिपण्यस्य दोहनादिनेति शेषः. ९. B. C. read दोहन-वाहनादि° for दोहनादि°. १०. B. and C. read °काले for °कालो°.

लोऽर्थक्रियाकालः । तस्मिन् प्राप्ते सति अग्रहणे अदाने वा कृती दशमभागं प्रदापयेत् । किन्तु तमदत्त्वैव स्वं द्रव्यमवाप्नुयात् । एष धर्मो दशाहात्प्राग्वेदितव्यः । ततः परमनुशयो न कर्तव्यः । विक्रीयाऽसम्प्रयच्छतोऽपि विक्रीतं पण्यं विक्रेतृपार्श्वे स्थितं तस्य यदि दैवादिना नाशः स्यात्तदा विक्रेतुरेव हानिरित्याह याज्ञवल्क्यः—

‘ *दैवराजोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः’ ॥

(या. स्मृ. २. २५६.)

इति याचितस्येति विशेषणेन अयाचने न विक्रेतुर्हानिरित्यर्थादवगम्यते । नारदोऽपि—

‘ उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापह्रियेत वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयाऽसम्प्रयच्छतः’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ६.)

---

* यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातनुशयोऽपि तच्च राज-दैविकेनोपहतं भवति तदाऽसौ हानिर्विक्रेतुरेव । अतोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसदृशं क्रेत्रे देयम् इत्याशयः।

---

१. B. C. read अप्राप्ते for प्राप्ते. २. B. C. read न प्रदापयेत् for प्रदापयेत्. ३. C. reads तत् for स्वं. ४. C. reads प्रागेव for प्राक्. ५. B. reads विक्रेतुःपार्श्वे and C. विक्रेतृपात्रे for विक्रेतृपार्श्वे. ६. B. and C. read दैवाद् for दैवादिना. ७. B. D. read पण्यदोष उपागते, C. पण्यशेष उपागते, for पण्ये दोषमुपागते. ८. C. reads याचितस्य for याचितस्येति. ९. B. reads विशेषणात् C. विशेषेण, for विशेषणेन. १०. B. reads आयाचिते and C. wrongly reads देयाने for अयाचने. ११. B. reads इत्याद्य' for इत्यर्था. १२. C. reads विक्रीतायां for विक्रीयासं.

इति । यथा याचितस्याप्रयच्छतो विक्रेतुर्हानिः तथा दीयमानपण्यमगृह्णतः क्रेतुरपीत्याह स एव—

‘दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यं च यः क्रयी ।
स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः’ ॥

(ना. स्मृ. ८. ९.)

याज्ञवल्क्योऽपि—

‘विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वं क्रेतर्यगृह्णति ।
हानिश्चेत् क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत्’ ॥

(या. स्मृ. २. २५९.)

इति । यस्तु निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा सदोषं विक्रीणीते यश्चान्यहस्ते विक्रीय तदन्यस्मै तत् प्रयच्छति तयोः समानो दण्ड इत्याह नारदः—

‘निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
मूल्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव च ॥
अन्यहस्ते च विक्रीय तथान्यस्मै प्रयच्छति ।
सोऽपि तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु’ ॥

(ना. स्मृ. ८. २१-२२.)

इति । यत्तद्बुद्धिपूर्वकविषयम्—

† यद्दा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं न जिघृक्षति तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रेयम् । यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च पण्यं राज-दैविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् । पण्याग्रहण-रूपेण क्रेतृदोषेण नाशितत्वात् इति तात्पर्यम् ।

१. C. reads कर्तृ° for क्रेतृ°. २. C reads विशेषं for निर्दोषं. ३. B. reads अन्यस्मै, and C. तदान्यस्मै for तदन्यस्मै. ४. B. C. and D. omit नारद. ५. B. and C. read तथान्यहस्ते for अन्यहस्ते च. ६. B. and C. read योन्यहस्ते for तथान्ये चः while D. reads तत् for च.

'ज्ञात्वा सदोषं पण्यं यो विक्रीणीतेऽविचक्षणः ।
तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा' ॥

इति बृहस्पतिनोक्तत्वात् । अबुद्धिपूर्वके[1] तु केतुः[2] अपरावर्तनमेव । अत एव एवंविधक्रयपरावर्तनं स एवाह[3]—

'मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।
अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत्' ॥

इति । अत एवंविधनियमो[4] दत्तमूल्ये क्रये द्रष्टव्यः । अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मात्रक्रये[5] क्रेतृ-विक्रेत्रोः समयादृते प्रवृत्तौ वा न कश्चिद्दोषः । तथाच नारदः—

'दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रमः[6]' ॥

(ना. स्मृ. ८. १०.)

इति । यत्र पुनर्वाङ्मात्रेण क्रयो मा भूदिति विक्रेतृहस्ते क्रेत्रा यत्किञ्चिद्द्रव्यं दत्तं तत्र क्रेतुर्दोषवशेन क्रयासिद्धौ आह व्यासः—

'सत्यंकारं च यो दत्वा यथाकालं न दृश्यते ।
पण्यमेव निसृष्टं तद्दीयमानमगृह्णतः' ॥

१, B. reads °पूर्वे for °पूर्वके. २. B. reads क्रयपरावर्तनमेव for क्रेतुरपरावर्तनमेव; while C. omits क्रेतुः. ३. A. C. D. omit—

क्रयपरावर्तनं स एवाह ।
मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेनवा ।
अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्भवेत् ॥.

४. B. reads सर्वत्रायं विधिः for अत एव एवंविधनियमो and C. अत एवंविधः क्रम° for अत एवंविधनियमो. ५. D. omits वाङ्मात्रक्रये. ६. C. reads °रिति for °रति°.

इति । अत्र पण्यद्रव्यस्योत्सर्गः सत्यंकारद्रव्यस्योत्सर्गोऽभिमतः । अस्मिन्नेव विषये विक्रेतृदोषवशेन क्रयासिद्धौ आह याज्ञवल्क्यः—

'सत्यंकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्'* ॥

इति । क्रीत्वानुशयानुत्पत्त्यर्थं कतिपयपण्यानां विक्रयानर्हत्वमाह मनुः—

'नान्यदन्य संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्'† ॥
(म. स्मृ. ८. २०३.)

इति । इति क्रयविक्रयानुशयाख्यं विवादपदम् ।

---

* नेदं वचनमुपलभ्यते याज्ञवल्क्यस्मृतौ । A. चिह्नितपुस्तके कात्यायनवचनत्वेनोद्धृतमिदम् । कात्यायनव्यवहारस्य अनुपलब्धत्वान्न निश्चेतुं शक्यमिदं कात्यायनीयं नवेति विदांकुर्वन्तु धर्मशास्त्रपारंगताः सुधियः ।

† अत्रेदमनुसन्धेयम्—अन्यत् अन्येन संसृष्टरूपं यथा कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यम् । न च असारं सारमित्यभिधाय । न च तुलादिना न्यूनम् । न परोक्षावस्थितम् । न रागादिना स्थगितरूपम् । एतादृशविक्रये अस्वामिविक्रयसादृश्यात् अस्वामिविक्रयसदृशो दण्डः स्यात् ।

अथ स्वामिपालविवादपदविधिः ।

तत्र तु तदभिधानप्रतिज्ञा मनुना कृता—

'पशुषु स्वामिनां[१] चैव पालानां च व्यतिक्रमे ।
विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः[२]' ॥
(म. स्मृ. ८. २२९.)

इति । विवादं विवादापनोदमित्यर्थः । स्वामि-पालयोः कर्तव्यमाह नारदः—

'उपानयेद्गाः[३] गोपालः प्रत्यहं रजनीक्षये ।
चीर्णा पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत्' ॥
(ना. स्मृ. ६. ११.)

इति । गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

'[४]यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा' ।
(या. स्मृ. २. १६४.)

इति । यावन्तः प्रातः समर्पिताः तावन्तः सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः—

---

१. C. reads स्वामिना for स्वामिनां. २. C. reads धर्मसंकटे for धर्मतत्त्वतः.

३. The text of Narada and A. reads—
उपानयति या गोपः प्रत्यहं रजनाक्षयं.

४. A. C. and D. omit '.. ....
प्रत्यहं रजनीक्षये ।
चीर्णा पीताश्च ता गावः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥
इति गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् अत एव याज्ञवल्क्यः—
यथार्पितान्पशून् सायं.....................।.

५. C. omits पुनः.

'गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्यात् द्विशतात् भृतिः ।
प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहो वाऽष्टमेऽहनि' ॥
(ना. स्मृ. ६. १०.)

इति । प्रतिसंवत्सरं वत्सतरी द्विहायनी गौः भृतिः भृतके कल्पनीया । द्विशते तु सवत्सा गौः । अष्टमे दिवसे दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । सन्दोहः सर्वदोहः ।

'तया धेनुभृतः क्षीरं लभेतैवाष्टमेऽखिलम्' ॥

इति बृहस्पतिस्मरणात् । इयं च भृतिकल्पना परिभाषितभृतिविशेषाभावविषये । परिभाषिते तु भृतिविशेषे स एव देयः । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिमाह—

'गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः' ॥
(म. स्मृ. ८. २३१.)

इति । दशतो दशदोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां गां स्वीकृत्य तत्क्षीरं क्षीरभृतो गृह्णीयात् । क्षीरशून्यानां तु क्षीरमूल्यतो भृतिः कल्पनीया । यद्यसौ द्रव्यान्तरेण भृतः न तत्रैषा भृतिरित्यर्थः । यस्त्वेवं परिकल्पितं वेतनं गृहीत्वा पशून्

१. B. reads द्विशते for द्विशतात्. २. Text of Narada and C. read संदोहश्चाष्टमे for संदोहो वाष्टमे. ३. C. reads ऽनुवत्सा for तु सवत्सा. ४. B. reads दोहस्तत् for दोहश्च. ५. C. reads °विशेषः for विशेषे. ६. B. reads भृतियत्तां for भृतिं. ७. D. reads गवां for गोपः. ८. C. reads संदुह्याद्दशतो वरः for संदुह्याद्दशतो वराम्. ९. B. C. and D. read ऽनुमतो for अनुमते. १०. B. reads पालोवत्ते भृतिः. C. reads तस्य भृते भृतिः, for पालेऽभृते भृतिः. ११. A. reads दुह्यात् for गृह्णीयात्: while B. and C. add भृत्यो arfer क्षीरभृतो. १२. B. and C. read द्रव्यान्तरेणाभृतः for द्रव्यान्तरेण भृतः. १३. B. and C. omit न.

पालयन् भृत्यः[1] स्वदोषेण पशून् मारयेद्विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः’ ।
(या. स्मृ. २. १६४.)

इति । प्रमादग्रहणं[2] पालकदोषोपलक्षणार्थम् । प्रमादश्च मनुना स्पष्टीकृतः—

‘नष्टं विनष्टं[3] कृमिभिः[4] श्वहतं विषमे मृतम् ।
हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु’ ॥
(म. स्मृ. ८. २३२.)

इति । प्रसह्य चोरैरपहृतो[5] न दाप्यः । तथा च स एव—

‘विघुष्य[6] तु हृतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति’ ॥
(म. स्मृ. ८. २३३.)

इति । व्यासोऽपि—

‘पालग्रहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विप्लवे[7] ।
यत्प्रणष्टं हृतं वा स्यान्न पालेष्वत्र किल्बिषम्[8]’ ॥

इति । एतत्पुरुषकारकरणे वेदितव्यम् । पुरुषकाराकरणे[9] तु भवत्येव किल्बिषी । पुरुषकारस्य स्वरूपं नारदेन दर्शितम्—

---

१. B. reads भृत्यैः for भृत्यः. २. B. and C. read प्रमापणं for प्रमादग्रहणं. ३. B. C. read दृष्टं च for विनष्टं. ४. D. reads कृमिणा दंशितं for कृमिभिः श्वहतं. ५. B. and C. read ऽपहृता for ऽपहृतो. ६. B. and C. read विधृष्य; while D. विशिष्य for विघुष्य. ७. B. and C. read विभ्रमे for विप्लवे. ८. B. C. read पालस्तत्र किल्बिषी for पालेष्वत्र किल्बिषम्. ९. C. omits °कारा°.

'कृमि-चोर-व्याघ्रभयात् दरी-श्वभ्राच्च* पालयेत् ।
व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्[१] स्वामिने तु निवेदयेत्' ॥
(ना. स्मृ. ६. १२.)

इति । व्यायच्छेत् निवारणार्थं[२] प्रयतेतेत्यर्थः । यः[३] प्रस्तुतार्थं न यतते तं प्रत्याह स एव—
'अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चाऽनिवेदयन् ।
वोढुमर्हति[४] गोपस्तां[५] विनयं[६] चैव राजनि' ॥
(ना. स्मृ. ६. १३.)

इति । विनयप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः—
'पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपणः[७] स्वामिनो[८] द्रव्यमेव च' ॥
(या. स्मृ. २. १६९.)

इति । अर्धत्रयोदशपणः† सार्धद्वादशकार्षापणः । पालदोषमाह मनुः—

* श्वभ्रात् गर्तात् । निवारणासामर्थ्ये क्रोशेत् आक्रोशेत् सहायार्थमन्यानाह्वयेदित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—'अर्धाधिकत्रयोदशपणं' इति व्याख्यातवान् । तन्न । अर्धत्रयोदशपण इति अर्धरहितत्रयोदशपणः सार्धद्वादशपण इति यावत् ।
'तास्तृतीयपूर्वपदाः समानाधिकरणेन
समस्यन्त उत्तरपदलोपश्च' ।
इति वार्तिकादुत्तरपदलोपी कर्मधारयोऽत्र भवति ।
'सार्धद्विमात्रादिषु अर्धत्रिमात्रात्' ।
इति महाभाष्यकारप्रयोगदर्शनात् विज्ञानेश्वरव्याख्यानमुपेक्षणीयमिति भाति ।

१. B. and C. read क्रोशन् for क्रोशेत्. २. B. C. omit निवारणार्थं. ३. B. and C. read यस्तु तत्र for यः प्रस्तुतार्थं. ४. D. reads दातुं for वोढुं. ५. B. and D. read °स्तान्. ६. C. reads स्वामिने for विनयं. ७. D. reads °पणाः for °पणः. ८. B. C. and D. read स्वामिने for स्वामिनो.

'अजाविके† तु संरुद्धे वृकैः[१] पाले त्वनायति।
यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तात्किल्बिषं भवेत्'॥
(म. स्मृ. ८. २३५.)

इति। अनायति। उपद्रवनिराकरणाय अनागच्छतीत्यर्थः[२]। यां अजाविकजातीयाम्[३][४]। एतत्सुगमस्थलस्थविषयम्। दुर्ग-मस्थलविषये[५] तु न[६] दोष इत्याह स एव—

'तासां चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने।
यामुत्प्लुत्य[७] वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी'॥
(म. स्मृ. ८. २३६.)

इति। अवरुद्धानां पालकेन एकत्र स्थापितानामित्यर्थः। दैवमृतानां पुनः कर्णादिकं दर्शनीयम्। तथा च मनुः—

'कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्त्यस्थिस्नायुरोचनम्[८]।
पशुषु स्वामिनां[९] दद्यान्मृतेष्वङ्कानि[१०] दर्शयेत्'‡॥
(म. स्मृ. ८. २३४.)

---

† अजाश्च अविकाश्च अजाविकम्। 'गवाश्वप्रभृतीनि च' इति द्वन्द्वैकवद्भावः।

‡ स्वयं मृतेषु पशुषु कर्ण-चर्म-लाङ्गूलप्रवालान् नाभेरधोभागस्नायु-रोचनाः स्वामिनां दद्यात्। अन्यानि च चिह्नानि शृङ्गखुरादीनि दर्शयेत् इत्यर्थः।

---

१. B. C. read वृक्षैः for वृकैः. २. C. reads नागच्छति for अनागच्छति. ३. B. reads अजाविकजातीयां and C. अजाविकविजातीयां for अजाविक-जातीयाम्. ४. B. adds °व्यक्ति after °जातीयाम्. ५. B. reads दुर्मलस्थल°, C. दुर्भगस्थल°, for दुर्गमस्थल°. ६. A. omits न. ७. B. C. and D. read उपेत्य for उत्प्लुत्य. ८. B. reads वस्ति(अस्थि)स्नायुनिरोधनम्, C. does the same, and the text वस्तिं स्नायुं च रोचनाम् for वस्त्यस्थि-स्नायुरोचनम्. ९. A. and C. read पशुस्वामिषु for पशुषु स्वामिनां. १०. C. reads अंकाभि°; while B. originally अंकाति° and in margin शंकाभि° for अंगाभि° and B. °दर्शनम् for दर्शयेत्.

इति । स्मृत्यन्तरमपि —

'कर्णौ चर्म च वालांश्च शृङ्ग-स्नाय्व[1]स्थि-रोचनम् ।
पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्गा[2]नि दर्शयेत्' ॥

इति । गोप्रचारभूमिमाह याज्ञवल्क्यः—

'ग्रामेच्छया गोप्र[3]चारो भूमी राजे[4]च्छयाऽपि वा' ॥

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति । ग्रामेच्छया ग्रामाल्पत्व-महत्वापेक्षया राजे[4]च्छया वा गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृ[5]ष्टः कल्पनीयः । गवां प्रचारस्थानासन्ने[6]सौकर्यार्थं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव—

'धनुःशतं परीणाहो ग्रामे[7] क्षेत्रान्तरं भवेत् ।
द्वे शते खर्व[8]टस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्' ॥

(या. स्मृ. २. १६७.)

इति । ग्राम-क्षेत्रयोरन्तरं धनुःशतपरिमितम् । सर्वदैवं[9]-विधिना शस्यं कार्यम् । खर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वे शते अन्तरे[10] शस्यम् । नगरस्य च बहुजनसङ्कीर्णस्य[11] चतुःशतपरिमिते[12] अन्तरे शस्यं कार्यमिति ।

---

१. B. C. read शृंगस्नायुनिरोचनम् for शृंगस्नाय्वस्थिरोचनम्. २. C. reads मृते शंकानिराश्रयामिति and B. मृते शंकानिरा (म) श्रयमिति for मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत्. ३. D. reads °प्रचारि for °प्रचारो. ४. The text reads राजवशेन वा for राजेच्छयापि च; A. reads यदृच्छया for राजेच्छया. ५. B. C. and the text read ऽकृतः for ऽकृष्टः. ६. C. reads °सनयोः कार्यार्थं for °सनसौकर्यार्थं. ७. C. reads ग्रामक्षेत्रान्तरा; while B. and D. ग्रामक्षेत्रान्तरं for ग्रामे . क्षेत्रान्तरं. ८. D. reads खर्वटे शस्यं for खर्वटस्य स्यात्. ९. B. C. read सर्वतोदिक्षु अनुप्तशस्यं for सर्वदैवंविधिना शस्यं. १०. B. and C read अनुप्तशस्ये कार्यं for अन्तरे शस्यं. ११. B. and C. add धनुषां after संकीर्णस्य. १२. B. and C. °परिमितमनुप्तशस्यं for °परिमिते अन्तरे शस्यं.

तत्र पशुनिवारणाय वृतिरपि कल्पनीयेत्याह कात्यायनः—

'आजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं सदा।
दुःखेन विनिवार्यन्ते लब्धस्वादुरसा मृगाः' ॥

इति नारदोऽपि—

'पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत्।
न लङ्घयेत्पशुर्वाश्वो न भिन्द्यात् यां च सूकरः' ॥
(ना. स्मृ. ११. ४१.)

इति। एवं च पशुनिवारणे कृतेऽपि तामतिक्रम्य शस्यादि विनाशे सति मनुराह—

'पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्' ॥
(म. स्मृ. ८. २४०.)

इति। पथि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृतिमतिक्रम्य शस्यघाते सपालः पशुकार्ये पणशतदण्डार्हः। एवं ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि क्षेत्रे परिवृते सति तां वृतिमतिक्रम्य शस्यघाते स पालः

---

१. C. reads महत् for सदा. २. B. C. read अलंघ्या या च पशुना for न लंघयेत्पशुर्वाश्वो. ३. D. reads नाश्वो for वाश्वो. ४. B. reads भिद्याद्या च and C. नियच्छेच्च for भिन्द्याद्यां च. ५. C. reads °निवारणोपाये for °निवारणे. ६. B. and C. read तं for ताम् ७. C. omits the verse,

'पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः।
सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत्पशून्' ॥

८. B. reads विपालं for विपालान् ९. B. and C. read °घाती for °घाते. १०. B. and C. read पशुः कार्षापण° for पशुकार्ये.

शतपणदण्डार्हः । तत्पशुपालकः शतदण्डेन दण्डनीय इत्यर्थः । विपालं पालकरहितं पशुं क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेत् । नारदोपि—

'उत्क्रम्य तु वृतिं यत्र सस्यघातो गवादिभिः ।
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत्' ॥

(ना. स्मृ. ६. ४२.)

इति । अनावृतक्षेत्रघातविषये स एवाह—

'ग्रामोपान्ते च यत् क्षेत्रं विवीतान्ते महापथे ।
अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः' ॥

(ना. स्मृ. ६. ४३.)

इति । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश उच्यते । व्यतिक्रमनिषेधेनार्थाद्दण्डाभावः सूचितः । तदनेन अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः । मनुस्तु साक्षाद्दण्डं निषेधति—

---

१. B. omits—
तत्पशुपालकः शतदण्डेन दण्डनीय इत्यर्थः ।
विपालं पालकरहितं पशुं क्षेत्रिको लगुडादिना निवारयेत् ॥ नारदोपि-
दुष्करयति कृतं यत्स्यात्सस्यघातो गवादिभिः ॥
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्त्या निवारयेत् ॥
अनावृतक्षेत्रघातविषये स एवाह-
ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विवीतांते महापथे ॥
अनावृतं चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रमः ।
इति । विवीतशब्देन तृणकाष्ठसमृद्धः परपरिगृहीतः प्रदेश उच्यते । व्यतिक्रम-निषेधेनार्थाद्दण्डाभावः सूचितः । तदनेन अपरिवृते पालस्य दण्डाभावः सूचितः.
C. also omits this.

'तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्' ॥

(म. स्मृ. ८. २३८.)

इति । एतददीर्घकालप्रचारविषयम् । दीर्घकालप्रचारेतु दण्डमर्हति । अत एवाल्पकालप्रचारे दोषाभावमाह विष्णुः–

'पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्' ।

(वि. स्मृ. ३. १९.)

इति । दण्डपरिमाणं तु पशुविशेषेण दर्शितं याज्ञवल्क्येन–

'माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविकम् ॥
भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्तात् द्विगुणो दमः ।
सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्' ॥

(या. स्मृ. २. १५९–१६०.)

इति । परशस्यघातकारिमहिषीस्वामी प्रतिमहिष्यष्टौ माषान् दण्डनीयः । चतुरो माषान् गोस्वामी । मेषस्वामी द्वौ द्वौ माषौ । एषामेव पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य यावच्छयनमनिवारितानां स्वामी यथोक्तदण्डात् द्विगुणं दण्डनीयः ।

---

१. D. reads प्रहिंस्युः for विहिंस्युः. २. C. and D. read °रक्षिणं for °रक्षिणाम्. ३. B. reads विपीतांते, and C. पतिते for °प्रांते; while the original text and B. read पतिग्रामसीमांते न दोषोऽनावृते चाल्पकानामिति for पथि ग्रामप्रान्ते च न दोषोऽल्पकालम्. ४. D. reads यथोक्त° for यथोक्तात्. ५. C. reads साम° for सम°. ६. C. reads विवीतोऽपि for विवीतेऽपि. ७. B. and C. read °कारिण्या महिष्या for °कारिमहिषी.° ८. C. omits प्रति, and reads महिष्या for °माहिषि. ९. B. adds छाग before मेष.

विवीतस्थ‡तृणाद्युपघाते पशुस्वामी शस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः। खरोष्ट्रस्वामी† महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । एतदज्ञानविषयम् ।

'पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।
तथाऽजाविक-वत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः' ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तं वेदितव्यम् । माषाश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः ।

'माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तितः' ।
(ना. स्मृ. ३. ७.)

इति नारदस्मरणात् । भक्षयित्वोपविष्टसवत्सविषये यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

'वत्सानां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः' ।

इति । यत्पुनर्नारदेनोक्तम्—

'माषं गां दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषं तथा ।
तथाऽजाविक-वत्सानां दण्डः स्यादर्धमाषिकः' ।
(ना. स्मृ. ११. ३१.)

---

‡ विशेषेण वीतः प्रचुरतृण-काष्ठो रक्ष्यमाणः परिगृहीतो भूप्रदेश विवीत इत्युच्यते । तत्रस्थितस्य तृणादिकस्योपघाते इति व्याख्येयम् ।

† खरोष्ट्रं खराश्च उष्ट्राश्च खरोष्ट्रम् । सस्योपरोधकत्वेन खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वात् दण्डस्य चापराधानुसारित्वात् खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः । तयोः स्वामी ।

१, A. C. and D. omit—
विवीतस्थतृणाद्युपघाते पशुस्वामी शस्यक्षेत्रोपघातवद्दण्डनीयः । खरोष्ट्रस्वामी महिषीस्वामीवद्दण्डनीयः । एतदज्ञानविषयम् ।
पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा ।.

२. C. reads विंशतिको for विंशतिमो. ३. B. and C. read वसतां for वत्सानां. ४. The text of नारद reads अजाविके सवत्से तु for तथाऽजाविक-वत्सानां.

इति तन्मुहूर्तमात्रभक्षणविषयम्* । अतएवाहतुः शङ्ख-लिखितौ—

'रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च माषान् ।
दिवा त्रीन् । मुहूर्ते माषम् । दण्डं ग्रासे ' ॥

इति । आतुरपशुविषये तु न दण्ड इत्याह नारदः—

'राजग्रहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा ।
अपि सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥
व्याघ्रादिभिर्हतो वाऽपि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।
न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्' ॥

(ना. स्मृ. ११. ३६–३७.)

इति । अनातुरेष्वपि केषुचित्पशुषु दण्डाभावमाह स एव—

'गौः प्रसूता दशाहं च महोक्षो वाजि-कुञ्जरौ ।
निवार्याः स्युः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाक्' ॥

(ना. स्मृ. ११. ३०.)

---

*विज्ञानेश्वरस्तु—पुनःप्ररोहयोग्यमूलावशेषभक्षणविषयमेतन्नारद-वाक्यमिति मन्यते ।

---

१. D. reads त्रिमुहूर्ते for दिवा त्रीन् मुहूर्ते. २. B. C. and D. read जरा° for राज°. ३. B. reads वृक्षादापतितो for वृक्षाद्वा पतितो. ४. B. reads दण्डमाह for दण्डाभावमाह. ५. B. C. and D. read तु for च. ६. C. reads महोक्षोऽप्यपि कुञ्जरः for महोक्षो वाजि-कुञ्जरौ. ७. B. and D. read वाऽपि° for वाजि°. ८. B. and C. read °कुञ्जरः; while D. °कुञ्जराः

इति। मनुरपि—

'अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा।
सपालान् वा विपालान् वा न दण्ड्यान्मनुरब्रवीत्'।
(म. स्मृ. ८. २४२.)

इति। वृषा महोक्षाः। अथवा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः। याज्ञवल्क्योऽपि—

'महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकाऽऽगन्तुकादयः।
पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः' *॥
(या. स्मृ. २. १६६.)

इति। आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टः। आदिशब्देन मृतवत्सादयो गृह्यन्ते। अत एवोशनाः—

---

* महांश्चासौ उक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता। उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिविधानेन देवतोद्देशेन वा त्यक्ताः। सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा। आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः। अत्र आदिशब्दग्रहणात् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते। ते च उशनसा दर्शिताः—
'अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः।
'अदण्ड्यौ काण–कुब्जौ च ये शश्वत् कृतलक्षणाः'॥

---

१. C. wrongly reads अपालत्वात् विपालत्वान्न दद्यान्मनुरब्रवीत् for सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्मनु रब्रवीत्. २. B. and C. read वृषोत्सर्जनविधानेनोत्सृष्टाः and D. वृषोत्सर्जनविधाने तु सृष्टाः. ३. C. reads °मनुकादयः for °गंतुकादयः. ४. B. originally, C. and D. read च for न. ५. C. reads °परिभ्रष्टः for °परिप्लुताः. ६. B. and D. omit आगन्तुकः स्वयूथात् परिभ्रष्टः; while C. reads °शुक्रात् for °यूथात्.

'अदण्ड्या मृतवत्सा च खंजा[1] रोगवती कृशा ।
अदण्ड्याऽऽगन्तुकी[2] गौश्च सूतिका चाभिसारिणी[3] ॥
अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च' ।

इति । परशस्यविनाशे न केवलं स्वामी दण्डनीयः अपि तु शस्यमपि[4] दापनीयः । तथा च बृहस्पतिः—

'शस्यान्निवारयेद्वास्तु[5] चीर्णे[6] दोषद्वयं[7] भवेत् ।
स्वामी शतदमं[8] दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥
शदश्च[9] सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते' ॥

इति । अतएव नारदः—

'समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयाच्छतम्[10] ।
वधेन गोपो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्' ॥

(ना. स्मृ. ११. ३१.)

इति । तत्स्वामी शस्यस्वामी शदश्च सामन्तादिभिः[11] परिकल्पितो[12] देयः । तथा च स एव—

---

१. C. and D. read संज्ञा for खंजा. २. C. reads गन्तुका for गन्तुकी. ३. B. and C. read चाति° for चाभि°. ४. B. reads दशदम् while C. शदम् for शस्यम्. ५. C. wrongly reads सभ्यां for शस्यात्. ६. C. reads चीर्णो for चीर्णे. ७. B. C. read दोषां द्वयोर् for दोषद्वयम्. ८. B. and C. read शतदमं for शतदमं, ९. B. reads शदश्च दमश्च शददमं । चीर्णे समूलघातं भक्षिते सतीत्यर्थः and C. शदश्च सदमं चीर्णे समूलकर्षं भक्षिते सतीत्यर्थः for शदश्च सदमं चीर्णे समूले कार्षभक्षिते. १०. B. reads शतम् for शतम्. ११. B. reads समन्तादिभिः for सामन्तादिभिः. १२. B. reads कल्पितो for परिकल्पितः.

'गोभिस्तु भक्षितं शस्य यो नरः प्रतियाचते ।
सामन्तानुमते देयं धान्यं यत्तत्र भक्षितम्' ॥

(ना. स्मृ ११. ३८.)

इति । यस्तूशनसा शदयाचननिषेधोऽर्थात्कृतः—

'गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति त्रिदिवौकसः' ॥

इति स ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयः ।

इति स्वामिपालाख्यं विवादपदम् ।

अथ सीमाविवादनिर्णयः ।

तत्र तावत् सीमा चतुर्विधा । जनपदसीमा ग्रामसीमा गृहसीमा क्षेत्रसीमा च इति । सा च यथाक्रमं पञ्चलक्षणा । तदुक्तं नारदेन—

'ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता' ॥

(ना. स्मृ. १२. ३.)

इति । ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । मत्स्यिनी जललिङ्गान्विता । नैधानी निखाततुषाङ्गारादिमती भयवर्जिता अर्थिप्र-

---

१. B. and C. read धान्यं यत्तत्र वापितम् and D. धान्यं यत्तत्र काल्पितम् for धान्यं यत्तत्र भक्षितम्. २. C. reads नैधिनी for नैधानी. ३. C. reads नैधिनी for नैधानी. ४. A. reads तुषारांगारा° for तुषांगारा°. ५. B. reads भयरहिता for भयवर्जिता.

त्यर्थिपरस्परविषयोपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञातृचि-ह्नाद्यभावे राजेच्छया निर्मिता* । तथा च व्यासः—

'ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥
स्वच्छन्दगा बहुजला मत्स्य-कूर्म-समन्विता ।
प्रत्यक्प्रवाहिनी यत्र सा सीमा मत्स्यिनी मता ॥
तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा ।
सीमाऽत्र चिह्निता कार्या नैधानी सा निगद्यते' ॥

इति । वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः । तदाह मनुः—

---

* एवंभूतायां सीमायां षोढा विवादः संभवति । यथाह कात्यायनः
'आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः' ॥

तथाहि—ममात्र पञ्चनिवर्तनाया भूमेरधिका भूरस्ति'—इति केन-चिदुक्ते पञ्चनिवर्तनैव नाधिका—इति आधिक्ये विवादः । चतुरस्र-द्विशतपरिमितभूभागस्य निवर्तनमिति संज्ञा । पञ्चनिवर्तना मदीया भूमिरित्युक्तेन ततो न्यूनैवेति न्यूनतायां विवादः । पञ्चनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंश एव नास्ति इति अस्तिनास्तित्वविवादः संभवति । मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते इत्युक्तेन संतता चिरंतन्येव मे भुक्तिः इति अभोगभुक्तौ विवादः । इयं मर्यादा इयं वा ? इति सीमा-विवादः । इति षट्प्रकार एव विवादः संभवति ।

---

१. B. reads संप्रतिप्रत्यन्विता; while C. संवित्तिपत्तिनिर्मिता for विषया-पत्तिनिर्मिता. २. B. reads निर्णीता for निर्मिता. ३. B. and C. read समन्ततः for समुन्नताः. ४. B. C. read नित्यं for प्रत्यक्; while B. and C. read प्रवाहिणी for प्रवाहिनी. ५. D. reads कुब्जैः for कुंभैः. ६. B. and C. read प्रचिह्निता for अत्र चिह्निता.

'सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधा-ऽश्वत्थ-किंशुकान् ।
शाल्मली सॆाल-तालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्' ॥

(म. स्मृ. ८. २४६.)

इति । प्रत्यक्प्रवाहिनीत्यनेन वाप्यादीनि प्रकाशचिह्ना-न्युपलक्ष्यन्ते । तानि च बृहस्पतिना दर्शितानि—

'वापी-कूप-तॆडागानि चैत्या-ऽऽराम-सुरालयाः ।
स्थॆलनिम्न-नदीस्रोतः-शर-गुल्म-नगादयः ॥
प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा' ।

इति । तुषाङ्गार-कपालैरिति करीषादीनां गुप्तलिङ्गानाम-प्युपलक्षणम् । तानि च तेनैव दर्शितानि—

'करीषा-ऽस्थितुषाङ्गारशॆर्करा-ऽश्म-कपालिकाः ।
सिकते-ऽष्टक-गोबाल-कार्पासा-ऽस्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत्' ।

इति । तानि च सीमालिङ्गानि स्थविरैर्बालानां दर्शनी-यानि । तथा च बृहस्पतिः—

---

१. D. reads शालवृक्षांश्च for सालतालांश्च. २. B. C. read नित्य° for प्रत्यक्°. ३. B. C. read तटाकानि for तडागानि. ४. B. C. read स्थल निम्नं for स्थल-निम्न°. ५. B. in margin reads °लता°. ६. C. reads करीषा-दीनांगुल° for करीषादीनां गुप्त°. १०. C. omits—

करीषास्थितुषांगारशर्कराश्मकपालिकाः ।
सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुंभेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

इति । B. originally reads °शर्वभस्म° and in margin दावभस्म for शर्कराश्मक°.

'ततः पौगण्ड-बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत्।
वार्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥
एवं परंपराज्ञाते सीमाभ्रान्तिर्न जायते'।

इति। एवं निरूपितैर्लिङ्गैः सीमा-विवादनिर्णयं कुर्यादित्याह मनुः —

'एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः†।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ' ॥

(म. स्मृ. ८. २५२–३, २५८.)

इति। प्रथमं तावदर्थि-प्रत्यर्थिप्रदर्शितैः लिङ्गैः सीमाविवादनिर्णयः। अथात्राप्यविश्वासस्तदा लिङ्गविषयकात् सीमाविषयकाद्वा साक्षिप्रत्ययान्निर्णयः। यदा साक्षिनामभावस्तदा सामन्तैर्विनिर्णय इत्यर्थः।

---

† चतुर्दिशं समन्तभवाः सामन्ताः तद्वासिनश्चत्वारो ग्रामवासिनः।

---

१. B. and C. read °ज्ञाने for °ज्ञाते. २. B. and D. omit पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥. ३. B. reads सीमान्त° for सामन्त°. ४. C. reads अर्थिप्रदर्शितैः for अर्थिप्रत्यर्थिप्रदर्शितैः; while D. omits °प्रदर्शितैः. ५. B. reads अथार्थिन्यपि and C. अर्थार्थिनि for अथात्रापि.

'तेषामभावे सामन्ताः'—

इति कात्यायनेनोक्तत्वात् । के पुनः सामन्ता‡ इत्यपेक्षिते स एवाह—

'संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।
संसक्तसक्तसंसक्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः' ॥

इति । विप्रतिपन्नसीमकस्य क्षेत्रस्य चतसृषु दिक्षु सन्निहितग्रामादिभोक्तारः संसक्ताः । एत एव सामन्तशब्दाभिधेयाः । यदा पुनरदुष्टसंसक्तका न सन्ति तदा संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः निर्णयः कार्यः । तदाह स एव—

'स्वार्थसिद्धौ च दुष्टेषु सामान्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥
संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः ।
कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥

‡ समन्ताद्भवाः सामन्ताः । चतसृषु दिक्षु अनन्तरग्रामादयः । ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ।

यथाह कात्यायनः—

'ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।
गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरभ्य हि' ॥

इति । ग्रमादिशब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते ।

१. C. omits संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्°. २. B. reads चतुर्षु for चतसृषु. ३. C. reads संसक्तकाः for संसक्ताः. ४. B. reads संसक्तसंसक्तैः for संसक्तसंसक्ततत्संसक्तैः; while D. संसक्तमसंसक्तैः. ५. B. reads प्रदुष्टेषु for च दुष्टेषु. ६. B. reads कर्तव्यानुप्रदुष्टास्तु. C. reads कर्तव्यास्तु प्रदुष्टास्तु for कर्तव्यास्त्वविदुष्टास्तु.

तेषामभावे सामन्ता मौल-वृद्धोद्धृतादयः ।
स्थावरे षट्प्रकारे-पि कार्या नाऽत्र विचारणा' ॥

इति । वृद्धादिलक्षणं तत्रैवोक्तम्—

'निबध्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं सुगुणान्वितैः[1] ।
वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥
ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः ।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥
उपश्रवण-संभोग-भयस्थानोपचिह्निताः[2] ।
उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः' ॥

इति । साक्षिप्रभृत्युद्धृतपर्यन्तानामभावे मनुराह—

'सामन्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणाम्[3]* ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥

---

* साक्षिधर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सिमासाक्षिणामभावे इमान् वक्ष्यमाणान् व्याधशाकुनिकादीन् संनिहितवनचारिणः पुरुषानपि अनुयुञ्जीत पृच्छेदित्यर्थः। मृगवधेनाजीवन्तो व्याधाः, शकुनिनां पक्षिणां वधेन जीवन्तः शाकुनिकाः, कैवर्तान् धीवरान्, वृक्षगुल्मादीनां मूलखननेनाजीवन्तो मूलखानकाः, व्यालग्राहान् अहितुण्डिकान्, क्षेत्रापणमार्गादिषु पतितधान्यकणग्रहणमुञ्छम् । तेन वृत्तिर्येषां ते उञ्छवृत्तयो वानप्रस्थाः ।

१, B. reads नृगुण° for सुगुण°; while C. त्रिगुण° for सुगुण°. २. B. originally reads °कार्याख्यानोप° and in margin °यथास्थानां प° also C. °यथास्थानोप° for °भयस्थानोप°. ३. C. and the text of Manu read सीम्नि for सीम°.

व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्तान् मूलखानकान्।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्' ॥

(म. स्मृ. ८. २५९–२६०.)

इति। अन्यांश्चेति चकारेण सीमाकर्षका[1] उपलक्ष्यन्ते। तथा च याज्ञवल्क्यः—

'सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः।
गोपाः सीमाकृषाणा*[2] ये[3] सर्वे च वनगोचराः।
नयेयुरेते सीमानं स्थला-ऽङ्गार-तुष-द्रुमैः।
सेतु-वल्मीक-निम्नास्थि-चैत्याद्यैरुपलक्षिताम्' ॥

(या. स्मृ. २. १५०–१५१.)

इति। नारदोऽपि—

'ग्रामसीमासु च बहिर्ये च[4] स्युः कृषिजीविनः।
गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः' ॥

(ना. स्मृ. ११. ३.)

इति। ते[5] च शपथैः[6] शापिता एव निर्णयं ब्रूयुः। तथा च बृहस्पतिः—

---

* सीमाकृषाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकर्षका इत्यर्थः।

---

१. C. Reads °कर्षकान् for °कर्षकाः and omit उपलक्ष्यन्ते, instead of which reads °भ्न्यतरान्. २. C. reads °कषाणाश्च for °कृषाणा ये. ३. B. and D. substitute च for ये ४. The text of Nârada reads

'.............. ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ॥
गोपशाकुनिकव्याधा ये चान्ये वनजीविनः' ॥

for

'......... .....ये च स्युः कृषिजीविनः।
गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः' ॥

५. B. and C. read एते च for ते च. ६. C. adds स्तैः after शपथैः.

'शापिताः शपथैः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम् ।
दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः' ॥

इति । स्वैः स्वैरिति—

'सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहना-ऽऽयुधैः' ।

इत्यादिलोकव्यवस्थया प्रतिपादितैः इत्यर्थः । मनुरपि—

'ग्रामीयकुलानां च समक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥

(म. स्मृ. ८. २५४–२५५.)

इति । सीमासाक्षिणां तु लक्षणमाह बृहस्पतिः—

'आगमं च प्रमाणं च भोगं कामं च नाम च ।
भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

इति । यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति विद्यमानानि वा लिङ्गा-लिङ्गतया संदिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. omits शापिता. २. B. reads इत्यादिनोक्तव्यवस्थया for इत्यादिलोकव्यवस्थया. ३. C. and D. read ग्रामेयक° for ग्रामायिक°. ४. B. C. and D. read तु for च. ५. B. C. and D. read सीम° for सीम्नि. ६. D. reads तथैव च for तयोश्चैव. ७. B. C. and D. read

'..... ... सीमासंधिषु लक्षणम् ।
तत्तथाख्यापयेत् रजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः' ॥
for 'समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः' ॥

But D. substitutes स्थापयेत् for ख्यापयेत्. ८. B. reads कालं for कामं. ९. B. originally reads भिन्नतया for लिङ्गालिङ्गतया. १०. C. reads तथा for तदा.

'सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः' ॥

(या. स्मृ. २. १५२.)

इति । सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्याद्यभिप्रायम् । समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाः चत्वारोऽष्टौ दश वेत्येव समसंख्याका रक्तस्रग्विणो रक्ताम्बरधरा मूर्ध्न्यारोपितक्षितिखण्डाः सीमां प्रदर्शयेयुः । स्वैः स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः । तथा च मनुः—

'शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः ।
†सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्' ॥

(म. स्मृ. ८. २५६.)

इति । नयेयुरिति बहुवचनमपि अविवक्षितम् । एकस्याऽपि सीमाप्रदर्शकस्य बृहस्पतिना दर्शितत्वात् ।

'ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसंमतः ।
रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥
सत्यव्रतः सोपवासः सीमानं दर्शयेन्नरः' ।

इति । यत्तु नारदेनोक्तम्—

---

† यदस्माकं सुकृतं तन्निष्फलं स्यात् इत्येवमात्मीयैः सुकृतैः शापिताः सन्तः समञ्जसम् यथाज्ञानतः सत्येन सीमां निर्णयेयुरित्यर्थः ।

---

१. B. originally and C. read °ग्रावा for °ग्रामाः. २. A. and D. omit

सामन्ता वेति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्याद्यभिप्रायम् । समग्रामाः प्रत्यासन्नग्रामीणाः चत्वारोऽष्टौ दश वेत्येव समसंख्याकाः.

३. B. reads धर्मा° for मूर्ध्न्या°.

'नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता' ॥
(ना. स्मृ. ११. ९.)

इति । तदुभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषयम् । स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञान उपायविशेषमाह नारदः—

'निम्नगाऽपहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्भोगदर्शनात्' ॥
(ना. स्मृ. ११. ६.)

इति । निम्नगया नद्या अपहारेणोत्सृष्टानि नष्टानि स्वस्थानाच्च्युतानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्र देशानुमानात् दृष्टस्वचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुभावात् प्रयोगात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमो भाग इत्येवंविधात् परिमाणात्, भोगदर्शनात् प्रत्यर्थिसमक्षमविप्रतिपन्नाया अस्मार्तकालोपलक्षितभुक्तेर्वा निश्चिनुयुरित्यर्थः । एतेषां साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाचङ्क्रमणदिनादारभ्य यावत्त्रिपक्षं यदि

१. C. and D. read महत्त्वात् for गुरुत्वात्. २. B. originally and A. in margin read नित्यैषा. for क्रियेषा, but it seems wrong. ३ The text of Nârada and B. read प्रमाणैर्भोगदर्शनैः. ४. A. C. and D. omit

निम्नगया नद्या अपहारेण उत्सृष्टानि नष्टानि स्वस्थानाच्च्युतानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्र देशानुमानात् दृष्टस्वचिह्नानां प्राचीनप्रदेशानुभावात् प्रयोगात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमो भाग इत्येवंविधात्परिमाणात् भोगदर्शनात्.

५. B. reads °विप्रतिपन्नाद्याः for °विप्रतिपन्नायाः. ६, B. reads °दाना° for °दिना°. ७. B. C. omit यदि.

राज-दैविकव्यसनं नोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात् सीमानिर्णयः । तथा च कात्यायनः—

'सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।
त्रिपक्ष-पञ्च[1]सप्ताहं दैव-राजैक[2]मिष्यते ' ॥

इति । य[3]स्तत्र निषेधः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः—

'वाक्पारुष्ये महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत् ' ॥

इति स[4] उक्तलक्षणपुरुषाभावविषय इत्यविरोधः । कथं तर्ह्यत्र निर्णय इत्यपेक्षिते आह नारदः—

'य[5]दा तु न स्युर्ज्ञातारः सीमायाश्च न[6] लक्षणम्' ॥
तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम् ' ॥
(ना. स्मृ. ११. ११.)

इति । इष्टतः इच्छातः । याज्ञवल्क्योऽपि—

'अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्तिता ' ।
(या. स्मृ. २. १५२.)

इति । ज्ञातॄणां सामन्तादीनां चिह्नानां वृक्षादीनामभावे राजैव सीम्नः प्र[7]वर्तयिता । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्य उभयोर्ग्रामयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमालिङ्गानि कारयेत् । यदा तस्या भूमेर्यत्रै[8]वोपकारातिशयो दृश्यते तदा तस्यैव ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । त[9]थाह मनुः—

---

१. C. reads मासत्रिपक्ष° for त्रिपक्षपञ्च°; while B. त्रिपक्षपक्ष°. २. B. reads °राजिक्रम् for °राजक्रम्; while C. reads राज-दैविकम्. ३. D. reads यस्त्वत्र for यस्तत्र. ४. C. reads सीमाया for स. ५. Text of Nârada and C. reads यदि च for यदा तु. ६. B. reads न च, and D. °श्चापि for °श्च न. ७. C. reads प्रवर्तयितव्यः for प्रवर्तयिता. ८. B. reads यत्रैषो° for यत्रैवो°. ९. C. reads यथाह for तथाह.

'सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।
प्रदिशेद्भूमिमेकेषां उपकारादिति स्थितिः' * ॥

(म. स्मृ. ८. २६९.)

इति । अविषह्यायां ज्ञातृज्ञापकशून्यायामित्यर्थः । ऋणादिनिर्णयवत् सीमानिर्णयो नावेदनानन्तरमेव कार्यः । किन्तु प्रकाशितेषु सेत्वादिषु । तदाह स एव—

'सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
ज्येष्ठे मासे नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु' † ॥

(म. स्मृ. ८. २४९.)

इति । ग्रामग्रहणं नगरादेरप्युपलक्षणार्थम् । अतएव कात्यायनः—

---

* धर्मवित् पक्षपातरहितो राजा ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिं येषामेव ग्रामवासिनां उपकारातिशयो भवति तद्व्यतिरेकेण च न निर्वाहः तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था इत्यभिप्रायः ।

† द्वयोर्ग्रामयोः मर्यादां प्रति विप्रतिपत्तौ उत्पन्नायां ज्येष्ठे मासि ग्रीष्मरवितापसंशुष्कतृणत्वात् प्रकटीभूतेषु सीमालिङ्गेषु राजा सीमां निश्चिनुयात् । यस्मिन् देशे ज्येष्ठमासि पर्जन्यबाहुल्येन सेत्वादीनां न सम्यक् ज्ञानं भवितुं शक्यं तत्र वैशाखेऽपि कार्यम् । सर्वथा सेत्वादीनां स्पष्टतया ज्ञानं यस्मिन् काले भवति तत्रैव सीमानिर्णयः कर्तव्य इत्यपेक्षितम् । न ज्येष्ठादिमासापेक्षा इत्यलं पल्लवितेन ।

---

१. C. wrongly reads प्रविशेद्ग्राममेकेषां for प्रदिशेद्भूमिमेकेषां. २. C. reads प्रविषह्यायां for अविषह्यायां. ३. °ज्ञापकाशून्या° for ज्ञापकशून्या°. ४. C. reads सम्यगावेदना° for आवेदना.° ५. D. reads ज्यैष्ठे for ज्येष्ठे.

'सीमान्तवासिसामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।
ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगर-देशयोः' ॥

इति । यदा रागलोभादिवशात् सीमासाक्षिणो निर्णयं न कुर्युः तदा दण्डनीया इत्याह स एव—

'बहूनां तु गृहीतानां न सीमानिर्णयं यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्' ॥

इति । एतज्ज्ञानविषयम् अज्ञानविषये तु नारदः ।

'अथचेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्' ॥ (७)
सामन्तात्परतो ये स्युस्तत्संसक्ता मृषोदितैः ।
संसक्तसक्तसक्तास्तु विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥ (८)
मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डं दाप्याः पृथक् पृथक् ।
विनेयाः प्रथमेनैव साहसेन व्यवस्थिताः' ॥ (९)

(ना. स्मृ. ११. ७–९.)

इति । साक्षिणां मिथो वैमत्याभिधाने दण्डमाह कात्यायनः—

'कीर्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्' ॥

इति । सीमाचङ्क्रमणकर्तॄणामपि दण्डमाह स एव—

---

१. B. C. and D. read सामन्तभावे for सीमान्तवासि°. २. C. wrongly reads स्वर्णयं for सीनानिर्णयं. ३, B. and C. omit तु. ४. The text of Nârada and C. read तद्विनिश्चये for सीमानिर्णये. ५. B. C. and D. read मृषोदिते for मृषोदितैः. ६, The text of Narada and B. read गण° for मौल°. ७. B. reads दण्डगत्या for दंडं दाप्याः while the text of Narada दण्डं दद्युः for दण्डं दाप्याः ८. The text of Narada and D. read साहसेनानृते स्थिताः for साहसेन व्यवस्थिताः. ९. C. reads साक्षिणो for साक्षिणां. १०. B. and C. read वैमत्येनाभिधाने for वैमत्याभिधाने. ११. B. and C. read कारिते for कीर्तिते.

'यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यास्तु[1] द्विशतं दमम्' ॥

इति । आज्ञानादनृतवचने[2] साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनर्विचारः प्रवर्तयितव्यः । तथा च कात्यायनः—

'अज्ञानोक्तान्[3] दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ।
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यैन्[4]मौलादिभिः सह ॥
संमील्य[5] कारयेत् सीमामेवं धर्मविदो विदुः' ॥

इति । नद्युत्सृष्ट[6]क्षेत्रविषये निर्णयमाह बृहस्पतिः—

'अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।
महानद्या ऽथवा राज्ञा कथं[7] तत्र विचारणा ? ॥
नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैवकः ॥
क्षयोदयौ जीवनं च दैव-राजवशान्नृणाम् ।
तस्मात् सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचालयेत्[8] ॥
ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता[9] नदी ।
कुरुते[10] दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्' ॥

---

१. B. reads स्युः for °स्तुः. २. B. reads अनृतवादिनः and C, अनृतवदने for अनृतवचने. ३, B. reads अज्ञानोक्तै and C, अज्ञानोक्तौ for अज्ञानोक्तान्. ४, C. and D. read तस्मात् or अन्यान्. ५, B. originally reads समीक्ष्य and in margin संप्रीत्या for संमील्य; while विज्ञानेश्वर reads सम्मित्य for the same. ६. B. reads नद्याद्युत्सृष्ट° and C. तथाद्युत्सृष्ट for नद्युत्सृष्ट.° ७. B. in margin and C. read कार्या for कथं. ८. B. and C. read विचारयेत् for विचालयेत्. ९. C. reads कुरुते तदा for कल्पिता नदी. १०. C. reads.

दानहरणं न कर्तव्यं भाग्याभाग्यवशं यतः ।
for
कुरुते दानहरणं भाग्या भाग्यवशात् नृणाम् ॥

'एकत्र कूलपातं[1] तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्[2] ।
नदीतीरे प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत्' ॥

इति । एतदव्युप्तशस्यतीरविषयम्[3] । उप्तशस्यविषये तु स एवाह—

'क्षेत्रशस्यं[4] समुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।
नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेच्च[5] ताम्' ॥

इति । तां सशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुप्तशस्यफलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः । फलप्राप्तेरूर्द्धं तु पूर्ववचनविषयसमानता । राजदत्तविषये क्वचिदपवादमाह स एव—

'या राज्ञा क्रोध-लोभेन छलान्यायेन[6] वा हृता ।
प्रदत्ताऽन्यस्य[7] तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्' ॥

इति । एतच्च[8] स्वत्वहेतुप्रमाणवत्क्षेत्रविषयम् । प्रमाणाऽभावे तु स एवाह—

'प्रमाणरहितां[9] भूमिं भुंञ्जतो[10] यस्य या हृता ।
गुणाधिकाय वा दत्ता तस्य तां न विचालयेत्'

इति । गृहादिविषये निर्णयस्तेनैव दर्शितः,—

'निवेशकालादारभ्य[11] गृहवार्यापणादिकम् ।
येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न[12] विचालयेत् ॥

१. B. originally reads जलपात्रं for कूलपातम्. २. B. reads संस्थितम् for संस्थितिम्. ३. B. and C. read अनुप्त° for अव्युप्त°. ४. B. and C. read क्षेत्रं ससस्यमुल्लंघ्य for क्षेत्रशस्यं समुल्लंघ्य. ५. B. and C. read लभेत for लभेच्च. ६. D. reads छलन्यायेन; while B. originally reads छलेनान्येन for छलान्यायेन. ७. C. reads अन्यत्र for अन्यस्य. ८. B. omits च. ९. C. reads प्रमाणरहिता भूमिः for प्रमाणरहितां भूमिं. १०. B. and C. read भजतो for भुंजतो. ११. B. originally reads विशेष°, but in margin reads निवेश°. १२. C. reads तेन for तन्न.

वातायनं प्रणालीश्च तथा निर्यूहवेदिकाः ।
चतुःशालं स्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्' ॥

इति । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली काष्ठादिमयो जलनिर्गमोपायः । निर्यूहो गृहकोणो नागदन्तको वा । वेदिका रथ्यादिप्रदेशसंस्कृता उन्नता भूमिः । चतसृणां शालानां समाहारश्चतुःशालम् । तस्मात्स्यन्दनिका वृष्टिजलनिपातः ।

निवेशकालादूर्ध्वं प्रातिवेश्यानिष्टकारि वातायनादिकं न कार्यमित्याह कात्यायनः—

'निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।
दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात् परवेश्मसु' ॥

इति । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येन । बृहस्पतिरपि—

'वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् ।
अत्यारात् परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन' ॥

इति । अरत्निद्वयमुत्सृज्य कर्तव्यमित्याह कात्यायनः—

'विण्मूत्रोदकचक्रं च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् ।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्' ॥

इति । अवस्करादिभिश्चतुष्पथादिकं न रोधयेदित्याह नारदः—

---

१. The whole portion from here to वह्निश्वभ्रनिवेशनम् in l. 14 inclusive is omitted in A. C. and D. २. C. reads अटवि° for अरत्नि°.

'†अवस्कर-स्थल-श्वभ्र-भ्रम-स्यन्दनिकादिभिः ।
चतुष्पथ-सुरस्थान-राजमार्गान्न रोधयेत्' ॥

(ना. स्मृ. ११. १९.)

इति । बृहस्पतिः—

'यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।
तदुच्यते संसरणं न रोद्धव्यं तु केनचित्' ॥

इति । यस्तु संसरणे श्वभ्रादिकं करोति तस्य दण्डमाह स एव—

'यस्तत्र संसरे श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव वा ।
कामात् पुरीषं कुर्याच्चेत्तस्य दण्डस्तु माषकः' ॥

इति । राजमार्गे तु पुरीषकर्तुर्दण्डमाह मनुः—

'समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

---

† अवस्करो पुरीषाद्यमेध्यम् । स्थलं कौशल्यनिबद्धं स्थानम् । श्वभ्रो गर्तः । भ्रमः जलानयनाद्यर्थयोजितनलिकादिः । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । इत्यादिभिः चतुष्पथादीनि न रोधयेत् इत्यर्थः ।

---

१. C. स्यन्दनका°. २. B. and C. read राजमार्गे, while the text or Nârada reads रथ्यामार्गान् for राजमार्गान्. ३. C. reads संसरणं for संसरणे. ४. B. reads संकरं and C. संकरश्वभ्रं for संसरे श्वभ्रं. ५. C. reads पुरीषं for पुरीष°. ६. B. reads दण्डाधिक्यम् for दण्डम्.

आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।
परिभाषणमर्हन्ति* तच्च शोध्यमिति स्थितिः' ॥
(म. स्मृ. ९. २८२–२८६.)

इति । अमेध्यादिना तडागादिषु दोषं कुर्वतां दण्डमाह कात्यायनः—

'तडागोद्यान-तीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्वसाहसम् ॥
दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।
पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

इति । मर्यादाभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'मर्यादायाः प्रभेदे च सीमाऽतिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तम-मध्यमाः' ॥
(या. स्मृ. २. १५५.)

इति । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्यादा। तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमानमतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य तथा निन्दितप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तम-मध्यमसाहसा

---

* परिभाषणं पुनस्त्वयेदृशं कर्म न कर्तव्यमित्याज्ञाकरणम् । एतेन आपन्नतादीनां दण्डो न कर्तव्यः इति सूचितं भवति ।

---

१. C. reads तडागादिदूषकस्य for तडागादिषु दोषं कुर्वतां. २. C. reads दशकोद्यानि, for तडागोद्यान°, while B. originally reads तथा कोद्यानि, in margin दशकोद्यानि, and in correction तटाका नानि. ३. B. and C. read दूषयेत् for दूषयन्. ४. B. and C. read ख्यापितानि for स्थापितानि. ५. B. C. and D. read तु for च. ६. C. reads संगाति° for सीमाति°. ७. D. reads °मध्यमम् for °मध्यमाः. ८. B. reads भयादिप्रदर्शनेन for तथा निन्दित-प्रदर्शनेन.

दण्डा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणं गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् [1] । अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणे अधम एव दण्डो वेदितव्यः । अत एव मनुः—

'गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्याद्ज्ञानाद्विशतो दमः' ॥

(म. स्मृ. ८. २६४.)

गृहारामादिषु याज्ञवल्क्य आह—

'आरामायतनग्राम-निपानोद्यान-वेश्मसु ।
एष एव विधिर्दृष्टो वर्षाम्बुप्रवहादिषु' ॥

(या. स्मृ. २. १५४.)

इति । आरामः पुष्प—फलोपचयहेतुभूभागः । आयतनं निवेशनं पलालादिककुट्टणाद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः । ग्रामः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणेन नगराद्युपलक्ष्यते निपानं पानीयस्थानं वापी—कूपतडागादि । उद्यानं क्रीडावनम् । वेश्म गृहम् । एतेष्वारामादिष्वयमेव पूर्वोक्तः सामन्त—साक्ष्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्षणोद्भुतजलप्रवाहेषु अनयोर्गृहयोर्मध्येन जलौघः प्रवहति अनयोर्वा इत्येवंप्रकारे विवादे आदिग्रहणात् प्रासादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्वेदितव्यः । तथा च कात्यायनोऽपि—

'क्षेत्र-कूप-तडागानां केदाराऽऽरामयोरपि ।
गृह-प्रासादा-ऽवसथ-नृप-देवगृहेषु च' ॥

इति । प्राचीन एव विधिरिति भावः ।

---

१. C. reads क्षेपणादि° for क्षेत्रादि°. २. B. omits अधम एव दंडो वेदितव्याः; अत एव मनुः. while C. अधम एव मनुः and D. स एवाह for अधम एव दण्डो वेदितव्यः । अत एव मनुः. ३. B. reads द्विशतोद्यमः and C. द्विशतं दमः.

इति। ये तु बलादपह्रियमाणक्षेत्रादिभूमयस्तेषामुत्तमो दण्डः प्रयोक्तव्यः। उत्तमसाहसं यथा—

'वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्येको दण्ड उत्तमसाहसः'॥

इति स्मरणात्। यत्तु शङ्ख-लिखिताभ्यां सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम्—

'सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्'।

इति तत् समग्रसीमातिक्रमविषयम्। सीमासन्धिषूत्पन्न-वृक्षादिविषये कात्यायनः—

'सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः।
फलं पुष्पं च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत्'॥

इति। अन्यक्षेत्रे जातवृक्षादिविषये स एव—

'अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता।
स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रे तु संस्थिता'॥

इति। परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणसेतु-कूपादिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यम्। तदाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. C. omit ये तु बलात्. २. B. reads भूमयस्त्वे and °भूमयस्ते for °भूमयस्तेषां. ३. B. C. read उत्तमोपि for उत्तमो. ४. B. reads बलात् for वधः. ५. B. reads इत्युक्ते for इत्येको. ६. B. reads सीमातिक्रमे for सीमातिक्रमणे. ७. B. reads अन्वक्षेत्रु for अन्यक्षेत्रे तु. ८. B. originally reads °संश्रिताः. ९. B. reads सं and C. तत्. १०. B. originally reads संश्रिता. ११. B. and C. read क्रियमाणं for क्रियमाण°. १२. B. reads नासेद्धव्यं and C. नासंबद्धव्यम् for न निषेद्धव्यम्.

'न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः'* ॥

(या. स्मृ. २. १५६.)

इति । यत् स्वल्पबाधकं महोपकारकं क्षेत्रादिकं च भवति तत्क्षेत्रं स्वामिना न निषेद्धव्यम् । यत् पुनर्बहुबाधकं स्वल्पोपकारकं च तन्निषेद्धव्यं भवति । । नारदोऽपि—

'परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिबध्यते ।
महागुणोऽल्पबाधश्चेद्वृद्धिरिष्टा क्षये सति' ॥

(ना. स्मृ. ११. १७.)

इति । सेतुश्च द्विविधः । तथा च स एवाह—

---

* परकीयां भूमिमपहरन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः स चेत् ईषत्पीडाकरो बहूपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेन अल्पबाधो बहूदकत्वेन कल्याणकारकश्च अतो बहूदको नैव निवारणीयः । कूपग्रहणं च वापी-पुष्करिण्याद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ समग्रक्षेत्रप्रवर्तिया बहुबाधो नद्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया वा अल्पोपकारकः तदाऽसौ निषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति इति भावः ।

---

१. D. reads °भूमौ for °भूमिं. २. C. reads यद्यस्य for यत्स्वल्प°. ३. B. and C. read नासेद्धव्यं for न निषेद्धव्यम्. ४. B. and C. read तदासेद्धव्यं for तन्निषेद्धव्यं. ५. C. reads परक्षेत्रे सत्यमध्ये for परक्षेत्रस्य मध्ये तु. ६. B. C. and D. read °दोष° for °बाध° ७. B. in margin read स्तुष्टिः for वृद्धिः. ८. B. originally क्षयासति and in margin जये सति; while C. जये सति for क्षये सति.

'सेतुस्तु द्विविधो[1] ज्ञेयः खेयो[2] बन्ध्यस्तथैव च ।
तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्ध्यः[3] स्यात्तन्निवर्तनात्' ॥

(ना. स्मृ. ११. १८.)

इति । सेत्वादि[4]संस्कारविषये नारदः—

'पूर्वप्रवृत्त[5]मुत्सन्न[6]मपृष्ट्वा[7] स्वामिनं तु यः ।
सेतुं प्रवर्तयेत् कश्चिन्न स तत्फलभाग्भवेत् ॥
मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वाऽपि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य ततः प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत्[8] ।

(ना. स्मृ. ११. २०–२१.)

इति । क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य[9] तदभावे राजानं वा, सेत्वादिप्रवर्तने याज्ञवल्क्यः—

'स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे[10] सेतुं प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगः तदभावे महीपतेः' ॥

(या. स्मृ. २. १५७.)

इति । प्रार्थनयार्थदानेन वा[11] लब्धानुज्ञः सन्नेव परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेदित्यस्य तात्पर्यम् । न तु[12] सेतुप्रवर्तकस्य फल-

---

१. B. originally reads बद्ध while D. reads बध्य; and C. सेध्यः. २. C. wrongly reads तोयो for खेयो. ३. B. C. and D. read बध्यः for बंध्यः. ४. B. reads जीर्णत्वादि° for सेत्वादि°. ५. B. and D. read °प्रवृत्ति° for °प्रवृत्त°. ६. C. reads उत्संभं and D. उच्छिन्नं. ७. B. and D. read न पृष्ट्वा for अपृष्ट्वा; while C. न दृष्टस्वामिनं for अपृष्ट्वा स्वामिनं. ८. B. C. and D. read कुर्यात् सेतुप्रवर्तनम् for प्रकुर्यात् सेतुकर्म तत्. ९. B. reads अभ्युपगमय्य, and C. उपगमय्य for अनभ्युपगम्य १०. C. reads क्षेत्रसेतुं for क्षेत्रे सेतुं. ११. C. reads बलाच्चानुज्ञानान्नैव for वा लब्धानुज्ञः सन्नेव. १२. C. reads ननु for न तु. १३. B. reads पालनाकृषिनिषेधे. C. reads पालनाचानिषेधे for फलभाक्त्वनिषेधे.

भाक्त्वनिषेधे तात्पर्यम्* । तस्याप्रसक्तत्वात् । अथ वा दृष्टला-[1]
भफलभोक्तृत्वनिषेधे तात्पर्यमस्तु । कात्यायनोऽपि—

'अस्वाम्यनुमतेनैव[2] संस्कारं कुरुते तु यः ।
गृहोद्यान-तडागानां संस्कर्ता लभते न तु ॥
व्ययं[3] स्वामिनि चायाते[4] न निवेद्यं[5] नृपे यदि ।
अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्' ॥

इति । क्षेत्रस्वामिपार्श्वे क्षेत्रमिदमहं कर्षामीतीदमङ्गीकृत्य प-[6]
श्चाद्यो न कर्षति[7] अन्येन वा न[8] कर्षयाति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

'फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत्[9] ।
स[10] प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्' ॥

(या. स्मृ. २. १५८.)

इति । यद्यपि फालाहतं ईषद्धलेन[11] विदारितं न सम्यग्बी-[12]
जावापार्हं तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य[13] फलं यावद्यत्रोत्पत्त्यर्हं[14] सामन्तादि-

---

* विज्ञानेश्वरस्त्वत्र 'क्षेत्रस्वामिनमनभ्युपगम्य तदभावे राजानं वा यः परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयाति असौ फलभाङ् न भवति । अपि तु तदुत्पन्नफले क्षेत्रस्वामिनो भोगः । तदभावे 'राज्ञः' इति व्याचख्यौ ।

---

१. B. and C. read दृष्टरूपफलभाक्त्वनिषेधे and दृष्टरूपफलभाक् च निषेधे respectively for दृष्टलाभफलभोक्तृत्वानिषेधे. २. C. reads अनुगतेनैव for अनुमतेनैव. ३. B. originally reads स्वयं in margin व्ययं; while C. स्वयं and some other books देयं for व्ययं. ४. B. originally reads वा-ऽऽयाते and in margin राजा वा; while C. राजा तत् for चायाते. ५. B. and C. read निवेद्यं for निवेद्य. ६. B. reads कर्षिष्यामि for कर्षामि. ७. C. B. read कृषाति for कर्षति. ८. C. omits न. ९. B. C. and D. read यो न कुर्यान्न कारयेत् for न कुर्याद्यो न कारयेत्. १०. B. and C. read तं प्रदाप्याऽकृष्टशदं; while D. स प्रदाप्यो ऽकृष्टशदं for स प्रदाप्यः कृष्टफलं. ११. B. originally and D. read ईषत्फलेन for ईषद्धलेन. १२. B. and C. read सम्यक् for सस्य°. १३. B. C. read प्याकृष्ट° for प्यकृष्ट°. १४. C. and D. read उत्पत्त्यर्थं for उत्पत्त्यर्हं.

कल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः। तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन तत्कारयेत्[1]। बृहस्पतिरपि—

'क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत्।
स्वामिने स शदं[2] दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समम्'॥

इति। स्वामिने कियान् शदो देय इत्यपेक्षिते स एवाह—

'चिरावसन्ने[3] दशमं कृष्यमाणे[4] तथाऽष्टमम्।
सुसंस्कृते तु[5] षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथाविधि'॥

इति। चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे[6] क्षेत्रे कर्षामीति[7] स्वीकृत्योपेक्षिते यावत्फलमनुपेक्षिते[8] लभ्यते तस्य दशमं भागं दाप्यः[9]। कृष्यमाणे[10] सुचिरावसन्ने[11] स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं दाप्यः। सुसंस्कृते क्षेत्रे उपेक्षिते तु षष्ठं[12] भागं दाप्य इत्यर्थः। अशक्त-प्रेत-नष्टक्षेत्रविषये[13] नारदः—

'अशक्त[14]-प्रेत-नष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितैः[15]।
क्षेत्रं चेद्विकृषेत् कश्चिदश्नुवीत[16] स तत्फलम्'॥

---

१. B. and C. read °कर्षकादाकृष्य and D. कर्षकादौ विधाय for कर्षकादाच्छिद्य. २. B. C. and D. read शतं for शदं. ३. C. reads चिरावलंबने for चिरावसन्ने. ४. C. reads अकृष्यमाणे for कृष्यमाणे. ५. B. and C. read सुसंस्कृतेषु for सुसंस्कृते तु. ६. B. reads चिरकालाकुष्टे for चिरकालमकृष्टे. ७. B. reads कृष्यामि and C. कृषामि for कर्षामि. ८. C. reads अनुपेक्षितं for अनुपेक्षिते. ९. C. reads मूल्यद्वारेण before दाप्यः. १०. A. C. D. omit कृष्यमाणे सुचिरावसन्ने स्वीकृत्योपेक्षिते त्वष्टमं भागं दाप्यः. ११. B. reads अचिरावसन्ने for सुचिरावसन्ने. १२. C. reads सप्तमं for षष्ठं. १३. B. reads अशक्त-प्रेतनष्ट-क्षेत्रिक° and C. अशक्तके प्रेते नष्टे क्षेत्रे° for अशक्तप्रेतनष्टक्षेत्र°. १४. B. and C. read असक्त° for अशक्त°. १५. B. reads क्षेत्रिकेषु निवापितः while C. क्षेत्रिकेषु निवारितः for क्षेत्रिकेष्वनिवारितः. १६. B. reads अनर्हति च. and C. अनुवीत स for अश्नुवीत स.

'कृष्यमाणेषु[1] क्षेत्रेषु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् ।
खिलोपचारं[2] तत्सर्वं दत्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्' ॥
(ना. स्मृ. ११. २१–२२.)

इति । खिलोपचारः खिलभञ्जनार्थो व्ययः । तस्येयत्तावधारणार्थं विचारं[3] तस्याह स एव—

'संवत्सरेणार्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।
पञ्चवर्षावसन्नं तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्' ॥
(ना. स्मृ. ११. २६.)

इति । यदा पुनः खिलोपचारं स्वामी न ददाति तदाप्याह कात्यायनः—

'अशक्तितो न दद्याच्चेत्[4] खिलार्थे[5] यः कृतो व्ययः ।
तदष्टभागहीनं[6] तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥
वर्षाण्यष्टौ[7] स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत्' ।

इति ॥ इति सीमाविवादनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ दण्डपारुष्यम् । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

'परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्त-पादाऽऽयुधादिभिः ।
भस्मादिनामुपक्षेपैर्[8] दण्डपारुष्यमुच्यते' ॥
(ना. स्मृ. १९. ४.)

---

१. B. reads विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु, and C. कृष्यमाणे च क्षेत्रे तु for कृष्यमाणेषु क्षेत्रेषु. २. C. reads खिलोपचारतः सर्वं for खिलोपचारं तत्सर्वं. ३. B. reads खिलतारतम्य; while C. wrongly reads विलवारतस्य for विचारं. ४. C. reads दद्याद्यो for दद्या च्चेत्. ५. C. reads खिलार्थो for खिलार्थे. ६. C. reads तदर्थ° for तदष्ट°; while D. reads तद्दाष्ट° for तदष्ट°. ७. B. reads वर्षाण्यष्टौ° for वर्षानष्टौ. ८. B. C. and D. read भस्मादिभिश्चोपघातो for भस्मादीनामुपक्षेपैः.

इति । *परगात्रेषु [1]स्थावरजङ्गमादेरनेकद्रव्येषु । [2]हस्त-पादायुधादिभिरित्यादि[3]ग्रहणाद्ग्रावादिभिः । द्रोहो हिंसनम् । तथा [4]भस्मादिभिः भस्म-रजः-पङ्क-पुरीषाद्यैः उपघातः संस्पर्शरूपं मनोदुःखोत्पादनम् । तदुभयं दण्डपारुष्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह स एव—

‘तस्याऽपि दृष्टं त्रैविध्यं ही[5]न-मध्योत्तमक्रमात् ।
अव[6]गूरण-निः[7]शङ्कपातन-क्षतदर्शनैः ॥
हीनमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामनतिक्रमात् ।
त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनम्’ ॥
(ना. स्मृ. १९. ५–६.)

इति । नि[8]ःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि [9]साहसीकृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । दण्डपारुष्ये पञ्च प्रकारा विधयस्तेनैवोक्ताः—

‘ विधिः पञ्चविधस्तूक्तः एतयोरुभयोरपि ।
पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने [10]क्षुब्धयोर्द्वयोः ॥

* दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहः तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् ।

१, B. reads स्थावरजंगमात्मकद्रव्येषु and C. स्थावरजंगमानेकद्रव्येषु for स्थावरजंगमादेरनेकद्रव्येषु. २. B. reads हस्त-पादायुधैः and C. हस्त-पादायुध for हस्त-पादायुधादिभिः. ३. B. reads आदिग्रहणेन for आदिग्रहणात्. ४. D. reads भस्मभिः for भस्मादिभिः. ५. The text of Narada reads मृदुमध्योत्तमं for हीनमध्योत्तम°. ६. The text of Narada reads अवगोरण; while C. अवस्तरण° for अवगूरण°. ७. B. and C. read निःसंग° for निःशंक°. ८. B. and C. read निःसंगपातनं for निःशंकपातनं. ९. B. and C. read सहसाकृतानि for साहसीकृतानि. १०. B. originally reads लुब्धयोः and in margin क्रुद्धयोः for क्षुब्धयोः; while C. तु द्वयोः for क्षुब्धयोः.

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते[1] ।
पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु[2]† नियतं[3] स्यात् स दोषभाक् ॥
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ।
द्वयोरापन्नयोस्[4]तुल्यमनुबध्नाति[5] योऽधिकम्[6] ॥
स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः[7] ।
पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत् संप्रवृत्तयोः ॥
विशेषश्चेन्न लक्ष्येत[8] विनयः स्यात् समस्तयोः ।
श्वपाक-षण्ढ[9]-पाषण्ड-व्यङ्गेषु बधिरेषु[10] च ॥
हस्तिप-व्रात्य-दासेषु[11] गुर्वाचार्यान्तिकेषु[12] च ।
मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवाऽनुशासनम् ॥
यमेव ह्यतिवर्तेत नीचः[13] सन्तं जनं नृषु ।
स एव विनयं कुर्यान्न तद्विनयभाङ् नृपः ॥

---

† आक्षारणं प्रहरणम् । यः पूर्वमाक्षारयेत् स नियमेन दोषभाग्भवति । नायं नियमः । यदि मया प्रथमं प्रहारो न कृतश्चेत् प्रतिपक्षी मां मारयिष्यति इति निश्चयेनानुमितं कृत्वा तेन पूर्वमाक्षारणं कृतं चेत् स दोषभाजनं भवितुं नार्हं इति गम्यते ।

---

१. B. originally and C. read निवर्तते for ऽतिवर्तते. २. C. reads आसारयेद आक्षारयेत्. ३. C. reads नियतः for नियतं. ४. C. reads आपतयोः for आपन्नयोः. ५. C. reads अनुवल्लाति for अनुबध्नाति. ६. B. reads पुनः for ऽधिकम्. ७. B. and C. read वेतरः for वोत्तरः. ८. The text of Narada reads दृश्येत for लक्ष्येत. ९. Text of Narada reads °मेद° for षण्ढ. १०. B. C. read °वधवृत्तिषु for °बधिरेषु च. ११. B. originally and Narada text read दारेषु for दासेषु. १२. B. C. read अंतकेषु; while Narada text अंतिगेषु for अंतिकेषु. १३. B. reads ह्यतिवर्तेरन्नेते; while D. व्यतिरेकेरन्नेते for ह्यतिवर्तेत नीचः.

मला ह्येते मनुष्या॒णां धनमेषां मलात्मकम् ।
अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्' ॥
(ना. स्मृ. १९. ७–१४.)

इति । यस्तु पश्चात्प्रवृत्तस्यापराधाभावो बृहस्पतिना दर्शितः–

'आकृष्टस्तु समाक्रोशन् ताडितः प्रतिताडयन् ।
हत्वाऽपराधिनं चैव नाऽपराधी भवेन्नरः' ॥

इति । योऽपि पश्चात्प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः–

'अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।
पूर्वं वा पीडितो वाऽथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः' ॥

इति । सोऽपि पूर्वप्रवृत्तदण्डादल्पदण्डार्थः । दण्डपारुष्य-संन्देहे निर्णयकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

'असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात्' ॥
(या. स्मृ. २. २१२.)

इति । यदा कश्चिद्रहस्यनेनाहं ताडितः इति राज्ञे निवे-दयति तदा चिह्नैस्तद्गात्रगतश्रमादिभिः कारणप्रयोजनप-

१. The text of Narada reads मनुष्येषु for मनुष्याणां. २. Narada text reads अपि for अतः. ३. C. reads एतत्° for पश्चात्°. ४. B. reads °प्रवृत्तस्यापराभवो, and C. °प्रवृत्तस्य पराभवो for °प्रवृत्तस्यापराधाभावो. ५. C. wrongly reads मापराध्यो for नापराधी. ६. B. and C. omit– योऽपि पश्चात्प्रवृत्तस्य दण्डः कात्यायनेन दर्शितः—

'अभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।
पूर्वं वा पीडितो वाथ स दण्ड्यः परिकीर्तितः' ।.

७. B. originally reads °संदेहनिर्णयकरणं for संदेहे निर्णयकारणम्. ८. C. wrongly reads °रज्ञे for °हते. ९. B. reads °गतैः for °गत°. B. reads °चिन्हैः for °श्रमादिभिः; while C. wrongly reads °गते श्रियमभि कारण्य° for °गतश्रमादिभिः कारण°.

र्यालोचनरूपाभिर्युक्तिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दा-
द्विव्येन च कूटचिह्नक[1]रणसम्भावनाभयात् परीक्षा कार्या[2]इत्यर्थः ।
[3]राजशासनद्रव्यविशेषेण दण्डविशेषमाह स एव—

'[4]भस्म-पङ्क-रजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्य-पार्ष्णि-निष्ठ्यू[5]तस्पर्शने द्विगुणः स्मृ[6]तः ॥
स[7]मेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।
हीनेष्वर्धदमो मोह-मदादिभिरदण्डनम्' ॥

(या. स्मृ. २. २१३–२१४.)

इति । अमेध्यशब्देन[8] श्लेष्म-नख-कर्णादिदूषिका-शुक्रोच्छि-
ष्टादिकं गृह्यते * । पुरीषादिस्पर्शे कात्यायनः—

'छर्दि-मूत्र-पुरीषाद्यैः पादादौ[9] च चतुर्गुणः ।
षड्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः[10] स्मृतः' ॥

* पार्ष्णिः पादस्य पश्चिमो भागः । निष्ठ्यूतं मुखनिःसारितं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वात् दशपणाद्द्विगुणो विंशतिपणो दण्डो वेदितव्यः ।

१. B. reads °कारण° for करण°. २. B. reads परीक्षां कारयेत् for परीक्षा कार्या. ३. B. reads साधन° for राजशासन°. ४. C. reads समे and D. न्यूने for भस्म°. ५. D. reads °देशादि° for °निष्ठ्यूत°. ६. C. D. read ततः for स्मृतः. ७. C. and D. read समेष्वेव for समेष्वेवं. ८. B. reads. अश्रुश्लेष्मनखकर्णकेशविड्दूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकं, and C. अप्सु श्लेष्मणः सकर्णानिदूषका भुक्तोच्छिष्टादिकं, for श्लेष्मनखकर्णादिदूषिकाशुक्रोच्छिष्टादिकं. ९. B. reads originally आपाद्यः स चतुर्गुणम् and in margin पादाद्यैश्च चतुर्गुणम् while C. कार्यापाद्यां चतुर्गुणम् for पादादौ च चतुर्गुणः. १०. C. reads °गुणं स्मृतम् for °गुणः स्मृतः.

इति । आदिशब्देन वसाशुक्रासृङ्मज्जानो गृह्यन्ते † ।
ताडनार्थं हस्तोद्यमने ताडने च दण्डमाह स एव—

'उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।
स[2] एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु स्वजातिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'उद्गूर्णे हस्तपादे तु दश-विंशतिकौ[3] दमौ ।
परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे[4] मध्यमसाहसः' ॥

(या. स्मृ. २. २१६.)

इति । हस्ते पादे वा ताडनार्थमुद्यते सति यथाक्रमं दश-विंशतिपणकौ दमौ । परस्परवधार्थं[6] शस्त्रे[7] उद्यते[5] सति सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । काष्ठादिभिस्ताडने स एव—

---

† एवंभूतः पूर्वोक्तो दण्डः सवर्णविषये द्रष्टव्यः । परभार्यासु चाविशेषेण । तथोत्तमेषु स्वापेक्षयाऽधिकश्रुत-वृत्तेषु पूर्वोक्ताद्दशपणात् विंशतिपणाच्च दण्डात् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । हीनेषु स्वापेक्षया न्यूनवृत्त-श्रुतादिषु पूर्वोक्तस्यार्धो दमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः। मोहश्चित्तवैकल्यम् । मदो मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेऽपि दण्डो न कर्तव्य इति भावः ।

---

१. B. reads वसाशुक्रमज्जानो for वसा-शुक्रा-ऽसृङ्-मज्जानो. २. A. and D. omit स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु स्वजातिषु । याज्ञवल्क्योपि— उद्गूर्णे हस्तपादे तु दश विंशतिकौ दमौ ।. ३. B. in margin reads °विंशतिकः क्रमात्. ४. B. reads शस्त्रमध्यम° for शस्त्रे मध्यम°, and C. शास्ता मध्यमसाहसम् for शस्त्रे मध्यमसाहसः. ५. C. reads शुध्यते for उद्यते. ६. B. C. read अवधार्थे for वधार्थे. ७. B. reads शस्त्र उद्गते; while C. wrongly reads अर्थशास्त्रे उच्यते for शस्त्रे उद्यते.

'शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वात्रिंशतं पणान्[1] दण्ड्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः' ॥
(या. स्मृ. २. २१८.)

इति । त्वगादि[2]भेदे दण्डमाह[3] मनुः—

'त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांस[4]च्छेदे [5]शतं निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः'* ॥
(म. स्मृ. ८. २८४.)

इति । पदाद्याकर्षणादौ याज्ञवल्क्यः—

'पाद-केशांशुक[6]-करोल्लुञ्चनेषु[7] पणान् दश ।
पिण्डा[8]कर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे† शतं दमः ॥
कर-पाद[9]-दतो भङ्गे छेदने कर्ण-नासयोः ।
मध्यो[10] दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥

---

* चर्ममात्रभेदकर्ता समानजातिः । न तु शूद्रः । ब्राह्मणस्य दण्डलाघवम् । पणशतं दण्ड्यः । एवमेव रक्तोत्पादकोऽपि शतमेव । मांसभेदी षण्निष्कान् दण्ड्यः । अस्थिभेदकस्तु देशान्निर्वास्यः । एतत्सर्वं समानजातीयानामेव ।

† पीडा च कर्षश्च अंशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासम् । तस्मिन् समुच्चिते सति शतं दण्ड्यः इति व्याख्येयम् ।

---

१. B. and C. read पणं for पणान्. २. C. reads अंगादि° for त्वगादि°. ३. B. C. omit दण्डमाह. ४. B. reads °भेत्ता and C. °भेदः. ५. B. originally reads षण्निष्कान् and C. स वै निष्कान्; while the text of Manu reads मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् for मांसच्छेदे शत निष्कान्. ६. D. °केशादिषु for °केशांशुक°. ७. B. originally, and C. D. read °कराकर्षणे तु for °करोल्लुञ्चनेषु. ८. B. in margin, and D. read पीडा° for पिण्डा°. ९. D. reads °दन्त° for °दतो. १०. B. C. read मध्यदण्डो for मध्यो दण्डः.

चेष्टा-भोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।
कन्धरा-बाहु-सक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥
एकं घ्नतां बहूनां च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः' ।
(या. स्मृ. २. २१७–२२१.)

इति । अवमत्य केशं गृहीत्वा यो झटित्याकर्षति असौ दशपणं दण्ड्यः स्यात् । यः पुनरंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्याऽऽकृष्य पादेन घट्टयति असौ शतपणान् दण्ड्यः । कर-पाद-दन्तानां प्रत्येकं भङ्गे कर्ण-नासिकयोश्च च्छेदने मृतकल्पहते च मध्यमसाहसो दण्डः§। गमन-भोजन-भाषणनिरोधे नेत्रप्रतिभेदने ग्रीवा-हस्त-व्रणभङ्गे मध्यमसाहसो दण्डः । मिलित्वैकस्याङ्ग-भङ्गं कुर्वतां बहूनां एकस्यापराधे यो दण्ड उक्तः तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं वेदितव्य इत्यर्थः‡ । कात्यायनोऽपि—

§ अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् ।

‡ अतिक्रूरत्वात्तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सवर्णविषयेऽभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिं च कल्पयेत्—

'वाक्पारुष्ये य एवोक्तः प्रातिलोम्यानुलोमतः ।
स एव दण्डपारुष्ये दाप्यो राज्ञा यथाक्रमम्' ॥
इति स्मरणात् ।

१. C. reads वेश्याभोजनवातोये for चेष्टा-भोजन-वाग्रोधे. २. B. originally reads कर्ण-नास-स्कंध-बाहु° and D. ग्रीवादिव्रणभंगे च दण्डो for कंधरा-बाहु-सक्थ्नां च भङ्गे. and C. कंधराबाहुसक्तां च दण्डो for कंधरा-बाहु-सक्थ्नां च भङ्गे. ३. B. reads पाद-केश-वस्त्र-करणानामन्यतमं for अवमत्य केशं; while D. wrongly reads मत्यं तसं. ४. C. omits यः. ५. B. C. read चार्दयति for घट्टयति. ६. B. C. read शतपणं for शतपणान्. ७. C. reads °भाषणादिविधे° for° भाषणनिरोधे. ८. B. reads यस्मिन् for एकस्य; while C. यत्किंचन for एकस्य.

'कर्णौष्ठ-घ्राण-पादादिजिह्वा-नासा-करस्य च ।
छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥
मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।
यथा यथा भवेद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ' ॥

इति । प्रातिलोम्येन प्रहारे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।
उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः' ॥

(या. स्मृ. २. २१५.)

इति । ब्राह्मणपीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेरङ्ग-करचरणादिकं छेत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तमवर्णोपलक्षणार्थम्** । अतएव मनुः—

'येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम्' ॥

(म. स्मृ. ८. २७९.)

** तेन क्षत्रिय–वैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शूद्रस्य अङ्गच्छेदनमेव । अग्रिममनुवाक्येन द्विजातिमात्रस्यापराधे शूद्रस्य अंगच्छेदविधानात् ब्राह्मणस्य क्षत्रिय–वैश्य–शूद्रापराधे, क्षत्रियस्य वैश्य–शूद्रापराधे, वैश्यस्य शूद्रापराधे अयमेव येनाङ्गेन उत्तमवर्णस्य पीडां करोति तदङ्गच्छेदनरूपो दण्डः समान एव । तुल्यन्यायत्वात् इति तात्पर्यम् ।

१. B. and C. read प्रहृते for प्रहते. २. B. reads महादुःखं, and C. महद्दुःखं for भवेद्दुःखं. ३. B. reads प्रातिलोम्यापराधे, and C. प्रातिलोम्यामकारे for प्रातिलोम्येन प्रहारे. ४. C. reads विप्रपीडाकरच्छेद्यम् for विप्रपीडाकरं छेद्यम्. ५. B. and C. read तदर्धकं for तदर्धिकः; while D. तदर्धकः. ६. C. omits °आदिकं छेत्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणम्. ७. C. reads अंशेन for अङ्गेन. ८. B. C. and D. read °च्छ्रेयांसम् for °च्चेच्छ्रेष्ठम्. ९. C. omits तत्.

इति । उद्गूर्णे वधार्थमुद्यते शस्त्रादिके प्रथमसाहसो वेदितव्यः । शूद्रस्य तत्रापि च्छेदनमेव हस्तादेः । तदाह मनुः—

‘ पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति ’ ॥

(म. स्मृ. ८. २८०.)

इति । उद्गूरणार्थं शस्त्रादिसंस्पर्शे प्रथमसाहसादर्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादिस्पर्शने तु पुनः क्षत्रिय-वैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणो दमः । यथाह याज्ञवल्क्यः—

‘ प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणादमाः ।
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धहानितः’ ।

(या. स्मृ. २. २०७.)

इति वाक्पारुष्योक्तन्यायेन दण्डः कल्पनीयः । कात्यायनः—

‘ वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।
तथैव दण्डपारुष्ये पात्यो दण्डो यथाक्रमम् ’ ॥

इति तत्रापि शूद्रविषये विशेषमाह मनुः—

‘ अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः ।
अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्धयतो गुदम् ॥

---

१. C. reads च वार्थ for वधार्थ°. २. C. and D. omit the following:—
पादेन प्रहरन्कोपात्पादच्छेदनमर्हति ।.
३. B. reads शस्त्रादिदर्शने and C. शस्त्रादिना for शस्त्रादिसंस्पर्शे. ४. C. reads तस्मात् हनिस्पर्शने for भस्मादिस्पर्शने. ५. B. C. read द्विगुणा दमाः for द्विगुणो दमः. ६. B. C. read य एवोक्तः. for यथैवोक्तः. ७. C. reads प्राति° for प्रति°. ८. B. reads स एव for तथैव. while C. त एव for तथैव. ९. B. C. read दाप्यौ दण्डौ for पात्यो दण्डो. १०. B. originally reads अत्रापि; while C. omits this. ११. B. and C. read शूद्रस्य अंगच्छेद एव तदाह for शूद्रविषयेविशेषमाह. १२. D. reads पुरीषकरणे for अवशर्धयतो.

केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् ।
पादयोर्दाढिकायां[1] च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥
सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्याऽपकृष्टजः ।
कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं[2] वाऽस्यावकर्तयेत्[3]'* ॥
(म. स्मृ. ८. २८१–२८३.)

इति । अङ्गच्छेदनादौ विशेषमाह कात्यायनः—
'देहेन्द्रियविनाशे तु यदा[4] दण्डं प्रकल्पयेत् ।
तदा तुष्टिकरं देयं समुत्थानं च पण्डितैः' ॥

इति । तुष्टिकरं व्रणतुष्टिकरम्[6] । समुत्थानं व्रणारोपणम्[7] । तन्निमित्तकश्च व्ययो व्रणगुरुत्वानुसारेण पण्डितैरौषधार्थं व्ययार्थं[8] च कल्पितमानं व्रणारोपणं[9] देयम् ।

---

* अत्रायमभिसन्धिः—ओष्ठच्छेदनादि स्फिचोऽवकर्तनान्तोऽयं दण्डः दर्पेणावमानयत एव । न पुनः प्रमादादिना निष्ठीवनादि कुर्वतः । तथा शूद्राविषय एवाऽयं दण्डः । द्विजातिष्वपि उत्तमवर्णविषयः । तेन ब्राह्मणस्य क्षत्रिय–वैश्यनिष्ठीवने, क्षत्रियस्य वैश्यनिष्ठीवने च नास्य ओष्ठच्छेदनादिरूपस्य दण्डस्य प्रसक्तिरिति भावः । तप्तलोहकृतचिह्नापदेशो निर्वासनीयः । स्फिक् कटिभागस्थितो मांसपिण्डः तं अवकर्तयेत् यथा न म्रियेत तथा छेदयेत् । सर्वमप्यवयवच्छेदनं यथा मरणप्रयोजकं न भवेत् तथा विधेयमिति निष्कर्षः ।

---

१. B. reads नासिकायां originally, and नालिकायां, दाढिकायां in margin; while C. reads नालिकायां for नासिकायां. २. C. स्फिकं and D. स्फिचौ for स्फिचं. ३. B. C. and D. read वाऽस्य निकृन्तयेत् for वा स्यावकर्तयेत्. ४. B. C. read यथा for यदा. ५. B. C. read तथा for तदा. ६. C. wrongly reads पुष्टिकरं for तुष्टिकरम्. ७. C. reads व्रणरोपणं for व्रणारोपणं. ८. B. C. read पथ्यार्थं for व्ययार्थं. ९. B. reads कल्पित आत्रणरोपणं, and C. कल्पितमाज्यारोपणं for कल्पितमानं व्रणारोपणं.

'स[1]मुत्थानं व्ययं चा[2]सौ दद्यादाव्रणरो[3]पणम्' ।

इति तेनैवोक्तत्वात् । बृहस्पतिरपि—

'अ[4]ङ्गावपीडने चैव छेदने पी[5]डने तथा ।
स[6]मुत्थानव्ययं दा[7]प्यः कलहापहृतं च यत्' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

'क[8]लहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥
दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स स[9]मुत्थानकं व्ययम् ।
दाप्यो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः' ॥
(या. स्मृ. २. २२१–२२२.)

इति । ग्राम्यप[10]शुपीडायां दण्डमाह विष्णुः—

'ग्राम्यपशु[11]घाते कार्षापणं दण्ड्यः । पशुस्वामिने तु तन्मूल्यं दद्यात्' ।

इति । मूल्यदानं तु मृतपशुविषयम् । मरणाभावे तु समुत्थानव्ययं दद्यात् । तथा च स एव—

'सर्वे च पुरुषपीडाकराः स[12]मुत्थानव्ययं दा[13]प्या ग्राम्यपशुपीडाकराश्च' ।

---

१. C. reads समुत्थान व्ययं for समुत्थानं व्ययं. २. C. reads वासौ for चासौ. ३. B. and C. read °रोपणात् for °रोपणम्. ४. C. reads अंसावपीडने for अङ्गावपीडने. ५. B. C. and D. read भेदने for पीडने. ६. B. reads समुत्थानं व्ययं for समुत्थानव्ययं. ७. B. C. read दाप्यं for दाप्यः. ८. B. and C. read कलहेऽपहृतं for कलहापहृतं. ९. B. originally reads समुत्थानजं for समुत्थानकं. १०. B. C. read °पश्वभिद्रोहे for °पशुपीडायां. ११. B. C. read °घाती for °घाते. १२. B. in margin reads तदुत्थान°. १३. B. in margin reads दद्युः for दाप्याः.

इति । प्राणिघातनिमित्तको दण्डः क्वचिदशक्यप्रतिकार-[1] विषये नास्तीत्याह मनुः—

'छिन्ननास्ये भग्नयुगे[2] तिर्यक्प्रतिमुखागते ।
अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
छेदने[3] चैव यन्त्राणां योक्त्र-रश्म्योस्तथैव च ।
आक्रन्दे चाप्यपैहीति[4] न[5] दण्डं मनुरब्रवीत् '* ॥
(म. स्मृ. ८. २९१-२९२.)

इति । शक्यप्रतिकारोपेक्षकस्य[6] दण्डमाह स एव—

'यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य[7] तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्' ॥
(म. स्मृ. ८. २९३.)

---

* नासायां भवं नास्यम् । शरीरावयवत्वाद्यत् । सा चेह बलीवर्द-नासासम्बन्धिनी रज्जुः । छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्दादिके, भग्ने युगाख्ये काष्ठे, रथादौ भूमिवैषम्यादिना तिरश्चीनं वा गते, तथा चक्रान्तःप्रविष्टाक्षकाष्ठभङ्गे, यन्त्राणां चर्मबन्धनानां छेदने, योक्त्रस्य पशुग्रीवारज्जोः रश्मेः प्रहरणस्य च छेदने, अपसरापसरेत्युच्चैः शब्दे सारथ्यादिना कृते च यानेन प्राणिहिंसा—द्रव्यनाशयोः कृतयोः सारथ्यादेर्दण्डो नास्तीति मनुराह ।

---

१. B. in margin and C. read अन्यत्र for अशक्य°. २. B. originally reads छिन्ने नष्टे युगे भग्ने and in margin छिन्ने नास्ये युगे भुग्ने, C. छिन्ने नस्ये युगे भग्ने; while D. like B. originally, for छिन्ननास्ये भग्नयुगे. ३. B. C. and D. read भेदने for छेदने, while C. reads छेदनेनैव गात्राणां for छेदने चैव यन्त्राणां. ४. C. reads वा for च. ५. B. reads न दण्डभाक्; while C. तमव्यात् for न दण्डं. ६. B. C. read °प्रतीकारे तूपेक्षकस्य for °प्रतिकारोपेक्षकस्य. ७. B. C. read व्राजकस्य for प्राजकस्य.

इति । प्राजकः[1] शकटादिनेता । वैगुण्यं नाम वैकल्यं[2] वेतनलाघवार्थं स्वाम्यनुमतम् । यत्र समर्थप्राजक[3]दोषेण प्राणिहिंसा तत्र न स्वामिनो दण्डः किन्तु प्राजकस्यैवेत्याह[4] स एव—

'प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः[5] प्राजको[6] दण्डमर्हति' ।

(म. स्मृ. ८. २९४.)

इति । आप्तः समर्थ इत्यर्थः । पशुभिद्रोहे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।
दण्डः क्षुद्रपशूनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥
लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।
महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः' ॥

(या. स्मृ. २. २२५–२२६.)

इति । क्षुद्रपशूनामजाविप्रभृतीनां दुःखोत्पादने[7] शोणितोत्पादने[8] । शाखाशब्देन शृङ्गादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि करचरणादीनि । तेषां छेदे[9] वा यथाक्रमं द्विपण[10]प्रभृतिर्दण्डः ।

---

१. B. C. read त्राजकः for प्राजकः. २. B. and C. read भङ्ग° before वैकल्यं, while in margin B. reads गोवैकल्यं for अङ्ग.वैकल्यं. ३. B. C. read त्राजक° for प्राजक°:. ४. B. and C. read त्राजकस्य for प्राजकस्य. ५. B. and C. read त्राजकश्चेत् for प्राजकश्चेत्. ६. B. and C. read त्राजकः for प्राजकः. ७. B. reads दुःखे ताडनेन before दुःखोत्पादने. ८. B. reads शोणितोत्पादे for शोणितोत्पादने. ९. B. reads छेदने for छेदे. १०. B. and C. read द्विगुण° for द्विपण°.

द्विपण-चतुष्पण-षट्पणा-ऽष्टपणे[1] इत्यादिरूपः[2] । तेषां लिङ्गच्छेदने मृत्युकरणे[3] वा[4] मध्यमसाहसो दण्डः मूल्यदानं च । महापशूनां गो-गज[5]-वाजि[6]प्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु पूर्वोक्त[7]दण्डाद्द्विगुणदण्डो वेदितव्य इत्यर्थः । कार्षापणशतदण्ड[8] इत्यनुवृत्तौ विष्णुरपि—

'पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी तथा गजाश्वोष्ट्र-गो-घातीऽप्येकपादः[9] । मांसविक्रयी च ग्राम्यपशुघाती च कार्षापणम्[10] । पशुस्वामिनश्च पशुमूल्यं[11] दद्यात् । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं[12][13] कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान् । कीटोपघाती कार्षापणम्' ।

इति । कात्यायनोऽपि—

---

१. B. and C. read अष्टापण° for अष्टपण°. २. B. and C. read इत्येवंरूपः for इत्यादिरूपः. ३. B. and C. read मरणे for मृत्युकरणे. ४. B. and C. substitute च for वा. ५. B. omits °गज°. ६. C. reads °गवादि° for °वाजि.° ७. B. and C. read पूर्वोक्ताद्दण्डात् for पूर्वोक्तदण्डात्. ८. B. and C. read कार्षापणशतं दण्ड इति for कार्षापणशतदण्ड इति. ९. B. orignally reads °घातकारी एकपादः and in margin °घातीत्वेककरपादः; while C. °घातिष्वेकपादः for °घातेप्येकपादः. १०. B. and C. read कार्षापणशतं दण्ड्यः for कार्षापणम्. ११. A. and D. omit पशुस्वामिनश्च पशुमूल्यं दद्यात् । आरण्यपशुघाती पंचाशतं कार्षापणान् । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षापणान्' । कीटोपघाती कार्षापणम्' इति ।. १२. C. omits पशु°. १३. C. omits पंचाशतं.

'द्विपणो द्वादशपणो वधे तु मृग-पक्षिणाम् ।
सर्प-मार्जार-नकुल-श्व-सूकरवधे नृणाम्' ॥

इति । मनुरपि—

'गोकुमारी-देवपशूनक्षमं वृषभं तथा ।
वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे* ॥
मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् ।
प्राणभृत्सु महत्स्वर्धं गो-गजोष्ट्र-हयादिषु ॥
क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतो दमः ।
पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

---

* नास्त्ययं श्लोकः मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्सङ्गृहीत प्राचीनतमपुस्तके वर्त्तते । तत्र तु—
'गां कुमारीं ग्राम्यपशूनुक्षाणं वाजिनं तथा ।
दारयन् साहसं त्वर्धं प्राप्नुयात् घातने समम्' ॥
इत्येवं पाठो दृश्यते ।

---

१. B. originally reads त्रिपणो; while C. विपणो. २. C. wrongly reads द्वादशपणो वधे उष्ट्रपक्षिणाम् for वधे तु मृगपक्षिणाम्. ३. B. and C. read य: for गो°. ४. C. reads रक्षिणं, and B. उक्षाणं for अक्षमं. ५. B. and C. read वाहयेत् for वाहयन्. ६. C. reads वधं for वधे. ७. B. C. and D. read महत्पूर्वं for महत्स्वर्धं. ८. B. originally reads °खरादिषु for °हयादिषु. ९. B. C. and D. read च for तु. १०. B. reads हिंसने and C. D. read हिंसतो for हिंसायां. ११. B. in margin reads द्वादशो; while C. द्वादशतो and D. दशतो for द्विशतो.

गर्दभाजाविकानां तु[1] दण्डः स्यात्पञ्चमाषिकः[2] ।
माषिकस्तु[3] भवेद्दण्डः श्व-सूकरनिपातने[4] ॥
(म. स्मृ. ८. २९६–२९८.)

इति । राज्ञो दण्डदानवत् स्वामिनः प्रतिरूपकं मूल्यं वा दद्यादित्याह कात्यायनः—

'प्रमापणे[5] प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम् ।
तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्यब्रवीन्मनुः' ॥

इति । स्थावरप्राणिपीडाकारिणां दण्डमाह मनुः—

'वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा[6]यथा ।
तथातथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा' ॥
(म. स्मृ. ८. २८५.)

† गोकुमारी वत्सतरी, देवपशुः देवोद्देशेनोत्सृष्टा वृषभादयः, अक्षमं अशक्तं वृषभं वाहयन् प्रथमसाहसरूपं दण्डं, वधे तु उत्तमसाहसं प्राप्नुयात् । मनुष्यमारणे प्राजकस्य अनवधानात् यानेन कृते शीघ्रमेव चौरदण्डोत्तमसाहसं भवेत् । न तु मारणरूपो दण्डः। 'प्राणभृत्सु महत्स्वर्धम्' इति स्मरणात् गोगजादिषु महत्सु प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहस्यार्धं पञ्चशतपणो दण्डो भवेत् । क्षुद्रकाणां पशूनां जातितो विशेषापदिष्टेतरेषां वनचरादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दण्डः स्यात् । शुभेषु रुरुपृषतादिषु, पक्षिषु च शुक-हंस-सारसादिषु हतेषु पञ्चाशद्दण्डो भवेत् । गर्दभ-छागेडकादीनां पुनर्मारणे पञ्चरूप्यमाषकपरिमाणो दण्डः स्यात् । न चात्र हैरण्यमाषग्रहणम् । उत्तरोत्तरलघुदण्डाभिधानात् । श्व-सूकरमारणेषु रौप्यमाषपरिमाणो दण्डः भवेत् ।

१. B. C. and D. read च for तु. २. B. C. and D. °माषकः for °माषिकः. ३. B. C. and D. read माषकः for माषिकः. ४. B. reads °विपातने for °निपातने. ५. C. reads प्रमापणं for प्रमापणे. ६. B. originally reads तथा.

इति। फल-पुष्पोपभोगतारतम्यानुरोधेनोत्तम-मध्यमादयो दण्डाः कल्पनीयाः। तथा च दण्ड्य[1] इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

'फलोपभोग[2]द्रुमच्छेदी[3] तू[3]त्तमं साहसम्। पुष्पोपभोग[4]द्रुमच्छेदी[5] मध्यमं साहसम्। वल्लीगुल्मलता[6]च्छेदी कार्षापणशतम्। तृणच्छेद्येकम्[7]। सर्वे च तत्स्वामिनां[8] तदुत्पत्तिम्'।

इति। फल-[9]पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदकादयः छिन्न[10]द्रुमस्वामिनां तदुत्पत्तिं[11] पुनः प्रतिरोपितद्रुमफला[12]दिभोगकालपर्यन्तं दाप्या इति शेषः। अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्व[13]विदारणे।
उपजीव्यद्रुमाणां च विंशतेर्द्विगुणो दमः[14]‡॥

‡ प्ररोहिशाखिनामिति। प्ररोहा अङ्कुराः तद्वन्त्यः शाखाः प्ररोहिण्यः याः शाखाः छिन्नाः पुनरुप्ताः प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ता शाखा येषां वटादीनामिति व्याख्येयम्। यतो मूलशाखाः निर्गच्छन्ति स स्कन्धः।

१. B. reads दण्ड for दण्ड्य. २. D. reads° योग° for °भोग°. ३. B. omits °द्रुमच्छेदी; C. omits तु. ४. D. reads °योग°; while C. omits पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमसाहसम्। वल्लीगुल्मलताच्छेदी कार्षापणशतम्। तृणच्छेद्येकम्। सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् इति। फल°. ५. B. omits °द्रुमच्छेदी. ६. B. omits °गुल्म-लताच्छेदी. ७. एकैकम् for एकम्. ८. reads स्वामिना for स्वामिनाम्. ९. B. reads सर्वे फलो° for फलपुष्पो°. १०. B. adds तत्स्वामिनां before छिन्नद्रुम°; while C. reads स्वतः स्वामिनां before छिन्नद्रुम°; and for छिन्नद्रुमस्वामिनां, B. and C. both read छिन्नद्रुमादिस्वामिनाम्. ११. B. and C. respectively read फलपुष्पोपभोगद्रुमोत्पत्तिं and फलपुष्पोपभोगद्रुमादुत्पत्तिं after तदुत्पत्तिं. १२. B. C. read °द्रुमादि° for °द्रुमफलादि°. १३. B. C. read °पर्व° for °सर्व°. १४. C. reads विंशतोऽर्धगुणो दमः for विंशतेर्द्विगुणो दमः.

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये।
जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते ॥
गुल्म-गुच्छ-क्षुप-लता-प्रतानौषधि-वीरुधाम्।
पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्तने' ॥

(या. स्मृ. २. २२७–२२९.)

इति। प्ररोहिशाखिनां वटादीनां शाखाच्छेदने स्कन्धच्छेदने च यथाक्रमं विंशतिपणाद्दण्डादारभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दण्डो द्विगुणः। विंशतिपण-चत्वारिंशत्पणा-ऽशीतिपणा इत्येवंरूपः। [4]अप्ररोहिशाखिनामाम्रादीनामुपजीव्यद्रुमाणां पूर्वोक्तेषु स्थानेषु चैत्यादिस्थानेषूत्पन्नानां वृक्षाणां शाखादिच्छे-दने [6]अश्वत्थपलाशादीनां शाखादिच्छेदनेऽपि पूर्वोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणो दण्डः। [8]गुल्मा मालत्यादयः। गुच्छाः कुरण्टकादयः। क्षुपाः करवीरादयः। लता द्राक्षाऽतिमुक्तादयः। [9]प्रतानाः काण्डप्ररो-[10]हरहिताः। ओषध्यः फलपाकान्ताः शालिप्रभृतयः। वीरुधो गुडूचिप्रभृतयः। [11]एतेषु स्थानेषु विकर्तने पूर्वोक्ताद्दण्डादर्धदण्डो वेदितव्यः। [12]कुड्याभिघाते गृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. reads दण्डः स्यादथ, C. दण्डावृत्तोऽथ, D. दण्डो वृक्षेऽथ, and the text of Yājñav. दमो वृक्षे च, for दमो वृक्षेऽथ. २. C. reads ओषधीनां च वीरुधाम् for °प्रतानौषधि-वीरुधाम्. ३. B. and C. add समूलछेदने after स्कन्धछेदने च. ४. C. reads आरोहि° for अप्ररोहि.° ५. C. adds तु after आम्रादीनाम्. ६. B. reads विश्रुताश्वत्थ° and C. विच्छित्याऽश्वत्थ°. ७. B. and C. omit दण्डः and read द्विगुणः before it. ८. C. reads गुल्मसात-त्यादयः for गुल्मा मालत्यादयः. ९. C. reads प्रणवाः for प्रतानाः. १०. C. reads °प्ररोहि°. ११. B. reads एतेषां पूर्वोक्तस्थानेषु for एतेषु स्थानेषु. १२. B. and C. read कुड्यादिघाते for कुड्याभिघाते.

'अभिघाते तथा छेदे[1] भेदे कुड्यावपातने ।
पणान् दाप्यः पञ्च दश विंशतिं तद्द्वयं[2] तथा ॥
दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन्[3] प्राणहरं तथा ।
षोडशाद्यः पणान्[4] दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम्[5]' ॥
(या. स्मृ. २. २२३–२२४.)

इति । मुद्गरादिना कुड्यस्याभिघाते विदारणे द्वैधीकरणे यथाक्रमं पञ्चपणो दशपणो विंशतिपणश्च दण्डः । अवपातने पुनस्त्रयो[6] दण्डाः समुच्चिताः । कुड्यसंपादनार्थं धनमपि[7] देयम् । परगृहे कण्टकादिप्रक्षेपणे षोडशपणो दण्डः । विषभुजङ्गादिप्रक्षेपणे मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः ।

॥ इति दण्डपारुष्यम् ॥

अथ वाक्पारुष्यम् । तस्य लक्षणं[8] नारदेनोक्तम्—
'देश-जाति-कुलादीनामाक्रोश-न्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते' ॥
(ना. स्मृ. १९. १.)

इति । कलहप्रिया गौडा इति देशाक्रोशः । अतिलोलुपा ब्राह्मणा इति जात्याक्रोशः । क्रूरचित्ता[9] वैश्वामित्रा इति कुला-[10]

---

१. D. reads भेदे छेदे for छेदे भेदे. २. D. reads तद्द्वयं, C. तद्वयं, for तद्व्ययं. ३. B. originally reads क्षिप्तं. ४. D. reads पणं for पणान्. ५. B. C. D. read मध्यसाहसम् for मध्यमं दमम्. ६. C. reads पुनस्त्रयो दण्डः समुच्चितः for पुनस्त्रयो दण्डाः समुच्चिताः. ७. C. reads बंधनम for धनम्. ८. C. reads च after लक्षणं. ९. B. and C. read क्रूरवित्ता for क्रूरचित्ताः. १०. C. reads वैश्वामित्रकुलाक्रोशः for वैश्वामित्रा इति कुलाक्रोशः

क्रोशः । आक्रोश उच्चैर्भाषणं न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यदुद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यमित्यर्थः । तस्य त्रैविध्यमाह स एव—

'निष्ठुरा-ऽश्लील-तीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद्गुरुः ॥
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।
पातनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः' ॥

(ना. स्मृ. १५.२–३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

'यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परस्याक्षिपति क्वचित् ।
अमूलैर्वाऽथ मूलैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥
न्यग्भावकरणं वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।
वृत्तेर्देश-कुलानां वाऽप्यश्लीला सा बुधैः स्मृता ॥
महापातकयोक्त्री च राग-द्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक्' ।

इति । प्रथम-मध्यमोत्तमभेदेन त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

'देश-ग्राम-कुलादीनां क्षेपः पापेन योजनम् ।
इष्टं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

---

१. B. and C. omit आक्रोश उच्चैर्भाषणं. २. C. reads कर्मवद्यं for न्यङ्गमवद्यं. ३. B. C. and D. omit गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽप्यत्र क्रमाद्गुरुः. ४. C. reads यात्वसत्° for यस्त्वसत्°. ५. B. reads परमाक्षिपति for परस्याक्षिपति. ६. B. C. read अभूतैर्वाथ भूतैर्वा. for अमूलैर्वाथ मूलैर्वा. ७. B. C. read यथा for यदा. ८. C. reads वृत्तैर्देश for वृत्तेर्देश°. ९. C. reads वा for वाग्. १०. C. reads °भेदैः for °भेदेन. ११. B. and C. read द्रव्यं for इष्टं. १२. B. C. and D. read तयोच्यते for तदुच्यते.

भगिनी-मातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।
पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाधिकं शास्त्रवेदिभिः ॥
अभक्ष्या-ऽपेयकथनं महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघट्टनम्' ॥

इति । निष्ठुराक्रोशे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्धत्रयोदशान्' *॥
(या. स्मृ. २. २०४.)

इति । सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण न्यूनाङ्गादीनां तर्जनीतर्जनं यः करोति असावर्धाधिकद्वादशपणं §दण्डनीयः । एतत्समवर्णगुणविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

'समजातिगुणानां तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्धत्रयोदश' ॥

इति । यत्तु मनुवचनम्—

---

* निष्ठुराक्रोशे सवर्णविषये दण्डमाह—सत्यासत्येति । न्यूनाङ्गाः कर-चरणादिविकलाः । न्यूनेन्द्रिया नेत्रश्रोत्रादिरहिताः । रोगिणो दुश्चर्मप्रभृतयः । तेषां सत्येन असत्येन वाऽन्यथास्तोत्रेण च निन्दार्थया स्तुत्या । यत्र नेत्रयुगुलहीन एषोऽन्ध इत्युच्यते तत्सत्यम् । यत्र पुनः चक्षुष्मानेव अन्ध इत्युच्यते तदसत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसि इत्युच्यते तदन्यथास्तोत्रम् ।

§ विज्ञानेश्वरस्तु—अर्धत्रयोदशानित्यनेन अर्धाधिकत्रयोदशपणान् दण्डनीय इति वदति । तत्र अर्धसहिताः त्रयोदश इति व्याख्येयम् ।

---

१. B. reads °सम्बन्धात् for °सम्बन्धं; while C. reads °सम्बन्ध उपपातक° for °सम्बन्धमुपपातक°. २. B. C. read सवर्ण° for समवर्ण-गुण°. ३. B. reads पणाः for पणान्.

'काणं वाऽप्यथ-वा खञ्जमन्यं वाऽपि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम्' ॥
(म. स्मृ. ८. २७४.)

इति तदपि दुर्वृत्तविषयम् । मात्राद्याक्षेपकं प्रत्याह मनुः-
'मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
अक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं वाऽददद्गुरोः' ॥
(म. स्मृ. ८. २७५.)

इति । एतच्चापराधिषु मात्रादिषु जायायां वा निरपराधायां वेदितव्यम् । स्वस्राद्याक्षेपे दण्डमाह बृहस्पतिः—
'क्षिपन् स्वस्रादिकं दद्यात् पञ्चाशत्पणिकं दमम्' ।
इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यामाक्रोशे दण्डमाह मनुः—
'शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति† ॥
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशत् शूद्रे द्वादशको दमः' ॥
(म. स्मृ. ८. २६७-२६८.)

---

† द्विजस्य चोर इत्याक्षेपरूपं परुषमुक्त्वा क्षत्रियः पणशतं दण्डमर्हति । एवं सार्धशतं द्वे वा शते लाघव-गौरवापेक्षया वैश्यः । शूद्रोऽप्येवं ब्राह्मणाक्रोशे ताडनादिरूपं वधमर्हति । एवं ब्राह्मणोऽपि क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राक्रोशे क्रमेण पञ्चाशत् पञ्चविंशतिर्द्वादशपणात्मकं दण्डमर्हति इति भावः ।

---

१. D. reads दण्ड° for दण्डं. २. C. reads कार्षापणं दश for कार्षापणावरम्. ३. C. reads दूर्वृत्य° for दुर्वृत्त°. ४. Manu text तनयं for श्वशुरं. ५. B. reads चाऽददत् for वाऽददत्. ६. C. reads च for वा. ७. C. omits निरपराधायां. ८. B. reads स्वस्राद्यधिक्षेपे and C. स्वसाद्यधिक्षेपे for स्वस्राद्याक्षेपे. ९. B. C. and D. read °ऽथ्यर्धशतं देयः for °ऽप्यर्धशतं द्वे वा. १०. B. reads स्याच्चार्ध° for स्यादर्ध°.

इति । बृहस्पतिरपि—

'वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः प्रदो भवेत् ।
तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥
शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।
बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र शास्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥
वैश्यमाक्षारयन् शूद्रो दाप्यः स्यात् प्रथमं दमम् ।
क्षत्रियं मध्यमं चैव विप्रमुत्तमसाहसम्' ॥

इति । बाह्वादिच्छेदन-निष्ठुराभिभाषणे याज्ञवल्क्यः—

'बाहु-ग्रीवा-नेत्र-सक्थिविनाशे वाचिके दमः ।
शत्यस्तदर्धिकः पाद-नासा-कर्ण-करादिषु ॥
अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश ।
तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु' ॥

(या. स्मृ. २. २०८–२०९.)

इति । बाह्वादीनां विनाशे तव बाहू छिनद्मीत्येवं वाचा प्रतिपादिते प्रत्येकं शतपरिमितो दण्डः । पाद-नासादिषु तु

---

१. C. and D. omit बृहस्पतिरपि—

वैश्यस्य क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीयः प्रदो भवेत् ।
तदर्धं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन्विनयमर्हति ॥
शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दमः ।.

२. B. reads वैश्यस्य चैतत् द्विगुणं; while C. बृहस्यन्नैव द्विगुणं for बृहत्त्वे द्विगुणं तत्र. ३. B. C. read °माक्षारयेत् for °माक्षारयन्. ४. B. adds °विषयं after °छेदन°. ५. B. originally and C. read चाधिको for वाचिके. ६. C. reads सत्यः for शत्यः. ७. C. and D. read तदधिकः for तदर्धिकः. ८. B. and C. read बाहुं for बाहू.

वाचिके तदर्धिकः[1] पञ्चाशत्पणादिको[2] दण्डः । अशक्तस्त्वेवं वदन् दश-पणान्[3] दण्डनीयः । शक्तः पुनः क्षीणशक्ति एवं वदन् शतपणाद्यात्मकं दण्डं दत्वा तस्य क्षेमाय प्रतिभुवं दद्यादित्यर्थः । अश्लीलभाषणे दण्डमाह स एव—

'अभिगन्ताऽस्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च[4] ।
शपन्तं दापयेद्राजा[5] पञ्चविंशतिकं दमम्' ॥

(या. स्मृ. २. २०९.)

इति । तीव्राक्रोशे दण्डमाह स एव—

'पतनीयकृते[6] क्षेपे[7] दण्डो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम्'† ॥

(या. स्मृ. २. २१०.)

इति । मनुरपि—

'पापोपपापवक्तारो[8] महापातकशंसकाः ।
आद्यमध्योत्तमान्[9] दण्डान् दद्युस्त्वेते[10] यथाक्रमम्*' ॥

(म. स्मृ. ८. २६९.)

---

† तीव्राक्रोशे दण्डमाह—पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः वर्णिनामाक्षेपे कृते मध्यमसाहसं दण्डः । उपपातकसंयुक्ते पुनः—गोघ्नः त्वमसि इत्येवमादिरूपे क्षेपे प्रथमसाहसं दण्ड्यः ।

* नास्त्ययं श्लोको मुद्रितमनुस्मृतिपुस्तकेषु । अस्मत्संगृहीतगोविन्दराजकृतटीकासहिते लिखितपुस्तके दृश्यते । व्याख्यातश्च तेन ॥ [मण्डलिकशोधितेऽस्मिन्ग्रन्थे तु नोपलभ्यते । (R. G. B.)].

---

१. D. reads तदधिकः for तदर्धिकः. २. B. and C. read पञ्चाशत्पणात्मकः; while D. पञ्चाशत्पणाधिकः for पञ्चाशत्पणादिकः. ३. C. reads दशपणं for दश पणान्. ४. B. C. read ह for च. ५. D. reads शतं प्रदापयेत् for शपन्तं दापयेत्. ६. D. reads पतनीये कृते for पतनीयकृते. ७. C. reads क्षेत्रे for क्षेपे. ८. B. and C. read महापापोपवक्तारो for पापोपपापवक्तारो. ९. C. reads अधो° for आद्य°. १०. B. reads °स्ते तु and C. °स्ते ते for °स्त्वेते.

इति। त्रैविद्याद्यधिक्षेपे याज्ञवल्क्यः—

'त्रैविद्य-नृप-देवानां क्षेपे उत्तमसाहसः।
मध्यमो जाति-पूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः'॥
(या. स्मृ. २. २११.)

इति। जातयः ब्राह्मणादयः। पूगाः संघाः। शूद्रमधिकृत्याहतुर्मनु-नारदौ—

'एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन्।
जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः॥
मध्यमो जाति-पूगानां प्रथमो ग्राम-देशयोः।
नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः॥
निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः'।
(म. स्मृ. ८. २७०-२७१.)

इति। बृहस्पतिरपि—

'धर्मोपदेशं धर्मेण विप्राणामस्य कुर्वतः।
तप्तमासिञ्चयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः'॥

इति। क्वचिद्वाक्पारुष्य-दण्डापवादमाह स एव—

'सच्छूद्रस्यायमुद्दिष्टो विनयोऽनपराधिनः।
गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात्'॥

इति।

॥ इति वाक्पारुष्यम्॥

---

१. B. and C. read °द्याक्षेपे for °द्यधिक्षेपे. २. B. originally and D. read दण्ड for क्षेप; while C. दण्डा उत्तमसाहसाः for क्षेप उत्तमसाहसः ३. C. reads विवदेत् गुणया for वाचा दारुणया. ४. C. reads प्रदात्य° for जघन्य°. ५. B. reads शूलं वाऽस्ये for ज्वलन्नाऽस्ये. ६. B. reads दर्पेण for धर्मेण. ७. D. reads आसेचयत् for आसिंचयेत्.

अथ स्तेयम्।

तल्लक्षणमाह मनुः—

'स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम्।
निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापव्ययते यदि'॥

(म. स्मृ. ८. ३३२.)

इति। अस्यार्थः-द्रव्यरक्षक-राजाध्यक्षादिसमक्षं बलावष्टम्भेन यत् परद्रव्यापहारादिकं क्रियते तत् साहसम्।* स्तेयं पुनरसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परद्रव्यग्रहणं तदिति। यत्तु राजाऽध्यक्षादिकमाहृत्य न मयेदमपहृतमिति भयान्निह्नुते तदपि स्तेयं भवति। अत एव नारदः—

'उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वाऽपकर्षणम्।
सुप्त-मत्त-प्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः'॥

(ना. स्मृ. १४. १७.)

इति तदपि क्षुद्रमध्योत्तमद्रव्यापेक्षया त्रिविधं। तदाह स एव—

---

* सहो बलं तद्भवं साहसमित्युच्यते.

---

१. C. reads तु स्वधवत् प्रशंसं for त्वन्वयवत् प्रसभं. २. B. reads °ध्यक्षादिसमक्षं for ध्यक्षादिकम्. ३. B. in margin and C. read तुलयित्वा for छलयित्वा. ४. A. C. and D. omit from स्तेयमाहुर्मनीषिणः to द्रव्याण्याह हारीतः.

'तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।
'क्षुद्र-मध्यम-मुख्यानां द्रव्याणामपहारतः' ॥
(ना. स्मृ. १४. १३.)

इति । क्षुद्र-मध्योत्तमद्रव्याण्याह हारीतः—

मृद्भाण्डा-ऽऽसन-खट्वा-ऽस्थि-तन्तु-चर्म-तृणादि यत् ।
शमीधान्यं कृतान्नं च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् ॥
वासः कौशेयवर्ज्जं तु गोवर्ज्जं पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्ज्जं लोहं च मद्य-व्रीहि-यवादिकम् ॥
हिरण्य-रत्न-कौशेय-स्त्री-पुंस-गज-वाजिनः ।
देव-ब्राह्मण-राज्ञां च विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम्' ॥
(ना. स्मृ. १४. १४–१६.)

इति । तस्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

' ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥
अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जाति-नामादिनिह्नवैः ।
द्यूत-स्त्री-पानसक्ताश्च शुष्क-भिन्नमुखस्वराः ॥
परद्रव्य-गृहाणां च प्रच्छका गूढचारिणः ।
निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ' ॥
(या. स्मृ. २. २६६–२६८.)

१. B. omits द्रव्याणामपहारतः. २. C. reads °श्वद्धस्ति° for °खट्वास्थि°. ३. B. reads °दारु°; while C. °दातु° for °तन्तु°. ४. B. reads तस्समुदाहृतम् for द्रव्यमुदाहृतम्. ५. B. and C. read मध्यं for मद्य°. ६. B. reads यवादि च for यवादिकं. ७. B. reads °पुंगो° for °पुंस°, while C. °पुंयो° for पुंस. ८. C. reads लोप्त्रेणा प्रपदेनवा. for लोप्त्रेणाथ पदेन वा. ९. C. reads ऽनुद्धवासन्नः for चाऽशुद्धवासकः. १० D. reads °निह्नवे for °निह्नवैः. ११. C. reads ग्रहाणां for गृहाणाम्.

इति। ग्राहकै राजपुरुषैर्लोप्त्रेणापहृतभाजनादिना चौर्य[1]-चिह्नेन नष्ट[2]द्रव्यदेशादारभ्य† चोरपादानुसारेण वा चोरा ग्रहीतव्याः। पूर्वकर्मापराधी प्राक् प्रख्यातचौर्यः। अशुद्धवासक अप्रज्ञातस्थानवासी। जातिनिह्नवो नाहं शूद्र इति। नामनिह्नवो नाहं डित्थ इति। आदिग्रहणात् स्वदेश-ग्राम-कुला[3]-द्युपलक्ष्यते। नष्टद्रव्यविक्रयाः भिन्नभाजनजीर्णवस्त्राद्यनिर्ज्ञातस्वामिकविक्रयकारिणः। एवंविधलिङ्गैः पुरुषान् गृहीत्वा चोरा भवन्ति न वा इति सम्यक् परीक्षेत। न तावता[4] स्तेनं निश्चिनुयात्। तदाह नारदः—

'अन्यहस्तात् परिभ्रष्टमकामा[5]दुत्थितं भुवि।
चोरेणापि परिक्षिप्तं लोप्त्रं[6] यत्नात् परीक्षयेत्॥
असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चाऽसत्यसन्निभाः।
दृश्यन्ते विविधा भावाः तस्मा[7]द्युक्तं परीक्षणम्'॥
(ना. स्मृ. १२. १०–११.)

इति। तस्करो[8]ऽपि द्विविधः। तदाह बृहस्पतिः—

'प्रकाशाश्चाऽप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः।
प्रज्ञा-सामर्थ्य-मायाभिः प्रभिन्ना[9]स्ते सहस्रधा॥

---

† नाशदिवसादारभ्य चोरपदानुसारेण वेति विज्ञानेश्वरः।

---

१. B in margin and C. read °धैर्य° and °धौर्य° respectively for °चौर्य°. २. B. C. omit नष्ट°. ३. B. C. read कुलाद्यपलापो for कुलाद्युप°. ४. B. and C. read तावन्मात्रेण for तावता स्तेनं. ५. C. reads सकामात् for अकामात्. ६. C. reads लोप्त्रं for लोप्त्रं. ७. C. reads यस्मात् for तस्मात्. ८. C. reads तस्करा अपि विविधाः for तस्करोऽपि द्विविधः ९. C. reads प्रविशास्ते for प्रभिन्नास्ते.

नैगमा वैद्य-कितवाः सभ्योत्कोचक-वञ्चकाः ।
दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।
प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः' ॥

इति । प्रतिरूपकाः प्रतिरूपकारा इत्यर्थः । तथा च नारदः-

'प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमान-तुलाऽश्रिताः ।
उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः ।
इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि' ॥
(ना. स्मृ. १६. २–३.)

इति । अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह बृहस्पतिः—

'सन्धिच्छिदः पान्थमुषो द्विचतुष्पदहारिणः ।
उत्क्षेपकाः सस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः' ॥

इति । व्यासोऽपि—

'साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरन्त्यविभाविताः ।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः' ॥
उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता पान्थ-उद्ग्रन्थिकादयः ।
स्त्री-पुंसयोः पशुस्तेयी चोरा नवविधाः स्मृताः' ॥

इति । उत्क्षेपको धनिनामनवधानमवधार्य तद्धनमुत्कृत्य ग्राहकः । सन्धिभेत्ता गृहयोः सन्धौ स्थित्वा तत्रत्यभित्तिभेत्ता।

---

१ B. in margin and C. read °त्कोचक-चक्राः for °त्कोचक-वञ्चकाः. २. B. and C. read °स्मृताः for °श्रिताः. ३. B. originally reads मंडला° and in margin संगता°; while C. आगता दश° for मंगलादेश.° ४. B. C. read संविच्छिदः for संधिच्छिदः. ५. B. C. read स्त्री-पुंगोश्व° for स्त्री-पुंसयोः. ६. C. reads जनम् for तद्धनम्.

पान्थः[1] यः कान्तारादौ पथिकानां प्रत्यक्षापहारकः । परीधानादि-ग्रथितं धनं ग्रहीतुं तद्ग्रन्थिं[2] मोचयति स उद्ग्रन्थिकः । प्रकाश-तस्कराणां नैगमादीनां दण्डमाह बृहस्पतिः—

'संसर्गचिह्नरूपैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।
प्रदाप्यापहृतं दण्ड्या दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्रं[3] पुनः संस्कृत्य विक्रयी ।
पण्यं तद्द्विगुणं दाप्यो वणिग्दण्ड्यश्च[4] तत्समम् ॥

अज्ञातौषधि-मन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं[5] समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक् ॥

कूटाक्षदेविनः[6] क्षुद्रा राजभार्याहराश्च ये ।
गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
विश्वस्तवञ्चकाश्चैव[7] निर्वास्याः सर्व एव ते ॥

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन[8] विनेयास्ते प्रयत्नतः ॥

दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्तश्छद्मना नृणां वध्यास्ते[9] राजपूरुषैः ॥

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्री-बालकान् वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥

---

१. A. and D. omit पान्थः. २. B. and C. read तद्ग्रन्थिमोचकः for तद्ग्रन्थिं मोचयति. ३. C. reads व्यामिश्र्य for व्यामिश्रं. ४. B. C. read वणिग्दण्डं for वणिग्दण्ड्यः. ५. B. reads रोगिभ्यो and C. रोगिभ्यो. ६. B. C read कूटाक्षणदेविनः and D. कूटाक्षदेविनः for कूटाक्षदेविनः. ७. C. reads विश्वस्त-वञ्चकाः for विश्वस्तवञ्चकाः. ८. B. reads भावयन्ति for श्रावयन्ति. ९. C. wrongly reads व्ययास्ते for वध्यास्ते.

हेम-रत्न-प्रवालाद्यान् कृत्रिमान् कुर्वते तु ये ।
क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम् ॥
मध्यस्था वञ्चयन्त्येकं स्नेहलोभादिना यदा ।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ' ॥

इति । अप्रकाशतस्कराणां सन्धिच्छिदादिकानां च दण्डमाह स एव —

' सन्धिच्छेदकृतो ज्ञात्वा शूलमाग्राहयेत् प्रभुः ।
तथा पान्थमुषो वृक्षे गलं बध्वाऽवलम्बयेत् ॥
मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्ते कटाग्निना* ।
गोहर्तुर्नासिकां छिन्द्यात् बध्वा वाऽम्भसि मज्जयेत् ॥
उत्क्षेपकस्तु संदंशैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।
धान्यहर्ता दशगुणं दाप्यः स्याद्द्विगुणं दमम् ' ॥

इति । ग्रन्थिभेदकस्य दण्डमाह मनुः—

' अङ्गुलीर्ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति '† ॥

(म. स्मृ. ९. २७७.)

---

* कटं तृणं तेन योऽग्निः प्रदीप्यते स कटाग्निः । अपराधिनोऽङ्गं तृणेनावेष्ट्य तदग्निना प्रज्वाल्य दाहयितव्य इत्यर्थः ।

† वधशब्देनात्र ताडनादिकं ग्राह्यम् । न पुनः प्राणवियोगरूपो व्यापारः ।

---

१. B. reads आरोपयेत् and C. आग्रापयेत् for आग्राहयेत्. २. C. reads पान्थमुखे वृत्ते for पान्थमुषो वृक्षे; B. C. read गले for गलं. ३. B. C. read नु for ते. ४. B. C. read उत्क्षपेकस्य संदेशः छेत्तव्यो राजपूरुषैः for उत्क्षेपकस्तु संदंशैर्भेत्तव्यो राजपूरुषैः ।.

इति । अङ्गुलीः तर्जन्यङ्गुष्ठौ । अत एव नारदः—

'प्रथमे[1] ग्रन्थिभेदानां अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः‡ ।
द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये वधमर्हति'[2] ॥
(ना. स्मृ. १८. ३२.)

इति । बन्दिग्राहादीनां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'बन्दिग्राहान् तथा वाजि-कुञ्जराणां च हारिणः ।
प्रसह्य घातकांश्चैव[3] शूलानारोपयेन्नरः'* ॥
(या. स्मृ. २. २७३.)

इति । अयमङ्गुलिच्छेदनादिप्राणान्तिको दण्ड उत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयः ।

---

‡ अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोः वधः छेदनमित्यर्थः ।

* बन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारोपदेशः—

'कोष्ठागारा-ऽयुधागार-देवतागारभेदकान् ।
हस्त्यश्व-रथहर्तॄंश्च हन्यादेवाविचारयन्' ॥
(म. स्मृ. ९.२८०.)

इति मनुवचनादेवेत्यवगन्तव्यम् । राजसम्बन्धि कोष्ठागार-आयुधागार-देवतागृहस्य बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्व-रथस्य चापहर्तॄन् शीघ्रमेव हन्यात् । यत्तु—

'सङ्क्रम-ध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।
प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पञ्च दद्याच्छतानि च' ॥ (म. स्मृ.९.२८५.)

इति मनुनैवोक्तं तत् सङ्क्रम-ध्वजचिह्न-मृदादिक्षुद्रप्रतिमाविनाशकविषयम् । तेन पञ्चशतपणान् राज्ञे दण्डं दत्वा विनाशितं सर्वं पुनर्नवं कर्तव्यमित्यर्थः ।

---

१. C. reads प्रथमं for प्रथमे. २. The text of Nârada reads तज्ज्ञेयं दण्डः पूर्वस्तु साहसः. ३. B. reads घातिनः for घातकान्.

'वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तः दण्ड उत्तमसाहसे'॥
(ना. स्मृ. १२. ३०.)

इति नारदस्मरणात्। क्षुद्र-मध्यमोत्तमद्रव्येषु प्रथम-मध्यमोत्तमसाहसरूपदण्डनियमो नारदेन दर्शितः।

'साहसेषु ये एवास्ते त्रिषु दण्डो मनीषिभिः।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात्'॥
(ना. स्मृ. १२. २८.)

इति। जात्यादिभेदेन दण्डतारतम्यमाह मनुः—

'अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्।
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भवेत्।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः॥
(म. स्मृ. ३३७–३३८.)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥
सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम्।
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकं वधः॥

---

१. B. and C. substitute-

तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे
for वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने।
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति।.

२. B. C. read य एवोक्तः for य एवास्ते. ३. A. C. and D. omit दण्ड°. ४. B. reads अष्टापद्यं; while C. अष्टापायं for अष्टापाद्यं. ५. B. C. read. तज्ज्ञानगुणवेदिनः, for तद्दोषगुणविद्धि सः. ६. C. reads °भ्यधिको for °भ्यधिकं. ७. The text of Manu reads तथाधरिममेयानां for रत्नानां चैव सर्वेषां. ८. B. reads °भ्यधिके for °भ्यधिकं.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
रत्नानां चैव मुख्यानां हरणे वधमर्हति' ॥
(म. स्मृ. ८. ३२०–३२३.)

इति । अस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स शूद्रकर्तृकेऽष्टगुणः, वैश्यकर्तृके षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वात्रिंशद्गुणः, ब्राह्मणकर्तृके चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अष्टाविंशत्युत्तरशतगुणो वा । शेषेषु स्वल्पमूल्येषु मूल्यादेकादशगुणं दण्डं कल्पयेत् । क्षुद्रद्रव्याणां माषात् न्यूनमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः । तथा च नारदः—

'काष्ठभाण्डतृणादीनां मृण्मयानां तथैव च ।
वेणु-वैणवभाण्डानां तथा स्नाय्वस्थि-चर्मणाम् ॥
शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फल-मूलयोः ।
गोरसेक्षुविकाराणां तथा लवण-तैलयोः ॥
पक्वान्नानां कृतान्नानां मत्स्यानामामिषस्य च ।
सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात् पञ्चगुणो दमः' ॥
(ना. स्मृ. १८. २२–२४.)

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

---

१. B. and C. add तस्मिन् before ऽष्टगुणः and add आपादनीयः after अष्टगुणः. २. B. C. read °अल्प° for स्वल्प°. ३. The text of Nârada reads वैणवस्य for तथा स्नायु°. ४. The text of Nârada reads शाक हरित for शाकानामार्द्र°. ५. The text of Nârada reads मद्यानाम् for मत्स्यानाम्. ६. A B. C. and D. read एव मूलानां for अल्पमूल्यानां. ७. B. C. read °कल्यानां for °मूल्यानां.

'सूत्र-कार्पास-किण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥
वेणु-वैणवभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥
अजानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।
मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम् ॥
अन्येषां चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
पक्कान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः' ॥
(म. स्मृ. ८. ३२६–३२९.)

इति तदल्पप्रयोजनविषयम् । स्वल्पप्रयोजनद्रव्यापहारे पान्थादीनां न दण्ड इत्याह मनुः—

'द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिः द्वाविक्षू द्वे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥
(म. स्मृ. ८. ३४१.)

चणक-व्रीहि-गोधूम-यवानां मुद्ग-माषयोः ।
अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेका पथि स्थितैः ॥
तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः' ॥

इति । महापराधेऽपि ब्राह्मणस्य न वधदण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. originally reads भक्तस्य and in margin तक्रस्य. २. The text of Manu reads °वैदल° for °वैणव°. ३. B. originally reads मत्स्यानां; also the text of Manu reads मत्स्यानां. ४. B. reads आद्यानां for मद्यानां. ५. B. C. read अल्प° for स्वल्प°. ६. B. C. read अपहारे द्विजादीनां and अपहारे खाण्डवा (षाण्डवा) दीनां for अपहारे पान्थादीनां. ७. A. C. and D. read देयं for दण्डं. ८. D. reads ग्रहीतव्या for ग्रहीतव्यो.

'सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।
महापराधिनमपि ब्राह्मणं नैव घातयेत्'* ॥

(या. स्मृ. २. २७१.)

इति । अपि तु ललाटे चिह्नं कृत्वा[1] स्वदेशान्निर्वासयेत्[2] । तथा च मनुः—

'गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेये च श्वपदं[3] कार्यं ब्रह्महण्यशिराः[4] पुमान्'† ॥

(म. स्मृ. ९. २३७.)

इति । एतच्चाङ्कनादि प्रायश्चित्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालम् न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् । तथा च मनुः—

---

* इदमुत्तरार्धं मुद्रितयाज्ञवल्क्यस्मृतिपुस्तकेषु नोपलभ्यते । मत्सङ्गृहीततालपत्रविलिखितपुस्तके तु वर्तते एव । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण। तस्य नासंमतामिति प्रतिभाति।[मुद्रितमिताक्षरायां पुनर्नोपलभ्यते.R.G.B.].

† नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः (म. स्मृ. ९.२४०) इति वक्ष्यमाणत्वात् ललाटमेवाङ्कनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थायि तप्तलोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनाचिह्नं कार्यम् । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घं सुराध्वजाकारं, सुवर्णापहारे सति अपहर्तुः कुक्कुरपादरूपं चिह्नं कार्यम् । ब्रह्महणि अशिराः शिरोरहित एव पुमान् कार्यः इति भावः।

---

१. B. and C. read अङ्कयित्वा for चिह्नं कृत्वा. २. B. reads निष्कामयेत् and C. निष्कासयेत्. ३. C. reads श्वयवं for श्वपदं. ४. C. reads ब्राह्मणस्य शिराः, while D. ब्रह्मघ्नस्याशिराः for ब्रह्महण्यशिराः.

'प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम्।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः दाप्यास्तूत्तमसाहसम्' ॥
(म. स्मृ. ९. २४०.)

इति। भक्तावकाशादिदानेन चौरोपकारिणं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

'भक्ता-ऽवकाशा-ऽग्न्युदक-शस्त्रोपकरणं-व्ययान्।
दत्वा चौरस्य वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः' ॥
(या. स्मृ. २. २७६.)

इति। कात्यायनोऽपि—

'चोराणां भक्तदा ये स्युस्तथाऽग्न्युदकदायकाः।
क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिणं एव च ॥
समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान्'*।

---

*अन्नदानादिना चोराणां पोषकाः, तेषां मृतानामग्न्युदकदानादिकर्तारः, तैश्चौर्येणानीतभाण्डानां वस्तूनां क्रेतारः, तेभ्यः प्रतिग्रहगृहीतारः, ये च चोरान् छादयन्ति एते सर्वे समानदण्डाः। चौर्यरूपापराधे साहित्यकारित्वात् समान एव एषामपराधः।

---

१. D. reads—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम्।
अङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्याश्चोत्तमसाहसम्।

for प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम्।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युर्दाप्यास्तूत्तमसाहसम्।.

२. B. reads अशनावकाशदानेन for भक्ता-ऽवकाशादिदानेन. ३. B. C. add अचौरं after चौरोपकारिणं. ४. C. reads °करणं व्ययात् for °करणव्ययान्. ५. B. C. and D. read चोरस्य ददतो for दत्वा चौरस्य वा. ६. D. reads ज्ञानतो for जानतो. ७. B. C. read तथाप्युदक° for तथाऽग्न्युदक°. ८. B. reads भेत्तारश्चैव and C. छेत्तारः सच. for क्रेतारश्चैव. ९. D. reads प्रतिग्रहणम् for प्रतिग्राहिणः.

इति । चोरोपेक्षिणं[1] प्रत्याह नारदः—

'शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिनः[2] ।
उत्क्रोशतां जनानां तु ह्रियमाणे धने तथा ॥
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः'† ।
(ना. स्मृ. १२. २६–२७.)

इति । चोरादर्शने द्रव्यप्राप्त्युपायमाह याज्ञवल्क्यः—

'घातिते[3]ऽपहृते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।
विवीत[4]भर्तुस्तु पथि चोरोद्धर्तुरवीतके ॥
स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु[5] पदं वा यत्र[6] गच्छति ।
पञ्चग्रामी[7] बहिः क्रोशाद्दशग्राम्यथ[8] वा पुनः' ॥
(या. स्मृ. २. २७१–२७२.)

इति । अयमर्थः । यदा ग्राममध्येऽपि वधो[9] द्रव्यहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चोरोपेक्षा[10] दोषः । तत्परिहारार्थं ग्रामपतिरेव चोरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत् । तदशक्तौ धनिने हृतं[11] दद्यात् । यदि स्वग्रामाच्चोरपदं निर्गतं न[12] दर्शयति । दर्शने[13] तु तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चोरं धनं चार्पयेत्[14] ।

तथा च नारदः—

---

† अयं च दोषः शक्तौ सत्यामुपेक्षण एव । नाशक्तस्य दोषः ।

---

१. B. reads चोरोपेक्षकं, C. चोरापेक्षणं for चोरोपेक्षिणं. २. C. reads तद्दाय° for तद्दोष°. ३. B. originally reads पातिते and C. पतिते. ४. C. reads निवीत° for विवीत°. ५. C. reads वामस्तु for ग्रामस्तु. ६. C. reads यत्र for यत्र. ७. D. reads °ग्रामो for °ग्रामी. ८. B. originally and C. read °कृष्टा for °क्रोशात्. ९. B. C. read प्राणिवधो धनापहरणं for ऽपि वधो द्रव्यापहरणं. १०. C. reads चोरापेक्षा° for चोरोपेक्षा°. ११. B. C. add धनं after हृतं. १२. C. reads च दर्शयति for न दर्शयति. १३. B. and C. read दर्शिते for दर्शने. १४. B. C. read वार्पयेत् for चार्पयेत्.

'गोचरे यस्य मुष्येत तेन चौरः प्रयत्नतः ।
ग्राह्यो दाप्योऽथ वा द्रव्यं पदं यदि न निर्गतम् ॥
निर्गतं पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत् ।
सामन्तान्मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेत्' ॥
(ना. स्मृ. १८. १६–१७.)

इति । विवीते§ त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः। यदा त्वध्वन्येव तद् हृतं भवति अविवीतके वा विवीतादन्यक्षेत्रे तदा चोरोद्धर्तुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य चापराधः। यदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमान्तपर्यन्ते क्षेत्रे दोषो जायते तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युर्यदि सीम्नो बहिश्चोरपदं न निर्गतम् । निर्गते पुनर्यत्र तत् प्रविशति स एव ग्रामश्चोरार्पणादिकं कुर्यात्। यदा त्वनेकग्राममध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदेशे मोषादिकं जायते चोरपदं च जनसम्मर्दाद्भग्नं तदा पञ्चग्रामी दशग्रामी वा दद्यात्। विकल्पस्तु प्रत्यासत्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थितः। यदा दापयितुमशक्तो राजा तदा स्वयं दद्यात् । तथा च गौतमः—

§ विवीतं कुड्यादिना कण्टकादिना चतुर्दिक्षु संवृतः प्रदेशः। तद्विरुद्धोऽविवीतः।

१. B. reads मुष्येत्तु for मुष्येत. २. Text of Narada reads मृग्यो for ग्राह्यो. ३. The text of Narada reads मोषं for द्रव्यं. ४. B. and text of Narada read निर्गते for निर्गतं. ५. The text of Narada reads तु यदा यस्मिन्नष्टेऽन्यत्र न पातयेत् for पुनरेतस्मान्न चेदन्यत्र याति तत्. ६. B. in margin and C. read निवीते for विवीते. ७. B. in margin and C. read निवीता° for विवीता°. ८. B. and C. substitute वा for चा. ९. B. originally reads मोषो, while in margin, and C. reads मोक्षो for दोषो. १०. B. C. omit पुनः. ११. C. reads चोरापणादिकां for चोरार्पणादिकं. १२. B. C. read दोषादिकं for मोषादिकं.

'चोरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् । स्वकोशाद्वा
दद्यात्' ।

इति । स्तेयसंदेहे निर्णयोपायमाह वृद्धमनुः—

'यदि तस्मिन् दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथं दाप्यो बन्धुभिर्वाऽपि साधयेत्' ॥

इति । चोरवधप्रकारविशेषमाह नारदः—

'यांस्तत्र चोरान् गृह्णीयात्तान् विताड्याभिबन्ध्य च ।
अवकृष्य च सर्वत्र हन्याच्चित्रवधेन† तु ॥

इति ।

(ना. स्मृ. १२. ३३.)

॥ इति स्तेयप्रकरणम् ॥

अथ साहसम् । तत्स्वरूपं नारदेनोक्तम्—

'सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः ।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते' ॥

(ना. स्मृ. १४. १.)

इति । ननु साहसं चौर्य-वाग्दण्डपारुष्य-स्त्रीसंग्रहणेभ्यो न व्यतिरिच्यते । तेषां तदवान्तरविशेषत्वात् । तथा च बृहस्पतिः—

---

† चित्रवधेन विविधप्रकारेण वधोपायेन । ते च वधप्रकाराः पूर्वं पृ॰ इत्यत्र दर्शिताः ।

---

१. C. reads यथाख्यातं, B. यथास्थाने for यथास्थानं. २. B. reads नयेत् and C. अपि नृपः॰ for गमयेत्. ३. A. omits स्तेय॰. ४. B. and C. read विताड्य विबन्ध्य for विताड्याभिबन्ध्य च. ५. B. and C. read अवघुष्य for अवकृष्य. ६. C. reads न तु for ननु.

'मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम्।
पारुष्यमुभयं चैव साहसं तु चतुर्विधम्'॥

इति। तत् कथं पृथगस्य व्यवहारपदता?। सत्यम्। तथापि बलदर्पावष्टम्भोपाधितस्तेभ्यो भिद्यते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम्। मनुष्यमारणरूपस्य साहसस्य तेभ्योऽतिरेकात् तदर्थं वा पृथगभिधानम्। तस्य च त्रैविध्यमाह नारदः-

'तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्॥
फल-मूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च।
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्॥
वासः पश्वन्न-पानानां गृहोपकरणस्य च।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्॥
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्।
प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्'॥

(ना. स्मृ. १४. ३-६.)

इति। त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह स एव—

'तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः॥
उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते।
वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने॥
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तम साहसे'।

(ना. स्मृ. १४. ७-९.)

---

१. B. C. read अथ for तत्. २. B. C. read °क्षेपोपमर्दाद्यैः for °क्षेपावमर्दाद्यैः.

इति । परद्रव्यापहर[*]णरूपे साहसे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ तन्मूल्याद्द्विगुणो[†] दण्डो निह्नवे तु[‡] चतुर्गुणः ॥
यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. २३०–२३१.)

इति । साहसविशेषेषु[§] दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ अर्घ्या[1]क्रोशातिक्रमकृत् भ्रातृभार्याप्रहारदः[2] ।
संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥
सामन्तकुलिकादीनामपकार[3]स्य कारकः ।
पञ्चाशत्[4]पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥
स्वच्छ[¶]न्दं विधवागामी विक्रुष्टे[5] नाभिधावकः ।
अकारणे च[6] विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्[**] ॥
शूद्र[††]प्रव्रजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकृत् ।
वृषक्षुद्रपशूनां च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

---

*B. reads °पहार°. † A. reads द्विगुणं दण्डं for द्विगुणो दण्डो and चतुर्गुणं for चतुर्गुणः respectively. B. substitutes द्विगुणं for द्विगुणो. ‡ For तु B. reads च. § A. substitutes तु for °षु while B. reads only विशेष°. ¶ B. C. and D. read स्वच्छन्द°. ** A. reads स्पृशेत्, B. also the same but corrects as स्पृशन्. †† D. reads शूद्रः for शूद्र°.

१. B. originally reads अर्थाक्रोशाति° and in margin अर्घ्याक्षेपादि° for अर्घ्याक्रोशाति°. २. B. reads प्रहारकः, C. D. ऽपहारकः for °प्रहारदः. ३. C. reads अपहारस्य कारकः. while D. reads गणद्रव्यस्य हारकः. ४. D. reads °पणकः for पणिकः. ५. B. and C. read विक्रुष्टेनाभिधावकः for विक्रुष्टे and D. निक्रुष्टेनाभिधायकः ६. B. in margin reads न, and C. स for च.

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥
पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्यऋत्विजाम् ।
एषामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

(या. स्मृ. २. २३२–२३७.)

शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।
उत्तमो वाऽधमो वाऽपि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥
विप्रदुष्टां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।
सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥
विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।
विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥
क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।
राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ' ॥

(या. स्मृ. २. २७७–२७९, २८२.)

इति । अविज्ञातकर्तृके साहसे साहसिकज्ञानोपायमाह बृहस्पतिः—

---

‡‡ A. and B. in margin read °शिष्यकाः.

§§ D. reads विषाग्निदम्पति° for विषाग्निदां पति°.

१. B. originally reads ° गर्भस्य पातनं for °गर्भविनाशकृत २. A. reads पिता for पितृ°. ३. B. C. D. read शिष्यकाः for ऋत्विजाम् ४. C. reads योगीनां for त्यागी च. ५. B. originally reads मध्यमो, and in margin वाधमो. ६. B. C. read पुरुषस्त्री for पुरुषघ्नीं. ७. B. originally and C. read प्रवासयेत for प्रमापयेत. ८. C. reads निर्वीतवनदाहकाः while D. निवेशनविदाहकाः for विवीतखलदाहकाः. ९. C. and D. read °कर्तृसाहसिके for °कर्तृके साहसे.

'हतः[1] संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
प्रतिवेश्यानुवेश्यौ[2] च तस्य मित्रारिबान्धवाः।
प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
विज्ञेयो[3]ऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नाद्गूढैश्च[4] लक्षणैः।
एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना' ॥

इति। याज्ञवल्क्योऽपि—

'अविज्ञातहतस्याऽपि[5] कलहं सुतबान्धवाः।
प्रष्टव्या[6] योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो[7] वा केन वा[8]यं गतः सह।
मृत्युदेशसमासन्नं[9] पृच्छेद्वापि जनं शनैः' ॥

(या. स्मृ. २. २८०—२८१.)

इति। उक्तज्ञानोपायासंभवे तु[10] कात्यायनः—

'विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसाख्यं प्रवर्तते[11]।
शपथैः[12] स विशोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं[13] विधिः' ॥

---

१. B. originally reads अतः but corrects व्रणः for हतः; C. also the same. २. B. and C. do not insert this *Verse*. ३. B. and C. read विज्ञेया for विज्ञेयो°. ४. B. originally reads चिह्नार्होढेनवातुरै and corrects चिह्नार्होढेणवारिभिः and C. चिह्नाशोढेनवारिभिः while D. चिह्नहोढेन मानवैः. ५. B. originally reads °हरस्यास्तु कलहं सुतबान्धवः but corrects °हतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः, while C. reads वलहस्य तदाभृतः for कलहं सुतबान्धवाः. ६. C. reads नाततायिव्यवाधोपि परस्परप्रासिद्धता. ७. C. reads पृथगितां द्रव्यावत्तिकामो वा केन दायं गतः सतः. ८. B. reads चा°. ९. C. reads मृत्युपदेशे समागमनं पृच्छत्यापि जनं शतैः (both ७ and ८ seem incorrect). १०. B. and C. avoid तु. ११. C. reads साहसं संप्रवर्तते and D. साहसः संप्रवर्तते both for साहसाख्यं प्रवर्तते. १२. C. reads शपथः for शपथैः. १३. C. and D. read °बाधेषु for वादेषु.

इति । साहसिकवधे विशेषमाह व्यासः—

'ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक्ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'प्रकाशवधका ये तु तथा चोपांशुघातकाः ।
ज्ञात्वा सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधैः' ॥

इति । एतद्ब्रह्मब्रह्मक्षत्रियादिविषयम् । तदाह बौधायनः—

'क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणं च । तेषामेव तुल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डं प्रकल्पयेत्' ॥

(बौ. स्मृ. १. १०. १८. १९—२०.)

इति । बहूनामेकघातार्थे प्रवृत्तानां दोषानुरूपदण्डाभिधानार्थमाह कात्यायनः—

'एकं चेद्बहवो हन्युः संरब्धाः पुरुषं नराः ।
मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः' ॥

इति । यो मर्मघातकः स एव वधानुरूपदण्डभाग्भवतीत्यर्थः । तथा च घातकव्यतिरिक्तानामपि दण्डस्तेनैवोक्तः ।

---

१. B. and C. read साहसिकं for साहसिकवधे. २. B. originally reads पातकं for घातकं. ३. A. reads उद्वेगजनकैः for उद्वेजनकरैः. ४. B. reads °वधकार्येषु and C. °बाधका ये तु for °वधका ये तु. ५. C. reads °दिना ब्राह्मणवधः. ६. C. reads तुल्यप्रकृष्ट° for तुल्यापकृष्ट°. ७. C. reads °रूपं. ८. B. originally reads यथोक्तं दापयेद्दमं and omits स एव वधानुरूपदण्डभाक् भवति इत्यर्थः. ९. B. and C. read वधः परापदंडभाक्. १०. A. C. and D. omit च घातकव्यतिरिक्तानामपि दण्डस्तेनैवोक्तः; C. omits also तथा.

[1]आरम्भकृत्सहायश्च तथा धर्मानुदेशकः ।
'आश्रयः शस्त्र[2]दाता च भक्त[3]दाता वि[4]कर्मिणाम् ।
यु[5]द्धोपदेशकश्चैव [6]तद्विनाशप्रवर्तकः ॥
उपेक्षा[7]कारकश्चैव दोषवक्तानुमोदकः ।
अनिषेद्धा क्षमो यः स्यात्स[8]र्वे तत्कार्यकारिणः ॥
यथाशक्त्यनुरूपं तु दण्डं तेषां प्रकल्पयेत्' ।

इति । अनुरूपं दोषानुरूपम् । मर्महन्तुर्दोषभागित्वं द्वयो-र्दर्शयति स एव—

'आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाजौ तदर्धतः' ॥

इति । एवं [9]मार्गानुदेशकानां कालान्तरेऽपि दोषलाघवमूह्यम् । साहससदृशापराधेष्वपि[10] दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश' ॥

(या. स्मृ. २. २३८.)

इति । अवक्रये[11]ः एतावत्कालमुपभोगार्थं वस्त्रं दास्यामि त्वं

---

१. B.C.D. do not insert आरम्भकृत्सहायश्च तथा धर्मानुदेशकः. २.B. reads originally शास्त्र° and corrects शस्त्र°. ३. C. reads भक्ती° for भक्त°. ४. D. reads विकर्मणाम्. ५. C. reads शुद्धो° for युद्धो°. ६. B. originally reads दण्डादीनां प्रदर्शकः and corrects तद्विनाशप्रवर्तकः. ७. B. reads उपेक्षाकारी शक्तश्च and C. उपेक्षाकारी उक्तश्च. ८. C. reads सह्येतत् for सर्वे तत्. ९. B. reads originally मर्मा° and corrects मार्गा° and reads देशकावेरपि omitting कालांतरे. C. also the same. १०. A. D. read °राधेपि. ११. D. omits अवक्रयः while C. reads अविक्रयः.

मह्यमेतावद्धनं देहीति समयं कृत्वा वस्त्रप्रदानम् नैजकस्य नियमातिक्रमे[1] दण्डप्राप्त्यर्थं नियममाह मनुः—

'शाल्मलीफलके[2] श्लक्ष्णे नेनिज्यात् नेजकः[3] शनैः।
न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत्' ॥

(म. स्मृ. ८. ३१६.)

इति। प्रमादान्नाशने नारदः—

'मूल्याष्टभागो[4] हीयेत[5] सकृद्धौतस्य वाससः।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेऽर्धमेव[6] च ॥
अर्धक्षयात्तु[7] परतः पादांशापचयः क्रमात्।
यावत्क्षीणदशं जीर्णं जीर्णस्यानियमः क्षयः[8]' ॥

(ना. स्मृ. ९. ८–९.)

इति। अष्टपणक्रीतस्य[9] सकृद्धौतस्य वस्त्रस्य नाशने एकपण-[10]न्यूनं मूल्यं देयम्। द्विर्धौतस्य[11] पणद्वयोनं[12] त्रिर्धौतस्य[13] त्रिपणोनं[14] चतुर्धौतस्य पणचतुष्टयम्। ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं शिष्टपादपादापचयेन[15] यावज्जीर्णं देयम्। जीर्णस्य नाशने

---

१. C. reads विषमातिक्रमे. २. C. and D. read शाल्मले. ३. B. originally and C. and D. read निज्याद्वासांसि नेजकः. ४. B. in correction and C. and D. read साध्या°. ५. D. reads दीयेत for हीयेत, while C. स्तेयेन for the same. ६. A. reads द्विः पादस्त्रिस्त्रिभागस्तु चतुःकृत्वोऽर्धमेव च and D. द्वितीयांशस्त्रितीयांशश्चतुर्थांशोऽर्धमेवच, while B. originally द्विपादःस्त्रितीयांश्चतुर्थांते तमेवच. ७. D. reads °त्तुपरमः. ८. C. reads कीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः and D. reads the whole line यावत्तु क्षीणसंकीर्णं तावत्स्यान्नियतक्षयः।. ९. D. inserts तेन after अष्टपणक्रीतस्य. १०. D. reads °पणेन न्यूनं. ११. C. and D. द्विधौतस्य. १२. C. and D. पणद्वयेन. १३. C. and D. त्रिधौतस्य. १४. C. and D. त्रिपणेन. १५. C. and D. do not insert शिष्ट°.

त्विच्छातो मूल्यदानं कल्पनीयमित्यर्थः। पितापुत्रविरोधे सा-क्ष्यादीनां दण्डमाह स एव—

'पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणस्त्रिपणो दमः।
अन्तरेण तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः' ॥

(या. स्मृ. २. २३९.)

इति। पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमङ्गीकरोति न पुनः कलहं वारयति स पणत्रयं दण्ड्यः। यश्च तयोः सपणे विवादे पणदाने प्रतिभूर्भवति कलहं वा वर्धयति स तु त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणं दण्डनीय इत्यर्थः। अन्येष्वपि तत्सदृशा-पराधेषु दण्डमाह स एव—

तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च।
एभिस्तु व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥
अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम्।
स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥
भिषङ् मिथ्या चरन् दण्ड्यस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम्।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥
अवध्यं यश्च बध्नाति बद्धं यश्च प्रमुञ्चति।
अप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

---

१. C. and D. read °दानकल्पनं for दानं कल्पनीय°. २. D. reads साक्षिणां, the text of याज्ञवल्क्य is the same but the plural is not taken by the commentators. ३. B. reads °पणान्. ४. A. substitutes च for तु. ५. B. reads योऽकूटं for अकूटं and C. यः कुटंकुटकम् for अकूटं कूटकम्. ६. B. and C. read नाणकानां परीक्षासु while C. adds तु after दाप्यः. ७. B. C. and D. read दाप्यः for दंड्यः. ८. B. C. and D. read °मानुषेषु for °पुरुषेषु. ९. D. reads बध्यं for बद्धं. १०. B. reads बध्यं.

मानेन तुलया वाऽपि योंऽशमष्टमकं हरेत्।
दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम्॥
भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिषु।
पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दण्ड्यस्तु षोडश॥
मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम्।
अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः॥
समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम्।
आधानं विक्रयं चाऽपि नयतो दण्डकल्पना॥
हीने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते।
द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ तु वृद्धिमान्॥
संभूय कुर्वतामर्घं सबाधं कारुशिल्पिनाम्।
अर्घस्य ह्रासं वृद्धिं वा जानतां दम उत्तमः॥
संभूय वणिजा पण्यमनर्घेणोपरुन्धताम्।
विक्रीणतां च विहितो दण्ड उत्तमसाहसः॥
राजनि स्थाप्यते योऽर्घः प्रत्यहं तेन विक्रयः।
क्रयो वा निःस्रवस्तस्माद्वणिजां लाभकृत् स्मृतः॥
स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग्गृह्णीत पञ्चकम्।
दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी॥

---

१. C. substitutes च for स. २. B. reads भेषजं स्नेहलवणं. ३. A. B. and C. read दाप्यः for दण्ड्यः. ४. A. and C. substitute वा for च. ५. A. and text of याज्ञवल्क्य read भिन्ने; the commentator विज्ञानेश्वर explains भिन्ने न्यूने. ६. A. reads त्रिपणो for द्विपणे and B. द्विगुणे for the same. ७. B. reads मूल° for मूल्य while A. substitutes च for तु and C. reads बुद्धिमान् for वृद्धिमान्. ८. A. reads जानतो and C. जानता. ९. C. reads समाऽर्घेणोपसंध्यताम्. १०. B. originally reads निन्हवः and C. विक्रयः for निःस्रवः. ११. D. reads परदेश्ये.

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यसमुद्भवम् ।
अर्घोऽनुग्रहकृत्कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च'॥

(या. स्मृ. २. २४०—२६३.)

इति । तुला तोलनदण्डः । प्रस्थादि परिमाणम् । नाणकं मुद्राचिह्नितं द्रम्मनिष्कादि । एतेषां कूटकृद्देशप्रसिद्धपरिमाणादन्यथाकृत्। न्यूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्मादेर्व्यवहारिकमुद्रितत्वं वा ताम्रादिगर्भत्वं वा करोति । यश्च त्रपुसीसादिरूपैस्तैर्व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । यः पुनर्नाणकपरीक्षकः सम्यगेवं कूटमिति ब्रूते असम्यग्वा सम्यगिति सोऽप्युत्तमसाहसं दण्डनीयः । यः पुनर्वैद्यः आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं चिकित्साज्ञोऽहमिति तिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सां करोति स यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसं दण्डनीयः । `योऽप्यनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्नाति बद्धं तया विना मुञ्चति व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजति सोऽपि उत्तमसाहसं दण्डनीयः । योऽपि वणिग्व्रीहिकार्पासादेः पण्यस्याष्टमांशं कूटमानेन कूटतुलया वाऽपहरति

१. B. originally reads क्रेतुरेव स एव च for क्रेतुर्विक्रेतुरेव च. २. B. and C. omit द्रम्म°. ३. C. and D. do not add. °कृत्. ४. B. and C. read रुक्मादे°. ५. C. reads व्यावहारिकमुद्रितत्वं वा ताम्रादिभगत्वं वा करोति. ६. B. reads यस्तैर्न्यूनैरेव कूटैस्तैर्वा व्यवहरति and gives in margin यश्च त्रपुसीसादिरूपैस्तैर्व्यवहरति while C. यस्तन्न्यूनंवेरकुटैस्तैर्व्यवहरति. ७. B. reads सम्यक्त्वंकूटकं while C. सः पंचकूटक. ८. B. and C. read चिकित्सित° for चिकित्सा°. ९. B. and C. read °मनुष्येषु for पुरुषेषु. १०. C. and D. omit the following योऽप्यनपराधिनं राजाज्ञया विना बध्नाति बद्धं तया विना मुंचति व्यवहारार्थमाहूतं अनिर्वृत्तव्यवहारं चोत्सृजाति सोऽपि उत्तमसाहसं दंडनीयः

असौ पणानां द्विशतं दण्डनीयः। अपह्रियमाणद्रव्यस्य पुनर्वृद्धौ हानौ च दण्डस्याऽपि वृद्धिहानी कल्पनीये। भेषजमौषधद्रव्यम्। स्नेहो घृतादिः। गन्धद्रव्यमुशीरादि। एतेष्वसारद्रव्यं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः। न विद्यते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन् मृच्चर्मादिके तदजाति तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्धवर्णरसान्तरसंचारणेन बहुमूल्यजातीयसादृश्यसंपादने विक्रेयस्यापादितसादृश्यस्य मृच्चर्मादेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डः। समुद्रकस्य करण्डकादेः परिवर्तनं व्यत्यासः। योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णं करण्डकं दर्शयित्वा अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णं हस्तलाघवात् समर्पयति यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा विक्रयमाधिं वा नयति तस्यैवं दण्डकल्पना। कृत्रिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते पणे हीने न्यूने न्यूनपणमूल्ये इति यावत्। तस्मिन् कृत्रिमे विक्रीते पञ्चाशत्पणो दण्डः। पणमूल्ये तु शतं द्विपणमूल्ये तु द्विशतो दण्डः। एवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुन्नेया। राजनिरूपितार्घस्य ह्रासं वृद्धिं वाऽपि जानन्तो वणिजः मिलित्वा[1] कारुशिल्पिनां[2] कारूणां रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकारादीनां पीडाकरं अर्घान्तरं लाभलोभात्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः। ये पुनर्देशान्तरादागतं पण्यं हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरुन्धन्ति महार्घेण वा विक्रीणते[3] तेषामुत्तमसाहसो दण्डः।

---

१. C. and D. omit मिलित्वा. २. B. and C. do not insert कारुशिल्पिनां. ३. A. and D. read विक्रीणीते for विक्रीणते.

राजनि संनिहितेऽपि सति यस्तेनार्घो निरूप्यते तेनार्घेण क्रयो वा विक्रयो वा कार्यः । निःस्रवः निर्गतः स्रवः अवशेषः। तस्माद्राजनिरूपितादर्घात् यो निःस्रवः स एव वणिजां लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितादर्घात् । अर्घकरणे विशेषमाह मनुः—

'पञ्चरात्रे[1] पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः' ॥

(म. स्मृ. ८. ४०२.)

इति । स्वदेशपण्ये शतपणमूल्ये पञ्चकं लाभार्थं गृह्णीयात् । पारदेश्ये[2] तु दशपणं[3] लाभं गृह्णीयात् यस्य पण्यग्रहणदिवस एव विक्रयः । यः पुनः कालान्तरे विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः । देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभाण्डग्रहणशुल्कादिस्थानेषुप्रयुक्तमर्थं परिगणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा शतपणमूल्ये दशपणो लाभः संपद्यते तथा क्रेतृविक्रेत्रोरनुग्रहकार्यर्घो राज्ञा स्थापनीयः ।

इति साहसप्रकरणम् ॥

---

१. B. reads पंचपक्षे पंचमासे तथा गते. A. and C. read सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते. and D. सप्तरात्रे पक्षे मासे तथा गते. २. B. and D. read परदेश्ये. ३. B. reads दशपणान् and C. शतपणं.

अथ स्त्रीसंग्रहणम्.

तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पतिः—

'पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं नि[1]बोधत ।
बलोपाधि[2]कृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥
अ[3]निच्छया त्वपकृतं मत्तोन्मत्तकृतं तथा ।
प्रलये यत्तु रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥
छद्मना गृहमानीय दत्वा वा मदकारणम् ।
संयोगः क्रियते यत्तु त[4]दुपाधिकृतं विदुः ॥
अन्योन्यम[5]नुरागेण दूतसंप्रेषणेन वा ।
कृतं रू[6]पार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्' ॥

इति । पुनरपि त्रैविध्यमाह स एव—

'तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
अपाङ्गप्रे[7]क्षणं हास्यं दूतसंप्रेषणं तथा ।
स्प[8]र्शो भूषणं वस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥
प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपम[9]ध्वान्नवाससाम् ।

---

१. C. reads °मिवोच्यते for निबोधत. २. C. reads बलोपधि°. B. originally बलोपाधि but corrects बलोपधि. ३. B. originally reads अनिच्छन्त्या यत्क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या तु रहसि बलात्कारं तु तस्य तत् । but corrects अनिच्छया त्वपकृते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपंत्यां तु रहसि बलात्कारकृतं तु यत् while C. reads अनिच्छिया पापकृते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपंत्या तु रहसि बलात्कारकृतं तु यत् ।. ४. C. reads त्तदुपाधि°. ५. B. originally reads अन्योन्यचसुरागेण and corrects अन्योन्यचक्षुरागेण. C. also substitutes अन्योन्यचक्षुरागेण and reads हृत° for दूत. ६. B. originally reads भूपार्थ° and corrects रूपार्थ°. ७. B. originally reads प्रेषणं and substitutes तदा for तथा. ८. C. reads संस्पर्शो भूषणस्त्रीणां and D. स्पर्शश्च भूषणं स्त्रीणां and substitutes प्रथमं for प्रथमः. ९. D. reads °भूषण° for मध्वान्न.

संभाषणं रहसि च मध्यमं संग्रहं विदुः ॥
एकशय्यासनं क्रीडा चुम्बनालिङ्गनं तथा ।
एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः' ॥

इति । योषित्संग्रहणज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः—

'पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।
सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥
नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।
अदेशकालसंभाषा सहैकस्थानमेव च' ॥

(या. स्मृ. २. २८३–२८४.)

इति । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणम् । तत्र प्रवृत्तः परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडनेन सद्य अभिनवैः कामजैः करुहदशनादिकृतव्रणलिङ्गैः द्वयोः संप्रतिपत्त्या वा ग्राह्यः । योऽपि परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेश—कुचप्रावरण—जघन—शिरोरुहादिस्पर्शनं साभिलाष इवं करोति निर्जनदेशे जनाकीर्णेऽप्यन्धकाराकुले अकाले संलापं करोति परभार्यया सहैकत्र मञ्चकादौ तिष्ठति सोऽपि ग्राह्यः । मनुरपि—

'स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तयो ।
परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥

(म. स्मृ. ८. ३५८.)

---

१. B. reads °शन for °सनं. २. A. B. C. read °स्त्रियाः. ३. B. and C. read प्रतिपत्तेः. ४. C. reads तयोः for तथा. ५. D. reads °मर्षणम् for °मर्शं. ६. A. reads °संभाषं for संभाषा. ७. A. reads सहैकासनं for सहैकस्थान°. ८. B. reads साभिनयैः. ९. C. reads °विप्रदेश° for ग्रंथिप्रदेश. १०. C. substitutes च for इव. ११. B. C. and D. read तथा for तया.

दर्पाद्वा यदि वा मोहाच्छ्लाघया वा स्वयं वदेत् ।
पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम् ' ॥

इति । तत्र दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ' ॥
(या. स्मृ. २. २८६.)

इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरभार्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनवर्णगुप्तपरभार्यागमनं तदा मध्यमसाहसो दण्डः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा मनुना विशेष उक्तः—

" सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगतः ॥
सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।
शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रं तु भवेद्दमः ' ॥
(म. स्मृ. ८. ३७८, ३८३.)

इति । एतद्गुरुसखिभार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह नारदः—

---

१. This verse here quoted as मनु's does not appear in any text of मनु but it can be seen in नारद, *vide* (१२, ६१) J. Jolly's edition. २. D. reads लाघवाद्वा. ३. A. reads मयेयं भुक्तपूर्वेति. ४. B. originally reads अज्ञाता° and corrects स्वज्ञाता°, while C. and D. स्वज्ञाता°. ५. C. and D. read आनुलोम्येषु for आनुलोम्ये तु. ६. B. originally inserts but in correction omits गुप्त°, C. also omits. ७. D. reads °सहस्रं for °सहस्रो. ८. A. reads° साहस्रो वै.

'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताऽऽचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छेन्[1] गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनं तस्य[2] नान्यो दण्डो विधीयते' ॥

(ना. स्मृ. १२. ७३–७५.)

इति । प्रातिलोम्येन उत्कृष्टस्त्रीगमने क्षत्रियादेर्वधः । एतद्दुष्टाविषयम् । अन्यत्र धनदण्डः । तथा च मनुः—

'उभावपि तु[3] तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
विप्लुतौ[4] शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥
ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां[5] वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियं तु सहस्रिणम्' ॥

(म. स्मृ. ८. ३७७, ३७६.)

इति । शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वहरणे गुप्तागमने[6] तु वधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव—

---

१. A. reads गत्वा. २. C. D. read तत्र for तस्य. ३. B. C. and D. substitute हि for तु. ४. B. C. read विप्लवे. ५. B. reads सेवेते and C. सेवेताम् for गच्छेताम् while D. reads सेवेतान्यः पुमान्यदि for गच्छेताम् वैश्यपार्थिवौ, but it does not give any proper sense. ६. D. reads गुप्त°. for गुप्ता°.

'शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्[1] ।
अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्तं सर्वेण हीयते'[2] ॥
(म. स्मृ. ८. ३७४.)

इति । अत्रैव विषये बृहस्पतिरपि—

'सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
उत्कृत्य लिङ्गवृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु' ॥

इति । शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः—

'आर्यस्त्र्यभिगमने[3] लिङ्गोद्धारः[4] सर्वस्वहरणं च' ।
(गौ. स्मृ. १२. २.)

इति । नार्याः पुनर्हीनवर्णगमने[5] नासादिकर्तनम् । अयं वधाद्युपदेशो राज्ञः तस्यैव पालनाधिकारात् न द्विजातिमात्रस्य ।

'ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत'* ।
(आ. ध. सू. १. १०. २९. ६.)

---

१. B. originally reads °माप्नुयात् but corrects मावसन्. २. B. reads अगुप्तैकांगसर्वस्वे गुप्तौ and gives in margin अगुप्तमंगसर्वस्वैर्गुप्तं while C. reads अगुप्तैकांगसर्वस्वं गुप्तौ, and D. substitutes only गुप्तौ for गुप्तं. ३. B. reads °स्त्रियोभि° and C. D. °स्त्रियाभि°. ४. B. and C. read लिङ्गोद्धारसर्वस्व° and all except A. omit च. ५. B. originally reads °भहणे.

* The commentator माधवाचार्य does not say from what text he has quoted this "Sûtra" but मेधातिथि in his commentary on मनुस्मृति says this "Sûtra" is quoted from the text of आपस्तंब. (See मनुस्मृति VIII. 348 Commentary). It appears in आपस्तंबधर्मसूत्र but the reading there is quite different परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत. मेधातिथि—reads न ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रमाददीत. The meaning, however, of these different readings is the same.

इति शस्त्रग्रहणस्य निषेधात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालोतिपातशङ्का तदा द्विजातिमात्रस्याऽपि वधाधिकारोऽस्त्येव—

'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' ।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति'॥

(म. स्मृ. ८. ३४८,३५१.)

इति । शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । क्षत्रियवैश्ययोरन्योन्यस्याभिगमने यथाक्रमं सहस्रपञ्चशतपणात्मकौ दण्डौ । तदाह मनुः—

'वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः' ॥

(म. स्मृ. ८. ३८२.)

इति । साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।
गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम्' ॥

(या. स्मृ. २. २९०.)

इति । उक्तलक्षणा वर्णस्त्रियो दास्यः । ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरु-

---

१. B. reads कार्याति° for कालाति°. २. B. substitutes °द्य° for °भ्य°. ३. B. and C. read अन्यान्यस्याभिगमने for अन्योन्यस्याभिगमने. ४. B. and C. omit पण. ५. C. reads वैश्यस्तु. ६. B. and D. read °पणकं.

षान्तरभोगतो निरुद्धाः अवरुद्धाः । नियतपुरुषपरिग्रहाः भुजिष्याः । यदा दास्योऽवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुः तासु तासु । चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणम् । तासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डनीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासां परदारतुल्यत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्य नारदोऽपि—

'स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्या अपि हि नोपेया यत्ताः परपरिग्रहाः' ॥
(ना. स्मृ. १२. ७८–७९.)

इति । निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । अनवरुद्धदास्याद्यभिगमने याज्ञवल्क्यः—

'प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
बहूनां यद्यकामाऽसौ चतुर्विंशतिकः पृथक्' ॥
(या. स्मृ. २. २९१.)

इति । पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु च शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । अनिच्छन्तीमेकां गच्छतां बहूनां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दण्डः । कन्याहरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. and C. do not repeat this word. २. C. reads निष्कासनी. ३. C. adds च after स्युः. ४. B. C. and D. read गम्यास्वपि हि नोपेयाद् यतस्ताः सपरिग्रहाः. ५. B. reads निष्काशनी. ६. B. reads °दास्यभि° for °दास्याद्यभि°.

'अलंकृतां हरन्[1] कन्यामुत्तमं ह्यन्यथाऽधमम् ।
दण्डं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः' ॥
सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः'[2] ।

(या. स्मृ. २. २८७–२८८.)

इति । अलंकृता विवाहाभिमुखी[3] तां कन्याम[4]पहरन् उत्तमसाहसं दण्डनीयः । तदनभिमुखीं सवर्णामपहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः । उत्तमवर्णजां कन्यामपहरतः क्षत्रियादेर्वध एव । आनुलोम्येन सकामामपहरन्[5] न दण्डभाक् भवति । अकामाम[6]पहरन् प्रथमसाहसं दण्डनीयः । कन्यादूषणे तु[7] दण्डमाह स एव—

'दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधः स्मृतः ।
शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्वे तु मिथ्याभिशंसने ॥
पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनस्त्रीं[8] गां च मध्यमम्' ॥

(या. स्मृ. २. २८८–२८९.)

इति । यद्यकामां कन्या बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करच्छेदः । उत्तमाया[9] दूषणे वधः । कन्यायाः यदि कश्चिद्विद्यमानानिवापस्माराराजयक्ष्मादि-

---

१. A. reads हरेत् for हरन्. २. B. and C. do not insert this line (सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः). but the Commentator माधवाचार्य gives explanation of this line below. ३. D. reads अलंकृतां विवाहाभिमुखीं कन्यां and omits ताम्. ४. D. omits कन्याम. ५. D. reads सकामापहारे तु दण्डो न भवति. ६. C. reads सकामा° for अकामा°, but it gives quite contrary meaning. ७. B. and C. omit तु. ८. A. reads हीनां स्त्रीम् and D. reads हीनस्त्रां स्त्री च, while C. reads पशूनां चेच्छतं for पशून् गच्छन् शतम्. ९. C. and D. do not insert this portion from उत्तमाया दूषणे वधः to मध्यमसाहसं दण्डनीय इत्यर्थः

दोषान्प्रकाश्येयमकन्येति दूषयत्यसौ शतं दाप्यः । मिथ्याभिशंसने तु पुनरविद्यमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वेशते दापनीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने पणशतं दाप्यः । तथा हीनां स्त्रियमन्त्यावसायिनीं गां च गच्छन् मध्यमसाहसं दण्डनीय इत्यर्थः । यदा पुनस्तामेव अङ्गुलीप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन् दूषयति तदा विशेषमाह मनुः—

'अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दर्पेण मानवः ।
तस्याशु कर्त्ये[1] अङ्गुल्यौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥
सकामां दूषयंस्तुल्यो[2] नाङ्गुलिच्छेदमर्हति[3] ।
द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥
कन्यैव कन्यां यां[4] कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतो दमः ।
शुल्कं च द्विगुणं दद्यात् शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ॥
यां तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति[5] ।
अङ्गुल्योरेव वां[6] च्छेदं[7] खरेणोद्वहनं[8] तथा' ॥

(म. स्मृ. ८. ३६७–७०.)

इति । यदा पुनरुत्कृष्ट[9]जातीयां कन्यां सानुरागामकामां[10] गच्छति तदा तस्य क्षत्रियादेर्वधः । यदा सवर्णां सकामां

---

१. C. reads कर्त्ये for कर्त्ये. २. B. reads दूषयित्वा तु and gives in margin दूषयःस्तुल्यो. ३. A. reads °माप्नुयात् for °मर्हति. ४. C. substitutes यः for यां, B. and C. substitute तु for स्यात् while B. and C. omit the following one line शुल्कं च द्विगुणं दद्यात्शिफाश्चैवाप्नुयाद्दश. ५. B. omits यां तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति. ६. D. substitutes च for वा. ७. B. and C. च्छेदः for च्छेदं. ८. B. and C. उद्वाहनं for उद्वहनं. ९. C. reads कृष्ण° for उत्कृष्ट. १०. C. substitutes सकामां, B. also originally अकामां but corrects सकामां and inserts स after this.

अभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे दद्यात् । अनिच्छति पितरि दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात् । सवर्णामकामां तु गच्छतो वध एव । तदाह मनुः—

'उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।
शुल्कं दद्यात्सेवमानः समांमिच्छेत्पिता यदि ॥
योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।
सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः' ॥

(म. स्मृ. ८. ३६६, ३६४.)

इति । चण्डाल्यादिगमने दण्डमाह स एव—

'अन्त्याऽभिगमने त्वङ्कयः कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथाऽङ्क्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥
अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽपि मेहतः ।
चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितासु च' ॥

(या. स्मृ. २. २९४, २९३.)

इति । अन्त्या चाण्डाली । तां गच्छन्तं त्रैवर्णिकं प्रायश्चित्तानभिमुखं

'सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम्' ।

(म. स्मृ. ८. ३८५.)

१. B. reads सयाम् and C. सम्यक् for समां. २. B. and C. read दूषमांनस्तु for दूषयंस्तुल्यो. ३. B. and C. read कबंधेन. ४. B. and C. substitute च for वा. ५. B. reads प्रव्रजितागमे. and C. प्रव्रजिता नरः.

इति। मनुवचनानुसारेण सहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन[1] भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्[2]। शूद्रः पुनश्चण्डालीं गच्छन्नङ्क्य एव। अन्त्यज[3] इति पाठे चण्डाल एव भवति। चण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्रियाभिगमने[4] वध एव। योषां मुखादावभिगच्छतः पुरुषं वा मुखे मेहतः प्रव्रजितां गच्छतः चतुर्विंशतिपणो दण्डः। वञ्चनया स्त्रीसंग्रहणे[5] दण्डमाह बृहस्पतिः—

'[6]छद्मनाकारयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः।
अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्ततः'॥

इति।

इति स्त्रीसंग्रहणम्।

अथ स्त्रीपुंसयोगाख्यं विवादपदम्।

तस्य स्वरूपमाह नारदः—

'विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं[7] तद्विवादपदमुच्यते'॥

(ना. स्मृ. १२. १.)

इति। स्त्रीरक्षणमाह मनुः—

---

१. D. reads °बंधेन. २. D. reads पुरात् for स्वराष्ट्रात्, while C. substitutes विप्रवासयेत् for निर्वासयेत्. ३. D. reads अन्त्य for अन्त्यज. ४. B. and C. omit °स्त्रिया° and read °ज्यात्यभिगमे. ५. D. reads °संग्रहे for °संग्रहणे. ६. C. and D. do not insert this verse and the following up to नारदः; owing to this the both प्रकरण *i. e.*, स्त्रीसंग्रहणम् and स्त्रीपुंसयोगाख्यं are mixed together. ७. A. reads °नामैतत् for °संज्ञं°.

'अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषयेषु च सज्जन्त्यः[1] संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे ॥

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः ।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिं चरित्रं[2] च कुलमात्मानमेव च ।
स्वं च धर्मं प्रयत्नेन[3] जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां[4] च पारिणाह्यस्य चेक्षणे[5]' ॥

(म. स्मृ. ९. २, ५–७, १०–११.)

इति । स्वैः पुरुषैः भर्तृभिः सर्वदा अस्वतन्त्राः कार्याः । विषये गीतादौ आसक्तास्ततो व्यावर्तनीयाः । अरक्षितास्तु दुश्चरितेन भर्तृपितृकुलयोः शोकं कुर्युः । तस्मात्कुलद्वय-वृद्ध्यर्थं रक्ष्यास्ताः[6] । यद्यपि प्रसह्यावरुध्य[7] रक्षितुमशक्या-

---

१. C. and D. read विषये सज्जमानाश्च; B. also reads the same but in margin विषयेषु च सज्जन्त्यः. २. D. substitutes प्रसूतिं च वित्तं च and B. in margin gives the same; while C. तां प्रसूतिं च वित्तं च. ३. B. and C. read प्रजाश्चैव for प्रयत्नेन; but B. gives margin reading प्रयत्नेन. ४. B. and C. read धर्मेण पक्त्यां for धर्मेन्नपक्त्यां. ५. D. reads रक्षणे for चेक्षणे and substitutes पारिणाय्यस्य for पारिणाह्यस्य. ६. B. omits ताः. ७. D. omits अवरुध्य.

स्तथाप्यर्थसंग्रहादौ नियोजनेन पुरुषान्तरचिन्तनावसरस्याप्रदानेन रक्षेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

'सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः ।
श्वश्र्वादिभिर्गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानिशम्' ॥

इति । दोषरहितस्त्रीपरित्यागिनं प्रत्याह नारदः—

'अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा' ॥
(ना. स्मृ. १२. ९९.)

इति । दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह याज्ञवल्क्यः—

'आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः' ॥
(या. स्मृ. १. ७६.)

इति । बुध्वा स्त्रियं त्यजेदित्याह नारदः—

'अन्योन्यं त्यजतोरागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयोर्न चोढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः' ॥
(ना. स्मृ. १२. ९०).

इति । विवाहसंस्काररहितयोर्हीनजातीयस्त्रीपुंसयोर्विरोधेनान्योन्यं त्यजतो दोषो नास्ति । विवाहसंस्कृतायास्तु व्यभिचारादेव त्यागो न विरोधमात्रेण । एतच्च स्वच्छन्दव्यभिचारिणीविषयम्—

१. C. reads स्वस्रा° for श्वश्र्वा°. २. B. originally reads नारीं and gives marginal reading भार्यां. ३. B. C. and D. read धर्मः for आगः ४. D. reads °विशुद्धये for °विरुद्धयोः. ५. A. reads निगूढाया. B. तनूढाया for न चोढाया. ६. D. reads अत्यन्त for हीन.

'स्वच्छन्दगा तु या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते'।

इति। यमस्मरणात्। शिष्यगाद्या अपि संत्याज्याः[1]। तथा च वसिष्ठः—

'चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा तथा।
पतिघ्नी तु विशेषेण[2] जुङ्गितोपगता तथा'॥

(व. स्मृ. २१. १०.)

इति। हारीतोऽपि।

'गर्भघ्नीं अधमवर्णां[3] शिष्यसुतगामिनीं पानव्यसनासक्तां धनधान्यविक्रयकरीं विवर्जयेत्'।

(हा. स्मृ. १३. २१.)

इति। विवर्जनं च व्यवहारपरित्यागः। तथा च वसिष्ठः—

'व्यवाये[4] तीर्थगमने धर्मेभ्यश्च[5] निवर्तते'।

(व. स्मृ. २१. ९.)

इति। व्यवायः संभोगः। तीर्थगमनशब्देन स्मार्तं कर्म लक्ष्यते। धर्मशब्देन श्रौतम्। चशब्देन संभाषणादिकम्। व्याधितादीनां तु संभोगमात्रस्य त्याग इत्याह देवलः—

'व्याधितां स्त्रीप्रजां वन्ध्यामुन्मत्तां विगतार्तवाम्।
अदुष्टां[6] लभते त्यक्तुं तीर्थान्न त्वेव कर्मणः'॥

(देवल.)

---

१. B. reads त्याज्याः for संत्याज्याः. २. B. reads उज्झितोपगता and gives in margin जुङ्गितोपगता. ३. C. and D. read अधमवर्णशिष्य° for अधमवर्णां शिष्य°. ४. D. reads व्यवायतीर्थगमन° and C. व्यवायतीर्थखनन and gives in margin व्यवायतीर्थमनु. ५. A. substitutes तु for च. ६. B. reads अभक्तां.

इति। तीर्थात्संभोगादित्यर्थः। तथा च नारदः—

'वन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा।
कामतो नाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दोषभाक्॥
[1]अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रियवादिनीम्।
पूर्वाशिनीं च या भर्तुः क्षिप्रं निर्वासयेद्गृहात्।
स्त्रीं धनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविध्वंसिनीं तथा॥
भर्तुश्च [2]वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत्[3]पुरात्'॥

(ना. स्मृ. १२. ९४, ९३, ९२.)

इति। बौधायनोऽपि—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम्।

(बौ. स्मृ. २. २–४–६.)

इति। संभोग इति शेषः—

---

* after this B. has the following:—

इति। बौधायनोऽपि—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम्॥

इति संभोग इति शेषः

C. inserts only बौधायनोपि अप्रजां दशमे वर्षे संभोग इति शेषः while D. omits the whole above portion.

१. D. has mistaken throughout; it takes the last word of the first half of this verse *viz*: वादिनीम् and mixes it in the second half and composes only one line वादिनीं पूर्वाशिनीं च भर्ता निर्वासयेद्गृहात्। for the whole verse as given; while C. omits only first half of the verse. २. B. C. and D. read धन° for वध°. ३. B. C. and D. read गृहात् for पुरात्.

'भर्तुः प्रतिनिविशेनं या भार्या स्कन्दयेदृतुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेद्गृहात् ।
(बौ. स्मृ. ४. १–१२–२०.)

अशुश्रूषाकरीं नारीं बन्धकीं पतिहिंसकाम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम् ' ॥

इति । त्यागश्च वधप्रतिनिधित्वेन कार्यः । तथा च यमः—

' स्वच्छन्दव्यभिचारिण्याः विवस्वांस्त्यागमब्रवीत् ।
न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥
न चैव स्त्रीवधं कुर्यान्न क्षैवाङ्गविकर्तनम् ' ॥

इति । स्त्रीणां वधं कुर्वन् तासां विवर्जनं कुर्याद्भर्ता न कर्णनासादिकर्तनमित्यर्थः । अन्ये च स्त्रीपुंधर्मा आचाराध्याये प्रपञ्चिता इति नात्र प्रपाञ्चिताः ।

इति स्त्रीसंग्रहः ।

अथ दायभागाख्यं व्यवहारपदं कथ्यते ।

तल्लक्षणं नारदेनोक्तम्—

'विभागोऽर्थस्य पैत्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ' ॥
(ना. स्मृ. १३. १.)

---

१. D. reads °निषेधेन for °निविशेन. २. B. C. and D. read तु °नये° for निर्धमे°. ३. C. and D. read परि° for पति°. ४. D. reads अनिधनेन for वधप्रतिनिधित्वेन. ५. B. originally reads अयं स्त्रीधर्मः for अन्ये च स्त्रीपुंधर्माः । and for the same D. अयं च स्त्रीपुंधर्मः । ६. D. reads तत्र नारदः. ७. C. reads पैत्रस्य and D. पित्र्यस्य for पैत्र्यस्य. ८. A. reads तद्विवादपदम्.

इति। दायो नाम यद्धनं स्वामिसंबन्धादेव अन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते। स द्विविधः। अप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्चेति। पितृधनं पितामहधनं वा अप्रतिबन्धो दायः। पुत्रादिधनं तु पित्रादीनां सप्रतिबन्धो दायः। तस्य विभागो दायविभाग इत्युच्यते। अत एव योगीश्वरः दायशब्देन पितृद्वाराऽऽगतं मातृद्वाराऽऽगतं च द्रव्यमेवोच्यते इति। संग्रहकारश्च—

'पितृद्वाराऽऽगतं द्रव्यं मातृद्वाराऽऽगतं च यत्।
कथितं दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते'॥

इति। विभागकालमाह मनुः —

'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्।
भजेरन् पैतृकं ऋक्थमनीशास्ते हि जीवतोः'॥

(म. स्मृ. ९. १०४.)

---

* स्वामिनः धनस्वामिनः संबन्धः स्वामिसंबन्धः। स च दायभागप्रकरणोक्तः पुत्रत्वादिरूप एव ग्राह्यः न तु क्रेतृत्वादिः। तेन स्वामिनः सकाशात् क्रीतं धनं न दायः।

† अत्र विज्ञानेश्वरः। पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः। एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः।

§ विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां तदेकदेशेषु द्रव्यस्य व्यवस्थापनम्।

---

१. C. and D. omit योगीश्वरः. २. B. originally substitutes वा for च. ३. D. reads तस्य भागो. ४. B. reads originally तथा and gives in margin as सह. C. and D. read सह for समम्.

इति । ऊर्ध्वं पितुरिति पितृधनविभागकालः । मातुरूर्ध्व-मिति मातृधनविभागकालः । ततश्चैतदुक्तं भवति । पितु-रूर्ध्वं मातरि जीवन्त्यामपि पितृधनविभागः कार्यः । तथा मातुरूर्ध्वं पितरि जीवितेऽपि मातृधनविभागः कार्य एव । अन्यतरधनविभागे उभयोरूर्ध्वकालप्रतीक्षणानुपयोगादिति । तदुक्तं संग्रहकारेण—

'पितृद्रव्यविभागस्य जीवन्त्यामपि मातरि ।
अस्वतन्त्रतयाऽस्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः' ॥

इति । अयमर्थः । पतिमरणे पितृभार्यायाः पत्युपरमात् पत्युर्धने यस्मात् अस्वातन्त्र्येण न स्वामित्वम् यस्माच्चापत्येषु विद्यमानेषु भार्याधनस्य भार्यामरणेऽपि पतिर्न स्वामी तस्मा-त्तयोरन्यतरस्मिन् जीवत्यप्यन्यतरधनविभागो युक्त इति । एतेन जीवतोस्तत्तद्द्रव्यविभागेषु पुत्राणां न स्वातन्त्र्यमित्य-र्थादुक्तं भवति । तथा च शङ्खः—

'न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् ।
यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैः अनर्हा एव पुत्राः ।
अर्थधर्मयोः अस्वातन्त्र्यात्' ।

इति । अस्यायमर्थः । यद्यपि जन्मानन्तरमेव पुत्राः पितृ-धने स्वामित्वं प्रतिपन्नाः तथापि पितरि जीवति तद्धनं न

१. B. and C. omit °धन°. २. D. omits पत्युर्धने यस्मात्. ३. B. reads तथा for एतेन. ४. D. omits च. ५. D. ते भ°. ६. C. D. omit अयम्. ७. D. reads °धननिमित्तम् and C. न° निमित्तम् for स्वामित्वम्.

विभजेरन्। यतो धर्मार्थयोरस्वातन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः। अर्थास्वातन्त्र्यम्[1] नाम तदादानप्रदानयोरस्वातन्त्र्यम्—इति। तदाह[2] हारीतः—

'जीवति पितरि पुत्राणां अर्थादान[3]विसर्गाक्षेपेष्व-
स्वातन्त्र्यम्'।

(हा. स्मृ. १७. २१.)

इति। अर्थादानमर्थोपभोगः। विसर्गो व्ययः। आक्षेपो भृत्यादेः शिक्षार्थमधिक्षेपादिः[4]। धर्मास्वातन्त्र्यं पृथगिष्टापूर्तादावप्रवृत्तिः। यत्तु देवलेनोक्तम्—

'पितर्युपरते पुत्रा[5] विभजेरन् पितुर्धनम्।
अस्वाम्यं हि भवेत्तेषां निर्दोषे[6] पितरि स्थिते'॥

इति। तदप्यस्वातन्त्र्यप्रतिपादनपरम्। पितृधने पुत्राणां जन्मना स्वाम्यस्य लोकसिद्धत्वात्। ननु शास्त्रैकसमधिगम्यस्य स्वत्वस्य कथं लोकसिद्धता। शास्त्रसिद्धत्वं च—

'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु।
ब्राह्मणस्याधिकं लब्धम्।
क्षत्रियस्य विजितम्।
निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः'।

(गौ. स्मृ. १०. ३९–४२.)

---

१. B. C. read अस्वातंत्र्यम् for अर्थास्वातंत्र्यम्. २. D. reads तथा च for तदाह. ३. C. reads अर्थदान for अर्थादान. ४. B. reads धनम् for अधिक्षेपादिः. ५. C. D. read तत्र for पुत्राः. ६. C. reads विशेषे for निर्दोषे.

इति गौतमवचनादवगम्यते । अप्रतिबन्धो दायो ऋक्थं न[१] सप्रतिबन्धो दायः । संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । अनन्य[२]पूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः परिग्रहः[३] । निध्यादिप्राप्तिरधिगमः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धं यत्[४]तदसाधारणम् । वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणम् । एवमनुलोमप्रतिलोमजानां स्वस्वविहिता[५]श्वसारथ्यादिना यल्लब्धं तदधिकमित्यर्थः । अत्रैव संग्रहकारो[६] न्यायमाह—

'वर्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव तु[७]' ।
अ[८]न्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किं न वर्तते ।

इति । अन्य[९]स्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः । अतः[१०] शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् । किंच यदि यस्यान्तिके यद्धनं दृष्टं तस्य स एव स्वामी तर्हि अस्य स्वमनेनापहृतं इति न ब्रूयात् । यस्यैवान्तिके दृष्टं तस्य स्वामित्वात् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे—

---

१. B. and C. omit न सप्रतिबन्धो दायः. २. C. reads अन्न्य° for अनन्य°. ३. C. reads पितृगृहः for परिग्रहः. ४. B. and C. omit यत् तत्. ५. B. originally reads °विहितसूताद्यश्व° while C. omits °अश्व°. ६. D. substitutes तत्रैव for अत्रैव, while C. reads ग्रन्थकारो for संग्रहकारो. ७. D. substitutes न for तु. ८. C. D. omit this line अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यैः किन्न वर्तते. ९. B. omits अन्न्यस्वस्यान्यहस्ते स्थितस्य दर्शनेन तस्यैव स्वामित्वापत्तेः. १०. C. reads तस्माच्छास्त्रत एव स्वत्वं स्यात् स्वाम्यंगानुरूपयीति अयमर्थः । यस्यहस्ते for अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वत्वम् । किंच यदि यस्यान्तिके.

'योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् ।
याजनाध्यापनेनाऽपि यथा स्तेनस्तथैव सः ' ॥

(म. स्मृ. ८. ३४०.)

इति । याजनादिना अदत्तादायिनः सकाशाद्द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वम् । इति

मैवम् । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् । व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां वैदिकादीनामपि लौकिकपाकादिसाधनत्वमस्तीत्यनैकान्तिको हेतुः—इति चेत् । न । न हि तेषामाहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि लौकिकाग्न्यादिरूपेणेत्यस्ति वैषम्यम् । किंच पामराणामपि स्वत्वव्यवहारदर्शनात् स्वत्वस्य लौकिकत्वमवगम्यते ।

यत्तु गौतमवचनम् ।

'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागेषु '

(गौ. स्मृ. १०. ३९.)

इत्याद्यनुपपन्नमित्युक्तम् । तन्न । प्रतिग्रहाद्युपायकस्य स्वत्वस्य लौकिकत्वे स्थिते ब्राह्मणादीनां प्रतिग्रहाद्युपायनियमार्थत्वात् शास्त्रस्य । यदप्युक्तमन्यस्य स्वमन्येनापहृतम्—इति न ब्रूयादिति । तदसत् । स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसद्भावे स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । यदपि चोक्तं । 'योऽदत्तादायिनः ' —

इति अदत्तादायिनः सकाशाद्याजनादिना द्रव्यमर्जयितुर्दण्डविधानमनुपपन्नमिति । तदप्यसत् । प्रतिग्रहादिनियतोपायकस्यैव स्वत्वस्य लौकिकत्वात् नियमातिक्रमेण द्रव्यमर्जयतो दण्डविधानमुपपद्यते । एवं 'तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति' इति प्रायश्चित्तविधानमपि । एवं च स्वत्वस्य लौकिकत्वे असत्प्रतिग्रहादिलब्धं धनं तत्पुत्रादीनां दायत्वेन स्वमिति विभाज्यम् । न तेषां दोषसंबन्धश्च ।

'सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च' ॥

(म. स्मृ. १०. ११५.)

इति । मनुस्मरणात्—

इदमत्र चिन्तनीयम् । विभागात्स्वं स्वस्य वा विभागः। इति । अत्रायं पूर्वपक्षः । विभागात्स्वं जन्मनैव स्वत्वे उत्पन्नमात्रस्य पुत्रस्याऽपि स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरधिकारविधिर्न स्यात् । किंच ।

'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते' ॥

इति । प्रीतिदानवचनमप्यनुपपन्नं स्यात् । यदपि—

---

† The Commentator in the next paragraph says, this verse is quoted from विष्णुस्मृति but in the printed edition of Dr. J. Jolly of विष्णुस्मृति it does not appear anywhere.

१. B. reads स्वत्वं स्वस्य सतो वा for स्वं स्वस्य वा; while C. स्वत्तस्य स्वस्य वा for the same. २. C. reads सावमाकाशमश्नीयात् यावद्वा—but it seems to be a mistake. ३. C. omits वचनम्.

'मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥
पितृप्रसादाद्भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च।
स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके'॥

इति। तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयम्। तस्मात्स्वामिनाशाद्विभागाद्वा स्वत्वं न जन्मनैव।

राद्धान्तस्तु। जन्मनैव स्वत्वं लोके प्रसिद्धम्। विभागशब्दश्च बहुस्वामिकधनविषये लोके[1] प्रसिद्धो नान्यदीयधनविषयो न प्रहीणविषयः। किंच।

'उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभेतेत्याचार्याः'[2]—

इति गौतमवचनाज्जन्मनैव स्वत्वमवगम्यते।

यदुक्तम् मणिमुक्ताप्रवालानां—इत्यादिवचनं पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति। तदयुक्तम्। न पिता न पितामह इति वचनात् पितामहस्य हि स्वार्जितमपि धनं पुत्रपौत्रयोः सतोरदेयमिति वचनम् जन्मना स्वत्वं गमयतीति।

यदप्युक्तम्। अर्थसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकार इति। तदयुक्तम्। वचनादेवाधिकारावगमात्। यदपि चोक्तं जन्मनैव स्वत्वे भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तमित्यादि विष्णुवचनं नोपपद्यते। इति। तदप्ययुक्तम्। साधारण्येऽपि द्रव्यस्य वचनादेव

---

१. B. and C. omit लोके and read विषयः प्रसिद्धो. २. This सूत्र does not appear in the printed edtion of A. F. Stenzler of the गौतमधर्मशास्त्र.

प्रीतिदाने पितुरधिकारोपपत्तेः । स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव—

'स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
असंभूय सुतान् सर्वान्न दानं न च विक्रयः ॥
ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानं न च विक्रयः' ॥

इत्यादिवचनात् । आपदादौ तु स्वातन्त्र्यमस्त्येव—

'एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थेषु[1] विशेषतः' ॥

इति । स्मरणात्[2] । तस्मात्सुष्ठूक्तं[3] जन्मनैव स्वत्वमिति । प्रकृतमनुसरामः । अपरमपि विभागकालमाह याज्ञवल्क्यः—

'विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः' ॥

(या. स्मृ. २. ११४.)

इति । यदा पिता विभागं कर्तुमिच्छति तदा पुत्रानात्मनः सकाशादिच्छया विभजेत् । इच्छया विभागप्रकारः ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः[4] । उद्धारप्रकारः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

---

१. B. originally reads धर्मार्थेषु but in margin धर्मार्थे च and C. reads the same. २. B. and C. omit स्मरणात्. ३. B. substitutes साधू° for सुष्ठू°. ४. B. C. do not insert श्रेष्ठभागः सोद्धारविभागः.

'[1]ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्[2]तुरीयं तु यवीयसः' ॥
(म. स्मृ. ९. ११२.)

इति। अथवा। [3]सर्वे ज्येष्ठादयः पुत्राः समांशभाजः [4]कार्याः स्युः। अथ च विषमो भागः स्वार्जितद्रव्यविषयः। [5]क्रमागते तु सर्वेषामपि [6]समस्वाम्यात् समांशः स्यात्। पितुरिच्छया विषमविभागस्यायुक्तत्वात्। नारदोऽपि कालान्तरमाह—

'[7]अत ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा [8]विभजेयुर्धनं समम्।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥
निवृत्ते वाऽपि रमणे पितर्युपरतस्पृहे' ॥
(ना. स्मृ. १३. २–३.)

---

* अयमर्थः। ज्येष्ठस्याविभक्तसाधारणधनादुद्धृत्य विंशतितमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छ्रेष्ठं तद्दातव्यम्। मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः। कनिष्ठस्य पुनरशीतितमो भागो दातव्यः। अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम्।

§ अत्रायं प्रयोगः। विभागस्य त्रयः कालाः। तत्र यदा पितुर्विभागेच्छा स तावदेकः कालः। अपरोऽपि जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्पृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायाम् पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति। एष द्वितीयः कालः। पितरि जीवत्यपि विभागं कर्तुमिच्छति चेत् विभागो भवति। एष तृतीयः कालः।

---

† The commentator माधवाचार्य does not mention particular name of the text from which this verse is quoted, but it appears in मनु.

१. A. reads ज्येष्ठस्य समुद्धरंशम् for ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः. २. A. substitutes तृतीयम् for तुरीयम्. ३. B. omits सर्वे. ४. C. and D. do not insert कार्याः स्युः. ५. A. reads क्रमागतेऽपि and B. क्रमायाते तु, while C. क्रमात्येतु. ६. D. omits समस्वाम्यात् while B. and C. omit समांशः स्यात्. ७. A. reads पितर्यूर्ध्वंगते for अत ऊर्ध्वं पितुः। ८. A. substitutes विभजेरन् and क्रमात् for विभजेयुः and समम् respectively.

इति। शङ्खोऽपि—

'[१]अकामे पितरि ऋक्थविभागो वृद्धे विपरीत-
चेतसि दीर्घरोगिणि च'॥

इति। अस्यार्थः। अकामे विभागमनिच्छति पितरि अति-
वृद्धे विपरीते[२]चेतसि[३] अप्रकृतिस्थे दीर्घरोगिणि अचिकित्स्यरो-
गग्रस्ते च पुत्राणामिच्छयैव विभागो भवतीत्यर्थः। दीर्घ-
रोगग्रहणमतिकुपितादेरुपलक्षणम्। अत एव नारदः—

'व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः।
अन्य[४]थाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः'॥
(ना. स्मृ. १३. १६.)

इति। पित्रा समविभागकरणे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'यदि कुर्यात्समानंशान् पत्न्यः कार्याः समांशिकाः।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा'॥
(या. स्मृ. २. ११५.)

इति। यदि स्वेच्छया पिता पुत्रान् समभागिनः करोति
तदा अदत्तस्त्रीधनाः पत्न्योऽपि पुत्रसमांशभाजः कार्याः।
दत्ते तु स्त्री-धने—

'दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्'[५]।
(या. स्मृ. २. १४८.)

¶ पूर्वोक्तात् कालत्रयादन्योऽयं चतुर्थो विभागकालः।

---

१. D. reads विपरीते चेतसि, for विपरीतचेतसि. २. C. and D. read विपरीतेऽप्रकृतिस्थे, while B. originally reads विपरीते अप्रकृतिस्थे चेतसि. ३. C. D. omit चेतसि. ४. D. reads अयथा° for अन्यथा°. ५. A. reads त्वर्धांशहारिणीम् while the text of याज्ञवल्क्य reads त्वर्धं प्रकीर्तितम्.

इति । पुत्रांशादर्धांशभाजो भवन्ति[‡] । पितुरूर्ध्वं धर्मविवृद्ध्यर्थं विभागः कर्तव्य इत्याह प्रजापतिः—

'एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया' ।

(म. स्मृ. ९. १११.)

इति । बृहस्पतिरपि—

'एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे' ॥

इति । पित्रोरूर्ध्वं विभागे प्रकारनियममाह[२] याज्ञवल्क्यः-

---

‡ इदं असंगतमिव प्रतिभाति यतः भगवता योगीश्वरेण अधिविन्नस्त्रिविषयोऽयं निर्णयः कृतः । तथा च ।

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

(या. स्मृ. २-१४८.)

इति । व्याख्यातं चैतत् विज्ञानेश्वरेण । यथा—

"यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना सा चासौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्री तस्यै अधिविन्नस्त्रियै आधिवेदनिकं आधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात् । यस्यै श्वशुरेण भर्त्रा वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति । अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति तावद्देयमित्यर्थः" ।

अतः 'दत्ते त्वर्धं प्रकल्पयेत्' इति नियमः आधिवेदनिकसमत्वार्थः न तु पुत्रांशन्यूनत्वार्थः ।

---

१. This verse does not appear in प्रजापति, but occurrs in मनु.
२. C. omits °नियम°.

'विभजेयुः सुताः पित्रोरूर्ध्वमृक्थमृणं समम्' ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । ननु पित्रोरूर्ध्वं विभागेऽपि विषमविभागो मनुना दर्शितः—

'ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च'

(म. स्मृ. ९. १०४.)

इत्युपक्रम्य—

'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः ।
शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः' ॥

इति । तथा—

'उद्धारेऽनुद्धृते तेषामियं स्यादंशकल्पना ।
एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।
अंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः' ॥

(म. स्मृ. ९. १०९, ११२, ११६–११७.)

इति । गौतमोऽपि ।

'विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदद्युक्तो रथो गोवृषः ।

---

* अस्यार्थः । एकाधिकमंशं द्वावंशाविति यावज्ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् । अधिकमर्धं यत्रांशे सार्धमंशं ज्येष्ठादनन्तरजातो गृह्णीयात् । कनिष्ठाः पुनरेकैकमंशं गृह्णीयुरिति व्यवस्थितो धर्मः । इदं तु ज्येष्ठतदनुजयोर्विद्यादिगुणवत्त्वापेक्षया कनिष्ठानां च निर्गुणवत्त्वे बोद्धव्यम् । ज्येष्ठतदनुजयोरधिकदानदर्शनात् ।

---

१. B. reads तद्धृते for ऽनुद्धृते.

काणः खोडः[1] कूटः वण्डो मध्यमस्यानेकं[2] चेत् ।
अविर्धान्यायसी[3] गृहमनोयुक्तं चतुष्पदां
चैकैकं यवीयसः ।
समं चेतरत्[4] सर्वम् ' ।

(गौ. स्मृ. २८. ६–८.)

इति । अयमर्थः । सर्वस्मात् पितृधनाद्विंशतितमो भागो ज्येष्ठस्य । मिथुनं गोमिथुनं प्रसिद्धम् । उभयतोदतोऽश्वाश्वतरगर्दभाः तेषां यथासंभवं अन्यतराभ्यां युक्तो रथः । खोडो[5] वृद्धः । कूटः शृङ्गविकलः । वण्डो[6] विलोपितवालधिः । अविशेषितत्वाद्गवाश्वादीनां यथासंभवं अन्यतरस्योद्धारः कर्तव्यो मध्यमस्य । यवीयसस्तु धान्यं व्रीह्यादि अयो लोहम् । अनोयुक्तं शकटयुक्तम् । चतुष्पदां गवादीनामेकैकं पृथक् पृथगेव[7]ानुपूर्व्येण यवीयस उद्धारः ।

बृहस्पतिरपि—

' जन्मविद्यागुणैर्ज्येष्ठो[8] व्द्यंशं दायादमाप्नुयात् ' ।

इति । कात्यायनोऽपि—

' यथा यथा विभागाप्तं[9] धनं यागार्थतामियात् ।
तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् ' ॥

---

१. B. originally reads चौरः and in margin as खोरः while A. reads काणखोरकूटवण्टाः and B. and C. substitute षंडो for वण्डो. २. B. and C. read अनेकाश्वेत्. ३. B. reads originally इविर्धान्या° and gives in margin अहविर्धान्या°. ४. D. reads इतरतः while the text (Printed edition of A. F. Stenzler) reads समधेतरत्सर्वम्. ५. B. here also reads originally as चोरः and in margin श्वोरः, C. also reads श्वोरो for the same. ६. Here also B. reads शण्डो and C. शण्डो. ७. B. C. and D. omit एव. ८. D. reads गुणश्रेष्ठो. ९. C. reads विभागास्तं. and D. reads विभागोत्थधनं.

इति। जीवद्विभागेऽपि विषमविभागो नारदेनोक्तः—

'पितैव वा स्वयं पुत्रान् विभजेद्वयसि स्थितः।
ज्येष्ठं[1] श्रेष्ठविभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत्[2]॥
पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनैः।
तेषां स एव धर्मः[3] स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः*।
† द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता'॥

(ना. स्मृ. १३. ४, १६, १२.)

---

§ अत्र जीमूतवाहनः—

ज्येष्ठस्य श्रेष्ठभागमभिदाय पुनर्यथा वास्य मतिर्भवेदित्यनेन यादृशे न्यूनाधिकविभागे पितुः पूर्वोक्तकारणात्कर्तव्यमतिर्भवेदिति पृथगभिधानात् श्रेष्ठभागादन्य एवायं न्यूनाधिकविभागः प्रतीयते॥

* एतद्वचनम् अग्रे उक्तं 'समन्यूनाधिका भागाः' इत्यादि बृहस्पतिवचनं च—पुत्रविनिर्मोकेण पित्रार्जितपरं भ्रातृणामिति मनुवचनं च सर्वपुत्रसहकारेण पित्रार्जितधनविषयकमतो न विरोध इति चण्डेश्वरादीनां मतम्॥ पुत्राणां विभागप्रार्थनस्थले एव मनुवचनं नेयं पितुः स्वेच्छास्थल एव बृहस्पतिवचनमिति जीमूतवाहनादीनां मतम्। नारदः। पित्रैव तु....॥ इति नारदवचनम्॥ न्यूनाधिकविभक्तानां धर्मः पितृकृतः स्मृत इति याज्ञवल्क्यवचनं च बृहस्पतिवचनसमानविषयकमेव मन्तव्यम्॥

† अत्र केचित्तु परस्परतुल्यगुणयोगि किंचिन्न्यूनगुणकनिष्ठभ्रातृसमुदायस्यात्यल्पधनविभागविषयकमिदमेकद्रव्यरूपोद्धारदानासामर्थ्यात्। उत्कृष्टभागदानेनैव तत्संबन्धनं निर्गुणत्वेन न्यूनत्वाच्च निकृष्टभागदानं कनिष्ठायेत्याहुः। चण्डेश्वरस्तु अधिकोंऽशः विभागे योंऽशो लभ्यते

---

१. B. reads ज्येष्ठ° for श्रेष्ठ while A. reads वा श्रेष्ठभागेन for श्रेष्ठविभागेन. २. B. C. read स्वमतिः for °स्यमतिः. ३. D. reads धर्म्यः for धर्मः.

इति । बृहस्पतिरपि—

> ‘ समन्यूनाधिका भागाः पित्रा येषां प्रकल्पिताः ।
> तथैव ते पालनीया विनेयास्ते स्युरन्यथा ’[१] ॥

इति । तस्माज्जीवद्विभागे अजीवद्विभागे[२] च विषमविभागोऽस्तीति[३] कथं सुताः सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । नैवम् । सत्यं शास्त्रतो विषमविभागोऽस्ति तथापि लोकविद्विष्टत्वादनुबन्ध्यादिवत्[४] नानुष्ठीयते । उक्तं च संग्रहकारेण—

> ‘ यथा नियोगधर्मोऽयं[५] नानुबन्ध्यावधोऽपि[६] वा ।
> तथोद्धारविभागोऽपि[७] नैव संप्रति वर्तते ’ ॥

तस्मादन्यः ज्येष्ठत्वनिबन्धनं देयः । कनिष्ठायावर इति तन्न्यूनः तत्पादोनस्तदर्धं तत्पादो वा । इदं च कनिष्ठस्य गुणवत्त्वे गुणं विविच्यैव देयमित्यभिप्रैति । शेषा मध्यमा निर्गुणाः समांशभागाः । समांशं गुणादिनिबन्धनाधिक्यरहितेंऽशे भागः भजनं स्वामित्वं येषाम् । अप्रदत्ता भगिनी अंशभागिनी न तु समांशभागिनी तस्याः समांशित्वनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा समांशभागिनी आधिक्यरहितभागस्वामिनी यथा । समस्तत्र विभागः स्यादिति स चांशो वक्ष्यमाणश्चतुर्थभागः प्रकाशकारेण तु कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय च वर इति पठितं व्याख्यातं च प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयं श्रेष्ठः कुटुम्बकर्मण्युपयुक्तः तस्य वरं श्रेष्ठं किंचिद्देयमिति । औरसेषु यदुक्तं क्षेत्रजेष्वपि एष व्यवहारः अतिदेश्य इत्याह । क्षेत्रजेष्विति । धर्मतो जातेषु क्षेत्रजेषु तद्वदौरसपुत्रवत् । तथा च या या व्यवस्था औरसपुत्रे उक्ता ज्येष्ठाद्यंशविषयेषु क्षेत्रजेष्वपि सति संभवे तास्ता ग्राह्या इति भावः ।

---

१. B. reads ते तथान्यथा and C. स्युरतोन्यथा. २. C. and D. omit अजीवद्विभागे and read जीवद्विभागेन च. ३. C. reads °विभागे सति for °विभागोऽस्तीति. ४. C. reads अनुवश्यादिवत्. ५. B. reads नियोगो धर्मो नो for नियोगधर्मोयम्. ६. D. reads °बन्ध्या° for °वन्ध्या°. ७. C. reads ततो° for तथो°.

इति। आपस्तम्बोऽपि—

'जीवन्[1] पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १.)

इति। स्वमतमुपन्यस्य—

'ज्येष्ठो[2] दायाद इत्येके'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ६.)

इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य—

'देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य।
रथः पितुः परी[3]भाण्डं च गृहे[4]।
अलंकारो भार्याया ज्ञातिधनं चेत्येके'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ७–९.)

इत्येकीयमतेनैवोद्धारविभागं दर्शयित्वा—

'तच्छा[5]स्त्रविप्रतिषिद्धम्'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. १०.)

इति निराकृत[6]वान्। तं च[7] शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्—

'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते'।

(आ. स्मृ. २. ६. १४. ११.)

---

१. D. adds एव after जीवन्. २. B. and C. omit 'ज्येष्ठो दायाद इत्येके' इत्येकीयमतेन कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्योपन्यस्य. ३. Except A. all read as परि° for परी°. ४. D. intermixes both sûtras and reads as गृहोऽलंकारो. ५. A. reads शास्त्रैः for शास्त्र° and D. शास्त्रप्रति° for शास्त्रविप्रति° B. C. read आपस्तंबेनाऽपि. ६. B. C. read निराकृतम्. ७. B. C. omit तं च शास्त्रप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शितवान्.

इति। तस्माद्विषमविभागः शास्त्रसिद्धोऽपि लोकविरोधाच्छ्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः। इति सममेव विभजेरन्निति नियमो घटते।

स्वयं द्रव्यार्जनसमर्थतया पितृद्रव्यमनिच्छतोऽपि यत्किंचिद्दत्वा दायविभागः कर्तव्यः तत्पुत्रादीनां दायग्रहणेच्छानिवृत्यर्थमित्याह याज्ञवल्क्यः—

'शक्तस्यानीहमानस्य किंचिद्दत्वा पृथक् क्रिया'।

(या. स्मृ. २. ११६.)

इति। पुत्राणां मातृधनविभागो दुहित्रभावे द्रष्टव्यः तथाच स एव—

'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः'।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति। मातृकृतर्णापाकरणावशिष्टं मातृधनं दुहितरो विभजेरन्। अतश्च मातृकृतर्णसमं न्यूनं च मातृधनं दुहितॄणां सद्भावेऽपि पुत्रा एव विभजेरन्—इत्यर्थादवगम्यते। अत्र गौतमेन विशेषो दर्शितः।

§ एतदुक्तं भवति। मातृकृतं ऋणं पुत्रैरेवापाकरणीयं न दुहितृभिः। ऋणावशिष्टं तु धनं दुहितरो गृह्णीयुः। युक्तं चैतत्।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः'।

इति। स्त्र्यवयवानां दुहितृषु बाहुल्यात् स्त्रीधनं दुहितृगामि। पितृधनं पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् पुत्रगामि इति।

१. C. reads भयम्. २. C. reads ° करणवैशिष्ट्यम् for करणावशिष्टम्.

'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च'।

(गौ. स्मृ. २८. २४).

इति। ऊढाऽनूढदुहितृसमवाये मातृधनमनूढानामेव। ऊढास्वपि सधननिर्धनदुहितृसमवाये निर्धनानामेवेत्यर्थः। पैतामहे पौत्राणां विभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना[1]'।

(या. स्मृ. २. १२०).

इति। यदा पितृतः अविभक्ता भ्रातरः पुत्रानुत्पाद्य मृताः तत्रैकस्य द्वौ पुत्रौ अन्यस्य त्रयः अपरस्य चत्वारः। तत्र पौत्राणां पैतामहे द्रव्ये यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं तथापि पित्र्यंशं द्वावेकं त्रयोऽप्येकं चत्वारोऽप्येकं लभन्ते इत्यर्थः। एतदेवाभिप्रेत्य बृहस्पतिरपि—

'तत्पुत्रा विषमसमाः पितृभागहराः स्मृताः'।

इति। तत्पुत्राः प्रमीतपितृकाणामेकैकस्य पुत्राः विषमसमाः न्यूनाधिकसंख्याः स्वं स्वं पैतृकं भागमेव लभन्ते इत्यर्थः। यदा स्वसुतयोरविभक्तयोर्मध्ये कश्चिद्भ्राता मृतः तत्सुतस्तु पितामहादप्यप्राप्तांशः पितामहोऽपि नासीत् तदा[2] त्वाह कात्यायनः—

'अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुतं ऋक्थभागिनम्[3]।
कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात्।

---

1. B. C. D. read दायकल्पना. 2. B. originally reads तथा while in margin reads तदा. 3. B. reads originally भागिनं and gives in margin as जीवनं.

लभेतांशं स पित्र्यं तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतो भवेत् ।
लभेत तत्सुतो वाऽपि निवृत्तिः परतो भवेत् ' ॥

इति । लभेत तत्सुतो वा इत्यस्य अयमर्थः । तस्यापि विभाज्य धनस्वामिपौत्रस्य सुतोऽपि पितुरभावे तद्भागं लभेत तत ऊर्ध्वं तत्सन्ततौ वृद्धप्रपितामहधनविभागकरणनिवृत्तिः[2]—

इति । तथा च देवलः—

' अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां[3] वसतां सह[3] ।
भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥
तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्ततः परम् ' ॥

इति । जीवत्पितृकस्य[4] पुनः पित्रा सह कथं पैतामहधनविभाग इत्याकाङ्क्षायामाह बृहस्पतिः—

' द्रव्ये पितामहोपात्ते जङ्गमे स्थावरेऽपि वा ।
सममंशित्वमाख्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ' ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

' भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।
तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ' ॥
(या. स्मृ. २. १२१).

इति । भूः शालिक्षेत्रादिका । निबन्धः एकस्य पर्णभारस्य इयन्ति पर्णानि तथैकस्य क्रमुकफल[5]भारस्य इयन्ति

१. B. and C. add स before लभेतांशम् but it will then break the rules of meter. २. B. and C. add इत्यर्थः after °निवृत्तिः. ३. D. reads कुलानां while A. substitutes गृहे for सह. ४. C. reads क्रीत° for जीवत्°. ५. B. C. D. omit °फल° while C. substitutes °भावस्य for °भारस्य.

क्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरजतादि यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिलब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति विभागोऽस्ति । यस्मात्सदृशं समानं स्वाम्यं तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयम् । ततश्च पितृतो भागकल्पनेत्येतत्स्वाम्ये समानेऽपि वाँचनिकम् । अतः—

'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता' ।

(ना. स्मृ. १३. १२).

इति । एवमादिकं युगान्तरे विषमविभागप्रतिपादनतया स्थापितम् । स्वार्जितद्रव्यविषयं वा । पैतामहधनविषये तु न क्वापि विषमविभागः । इति । तथा अविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारोऽस्तीति गम्यते ।

---

* अत्र विज्ञानेश्वरः—'विभागं चेत् पिता कुर्यात्' इत्येतत्स्वार्जितविषयम् । तथा 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता' इत्येतदपि स्वार्जितविषयम् । 'जीवतोरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः' इत्येतदपि पारतन्त्र्यं मातापित्रर्जितद्रव्यविषयम् । तथा 'अनीशास्ते हि जीवतोः' इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः । पित्रर्जिते तु न निषेधाधिकारः । तत्परतन्त्रत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथाहि । पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव तथापि पैतृके पितृपरतन्त्रत्वात् पितुः स्वार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेणानुमतिः कर्तव्या । पैतामहे तु द्वयोः स्वाम्यमविशिष्टमिति निषेधाधिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । अग्रे मनुवाक्ये प्रदर्श्यते ।

पैतामहोपात्तेऽपि क्वचित्पितुरिच्छयैव स्वार्जितवद्विभागो भवतीत्याह मनुः—

'पैतृकं तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात्।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकामः स्वयमर्जितम्' ॥

(म. स्मृ. ९. २०९.)

इति। यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं यदि पितोद्धरति तदा स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्धमकामतः स्वयं न विभजेत्। इति। एवं च सति पितामहोपार्जिते न स्वेच्छया विभाग इत्युक्तं भवति। बृहस्पतिरपि—

'पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्।
विद्याशौर्यादिनां प्राप्तं तत्र स्वाम्यं पितुः स्मृतम्'।

इति। कात्यायनोऽपि—

'स्वशक्त्यापहृतं द्रव्यं स्वयमाप्तं च यद्भवेत्।
एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागं नैव दाप्यते' ॥

इति। यत्परैरपहृतं क्रमायातं स्वशक्त्यैवोद्धृतं यन्नष्टं क्रमायातं यच्च विद्याशौर्यादिना स्वयमेवार्जितं तत्सर्वं पिता विभागे पुत्रैर्न दाप्य इत्यर्थः। विभागोत्तरकालोत्पन्नस्य पुत्रस्य भागकल्पनाप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. reads उपहृतम्. २. C. adds °विषयं वा। पैतामहधनविषये तु क्वापि विषमविभाग इति। तथापि। अविभक्तेन पितृपैतामहे द्रव्येऽपि चाधीयमाने विक्रीयमाणे वा and omits इत्र only. ३. C. omits च. ४. C. reads तत्प्राप्तम् for °ना प्राप्तम्. ५. B. reads नष्टम्. ६. B. reads विभागे. ७. C. reads क्रमागतम्. ८. B. C. read यदि for यत्. ९. D. reads विभागम्. १०. D. omits पुत्रस्य.

'विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक्' ।

(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । अयमर्थः । विभक्तेषु पुत्रेषु सवर्णायां भार्याया जातः पुत्रः पित्रोर्विभागं भजते इति विभागभाक्—इति । मातृभागं चासत्यां दुहितरि—

'ताभ्य ऋतेऽन्वयः' ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्युक्तत्वात् । असवर्णायां जातस्तु स्वांशमेव पित्र्याल्लभते मातृकं तु सर्वमेव । अतएव मनुः—

'ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम्' ।

(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । पित्रोरिदं पित्र्यम् ।

'[1]अनीशाः पूर्वजाः पित्रोः भ्रातृभागे विभक्तजाः' ।

इति । स्मरणात् । मातापित्रोर्भागे विभागात्पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी पित्रा सह पूर्वं विभक्तत्वात् । विभक्तजश्च भ्रातुर्धने[2] न स्वामीत्यर्थः । विभागोत्तरकालं पित्रा स्वयमर्जितं विभागोत्तरकालमुत्पन्नस्यैव । तथा च मनुः—

"पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत् स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः[3] स्मृताः ।

इति । ये च विभक्ताः पुनः पित्रा सह संसृष्टास्तेषां विभागोत्तरकालमुत्पन्नेन[4] सह विभागोऽस्तीत्याह मनुः—

---

१. C. reads in singular form अनीशः पूर्वजः and विभक्तजः. २. B. substitutes भागे for धने, and C. reads विभक्तजस्तु तद्धनःस्वामी. ३. B. originally reads पूर्वं एवच and in margin पूर्वजाः स्मृताः. ४. B. reads उत्पन्नो यस्तेन सह.

'संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह' ।
(म. स्मृ. ९. २१६.)

इति । अजीवद्विभागोत्तरकालं जातस्य पुत्रस्य भागकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

' दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात्' ।
(या. स्मृ. २. १२२.)

इति । पितरि मृते भ्रातृविभागसमयेऽस्पष्टगर्भायां मातरि भ्रातृविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्य विभागः दृश्याद्भ्रातृभिर्गृहीतादायव्ययविशोधितात् उपचयापचयाभ्यां अवधारितपरिमाणात् शोधिताद्धनात्किंचिदुद्धृत्य स्वांशसमो दातव्यः स्यादित्यर्थः ।

* अत्र मेधातिथिः—विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे द्रव्यं गृहीतं द्वावंशौ प्रतिपद्येते तदेव सत्यां पितुरिच्छायां ग्रहीतव्यम् । पितुरूर्ध्वं वा न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं किमित्ययं द्वावंशौ गृह्णातीति अथ च नास्ति पितुरिच्छा तदा समं च स्वसमोऽस्य भाग उद्धर्तव्यः पितुरूर्ध्वं संसृष्टास्तेषामेव स पैतृकोंशस्तदुत्थं दद्यादपरेषां स्वांशं जातस्य च मृतस्य चेति जातस्य संसृष्टिन एव दद्युः पितुरूर्ध्वं तदीयमंशं च त एवमेव विभक्ताः सह इत्यनयानुबुद्ध्या भगिन्या आप्रसवान्नैव विभागोऽस्तीति वसिष्ठेन दर्शितम् ।

† आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यब्दं वा यदुत्पद्यते । व्ययः पितृकृतर्णापाकरणं ताभ्यां आयव्ययाभ्यां यच्छोधितं तस्माद्धनात् उद्धृत्य विभागानन्तरजातस्य भ्रातुः भागो दातव्यः । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विकेषु भागेषु तदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं च ऋणमपनीय अवशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किंचित् किंचित् उद्धृत्य विभागानन्तरजस्य स्वसमानभागः कार्यः इति ।

१. C. reads संबन्धादि तत्परिमाणात् and does not repeat किंचित् while D. omits अवधारितपरिमाणात.

एतच्च मृतभ्रातृभार्यायामपि विभागसमये अस्पष्टगर्भायां विभागादूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यम्। स्पष्टगर्भायां तु प्रसवं प्रतीक्ष्यैव विभागः कर्तव्यः।

'अथ भ्रातॄणां दायविभागो याश्चानपत्याः स्त्रियस्तासामापुत्रलाभात्'।

(व. स्मृ. १७. ४०–४१.)

इति वसिष्ठस्मरणात्। विभक्तेभ्यः पितृभ्यामर्थदाने विभक्तजस्य पुत्रस्य निषेधाधिकारो नास्ति दत्तं च तेन न प्रत्याहर्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः—

'पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव धनं भवेत्§'।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति। अजीवद्विभागे मातुरंशकल्पनामाह याज्ञवल्क्यः—

'पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत्'।

(या. स्मृ. २. १२३.)

इति। एतच्च स्त्रीधनस्य अप्रदाने वेदितव्यम्। दत्ते त्वर्धमेव।

§ विभक्ताभ्यां मातापितृभ्यां पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद् अलंकारादि दत्तं भवेत् तत्तस्यैव पुत्रस्य स्यात् न विभक्तजस्य स्वं भवति। न्यायसाम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव। तथा सति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्य इति वेदितव्यम्।

१. A. omits स्त्रियः. २. B. reads भरणादि° for अर्थ°. ३. C. substitutes वेतनम् for दत्तं च तेन.

'दत्ते त्वर्धांशहारिणी'

(या. स्मृ. २. १४८.)

इति स्मरणात्। अत एव स्मृत्यन्तरम्

'जननयस्वधना पुत्रैर्विभागेंशं समं हरेत्'।

इति। अस्वधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या जननी पुत्रैर्विभागे क्रियमाणे पुत्रांशसममंशं हरेदित्यर्थः। जननीग्रहणं सापत्न्यादेरुपलक्षणार्थम् तथाच व्यासः—

'असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः।
पितामह्यश्च सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः'।

इति। यत्तु कैश्चिदुक्तं माताप्यंशं समं हरेदिति जीवनोपयुक्तमेव धनं माता स्वीकरोति इति। तन्न। अंशसमशब्दयोरानर्थक्यप्रसङ्गात्। अथोच्येत बहुधने जीवनोपयुक्तं गृह्णाति स्वल्पधने पुत्रसमांशमिति। तदपि न। विधिवैषम्यप्रसङ्गात्। भिन्नमातृकाणां सवर्णानां समसंख्यानां विभागप्रकारमाह व्यासः—

---

१. The text of याज्ञवल्क्य reads अर्धं प्रकीर्तितम् for अर्धांशहारिणी; our commentator does not mention the name of the text from which he quoted this sentence, but it appears in the text of याज्ञवल्क्य, and elsewhere he also mentions the same name. २. D. reads अपधना for अस्वधना. ३. B. reads अनन्यस्वधना while D. reads अपधना. ४. B. omits अंशम्. ५. C. reads तनयांशसमशब्दयोरग्राह्य°.

समानजातिसंख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः।
विभिन्नमातृकास्तेषां मातृभागः प्रशस्यते।

इति। बृहस्पतिरपि—
'येद्व्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया।
स्त्रैधनैस्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः'॥

इति। विषमसंख्यानां तु विभागं स एवाह—
'सवर्णलिङ्गसंख्या ये विभागस्तेषु शस्यते'।

इति। विभिन्नजातीनां पुत्राणां विभागप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः—
'*चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः।
क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जास्तु द्व्येकभागिनः'।
(या. स्मृ. २. १२५.)

¶ अयमाशयः—एकस्यां स्त्रियां यावन्तः पुत्रा जाताः तावन्त एव अपरस्यामपि जाताश्चेत् तदा मातुरेवायं विभाग इति कृत्वा तैः मातृभागं पृथक्कृत्य स्वविभागाः कर्तव्याः।

* अस्यायमर्थः—तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ब्राह्मणस्य चतस्रः क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शितास्तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः वर्णशब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस्। अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकभागाः स्युर्भवेयुः। एतदुक्तं

१. B. originally reads यथैकजाता and gives in margin as यद्येकजाता. २. B. originally साधनैः and in margin स्वधनैः; C. and D. read सधनैः. ३. B. reads °भिन्न° for °लिङ्ग°. ४. B. originally reads पूंसांशस्तेषु and corrects पुंभागस्तेषु. ५. C. and D. read भिन्न° for विभिन्न° and omit प्रकारम्.

इति। वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ब्राह्मणादिवर्णस्त्रीषु ब्राह्मणेनोत्पन्ना ब्राह्मणमूर्धावसिक्ताम्बष्ठनिषादाः। यथाक्रमं प्रत्येकं चतुस्त्रिद्व्येकभागा भवेयुः। क्षत्रियादिवर्णस्त्रीषु क्षत्रियेणोत्पन्नाः क्षत्रियमाहिष्योग्रास्त्रिद्व्येकभागाः वैश्येन वैश्याशूद्रोत्पन्नौ वैश्यकरणौ द्व्येकभागिनौ शूद्रस्यैकैव भार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात् तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एक एव विभागः। मनुरपि-

'ब्राह्मणस्यानुपूर्व्येण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः' ॥

भवति। ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागांल्लभन्ते। तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रींस्त्रीन् भागान् लभन्ते। वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति। क्षत्रजाः क्षत्रियेणोत्पन्नाः वर्णशः इत्यनुवर्तते। यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् लभन्ते। वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकम्। विड्जाः वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्व्येकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते। शूद्रायामेकमेकम्। शूद्रस्यैकैवभार्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः। यद्यपि चतुस्त्रिद्व्येक इत्यविशेषेणोक्तं तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूव्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यम्।

§ सार्धसप्तधा विभक्तस्य धनस्य त्रीनंशान् ब्राह्मणीपुत्रः द्वौ क्षत्रियासुतः सार्धं वैश्यापुत्रः एकं शूद्रासुतः अनया रीत्या पितृद्रव्यं विभजेयुः। एवंच सति यत्र ब्राह्मणीक्षत्रियापुत्रौ द्वावेव विद्येते तत्र पञ्चधा कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य। तथाच यत्र ब्राह्मणीवैश्यापुत्रौ तत्र सार्धचतुर्धा विभक्तस्य धनस्य भागत्रयं ब्राह्मणीपुत्रः सार्धभागं वैश्यापुत्रः। अनयैव दिशा ब्राह्मणीशूद्रापुत्रादौ क्षत्रियाशूद्रापुत्रादौ यथायथं विभागनियमः अनुसंधेयः।

---

१. D. वैश्यायामुत्पन्नौ. २. Except A. all others omit this.

'त्र्यंशं दायाद्धरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः ।
वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रासुतो हरेत्' ॥

'सर्वं वा ऋक्थजातं तद्दशधा प्रविभज्य तु ।
धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनाऽनेन धर्मवित्' ॥

'चतुरोंऽशान् हरेद्विप्रः त्रीनंशान् क्षत्रियासुतः ।
वैश्यापुत्रो हरेद् द्व्यंशं एकं शूद्रासुतो हरेत्' ॥

(म. स्मृ. ९. १४९, १५१–१५३.) .

इति । एतच्च प्रतिग्रहप्राप्तभूम्यतिरिक्तविषयम् । अत एव बृहस्पतिः—

'न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत्' ।

इति । प्रतिग्रहविशेषणसामर्थ्यात् क्रयादिलब्धा भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवत्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधाच्च ।

---

† चतसृणां विषमानेकपुत्रत्वे विप्रापुत्रलभ्यभागात्पादहीनः प्रत्येकः क्षत्रियासुतानामेवं वैश्यासुतानामर्धं शूद्रासुतानां पाद इति यथाविधि भागः पतति तथा विभजनीयमित्यर्थाल्लभ्यते । यदा तु ब्राह्मणीक्षत्रिययोरेवापत्यानि तदा सप्तांशतां कृत्वा चतुरोंशानित्यादि । यदा तु ब्रह्मविजातीयभार्यात्रयपुत्रास्तदा नवांशान्कल्पयित्वा । एवं ब्राह्मणीवैश्याशूद्रापुत्रेषु सत्सु सप्तांशान् । विप्राशूद्रापुत्रेषु सत्सु पञ्चेत्याद्यूह्यम् । एवं क्षत्रियस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिभार्यात्रयपुत्रेषु सत्सु त्रयो द्वावेकांश इति षडंशा इत्यादि व्यवस्थोहनीया ।

---

१. Except A. all others do not insert this verse. २. B. C. and D. substitute तु for तत्. ३. A. reads परिकल्प्य च for प्रविभज्य तु. ४. B. and C. read अंशम् for एकम्.

'शूद्रायां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति'।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

'ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत्' ॥

(म. स्मृ. ९. १५९.)

¶ अत्र मेधातिथिः—न रिक्थभाग् द्विजातीनां शूद्रापुत्रः किं सदा नेत्याह । यदेवास्य पिता दद्यात्तदास्य पित्रा दशमांशकल्पना कृता तदेव तत्तस्य तदधिकं पैतृकं नान्यल्लभते । तत्रापि शंखेनोक्तं न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी । यदेवास्य पिता दद्यात् स एव तस्य भागो गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर इति वाक्यशेषः । अन्ये त्वनूढायाः शूद्रायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छन्ति । न ह्यत्र विवाहलिङ्गं किंचिदस्तीति । जातिविशेषवचनः शूद्राशब्दोऽतो यदेवास्य पिता दद्यात् अतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं तदेव दातव्यम् । अथ तेन का विभागकल्पना कृता यावज्जीवं जीवनाय तदा तदेवास्य धनं न भ्रातृभिः किंचिद्दातव्यम् । यथा गौतमः शूद्रापुत्रप्रकरण एवाह । अपरिगृहीतास्वपि शुश्रूषा चेल्लभेत वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिनेति । तेषां मते क्षत्रियवैश्ययोरनूढयोर्जाता रिक्थहराः प्राप्नुवन्ति तत्र च कियानंश इति न ज्ञायते यावानंश ऊढयोरिति चेत्तत्रापि नोढाग्रहणं न लिङ्गं वचनं वास्ति । एक एवौरसः पुत्र इति धर्मपत्नीष्वौरसो न चानूढयोर्जातानामौरसलक्षणमस्ति उक्तं च अनियुक्तासुतश्चैवेत्यादि अभ्रातृजायाविषयमेतत् । तत्र किल नियोगे विहितेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेष्विति तस्मात्परस्त्रीषु नियोगेन विनाऽनियुक्तासुताः सर्वेषां च तेषां प्रजीवनमुक्तम् ।

१. The commentator does not mention the name of the work from which he quoted this but the व्यवहारमयूख says this line is from देवल.

इति । तत्प्रीतिदत्तधनसद्भावविषयं इत्यविरुद्धम् । आनुलोम्येन जातस्यैकपुत्रस्य ऋक्थग्रहणप्रकारमाह देवलः—

'आनुलोम्यैकपुत्रस्तु पितुः सर्वस्वभाग्भवेत्' ।

इति । एतच्च निषादव्यतिरिक्तविषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

'निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्वस्य तृतीयभाक् ।
द्वौ सपिण्डः सकुल्यो वा स्वधादाता तु स्वं हरेत्' ।

इति । यत्तु मनुवचनम्—

'यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः' ॥

(म. स्मृ. ९. १५४.)

इति । *तदशुश्रूषुशूद्रापुत्रविषयम् । क्षत्रियेण वैश्येन वा शूद्रायामुत्पन्नः एकः पुत्रः अर्धमेव हरेत् न निषादवत्तृतीयमंशम् । तथाच विष्णुः—

* मेधातिथिस्तु एवं न मन्यते । यथा—

सत्पुत्रो विद्यमानपुत्रः ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमानो विवक्षितो न द्विजातिपुत्रमात्रमतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे क्षत्रियवैश्ययोः सतोरप्यष्टमांशं लभते केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयं अन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे पुत्रपदेनोक्त इत्याहुः अस्मिन्पक्षे सपिण्डगामिदशमांशशेषं धनं इयंतु दृष्टव्यवस्था बहुवचनं योगक्षेमे तदा दशमांशं हरेच्छौद्रः । अथ कतिपयंजनजीवनपर्याप्तं तदा शूद्रपुत्रस्यैव क्षत्रियादीनां समानभाव-

१. B. originally reads तदपि पितृदत्त° and gives in margin तत्प्रतिदत्त°. २. B. originally reads नारदः and gives in margin देवलः. ३. D. reads आनुलोम्येन for आनुलोम्यैक°. ४. D. reads संहरेत् for स्वं हरेत्. ५. The text (Mandlik's edition) reads दसत्पुत्रो but it seems incorrect; it may be असत्पुत्रो (ऽप्यसत्पुत्रो Nirṇayasâgara edition.) ६. D. omits च and C. and D. read बृहद्विष्णुः.

'द्विजातीनां शौद्रेस्त्वेकः पुत्रोऽर्धहरः ।
अपुत्रस्य ऋक्थस्य या गतिः सा भागार्धस्य' ।
(वि. स्मृ. १८. ३२–३३.)

इति । प्रत्यासन्नसपिण्डस्यान्यदर्धं भवतीत्यर्थः । अजीवद्विभागे केषुचित् भ्रातृष्वसंस्कृतेषु भगिनीषु वाऽसंस्कृतासु तत्संस्कारः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः कर्तव्य इत्याह व्यासः—

'असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव ते धनात् ।
संस्कार्या भ्रातृभिः ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि' ।

जातीयास्त्रीजातानां स्मृत्यन्तरे विधिर्दर्शितः ।। क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विड्जाः स्युर्द्व्येकभागिनः ।। क्षत्रियाजातास्वजातीयविजातीयासु शूद्रपर्यन्तासु वर्णक्रमेण त्र्यादिभागहराः तदा तेन स्वधनं क्षत्रियस्य शूद्राः षष्ठमंशं लभन्ते विशश्च तृतीयम् । अन्येत्वस्य श्लोकस्य सामर्थ्यमाहुः । शूद्रपुत्राय यदा ददाति तदानेन धनं संकलय्य दशांशो दातव्यो न तदधिकः सत्यपि स्वातन्त्र्ये । यथा वक्ष्यति यदेवास्य पिता दद्यादिति अस्मिन्पक्षे सपुत्रो दद्यादिति समानाधिकरणे पदे उपपन्नतरे इतरथा यस्य सदसत्पुत्रः। पिता स दद्यादिति संबन्धो दुःश्लिष्टः स्यात् । सपुत्रपदेनास्य पुत्रादेरभिधानं दद्यादिति जीवतः पुत्रसपिण्डादेः । ततश्च यदि क्षत्रियवैश्यापुत्रौ न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ तदा न शूद्रस्य दशम एवांशः किं तर्ह्यल्पं नाधिकतरं धनं लभते यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका शूद्रस्य पञ्च क्षत्रियवैश्ययोः। यदा तौ न स्तः तदा पञ्च गावस्तथैव कल्पनया ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः। यदि सर्वा ब्राह्मण आदद्यान्न चांशहरः स्यान्न चतुरंशहरस्तस्माच्चतुरोंशान्हरेदिति चतुर्षु भ्रातृषु सत्सु कल्पना । शूद्रस्यापि दशमांशहरत्वं चतुर्ष्वेव द्वयोस्त्रिषु चतुर्षूभयोर्भागाधिक्यम् ।।

१. D. reads शूद्रः for शौद्रः. २. B. reads अर्धं हरेत for अर्धहरः. ३. B. reads पुत्रस्य, while C. omits this. ४. B. originally reads सभागस्यार्द्धस्य and gives in margin सा भागार्धस्य. ..

इति। भगिनीसंस्कारे तु[1] विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्वा त्वंशं तुरीयकम्'॥

(या. स्मृ. २. १२४.)

इति। पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः। भगिन्यश्चासंस्कृताः निजादंशाद्यज्ञातीया कन्यका तज्जातीयपुत्रभागात्तुरीयं चतुर्थं भागं दत्वा संस्कर्तव्याः। अनेन पितुरूर्ध्वं दुहितरोऽप्यंशभागिन्य इति गम्यते। अत एव मनुः—

'स्वेभ्योंऽशेभ्यस्तु[2] कन्याभ्यः स्वं दद्युर्भ्रातरः पृथक्।
स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः'।

(म. स्मृ. ९. ११८).

इति। ब्राह्मणादयो भ्रातरः ब्राह्मण्यादिभ्यो भगिनीभ्यो स्वजातिविहितेभ्योंऽशेभ्यः[3] स्वात् स्वादंशादात्मीयाद्भागाच्चतुर्थं[4] चतुर्थं भागं दद्युः।

एतदुक्तं भवति। यदि कस्यचिद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं द्वेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात्। अथ द्वौ पुत्रौ कन्या चैका तदा पितृधनं त्रेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। अथ त्वेकः पुत्रः द्वे कन्ये तदा पित्र्यं

१. B. and C. omit तु. २. C. and D. read तेभ्यः for स्वेभ्यः. ३. D. reads द्विजाति° for स्वजाति°. ४. D. reads चतुर्थभागं दद्युः.

धनं त्रिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णाति । एवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च समविषमासु योजनीयम् ।

यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका तत्र पित्र्यं द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागान् त्रीन् चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृह्णाति । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ क्षत्रियाकन्यैका तत्र पित्र्यं धनमेकादशधा विभज्य तेषु त्रीन् भागान् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रौ विभज्य गृह्णीयाताम् ।

एवं जातिवैषम्ये भ्रातॄणां भगिनीनां च संख्यया वैषम्ये च सर्वत्रायं नियम इति मेधातिथेर्व्याख्यानम्[1] । एतदेव विज्ञानेश्वरयोगिनोऽप्यभिप्रेतम्[2] । भारुचिस्तु । चतुर्भागपदेन विवाहसंस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं विवक्षितम् । अतो दायभाक्त्वमसंस्कृतकन्यानां नास्तीति मन्यते । एतदेव चन्द्रिकाकारस्याप्यभिप्रेतम् तदाह[3] । 'यत[4] एव न दायभागार्थमंशहरणं किन्तु विवाहसंस्कारार्थम्' । अत एव देवलेनोक्तम्—

'कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यं देयं वैवाहिकं वसु' ।

---

१. B. and C. read ऊहनीयम् for अयं नियमः. २. B. and C. read अभिमतम् for अभिप्रेतम्. ३. B. gives marginal reading तथाहि for तदाह. ४. B. and C. substitute अ° for य°.

इति । अत्र यद्युक्तियुक्तं तद्ग्राह्यम् । जीवद्विभागे तु यत्किञ्चित्पिता ददाति तदेव लभते कन्या विशेषाश्रवणात् । पित्र्यधनाभावे नारदः—

'अविद्यमाने पित्र्येऽर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्काराः सङ्कोचोऽत्र विवक्षितः' ॥

(ना. स्मृ. १३–३४.)

इति । भ्रातॄणां भगिनीनां च संस्काराः जातकर्माद्याः पूर्वसंस्कृतैः भ्रातृभिः पितृधनाभावेऽपि सावश्यकत्वेन कर्तव्याः। पैतृकद्रव्यविभागकाले स्वैधृतालंकारादिकमपि कन्यका प्राप्नोतीत्याह शङ्खः—

'विभज्यमाने दाये कन्यालंकारमेव हि' ।
वैवाहिकं स्त्रीधनं च लभते ।

इति । मुख्यगौणपुत्राणां स्वरूपं दायग्रहणक्रमं चाह याज्ञवल्क्यः—

* पित्र्यधनाभावे स्वार्जितेन भिक्षादिलब्धेन च अवश्यं संस्कारं कुर्यादिति न वाच्यम् । जीमूतवाहनेन तथा नाङ्गीकारात् । तथा हि तस्याशयः । येषां तु न कृताः.........॥ इति येषां तेषामिति पुल्लिंगपदघटितवचनेन भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वमुक्त्वा पैतृकधनाभावे भ्रातृसंस्कारनिर्वाहार्थमुपायकथनं नारदस्य । तथाच भ्रातृसंस्कारोपक्रमत्वात् उपसंहारेऽपि भ्रातृसंस्कार एव विषयः । न तु भगिनीसंस्कारः। इति नारदीयवचनयोर्भावः ॥

१. The text of Jolly reads भ्रातॄणां पूर्वसंस्कृतैः. २. D. reads °दत्ता°, for धृता°, while C. °वृता° for the same. ३. D. reads विभज्यमाने वै दाये कन्यालंकारमेव हि giving it the form of a verse, and omitting वैवाहिकं reads किंचित्स्त्रीधनं च लभते, separately from the above quotation. ४. C. reads [illegible] for स्वरूपम्.

§ ' औरसो धर्मपत्नीजः तत्सम[1]ः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा ॥
गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥

---

§ अस्यायमर्थः—उरसो जात औरसः पुत्रः स च धर्मपत्नीजः धर्मविवाहोढा धर्मपत्नी तस्यां जात औरसः पुत्रो मुख्यः। तत्समः पुत्रिकासुतः तत्सम औरससमः पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः। अत एव औरससमः। यथाह वसिष्ठः—

' अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ' ॥
(व. स्मृ. १७, १७.)

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरससम एव पित्रवयवानामल्पत्वात् मात्रवयवानां बाहुल्याच्च। यथाह वसिष्ठः—

' तृतीयः पुत्रिकैवेति ।*

तृतीयः पुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः। द्व्यामुष्यायणस्तु जनकस्य औरसादपकृष्टोऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात्। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। इतरेण असपिण्डेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥

गूढजः पुत्रो भर्तृगृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो हीनाधिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेण पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽपि सवर्णजत्वनिश्चये सति बोद्धव्यः। कानीनस्तु कन्यकायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णात्स मातामहस्य पुत्रः। यद्यनूढा सा भवेत्तथा पितृगृह एव संस्थिता। अथोढा तदा वोढुरेव पुत्रः। यथाह मनुः—

---

१. B. originally reads तत्सुतः but in margin तत्समः.

* विज्ञानेश्वर reads द्वितीयः पुत्रिकैवेति but the text तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते. This must therefore have been the correct form.

अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।
दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः ॥
उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ।
पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ' ॥

(या. स्मृ. २. १२८–१३२.)

' पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ' ॥

(म. स्मृ. ९. १७२.)

पौनर्भवस्तु पुत्रोऽक्षतायां क्षतायां वा पुनर्भ्वां सवर्णादुत्पन्नः । मात्रा भर्त्रनुज्ञया प्रोषिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः । यथाह मनुः—

' माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुतः ' ॥

(म. स्मृ. ९. १६८.)

इति । आपद्ग्रहणादनापदि न देयः । दातुरयं प्रतिषेधः । तथा एकपुत्रो न देयः । न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः ।

' ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ' ।

(म. स्मृ. ९. १०६.)

इति । तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च ' पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसंनिकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयात् ' इति वसिष्ठेनोक्तः । अदूरबान्धवमित्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः । एवं क्रीतस्वयंदत्तकृत्रिमेष्वपि योजनीयम् । समानन्यायत्वात् ।

---

१. A. and the text of याज्ञवल्क्य read मिन्नः for विन्नः

इति । एषां पुत्राणां द्वादशानां पूर्वस्य[1] पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः[2] पिण्डदः श्राद्धदः अंशहरो धनहर इत्यर्थः । औरस-पुत्रिकयोः[3] समवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते अपवाद-माह मनुः—

'पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः' ॥
(म. स्मृ. ९. १३४.)

इति । वसिष्ठोऽपि क्वचिदपवादमाह—

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यां मात्रा पित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत् तथैकं ज्येष्ठं च पुत्रं वर्जयित्वा आपदि सवर्ण इत्येव । यत्तु मनुनोक्तम्—

'क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा' ॥
(म. स्मृ. ९. १७४.)

इति । तद्गुणैः सदृशोऽसदृशो वेति व्याख्येयम् । न जात्या । 'सजा-तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु' इत्युपसंहारात् । कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः । कृत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धनक्षेत्रप्रदर्शनादिप्रलोभनैव पुत्रीकृतो मातापितृविहीनः । तत्सद्भावे तत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मा तु पुत्रो यो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयं दत्तत्व-मुपगतः । सहोढजस्तु गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स वोढुः पुत्रः ।

अपविद्धो मातापितृभ्यामुत्सृष्टो यो गृह्यते स ग्रहीतुः पुत्रः सर्वत्र सवर्ण इत्येव ॥

---

१. B. originally reads पुत्रस्य and gives in margin पूर्वस्य, but does not repeat this word. २. C. does not repeat this word. ३. B. and C. read पौत्रिकयोः for पुत्रिकयोः. ४. C. substitutes न for स्तु.

'तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत।
चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तकः'।

(व. स्मृ. १५. ९.)

इति।

कात्यायनोऽपि—

'उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा असवर्णा वा ग्रासाच्छादनभाजनाः'॥

इति। सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयः। ते औरसे सत्यपि चतुर्थांशहराः। असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवाः औरसे सति न चतुर्थांशहराः अपि तु ग्रासाच्छादनमेव लभन्ते इत्यर्थः। यत्तु विष्णुनोक्तम्—

'अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः।
पौनर्भवश्च ते नैव पिण्डऋक्थांशभागिनः'।

इति। तदौरसे सति चतुर्थांशनिषेधनपरमेव। यच्च मनुनोक्तम्—

*'एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः।
शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्'॥

(म. स्मृ. ९. १६३.)

---

* व्याध्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरस उत्पन्ने सतीदमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शेषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेर्वक्ष्यमाणत्वात्तापसंबन्धपरिहारार्थं ग्रासाच्छादनं दद्यात्।

---

१. A. and the text of वसिष्ठ add पुत्रः after this word. २. B. reads नैवैते and C. reads नैवेति for ते नैव. ३. B. reads तूपजीवनम् for °त्तु प्रजीवनम्.

इति । तदौरसप्रशंसापरमेव न चतुर्थांशभागनिषेधपरम् । अन्यथा चतुर्थांशभा[1]क्त्वप्रतिपादकवसिष्ठकात्यायनवचनयोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । यदपि च तेनैवोक्तम्—

'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा' ॥[2]

(म. स्मृ. ९. १६४.)

इति । तत्रेयं व्यवस्था । अत्यन्तगुणवत्त्वे चतुर्थांशभागित्वं प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वयोः षष्ठांशभागित्वं प्रतिकूलत्वमात्रे निर्गुणत्वमात्रे च पञ्चमांशभागित्वमिति । यदपि हारीतेनोक्तम्—

§ अत्रायमभिसंधिः । द्विभार्यस्य बहुभार्यस्य वा एकस्यां भार्यायां अज्ञातगर्भायां भर्ता मृतः अनन्तरम् अन्या च भार्या पुत्रार्थं देवरे नियुक्ता सती पुत्रमलभत पूर्वस्यां सगर्भायां चौरसः पुत्रो जातः तदा कथं विभागः कार्य इत्याकाङ्क्षायां षष्ठन्तु क्षेत्रजस्य इत्यादिना अंशकल्पना उक्ता भवति ।

† एतत्तु बीजिनः धनस्य अप्राप्तौ विभागभाक्त्वम् । तद्धनप्राप्तौ तु नांशभाक् इति उक्तं भवति । उक्तं च मनुना—

यद्येकरिक्थिनौ स्यातामौरसक्षेत्रजौ सुतौ ।
यस्य यत्पैतृकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः' ॥

(म. स्मृ. ९. १६२)

इति । अयमर्थः । यस्य विधितः क्षेत्रजादूर्ध्वमौरसो जातः तस्य धनमौरस एव प्राप्नोति न इतरः क्षेत्रजादिः । एवं सति

---

१. B. originally reads °भाग° and in margin °भाक्त्व°, while C. reads °भाग°. २. B. reads औरसो विभजेद्दायम्. and C. औरसो पि त्र्य दायम् for औरसो विभजन् दायम्. ३. B. originally reads पंचक°.

'विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात्। विंशं पौनर्भवाय। एकोनविंशं द्व्यामुष्यायणाय। अष्टादशांशं च क्षेत्रजाय। सप्तदशांशं पुत्रिकापुत्राय। इतरदौरसाय पुत्राय दद्यात्'। इति। एतदसवर्णनिर्गुणपुत्रविषयम्।

(हा. स्मृ. २१. १३–१८.)

यत्तु मनुना—

'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट्॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा।
स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः'॥

(म. स्मृ. ९. १५९–१६०.)

इति। षट्कद्वयमभिधाय पूर्वषट्कस्य दायादबान्धवत्वं उत्तरषट्कस्यादायादबान्धवत्वमभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।
उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥

(या. स्मृ. २. १२७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनविरोधः स्यादिति न शङ्कनीयम्। तद्वचनं तु औरसाभावविषयम्। औरससत्वे तु क्षेत्रिणः स्वं औरसो हरेत् बीजिनः स्व क्षेत्रजो हरेदिति व्यवस्था।

---

१. D. omits पुत्रिका°. २. This portion does not appear in C. D.—°मभिहितं तदपि स्वपितृसापिण्ड्ये समानोदकानां संनिहितरिक्थहरान्तराभावे पूर्वषट्कस्य तद्रिक्थभागहरत्वम् उत्तरषट्कस्य तु तन्नास्ति बान्धवत्वं पुनः; D has °मुक्तं for °मभिहितं. ३. D. adds तत् before पुनः.

समानगोत्रत्वेन सपिण्डत्वेन वा उदकप्रदानादिकार्यकरत्वं षड्कद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् । पितृधनग्रहणं तु पूर्वस्ये पूर्वस्याभावे सर्वेषामस्त्येव ।

'न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थहराः पितुः' ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । औरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां सर्वेषां ऋक्थहारित्वस्य मनुनैव प्रतिपादितत्वात् । द्व्यामुष्यायणस्तु जनयितुरपि ऋक्थं भजते । तथा च याज्ञवल्क्यः—

'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।
उभयोरप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ।

(या. स्मृ. २. १२७.)

इति । यदा गुर्वादिना नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्रः सन्नपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति स द्विपितृको द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि ऋक्थहारी पिण्डदश्च । यदा स्वयं पुत्रवान् परपुत्रार्थमेव परक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयति तदुत्पन्नः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति न बीजिनः । यथोक्तं मनुना—

'क्रियाभ्युपगमात्क्षेत्रं बीजार्थं यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ।
फलं त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा बीजिना तथा ।
प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजाद्योनिर्बलीयसी' ॥

(म. स्मृ. ९. ५३, ५२.)

१. C. D. do not repeat पूर्वस्य.

इति। अस्यार्थः। अत्रोत्पन्नमपत्यमुभयोरपि भवतु --इति संविदं कृत्वा यत्क्षेत्रं स्वामिना बीजावापार्थं बीजिने दीयते तस्मिन् क्षेत्रे उत्पन्नस्यापत्यस्य बीजिक्षेत्रिणौ स्वामिनौ। यदा तु तत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरस्त्विति संविदमकृत्वा परक्षेत्रे बीजिना यदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव न बीजिनः। यतो बीजाद्योनिर्बलीयसी। गवाश्वादिषु दृष्टत्वादित्यर्थः। गुर्वादिनियोगोऽपि वाग्दत्ताविषय एव। अन्यस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात्।

'देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया[1]।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या[2] सन्तानस्य परिक्षये॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि।
एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन॥

(म. स्मृ. ९. ५९-६०.)

पुत्रे नियोगादुत्पन्ने यथावद्विधवैव सा[3]'।

इति[4]। एवं नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति—

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम्॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः॥
अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति॥

---

१. C. D. read सद्भिः for सम्यक्. २. D. reads बीजे° for प्रजे°, while B. originally reads यथे° and in margin प्रजे°. ३. C. substitutes °भि° for °धि°. ४. D. omits इति। नियोगमुपन्यस्य मनुः स्वयमेव निषेधति.

स महीमखिलां भुञ्जन् राजर्षिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
* ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६४-६८.)

* ततः किं तत्राह तदेति । प्रमीतपतिकां प्रमीतो हिंसितः पतिर्यस्यास्तां पुत्रवतीमितिशेषः। यो नियोजयत्यपत्यार्थेऽपत्योत्पादनाय तं विगर्हयन्तीत्यन्वयः । अपत्यार्थे विद्यमानपुत्रे सतीति । एषु वेदनश्रुत्यनुरोधेन यस्या म्रियेत इत्युत्तरस्वरसात् सकृत्प्रदीयते कन्या इत्यादिवचनबलात्पुनर्विवाहो निषिद्धो न त्वपत्यार्थे नियोग इति । यत्तु बृहस्पतिः।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगह्रासादशक्योयं कर्तुमन्यैर्विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥
अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिश्च पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैश्चिरंतनैः ॥

इति । तदन्यथासिद्धं निषेधस्य पुनर्विवाहविषयत्वात्। पुत्रप्रयोजना भार्येति तात्पर्यम् । शास्त्रतात्पर्यादग्नीषोमीयपशोरिव क्वचिदननुष्ठानस्य शास्त्रासंकोचकत्वाद्धोलाकाद्यननुष्ठानवदेकमुत्पादयेत्पुत्रमिति नियोगविधेः प्राधान्येनार्थवादस्य न हिंस्यात्सर्वभूतानीतिवत् । स्तनाद्युपमर्दरागनिवर्तनेनान्यथासिद्धेर्गोविन्दराजव्याख्या गरीयसी । अन्यथा संतानकृतेर्दोषापत्तिः । यत्तु ।

अग्निहोत्रं गवालभं संन्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति । तदमूलम् । समूलत्वे वा लाभाख्यात्यादिरागिनां निवृत्तितात्पर्यकम् । अन्यथा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ॥ यावज्जीवमग्निहोत्रं

१. D. reads तदा for ततः.

इति । नन्वत्र विकल्पोऽस्तु विधिप्रतिषेधयोरुभयोर्दर्शनात् । अतो विनियोगस्य वाग्दत्तादिविषयत्वमनुपपन्नमितिचेत् । न । मनुनैव नियोगस्य तद्विषयत्वप्रतिपादनात् ।

§' यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ॥
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
† यथाविध्य[1]धिगम्यै[2]नां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेताप्रसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ' ॥

(म. स्मृ. ९. ६९–७०.)

इति । दत्तकादीनां न बीजिऋक्थभाक्त्वम् । तथाच मनुः—

जुहोतीत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति दिक् । अतएव मेधातिथिर्देवराद्वेत्यादिसाधव इत्यन्ते ग्रन्थे षोडशिग्रहणादिवद्विकल्पः नियोगतदभावयोः पित्राद्युद्धरणं फलं गन्तुश्च परमोपकारः तदाप्रभृत्ययं श्लोकोऽर्थवाद एवेति ॥

§ अत्र मेधातिथिः । नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते वाचा सत्ये कृते वाग्दाने निवृत्त एकेन दत्ता अपरेण प्रतिगृहीता तामनेन वक्ष्यमाणेन विधानेन निजसोदरो देवरो विन्देत विवाहयेत् । एतेन वाग्दत्तायाः कन्यायाः देवरेण सह विवाहो भवतीति सिद्ध्यते तथापि तेन देवरेण केवल पुत्रोत्पत्त्यर्थमेव तया सह आप्रसवाद्व्यवायः कार्यः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं यथाकामं व्यवायादीनां निषिद्धत्वात् ।

† अत्र मेधातिथिः । यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाह्य वाचनिकोऽयं विवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते नवाप्यूढापि सती [भार्या] भवति केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः । तथाच दर्शयति न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत इति नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः । अदत्ता चास्वभूता कथमिव भार्या भवेत् शुक्लवस्त्रां नियमो गमनेऽन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते ।

---

1. D. reads अभि° for अधि°. 2. B. C. and D. read एताम् for एनाम्.

¶ 'गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा' ॥
(म. स्मृ. ९. १४२.)

इति । दत्त्रिमग्रहणं क्रीतोपलक्षणार्थम् । दत्तव्यतिरिक्तानां गौणपुत्राणां रिक्थभाक्त्वप्रतिपादकानि वाक्यानि युगान्तरविषयाणि । कलौ युगे तेषां पुत्रत्वेन परिग्रहणस्य स्मृत्यन्तरे निषिद्धत्वात्—

'दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः वानप्रस्थाश्रमग्रहः ।
कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः' ॥

इति । शूद्रधनविभागे विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

'जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥
अभ्रातृको हरेत्सर्वं दुहितॄणां सुतादृते' ।
(या. स्मृ. २. १३३–१३४.)

¶ गोत्ररिक्थे गोत्रं रिक्थं धनं च जनकसंबन्धिनी दत्तको न कदाचित्प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्थानुगामी यस्य गोत्ररिक्थे भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते तस्मात् पुत्रं ददतः जनकस्य स्वधापिण्डश्राद्धादि तत्पुत्रकर्तृकं निवर्तते । अतएव नासौ दत्तको द्व्यामुष्यायणः प्रतिग्रहीतृगोत्रत्वात् । जनकगोत्रसंबन्धभावाच्चेति दिक् ।

---

१. D. reads कृत्रिम° for दत्त्रिम. २. D. reads वोपलक्षणार्थम् for क्रीतोपलक्षणार्थम्. ३. B. reads दाय° for रिक्थ°. ४. D. reads °भागिनम् for भागिकम्.

इति । कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । मृते पितरि यदि परिणीतापुत्रा भ्रातरः सन्ति तदा ते दासीपुत्रं स्वभागादर्धभागिकं कुर्युः । अथ परिणीतापुत्रा दुहितरो वा तत्पुत्रा वा न सन्ति तदा तद्धनं दासीपुत्रो लभते । तत्सद्भावे अर्धमेव । द्विजातीनां दास्यामुत्पन्नस्तु पितुरिच्छयाऽप्यंशं न लभते नाप्यर्धं दूरत एव कृत्स्नं जातोऽपि दास्यां शूद्रेणेति विशेषणात् । किन्त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते इत्यभिप्रायः । अपुत्रदायग्रहणक्रममाह याज्ञवल्क्यः—

'पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः' ॥
'एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः' ॥

(या. स्मृ. २. १३५–१३६.)

इति । औरसादयो द्वादशविधपुत्रा यस्य न सन्त्यसावपुत्रः । तस्य मृतस्य धनं पत्न्यादीनां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरो गृह्णाति । अयं दायग्रहणक्रमः सर्वेषु मूर्धावसिक्तादिष्वनुलोमजेषु वर्णेषु च ब्राह्मणादिषु वेदितव्य इत्यर्थः । पत्नी विवाहादिसंस्कृता नारी । सा प्रथमं पत्युर्धनं गृह्णाति । तदाह बृहस्पतिः—

'कुल्येषु[2] विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्धनहारिणी' ॥

इति । अत्र विशेषमाह वृद्धमनुः—

१. D. omits दूरत एव कृत्स्नम्. २. D. reads कुलेषु for कुल्येषु.

'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च' ॥

इति । कृत्स्नमंशं जंगमस्थावरात्मकम् । तदयं अपुत्रदाय-ग्रहणक्रमः । द्वादशविधपुत्रशून्यस्य मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाति । तथाच[1] प्रजापतिः—

'जङ्गमं स्थावरं हेम कुप्यं धान्यमथाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम्' ॥
'पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृश्वशुरमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानप्यतिथींस्तथा' ॥

इति । तदभावे दुहितरः समानजातीया असमानजातीयाश्च यथाभागं गृह्णीयुः । तथाच बृहस्पतिः—

'भर्तुर्धनहरी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम्' ॥
'सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।
तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णीत मानवः' ॥

इति । ऊढानूढदुहितृसमवाये कात्यायन आह—

'पत्नी पत्युर्धनहरी या स्याद्व्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा[2]' ॥

---

१. C. and D. omit in their text कृत्स्नमंशं जङ्गमस्थावरात्मकं and the portion from तथाच प्रजापतिः to °स्तत्पुत्राश्चेति about 70 lines, and for this insert only as follows :—तदभावे दुहिता । तदभावे दौहित्रः । तदभावे माता । तदभावे पिता । तदभावे भ्राता । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे पितामही । तदभावे तद्धनं पितामहो गृह्णाति तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्च । २. B. reads तथा for तदा.

इति । ऊढास्वपि प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितदुहितृसमवाये अप्रतिष्ठितैव गृह्णाति । तदाह गौतमः—

'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' ।

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । न चैतद्गौतमवचनं मातृधनविषयमेवेति मन्तव्यम् । पितृधनेऽप्यस्य समानत्वात् । दुहित्रभावे दौहित्रो धनहारी । तथाच विष्णुः—

[१]'अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिका मता' ॥

(वि. स्मृ.)

इति । मनुरपि—

† [२]'अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्सदृशा[३]त्सुतम् ।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १३६.)

---

† अकृता वा कृता वेति पुत्रिकाया एव द्वैविध्यम् । तत्र
'यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम्' ।
इत्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्या या क्रियते सा कृताभिसंधिमात्रकृता वाग्व्यवहारेण न कृता । तथाच गौतमः—
'अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषाम्' ।

(गौ. स्मृ. २८. १९.)

---

१. This quotation does not appear in the printed edition of Vishṇu Smriti (See Bibliotheca edition). २. B. reads this verse as :—

अक्षता वा क्षता वापि यं विन्देत्सदृशात्सुतम् ।
पौत्री पितामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥

३. A. reads सदृशम्.

इति। नच दुहित्रनन्तरं पितरावित्युपादानमनुपपन्नम्। दौहित्रस्य धनहारित्वेन वक्तव्यत्वादिति मन्तव्यम्। दुहितरश्चेति चशब्देन दौहित्रस्य समुच्चयात् दौहित्राभावे पितरौ धनभाजौ। यद्यप्यत्र पित्रोर्धनग्रहणे क्रमो न श्रूयते तथापि पितरावित्यस्य विग्रहवाक्ये मातृशब्दस्य पूर्वनिपातात् प्रत्यासत्त्यतिशयाच्च मातुरेव पूर्वं धनग्रहणं युक्तमिति केचिदाहुः। अपरे त्वपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि । इति। वृद्धविष्णुवचनात्--

'अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि च।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्रश्च कीर्तिता'॥

इति। कात्यायनवचनाच्च।

'पितैव पूर्वधनहारीत्याहुः'। 'अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम्। पित्रोरभावे भ्रातरो धनभाजः'। तथाच मनुः

'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति'।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति। अतएव पुत्रिकाधर्मशङ्कयेति प्रागविवाह्यत्वमुक्तम्। पुत्रिकेव कृता अकृता वा पुत्रं समानजातीयाद् वोढुरुत्पादयेत् तेन दौहित्रेण पौत्रकार्यकारणात् पौत्रिकेयवान् मातामहः पौत्री। तथा चासौ तस्मै पिण्डं दद्यात्। एतेन पौत्रिकेयविषयमेतद्वचनं इति तात्पर्यम्। गोविन्दराजस्तु अकृता वेत्यपुत्रिकैव दुहिता तत्पुत्रोऽपि मातामहधने पौत्रिकेय इव मातामह्यादिसत्त्वेप्यधिकारी भवतीत्याह। तदयुक्तम्। पुत्रिकायाः पुत्रतुल्यत्वात् अपुत्रिकातत्पुत्रयोरतुल्यत्वेन तत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादित्यलं पल्लवितेन।

भ्रातृष्वपि सोदर्याः प्रथमं धनभाजः तेषां प्रत्यासन्नत्वात्-अतएव मनुः—

'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्'

(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । भ्रातॄणामभावे भ्रातृपुत्रा इति पूर्ववदवगन्तव्यम् । भ्रातृभ्रातृपुत्रसमवायेऽपि भ्रातृपुत्राणां धनसंबन्धो नास्ति । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारश्रवणात् । यदा त्वपुत्रे भ्रातरि मृते तद्भ्रातॄणामविशेषेण धनसंबन्धे प्राप्ते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदि कश्चिद्भ्राता म्रियेत तत्पुत्राश्च सन्ति तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽधिकारे प्राप्ते तेषां भ्रातॄणां च विभागो युक्तः । भ्रातृपुत्राणामभावे गोत्रजा धनं गृह्णन्ति । गोत्रजाश्च पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च अतः प्रथमं पितामही धनं गृह्णाति । यत्तु—

'मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्'।

(म. स्मृ. ९. २१७.)

इति । मात्रनन्तरं पितामह्या धनग्रहणे प्रापकं वचनम् । तदनपत्यस्य स्वर्यातस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ब्राह्मणधनं ब्राह्मण एव गृह्णीयादिति । तथाच ।

(वि. स्मृ. १७. ४–१३.)

---

१. B. reads सपिण्डं यः for सपिण्डाद्यः. २. This quotation appears in विष्णुस्मृति but some Sûtras are omitted here.

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिता॥

इत्यादि। क्रमप्रतिपादकबहुवचनविरोधात् पितामह्या धनसंबन्धमात्रप्रापकं न क्रमपरमित्यवगम्यते। पितामह्या अभावे पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च यथाक्रमं धनं गृह्णन्ति। पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्पुत्राश्चेति सप्तमपर्यन्तं गोत्रजा धनं गृह्णन्ति। सपिण्डानामभावे समानोदका धनं गृह्णन्ति। समानोदकाश्च सपिण्डानामुपरि सप्त पुरुषाः जन्मनामज्ञानपर्यन्ता वा। तदुक्तं बृहन्मनुना—

'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
समानोदकभावस्तु निवर्तेताचतुर्दशात्॥
जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते'॥

इति। गोत्रजानामभावे बान्धवा धनं गृह्णन्ति बान्धवाश्च त्रिविधा[1] बौधायनेन दर्शिताः—

'आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥
पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः'॥

---

१. C. reads विविधा for त्रिविधा.

इति । बन्धुष्वपि यस्त्वासन्नतरः स एव पूर्वं गृह्णाति । अत एव बृहस्पतिः—

'बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत' ॥

इति । बन्धूनामभावे आचार्यः । आचार्याभावे शिष्यः । तदाह मनुः—

'यो यो ह्यनन्तरः पिण्डात्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव च' ॥
(म. स्मृ. ९. १८७.)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

'सपिण्डाभावे आचार्यः आचार्याभावे अन्तेवासी'—
(आ. ध. २. ६. १४. ३.)

इति । शिष्याभावे सब्रह्मचारी तस्याभावे यः कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णाति । तदाह गौतमः—

'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थं भजेरन्'—
(गौ. स्मृ. २८. ४१.)

इति । तदभावे ब्राह्मणः । तदाह मनुः—

'सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्थभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते' ॥
(म. स्मृ. ९. १८८.)

---

१. The text of मनु reads अनन्तरः सपिण्डाद्यः for यो यो ह्यनन्तरः पिण्डा°. २. B. reads तेषु for तथा.

इति। ब्राह्मणधनं न कदाचिदपि राजगामि। क्षत्रियादिधनं तु सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजगामि। तदुक्तं मनुना—

'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः'॥

(म. स्मृ. ९. १८९.)

इति। नारदेनापि—

'ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन।
ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा'॥

इति। संग्रहकारेणापि—

'पितर्यविद्यमानेऽपि धनं तत्पितृसन्ततेः।
तस्यामविद्यमानायां तत्पितामहसन्ततेः॥
असत्यामपि तस्यां तु प्रपितामहसन्ततेः।
एवमेवोपरितनां सपिण्डा ऋक्थभागिनः॥[1]
तदभावेऽसपिण्डाः स्युराचार्यः शिष्य एव वा।
सब्रह्मचारी सद्विप्रः पूर्वाभावे परः परः॥
शूद्रस्यैकोदकाभावे राजा धनमवाप्नुयात्।
आचार्यस्याप्यभावे तु तथा क्षत्रियवैश्ययोः'॥

इति। नन्वनपत्यस्य धनं प्रथममेव पत्नी गृह्णातीत्येतदनुपपन्नम्। पत्नीसद्भावेऽपि भ्रातॄणां धनग्रहणस्य पत्नीनां वा भरणमात्रस्य नारदेनोक्तत्वात्—

१. C. and D. read एवमेवोपपत्तीनां for एवमेवोपरितनाम्.

'भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत्' ॥

(ना. स्मृ. १३. २५–२६.)

इति । तत्र—

'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते' ।

इति प्रक्रम्य "भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्" इत्यादिवचनस्य पठितत्वेन संसृष्टभ्रातृभार्याणामनपत्यानां भरणमात्रम् संसृष्टभ्रातॄणां च तद्धनहारित्वम्[1] अनेन वचनेन प्रतिपाद्यत इत्यवगमनात् । अथवा 'भ्रातॄणामप्रजाः प्रेयात्' इत्यादिवचनस्य संसृष्टित्वेन

'संसृष्टानां तु यो भागस्तेषामेव स इष्यते ।
अनपत्यों[2]ऽशभाग्योऽपि निर्बीजेष्वितरानियात्' ॥

(ना. स्मृ. १३. २४.)

इत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अथ वा अविभक्तविषयत्वमस्तु याज्ञवल्क्यवचनं तु विभक्तस्यासंसृष्टिनो भर्तुर्धनं पत्न्येव प्रथमं गृह्णातीत्येवंपरमित्यविरोधः । यत्तु मनुनोक्तम्—

'पिता हरेदपुत्रस्य ऋक्थं भ्रातर एव वा' ।

(म. स्मृ. ९. १८५.)

इति । यदपि कात्यायनेनोक्तम्—

१. D. reads धनग्रहणम् for तद्धनहारित्वम् and omits the portion up to इत्यादि वचनस्य संसृष्टित्वेन. २. D. reads अनपत्यांशभागो हि.

'विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत्।
भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तत्पितुः क्रमात्' ॥

इति। मनुवचनं तावत् न क्रमप्रतिपादनपरम् भ्रातर एव वेति विकल्पश्रवणात्। कात्यायनवचनं तु पत्न्यां व्यभिचारिण्यां पित्रादेरनपत्यधनग्राहित्वप्रतिपादनपरम्।

'भर्तुर्धनहरी पत्नी या स्याद्व्यभिचारिणी।
अपचारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका॥
व्यभिचाररता या च स्त्री धनं सा न चार्हति'।

इति तेनैवोक्तत्वात्। धनं जीवनायोपक्लृप्तं क्षेत्रांशं नार्हतीत्यर्थः। धारेश्वरस्तु अनपत्यधनं पत्नी गृह्णातीत्येवमादिवचनजातस्य प्रकारान्तरेण विषयव्यवस्थामाह। नियोगार्थिनी पत्नी अनपत्यस्य विभक्तस्य पत्युर्धनं गृह्णाति। तथा च मनुः—

'धनं यो बिभृयाद्भ्रातुर्मृतस्य स्त्रियमेव वा।
सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्धनम्।
कनीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि।
समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः'॥

(म. स्मृ. ९. १४६, १२०).

इति। विभक्तधने भ्रातरि मृते अपत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंबन्धः। नान्यथा। अविभक्तधनेऽपि तथेत्यभिप्रायः। गौतमोऽपि—

१. C. reads वीरेश्वरस्तु for धारेश्वरस्तु. २. C. and D. read °संजातस्य for °जातस्य.

'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य। बीजं वा लिप्सेत'

(गौ. स्मृ. २८. २१–२२.)

इति। अयमर्थः—अनपत्यस्य ऋक्थं पिण्डगोत्रऋषिसंबन्धा भजेरन् स्त्री वा यदि बीजं लिप्स्यते ॥

इति। संग्रहकारोऽपि—

'भ्रातृषु प्रविभक्तेषु संसृष्टेष्वप्यसत्सु वा।
गुर्वादेशनियोगस्था पत्नी धनमवाप्नुयात्' ॥

इति। तदनुपपन्नं पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगाश्रवणात्। अश्रुतोऽपि नियोगो गौतमादिवचनबलात्कल्प्यते इति युक्तमिति चेत्। तन्न। गौतमादिवचनानामर्थान्तरपरत्वात्[1]। तथा हि। तत्र यद्गौतमवचनं—

'पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा ऋक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्य। बीजं वा लिप्सेत'—

(गौ. स्मृ. २८. २१–२२.)

इति। तस्य नायमर्थः यदि बीजं लिप्सेत तदा पत्नी अनपत्यधनं गृह्णातीति। अपि तर्ह्यनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रर्षिसंबन्धा गृह्णीयुः। स्त्री[2] वा गृह्णीयात्। सा स्त्री बीजं वा लिप्सेत सयंता वा भवेदिति। वाशब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थे प्रयोगाभावात्। यदपि धनं यो

१. B. reads °विषयत्वात् for °परत्वात्. २. D. substitutes जाया न for स्त्री वा हायात.

बिभृयादित्यादि मनुवचनं तदपि क्षेत्रजस्यैव धनसंबन्धं वक्ति न पत्न्या इति । संग्रहवचनमपि संयताया एव धन-संबन्धं वक्ति न तु देवरादिनियुक्तायाः ।

अन्यथा—

'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च' ॥

इति । तथा—

'अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ[2] स्थिता ।
भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयुः' ॥

इति मनुकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् । तस्मा-दनपत्यस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो मृतस्य धनं पत्नी गृह्णाती-त्येषैव व्यवस्था ज्यायसी । यत्तु स्त्रीणां धनसंबन्धाभावप्रति-पादकवचनम्—

'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये ।
[3]अरिकथभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥
यज्ञार्थं विहितं वित्तं तस्मात्तद्विनियोजयेत् ।
स्थानेषु [4]धर्मजुष्टेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु' ॥

इति । तद्यज्ञार्थमेव संपादितधनविषयम् । यदपि का-त्यायनेनोक्तम्—

---

१. C. reads संरब्धवचनम् and D. शंखवचनम् for संग्रहवचनम्. २. D. reads व्रते for गुरौ. ३. D. and C. read तद्रिक्थभाजः for अरिक्थभाजः. ४. D. reads स्वेषु for धर्म.

'अदायिकं राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
अपास्य[1] श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्' ॥

इति । अयमर्थः[2]—स्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तं धनिनैः[3] श्राद्धाद्युपयुक्तं च मुक्त्वा[4] अदायिकधनं राजगामि भवति । श्रोत्रियद्रव्यं तु योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य श्रोत्रियस्य न राज्ञ इत्यर्थः । यदपि नारदेनोक्तम्—

'अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः' ॥
(ना. स्मृ. १३. ५२.)

इति । तदुभयमप्यवरुद्धस्त्रीविषयं पत्नीशब्द[6]श्रवणात् । यदपि च[7] हारीतेनोक्तम्—

'विधवा यौवनस्था चेत्पत्नी भवति कर्कशा ।
आयुषो रक्षणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा' ॥

इति । तदपि शङ्कितव्यभिचारस्त्रीविषयम् । यदपि प्रजापतिवचनम्—

'आढकं भर्तृहीनायाः दद्यादामरणान्तिकम्[8]' ॥

---

१. A. reads आदाय for अपास्य. २. A. reads अर्पणम् for अयमर्थः and omits स्त्रीणाम् while B. for the same reads आमयणम् for अयमर्थः omitting the word स्त्रीणाम्. ३. A. reads धनम् for धनिनः. ४. B. reads अदायि वान्यत् for अदायिकमन्यत् and substitutes the word मुक्त्वा for मुक्त्वा. ५. A. reads °वृत्यौर्ध्वदैहिकम् for °भृत्यौर्ध्वदैहिकम्. ६. A. reads °शब्दश्रवणात् while B. reads अविरुद्ध° for अवरुद्ध°. ७. D. omits च. ८. C. and D. read आमरणात् स्त्रियाः for आमरणान्तिकम्.

इति। यदपि स्मृत्यन्तरे[1]—

'अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम्'।

इति। तदेतद्वचनद्वयं हारीतवचनेन समानार्थम्। या च श्रुतिः।

'तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादा[2]ः'।

इति। सा पत्नीव[3]तग्रहे तत्पत्न्या अंशो नास्तीत्येवंपरा। इन्द्रियशब्दस्य 'इन्द्रियं वै सोमपीथः' इति सोमे प्रयोगदर्शनात्। यत्तु पत्न्याः स्थावरग्रहणनिषेधकं बृहस्पतिवचनम्—

'यद्विभक्ते[4] धने किंचिदाध्यादिविविधिसंस्मृतम्।
तज्जाया स्थावरं मुक्त्वा लभेत गतभर्तृका'॥

इति। तदितरदायादानुमतिमन्तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम्। अन्यथा—

'जङ्गमं स्थावरं हेम रूप्यं धान्यरसाम्बरम्[5]।
आदाय दापयेच्छ्राद्धं माससंवत्सरादिकम्।
पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृ[6]स्वस्त्रीयमातुलान्।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धानाथातिथींस्तथा[7]'॥

इति। अनेन विरोधप्रसङ्गात्। संसृष्टिनां विभाग[8]प्रकारमाह मनुः—

---

१. C. B. and D. read स्मृत्यन्तरम्. २. B. and C. read अदाया-हाः and D. अदायादीः. ३. B. C. and D. read सपत्नीव for सा पत्नीव. ४. B. reads विभक्तं धनम् for विभक्ते धने while C. reads संभृतम् for संस्मृतम्. ५. B. and C. read रसान्तरम् for रसाम्बरम्. ६. B. and D. read भर्तुः° for भर्तृ°. ७. A. and B. read वृद्धानप्यतिथीन् for वृद्धानाथातिथीन्. ८. D. reads संसृष्टिविभाग° for संसृष्टिनां विभाग°.

'विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते' ।
(म. स्मृ. ९–२१०.)

इति । समानविभागविधानादेव विषमविभागनिराकरण-सिद्धेः ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते इति पुनर्विषमविभागनिराकरणं विषमधनेन संसृष्टानां धनानुसारेण विषमविभागप्राप्त्यर्थम् । संसर्गः कैरित्यपेक्षिते बृहस्पतिः—

'विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या तत्संसृष्टः स उच्यते' ॥

इति । यः पूर्वं पित्रादिना विभक्तः पुत्रादिः पुनः प्रीत्या तेन सह समापन्नः स संसृष्ट उच्यते । येन केनापि सहवास-मापन्न इत्यर्थः । क्वचित्संसृष्टिनां विषमविभागकारणमाह बृहस्पतिः—

'संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम् ।
प्राप्नोति तत्र दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः' ॥

इति । विद्यादिना प्राप्ते अधिके धने अंशद्वयं दातव्यं न सर्वस्मिन्निति । एतत्संसृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्व-प्राप्त्यर्थम् । अपुत्रस्य संसृष्टिनः ऋक्थग्राहिणं दर्शयति याज्ञवल्क्यः—

---

१. C. reads अधनेन for विषमधनेन. २. A. in marginal reading substitutes वा for च. ३. B. C. and D. read सहवासमापन्नः for सह. समापन्नः. ४. D. adds न before येन. ५. A. B. and C. omit °कारण° while D. substitutes पुनः for क्वचित् and omits संसृष्टिनाम्.

'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः।
दद्याच्चापहरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च' ॥
(या. स्मृ. २. १३८.)

इति। अयमर्थः। संसृष्टिनो मृतस्यांशं विभागकालेऽविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य इतरः संसृष्टी दद्यात् पुत्राभावे संसृष्ट्येवापहरेत्। न पत्न्यादिः। पत्नीनामप्रत्तदुहितॄणां च भरणमात्रम्। तदाह नारदः —

'भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात्।
रक्षन्ति शय्यां भर्तुश्चेदाछिन्द्युरितरासु तत् ॥
यदा दुहितरस्तस्याः[1] पित्र्योऽंशो भरणे मतः।
आ संस्काराद्धरेद्भागं परतो बिभृयात्पतिः' ॥
(ना. स्मृ. १३. २६–२७.)

इति। सोदरस्य तु सोदर इति सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं[2] सोदरः संसृष्टिपश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य दद्यात्। तदभावे स्वयमेवापहरेत् न भिन्नोदरः। संसृष्टीति पूर्वोक्तस्यापवादः। संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्यासंसृष्टिनः सद्भावे उभयोरपि विभज्य धनग्रहणमित्याह स एव —

'अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्।
असंसृष्ट्यपि वादद्यात्संसृष्टो[3] नान्यमातृजः'।
(या. स्मृ. २. १३९.)

इति। सापत्नभ्राता संसृष्टो[4] अन्योदर्यधनं हरेत् न

१. B. C. and D. read तु दुहिता तस्याः for दुहितरस्तस्याः. २ A. reads संसृष्टिनः तस्यांशम् for संसृष्टिनो (S.) मृतस्यांशम्. ३. B. C. and D. read सोदरो for संसृष्टो. ४. B. C. and D. omit संसृष्टो.

त्वसंसृष्टी । असंसृष्टचपि सोदरः सोदरस्य धनमाददीत । न पुनरन्योदर्यः संसृष्टयेव । अतएव मनुः —

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।
म्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते ।
सोदर्या विभजेयुस्तं समेत्य सहिताः समम् ।
भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २११–२१२.)

इति । अयमर्थः । येषां संसृष्टिनां भिन्नोदराणां भ्रातृणां मध्ये यः कोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा विभागकाले देशान्तरगमनादिना स्वांशाद्धीयेत तस्य भागो न लुप्यते–पृथगुद्धरणीयः । न संसृष्टिन एव गृह्णीयुः । किन्तु तमुद्धृतं भागमसंसृष्टिनः सोदराः संसृष्टिनश्च भिन्नोदराः सनाभयो भगिन्यश्च देशान्तरगता अपि समागम्य संभूय न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभजेयुः । अन्ये मन्यन्ते ।

'असंसृष्टचपि वाँ दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः' ।

(या. स्मृ. २. १३९.)

इत्यस्यायमर्थः । यत्र संसृष्टा भिन्नोदराः असंसृष्टाश्च सोदराः तत्रासंसृष्टा अपि सोदरा एव धनं गृह्णीयुः न तु

---

१. D. originally reads अन्यः परो and corrects अन्यतरो, while C. reads युज्यते for लुप्यते. २. D. reads भगिन्याः for भगिन्यः. ३. A. and D. omit यः while B. reads यः after कोऽपि. ४. B. and C. read चा for वा and substitute सोदरो for संसृष्टो. ५. B. and D. read असंसृष्टाः for संसृष्टाः.

भिन्नोदराः संसृष्टा अपीति । यत्तु 'येषां[1] ज्येष्ठ' इत्यादिमनुवचनं संसृष्टानां भिन्नोदराणामसंसृष्टानामेकोदराणां च सर्वेषां धनग्रहणप्रतिपादकम् । तज्जङ्गमस्थावरात्मकोभयद्रव्यसद्भावविषयम् । अतएव प्रजापतिः—

'अन्तर्धनं तु[2] यद्द्रव्यं संसृष्टानां च तद्भवेत् ।
भूमिं गृहं त्वसंसृष्टाः प्रगृह्णीयुर्यथांशतः' ॥

इति । अयमर्थः । संसृष्टानां भिन्नोदरभ्रातॄणामन्तर्धनं गूढधनं द्रव्यं वा जङ्गमात्मकं यथांऽशतो भवेत् । सोदराणामसंसृष्टानां गृहक्षेत्रादिकं स्थावररूपं यथांऽशतो भवेत् । इति । याज्ञवल्क्यवचनं तु जङ्गमस्थावरयोरन्यतरसद्भाव[4]विषयमिति । तत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

यदा तु संसृष्टभिन्नोदराभावः तदा पिता पितृव्यो वा यः संसृष्टः स एव गृह्णीयात् । तथा च गौतमः ।

'संसृष्टिनि प्रेते संसृष्टो ऋक्थभाक्'—इति ।

(गौ. स्मृ. २८, २८.)

यदा पिता पितृव्यो वा संसृष्टो न विद्यते तदा त्वसंसृष्टभिन्नोदरो भ्राता गृह्णीयात् । तदभावे त्वसंसृष्टपिता । तदभावे माता । तदभावे पत्नी । तदाह शङ्खः—

'स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां तदभावे त्व[3]संसृष्टः पिता तदभावे माता तदभावे ज्येष्ठ पत्नी' । इति ।

---

१. D. reads तेषां for येषाम्. २. B. and D. read च for तु. ३. B. C. D. substitute च for तु. ४. A. reads संभव° for °सद्भाव°.

ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा संमता[1] न तु पूर्वोढा । संसृष्टभ्रातृपुत्राणां पत्न्याश्च समवाये धनग्रहणप्रकारमाह नारदः—

'मृते पत्यौ तु भार्यास्त्स्युर्[2]भ्रातृपितृमातृकाः ।
सर्वे सपिण्डाः स्वधनं विभजेयुर्यथांशतः' ॥

इति । पत्युः[3] भ्रातृपितृमातृभावविशिष्टा अभ्रातृपितृमातृ-भार्याः सर्वे सपिण्डाः भ्रातृपुत्रादयः । तत्र भ्रातृपुत्राणां स्वपित्रंशतः भार्याणां भर्त्रंशतः संसृष्टधनस्य विभाग इत्यर्थः । पत्नीनामभावे संसृष्टपुत्रांशं तद्भ्रातृभगिनी गृह्णाति । तथा च बृहस्पतिः—

'या तस्य भगिनी सा तु ततोऽंशं लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च' ॥

इति । चशब्दो भ्रातृमातृभावसमुच्चयार्थः । केचित्तु
'या तस्य दुहिता'
इति पठित्वा पत्नीनामभावे दुहिता गृह्णीतेत्याहुः । दुहितृभगिन्योरभावे—

'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्' ।

---

१. A. omits गुणज्येष्ठा and reads संयता for संमता. २. A. reads °स्तु स्वभ्रातृ° for °स्युरभ्रातृ°. ३. A. and C. read पत्नी for पत्युः. ४. B. C. and D. do not insert the word °भ्रातृ° while A. originally does not add भ्रातृ but it appears in correction.

इति । उक्तप्रत्यासत्तिक्रमेण सर्वे सपिण्डादयो धनं गृह्णीयुः । प्रतिपक्षे[1] दोषाणामभावात् । अत एव बृहस्पतिः—

'मृतोऽनपत्योऽभार्यश्चेदभ्रातृपितृमातृकः ।
सर्वे सपिण्डास्तद्दायं विभजेयुर्[2] यथांशतः' ॥

इति । वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं को वा[3] गृह्णातीत्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः—

'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां ऋक्थभागिनः ।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' ॥

(या. स्मृ. २. १३७.)

इति । अत्र प्रातिलोम्यक्रमेण नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धनं आचार्यो गृह्णाति न पित्रादिः । उपकुर्वाणक[4]स्य धनं पित्रादय एव[5] गृह्णन्ति । यतेस्तु धनमध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतद[6]-नुष्ठानक्षमः सच्छिष्यो गृह्णाति । दुर्वृत्तस्य भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थस्य[7] धनं धर्मभ्रात्रैक[8]तीर्थी गृह्णाति । धर्मभ्राता समानाचार्यकः । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी ।

---

१. D. reads प्रतिपदोक्तानां for प्रतिपक्षे दोषाणाम्. २. B. C. and D. read विभजेरन् for विभजेयुः. ३. B. and C. read के च and D. के वा for को वा. ४. C. and D. also A. drop °क°. ५. B. and C. do not insert एव. ६. D. reads °धारणानुष्ठान° for धारणतदनुष्ठान. ७. A. reads वानप्रस्थ-धनं for वानप्रस्थस्य धनं. ८. C. and D. read °भ्रात्रेक° for भ्रात्रैक.

अथवा । वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनमाचार्यसच्छिष्य-धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः क्रमेणैव गृह्णन्ति । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरो-त्तरो गृह्णातीत्यर्थः । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' ।

(व. स्मृ. १७. ५२.)

इति । तदन्याश्रमिणामन्याश्रमिधनग्रहणनिषेधपरम् । न तु समानाश्रमिणां परस्परऋक्थग्रहणनिषेधपरम् ।

नन्वेतेषां धनसंबन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । प्रति-ग्रहादेर्धनार्जनोपायस्य निषिद्धत्वात् ।

'अनर्थनिचयो भिक्षुः' ।

(गौ. स्मृ. ३. ११.)

इति गौतमस्मरणाच्च । तत्र—

'अह्नो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य च ।
अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत्' ॥

इति । वानप्रस्थस्य धनसंयोगोऽस्ति ।

'कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि बिभृयाद्यतिः ।
योगसंभारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा' ॥

इत्येवमादिवचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिकं विद्यत एव ।—

---

१. B. C. and D. read पूर्वस्य पूर्वस्य. २. D. originally reads अन्यांशाः and in margin reads अनंशाः. ३. B. C. and D. read अनिचयो for अनर्थनिचयो. ४. A. reads इति वचनात् and B. and C. इत्यादिवचनात् for इत्येवमादिवचनात्.

नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिपरिग्रहोऽस्त्येवेति तद्विभागो घटत एव । दायानर्हानाह मनुः—

'अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः' ॥

(म. स्मृ. ९. २०१.)

इति । निरिन्द्रियाः व्याधिनः विकलेन्द्रियाः । नारदोऽपि—

'पितृद्विट् पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेंऽशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः' ॥

(ना. स्मृ. १३. २१.)

इति । वसिष्ठोऽपि—

'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः' ।

(व. स्मृ. १७. ६२.)

इति । याज्ञवल्क्यः—

'क्लीबोऽथ पतितस्तज्जः पङ्गुरुन्मत्तको जडः ।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्याः स्युर्निरंशकाः' ॥

(या. स्मृ. २. १४०.)

इति । तज्जः पतितोत्पन्नः । आदिशब्देन मूकादयो गृह्यन्ते । एते निरंशकाः ऋक्थभाजो न भवन्ति । केवलम-

---

१. A. does not insert °आदि°. २. A. reads दायादानर्हा° for दायानर्हा°. ३. A. reads °पातिकः. ४. B. C. and D. read क्लीबोऽन्धः for क्लीबोऽथ, while B. and C. स्तब्धः for तज्जः. ५. B. and C. read °रोगार्ताः for °रोगाद्याः. ६. C. and D. read निरंशाः for निरंशकाः.

शनाच्छादनदानेन भर्तव्याः पोषणीयाः । अभरणे तु प्रत्यवाय-
माह मनुः—

'सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्' ॥

(म. स्मृ. ९. २०२.)

इति । अत्यन्तं यावज्जीवमित्यर्थः । पतितस्य भर्तव्यत्वम-
पि नास्तीत्याह देवलः—

'तेषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तं वस्त्रं प्रदीयते' ।

इति । पतितशब्देन तज्जातोऽप्युपलक्ष्यते । 'पतितं-
तज्जवर्ज्यं बिभृयुः' इति बौधायनस्मरणात् । आश्रमान्तरगता
अपि ते भर्तव्याः । अतएव वसिष्ठः ।

'अनंशास्त्वाश्रमान्तरगताः ।
क्लीबोन्मत्तपतिताश्च भरणं क्लीबोन्मत्तानाम्' ॥

(व. स्मृ. १७. ९२–९४.)

इति । अंशानर्हाणां पुत्रास्त्वंशभाजः । तदाह देवलः—

तत्पुत्राः पितृदायांशं लभेरन् दोषवर्जिताः ।

इति । निरंशकानां पुत्रा औरसाः क्षेत्रजाश्च क्लैब्यादिदोष-
वर्जिता भागहारिणो न दत्तकादयः । अत एव याज्ञवल्क्यः
परिसंचष्टे—

---

१. D. substitutes the word अन्न for अशन while A. omits °दानेन and reads अशनाच्छादनेन. २. D. originally reads अकरणे and in margin अभरणे. ३. A. reads मनीषिणः. ४. B. and C. read भर्तव्यमपि and D. भर्तव्यत्वमपि. ५. A. and C. read भुक्तं and B. reads भक्तं but substitutes वस्तु for वस्त्रं. ६. A. omits this quotation and इति बौधायनस्मरणात् ।

'औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः'।

इति। निरंशकानां दुहितरो यावद्विवाहं भर्तव्याः संस्कर्तव्याश्च पत्न्यश्च साधुवृत्तयो यावज्जीवं भर्तव्याः। तथाच स एव–

'सुताश्चैषां चे भर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः॥
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः।
निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च'॥

(या. स्मृ. २. १४१–१४२.)

इति। अन्यानपि भागानर्हान् दर्शयति कात्यायनः—

'अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न ऋक्थं तेषु चार्हति'॥

इति। मनुरपि—

'अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ'॥

(म. स्मृ. ९. १४३.)

इति। स्त्रीधनविभागमाह याज्ञवल्क्यः—

'पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्।
आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥

---

१. A. omits च. B. and C. substitute तु for च while D. प्र° for the same. २. B. and C. read °संस्कृताः. ३. B. and C. read सानुवृत्तयः for साधुवृत्तयः. ४. B. reads याज्ञवल्क्यः for कात्यायनः but the following quoted verse does not occur in the texts of याज्ञवल्क्य. ६. A. reads पितृदत्तं भ्रातृमातृदत्तम् for पितृमातृपतिभ्रादत्तम्.

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।
अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुः' ॥

(या. स्मृ. २. १४३–१४४.)

इति । अध्यग्न्युपागतं विवाहकालेऽग्निसंनिधौ मातुलादिभिर्दत्तम् । तथा च कात्यायनः—

'विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।
तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्' ॥

इति । आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्नस्त्रियै दत्तम् । आद्यशब्देन अध्यावाहनिकऋक्थक्रयादिप्राप्तं च ।
तथाच मनुः—

'अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १९४.)

इति । षड्विधमिति न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थम् । नाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदाय । अध्यावाहनिकप्रीतिदत्तयोः स्वरूपं कात्यायनेनोक्तम्—

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।

---

७. B. and C. read अतीतायामप्रजसि for अप्रजायामतीतायाम्. ८. B. reads अध्यग्न्युपावहम् for अध्यग्न्युपागतम्. ९. B. C. and D. read अध्यावहनिकम् for अध्यावाहनिकम् and omit च. १०. B. and C. read तु पैतृकात् for पितुर्गृहात्.

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतम्[1]।
प्रीत्या दत्तं तु[2] यत्किंचित् श्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा।
पादवन्दनिकं[3] चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते' ॥

इति। बन्धुदत्तं कन्याया मातृपितृभिर्दत्तम्। शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते। अन्वाधेयकं[4] परिणयनादनु पश्चाद्दत्तम्। तदुक्तं कात्यायनेन:—

'गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम्[5]।
मूल्यं लब्धं तु यत्किंचित् शुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥
विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तुः कुलात्स्त्रिया।
अन्वाधेयं तु तद्द्रव्यं लब्धं पितृकुलात्तथा' ॥

इति। पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः—
'पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्[6] दातव्यं स्थावरादृते'।

इति। यथाशक्ति स्थावरव्यतिरिक्तं धनं द्विसहस्र-कार्षापणपर्यन्तं दातव्यमित्यर्थः। अयं च नियमः प्रत्यब्दा दाने वेदितव्यः। अनेकाब्देषु तूपजीवनार्थं सकृदेव दाने नायमवधिनियमः। नापि स्थावरपर्युदासः। तथा च[7] बृहस्पतिः—

---

१. B. reads तत्स्त्रीधनमुदाहृतम्. २. A. substitutes च for तु and reads अन्येन for श्वश्र्वा. ३. A. reads अधिवेदनिकम् for पादवन्दनिकम्. ४. B. C. and D. read °अन्वाधेयिकम् for अन्वाधेयकम्. ५. D. originally reads कर्मिणाम् but corrects °कर्मणाम्. ६. A. reads °साहस्रम् for साहस्राद्. ७. तथाच बृहस्पतिः—'दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति is omitted by B. C. and D.

'दद्याद्धनं च पर्याप्तं क्षेत्रांशं वा यदिच्छति' ।

इति । अत एव सौदायिके स्थावरेऽपि यथेष्टविनियोगार्हत्वमुक्तं तेनैव—

'ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेऽपि वा ।
भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥
सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि' ।

इति । पतिदत्तस्थावरे तु विशेषमाह नारदः—

'भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते' ।

इति । पित्रादिभिरुपाध्यादिना दत्तं स्त्रीधनं न भवतीत्याह कात्यायनः—

'तत्र सोपाधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमिष्यते' ।

इति । उत्सवादौ धारणार्थं दत्तमलंकारादिकं सोपाधिदत्तम् । योगवशेन वञ्चनादिनेत्यर्थः । शिल्पादिप्राप्तमपि स्त्रीधनं न भवतीत्याह स एव—

---

१. A. reads तदैतत् for तैर्दत्तम्. २. A. reads अपि for तु and C. and D. read °षु for the same. ३. A. substitutes च and B. यत् for तत्. ४. D. reads सोपाधिना दत्तम् for सोपाधिदत्तम्. ५. A. reads वचनादिना for वञ्चनादिना. ६. B. and C. read wrongly शिक्यादि° for शिल्पादि°.

'प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या[1] चैव यदन्यतः ।
भर्तुः स्वाम्यं तदा तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम्' ।

इति । अन्यतः सख्यादित इति यावत् । तदेतत्स्त्रीधनं दुहितृदौहित्र[2]तद्दुहितृपुत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयो गृह्णन्ति । अत्रैवं क्रमः । मातरि वृत्तायां[3] प्रथमं दुहिता गृह्णाति । अत एवोक्तम् याज्ञवल्क्येन[4]—

'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः' ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इति । गौतमोऽपि—

'स्त्रीधनं दुहितॄणां अप्रत्तानां अप्रतिष्ठितानां च'

(गौ. स्मृ. २८. २४.)

इति । दुहितॄणामभावे दुहितुर्दुहितरो गृह्णन्ति । तद्दुहितॄणां प्रसूता चेदिति याज्ञवल्क्यस्मरणात्—

भिन्नमातृकाणां दौहित्राणां विषमाणां समवाये मातृतो भागकल्पना ॥

तथाच गौतमः—

'पितृमातृष्वसृवर्गे भागविशेषः' ।

(गौ. स्मृ. २८. १७.)

इति । दुहितृदौहित्रीणां समवाये मनुः—

१. B. and C. read प्राप्तम् for प्रीत्या. २. B. and C. read दुहितृदौहित्रदौहित्रपुत्र° and D. originally दुहितृपुत्र° and in the margin दुहितृदौहित्रतद्दुहित्रपुत्र° for दुहित्रदौहित्रपुत्र°. ३. B. C. and D. read प्रेतायाम् for वृत्तायाम्. ४. B. C. and D. read तेनैव for याज्ञवल्क्येन but it seems incorrect.

'यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम्' ॥

(म. स्मृ. ९. १९३.)

इति । दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रो धनहारिणः । तथाच नारदः—

'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः' ।

(ना. स्मृ. १३. २.)

इति । दुहितृदुहितॄणामभावे तदन्वयो दौहित्रौ गृह्णातीत्यर्थः । दौहित्राणामभावे तु—

'विभजेरन् सुताः पित्रोरूर्ध्वं ऋक्थमृणं समम्' ।

(या. स्मृ. २. ११७.)

इत्यादियाज्ञवल्क्यवचनतः मातृऋणापाकरणतोऽवशिष्टं मातृधनं पुत्रा गृह्णन्ति । यत्तु मनुनोक्तम्—

'जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।
भजेरन् मातृकं ऋक्थं भगिन्यश्च सनाभयः' ॥

(म. स्मृ. ९. १९२.)

इति । एतत् पुत्राणां दुहितॄणां च संभूय मातृऋक्थग्राहित्वपरं न भवति । किंतु तेषां धनसंबन्धे प्राप्ते समविभागप्राप्त्यर्थं समशब्दश्रवणात् । यदपि शङ्खलिखिताभ्यामुक्तम्—

'समं सर्वे सहोदरा मातृकं ऋक्थमर्हन्ति कुमार्यश्च' ।

---

१. This portion is omitted in A.

इति। तदपि मनुवचनेन समानार्थम्। अथवा एतद्वचनद्वयं भर्तुः कुललब्धस्त्रीधनविषयम्। अस्मिन्नेव विषये बृहस्पतिः—

'स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च तदंशिनी।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते सा न मातृकम्'।

इति। अपत्यानां पुमपत्यानाम्। यत्तु पारस्करेणोक्तम्।

अप्रत्तायास्तु दुहितुः स्त्रीधनं परिकीर्तितम्।
पुत्रैस्तु[1] नैव लभते प्रत्तायां तु समांशभाक्[2]'।

इति। तदप्रतिष्ठितोढदुहितृविषयम्। अत एव मनुः—

'मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः'।

(म. स्मृ. ९. १३१.)

इति। यौतकं पितृकुललब्धम्। अनपत्यहीनजातिस्त्रीधनं उत्तमजातीय[3]सपत्नीदुहिता गृह्णाति। तदभावे तदपत्यम्। तदुक्तं मनुना —

'स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत्'॥

(म. स्मृ. ९. १९८.)

इति। ब्राह्मणी जात्युत्तम[4]जात्युपलक्षणार्थम्। पुत्राणामभावे पौत्रा गृह्णन्ति पौत्राणामपि पितामह्यृणापाकरणे। पुत्रपौत्रै ऋणं देयमिति अधिकारश्रवणात्। अस्तु ऋणापाकरणेऽधिकारः। ऋक्थभाक्त्वं कुत इति चेत्। तन्न।

---

१. B. C. and D. read पुत्रैस्तु for पुत्रस्तु. २. D. reads समांशता for समांशभाक्. ३. A. B. and C. read °जाति° for °जातीय°. ४. A. reads जात्यधम° for जात्युत्तम°.

'ऋक्थभाजः ऋणं प्रतिकुर्युः'—

इति गौतमवचनेन ऋक्थभाजामेव ऋणापाकरणाधिकारश्रवणात् । पौत्राणामप्यभावे भर्त्रादयोऽपि ऋक्थभाजः । अत्रैव विवाहभेदेन विशेषमाह मनुः—

'ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते' ॥
येत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

(म. स्मृ. ९. १९६–१९७.)

इति । ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्यविवाहेषु संस्कृताया भार्याया यद्धनं तद्दुहित्रादिपौत्रान्ततद्धनहारिसन्ततेरभावे सति भर्तृगामि न पुनर्मात्रादिगामि[4] इत्यर्थः । आसुर[5]राक्षसपैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः ।

यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—

'बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत्' ।

इति । तदासुरादिविवाहसंस्कृतस्त्रीधन[6]विषयम् । अतएवोक्तं तेनैव—

---

१. C. reads वसु for धनम्. २. A. does not insert this whole verse. ३. B. C. and D. omit तत्°. ४. A. reads मात्रादीनाम् for मात्रादिगामि. ५. A. omits this whole portion—आसुरराक्षसपैशाचविवाहसंस्कृताया भार्याया धनं मातापित्रोर्भवतीत्यर्थः. ६. A. omits °धन°.

'आसुरादिषु यल्लब्धं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः[1] ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रोस्तादिष्यते' ।

इति । भर्त्रादिभिर्दत्तमपि शुल्काख्यं स्त्रीधनं सोदरा एव गृह्णन्ति[2] तथाच गौतमः—

'भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुः' ।

(गौ. स्मृ. २८. २९.)

इति । सोदर्याणामभावे मातुर्भवतीत्यर्थः । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् ।

'स्वं च शुल्कं वोढाऽर्हति' ।

इति । तच्छुल्कग्रहणानन्तरं संस्कारात्प्राक्मृतायां द्रष्टव्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः—

'मृतायां दत्तमादद्यात्परिशोध्योभयव्ययम्[3]' ॥

(या. स्मृ. २. १४६.)

इति । यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्तं[4] भूषणादि तदपि सोदरा एव गृह्णीयुः । तथाच बौधायनः—

'ऋक्थं मृताया गृह्णीयुः कन्यायाः सोदराः समम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत्' ॥

इति । अनपत्यपुत्रिकाधनमपि सोदरो गृह्णाति । तथाच पैठीनसिः—

---

१. A. reads स्त्रियाः and B. and D. स्त्रियम् for स्त्रिया. २. A. reads सोदर एव गृह्णाति for सोदरा एव गृह्णन्ति. ३. B. and C. read भवस्ययम् for उभयव्ययम्. ४. D. reads पितामहादिभिः for मातामहादिभिः

'प्रेतायां पुत्रिकायां तु न भर्ता द्रव्यमर्हति[1] ।
अपुत्रायां कुमार्यां च भ्रात्रा तद्ग्राह्यमित्यपि[2]' ।

इति । पुत्रिकायां पितुः पश्चादौरससद्भावे स एव गृह्णीयान्न भर्ता । यत्तु मनुवचनम्—

'अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां[3] कथंचन ।
धनं तत्[4] पुत्रिकाभर्ता हरेच्चैवाविचारयन्' ॥
(म. स्मृ. ९. १३५.

इति । तत्पश्चादुत्पन्नभ्रात्रभावे वेदितव्यम् । यत्तु क्वचिदनपत्यं स्त्रीधनं स्वस्रीयादीनां[5] भवतीत्युक्तं बृहस्पतिना —

'मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥
यदाऽऽसामौरसो न स्यात्सुतो[6] दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः' ॥

इति । अस्यायमर्थः । ब्राह्मादिविवाहेषु भर्तुरभावे आसुरादिषु मातापित्रोरभावे मातृष्वस्रादीनां धनं यथाक्रमं मातृष्वस्रीयाद्याः[7] गृह्णीयुः । क्वचिज्जीवन्त्याः सप्रजाया अपि पत्न्या धनं भर्ता गृह्णीयादित्याह याज्ञवल्क्यः—

'दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति' ॥
(या. स्मृ. २. १४७.)

---

१. A. reads दायम् for द्रव्यम्. २. B. C. and D. read ग्राह्यमिति for ग्राह्यमित्यपि. ३. B. originally reads तस्य द्रव्यं for पुत्रिकायाम्. ४. A. B. and C. substitute तु for तत्. ५. B. and C. read बन्ध्वादीनां and D. originally स्वस्रीयादीनां and in margin बन्ध्वादीनां for स्वस्रीयादीनाम्. ६. D. reads पुत्रो for सुतो while A. substitutes च for वा. ७. D. omits °द्या°.

इति । संप्रतिरोधके बन्दिग्रहादौ स्वकीयद्रव्याभावे स्त्रीधनं गृहीत्वा पुनस्तस्यै न दद्यात् । प्रकारान्तरेण गृहीतं पुनर्दद्यादेव । तथाच कात्यायनः—

'न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥
यदि चैकतरोऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् ।
सवृद्धिकं प्रदाप्यः स्याद्दण्डं चैव समाप्नुयात् ॥
तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्यः स्याद्यद्यसौ धनवान् भवेत्'

इति । देवलोऽपि—

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम्' ।

इति । विभाज्यद्रव्यमाह कात्यायनः—

'पैतामहं च पित्र्यं च यच्चान्यत्स्वयमार्जितम् ।
दायादानां विभागे तु सर्वमेव विभज्यते' ॥

इति । पितृद्रव्योपजीवनेन स्वयमर्जितं यत्तदेव विभजेत्, तदनुपजीवनेनार्जितस्याविभाज्यत्वात् । एतत्त्रितयमपि ऋणावशिष्टं विभजेत् । तथा च स एव—

१. B. and C. substitute हि and D. तु for च. २. B. and C. read भोक्ता तत्स्त्रीधने चेदम् for भोक्त्री तत्स्वयमेवेदम्. ३. D. reads यद्य स्यात् for यच्चान्यत्. ४. B. C. and D. omit यत्तदेव विभजेत्.

‘ ऋणं प्रीतिप्रदानं च दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ’ ॥

इति । ऋणप्रदानार्थं धनाभावे पितृऋणमपि विभजेत् ।

‘ ऋक्थं ऋणं सममिति वचनात् ’ ।

ऋक्थं ऋणमितिवचनादिनिवृत्त्यर्थं शोध्यमित्याह स एवः—

‘ ऋणमेवंविधं शोध्यं विभागे बन्धुभिः सह[1] ।
गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्या[2]भरणकर्मिणः ॥
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोशं[3] गूढमब्रवीद्भृगुः ’ ।

इति । अत्र कोशग्रहणमितरदिव्य[4]प्रतिषेधार्थम् । तथा च स एव—

‘ शङ्काविश्वाससंधाने विभागे ऋक्थिनां सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेवं[5] प्रदापयेत् ’ ।

इति । अविभाज्यद्रव्यमाह याज्ञवल्क्यः —

‘ पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ।
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ’ ॥

(या. स्मृ. २. ११८–११९.)

---

१. A. reads सदा for सह. २. D. reads वोह्या° for दोह्या°. ३. D. originally reads शोकं मूढे and in margin शोकं गूढे for कोशं गूढम्. ४. D. reads °द्रव्य° for °दिव्य°. ५. D. reads originally शोकमोहम् and in the margin कोशमेव, while A. कोशमेवम्.

इति। पितृद्रव्याविनाशेन यत्स्वयं कृष्यादिना उपार्जितं यच्च विद्यादिना लब्धं विवाहाच्च यल्लब्धं तद्भ्रात्रादीनां न भवेत्। यत्तु[1] पित्रादिक्रमायातं चोरादिभिरपहृतं[2] पित्रादिभिरनुद्धृतं[3] द्रव्यं पुत्राणां मध्ये यः कश्चि[4]दितराभ्यनुज्ञयोद्धरति तत्तस्यैव भवति। क्षेत्रं[5] तु तुरीयांशमेवोद्धर्ता गृह्णाति शेषं तु[6] सर्वेषां सममेव। तथाच शङ्खः—

'पूर्वं[7]नष्टां तु यो भूमिं यः कश्चिदुद्धरेत् श्र[8]मात्।
यथा[9]भागं लभन्त्यन्ये दत्वांशं तु तुरीयकम्'।

इति। तथा विद्ययाध्यापनादिना लब्धमपि स्वस्यैव भवति। पितृद्रव्याविरोधेनेति सर्वत्र शेषः। अत एव मनुः—

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत्।
(दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च।)
स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति॥

(म. स्मृ. ९. २०८.)

इति। श्रमेण कृष्यादिना। पितृग्रहणमविभक्तोपलक्षणार्थम्। व्यासोऽपि—

---

१. A. and D. omit तु. २ B. and C. read अनुधृतम् omitting अपहृतम् पित्रादिभिः. ३. A. reads अन्यैः for पित्रादिभिः. ४. B. C. and D. omit कश्चित्. ५. B. C. and D. read क्षेत्रे for क्षेत्रं. ६. A. omits तु and also च after तथा. ७. A. reads पुनः. B. पूर्वं, and C. पूर्णम् for पूर्व°. ८. B. C. and D. read क्रमात् for श्रमात्. ९. A. and C. read °भागेन लभते for °भागं लभन्ति.

'विद्याप्राप्तं शौर्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं च ऋक्थिभिः' ॥[1]

इति । अविभाज्यविद्याधनस्य लक्षणमाह कात्यायनः—

'परभक्तोपयोगेन प्राप्ता विद्यान्यतस्तु या ।
तया प्राप्तं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ।
उपन्यस्तेषु[2] यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम्[3] ।
विद्याधनं तु तद्विद्याद्विभागे न नियोज्यते ।
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशासनाद्वादात्[4] लब्धं प्राध्यापनाच्च यत् ॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यातोऽद्भुतपूर्वकम्[5] ।
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥
शिल्पिष्वपि[6] हि धर्मोऽयं स्वस्थाद्यच्चाधिकं भवेत् ।
विद्याबलकृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा[7] ॥
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा' ।

इति । अनेन[8] विद्याधनादन्यथाभूतमविभक्तपित्रादिद्रव्योपयोगप्राप्तं तदविभक्तानां सामान्यं साधारणमिति यावत् । क्वचिद्विद्याप्राप्तमपि धनं विभाज्यमित्याह नारदः—

---

१. B. C. and D. read स्वऋक्थिभिः for च ऋक्थिभिः. २. B. and C. read उपायस्तेषु while D. originally reads उपलब्धेषु and in the margin उपन्यस्तेषु for उपन्यस्तेषु. ३. B. reads रणपूर्वकम् for पणपूर्वकम्. ४. A. reads °शंसनात् for शासनात् and substitutes वाऽपि for वादात् while B. and C. read सज्ज्ञान° for स्वज्ञान and प्राधान्यतो ब्रूयात् for प्राध्यापनाच्च यत् while A. reads प्राधान्यतश्च यत् for प्राध्यापनाच्च यत्. ५. A. and D. originally read द्यूतपूर्वकम् for °द्भुतपूर्वकम्. ६. A. reads संनिविष्टे for शिल्पिष्वपि. and D. originally reads मूल्याद्यन्नाधिकम् for स्वस्थाद्यच्चाधिकम्. ७. A. reads यान्यत्तच्छिष्यतः तथा and B. and C. read यान्यतो मिश्रितस्तथा for याज्यतः शिष्यस्ततथा. ८. A. and D. originally read अतो for अनेन.

'कुटुम्बं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन्' ॥
(ना. स्मृ. १३. १०.)

इति । कात्यायनोऽपि—
'कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्बृहस्पतिः' ॥

इति । अविभक्तस्य कुले पितृव्यादेः पितृतोऽपि वा प्राप्तविद्यानां यद्धनं शौर्यादिनोऽप्राप्तं विद्ययैव प्राप्तं तद्विद्याधनं विभाज्यमिति । पितृद्रव्याविरोधेनार्जिते विद्याधने भागद्वयमर्जकस्याह वसिष्ठः—
'येन चैषां यदुपार्जितं स्याद्द्व्यंशमेव लभेत' ।
(व. स्मृ. १७. ५१.)

इति । यत्तु—
'सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः' ॥

इति । तद्विद्येतरकृष्याद्युपार्जितधनविषयम् । अविभाज्यविद्याधने अर्जकेच्छया अंशमाह गौतमः—
'स्वयमर्जितं चैव वैद्येभ्यो वैद्यः कामं दद्यात्'

इति । इच्छाभावेत्वाह नारदः—
वैद्यो वैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।

---

१. B. and C. read °ऽसुतोऽपि for °श्रुतोऽपि. २. D. originally reads कुलतोवाप्तविद्यानाम् for कुले विनीतविद्यानाम्. ३. D. reads शौर्यादिभिः प्राप्तं तद्विद्याधनम्. ४. D. reads पितृद्रव्याविरोधेन. ५. B. and C. read एकस्य for अर्जकस्य. ६. B. C. and D. read स्वयमुपार्जितम् for यदुपार्जितम्. ७. B. and C. read विद्येतरतया for विद्येतरकृष्यादि. ८. B. reads अंशविभागम् and B. and C. read अंशान् for अंशम्. ९. B. and C. add तत् to इच्छा.

पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम्' ॥

(ना. स्मृ. १३. ११.)

अवैद्याय सकामोऽपि न दद्यात् । तदाह कात्यायनः—

'नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम्' ॥

इति । विद्याप्राप्तधनवत् शौर्यादिप्राप्तमपि धनमविभाज्य-मित्याह स एव—

'शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।

एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव रिक्थिभिः ॥

ध्वजाहृतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम्' ।

इति । ध्वजाहृतस्य लक्षणं तेनैवोक्तम्—

'संग्रामादाहृतं यत्तु विद्राव्य द्विषतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्ध्वजाहृतमुच्यते' ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

'पितामहपितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्भवेत् ।

तस्य तन्नापहर्तव्यं शौर्यभार्याधनं तथा' ॥

इति । शौर्यप्राप्तधनस्वरूपं च कात्यायनेन दर्शितम्—

'आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन् कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धं तु यत्किंचित् धनं शौर्येण तद्भवेत्' ।

---

१. A. B. and C. reads तद्धनमा° for तेन तदा°. २. D. reads अविद्याय. ३. D. originally reads अविद्यायाम् for नाविद्यानाम् while A. substitutes °धनं for °धनात्.

इति । पित्रादिद्रव्योपजीवनेन विद्याप्राप्तधनवत्[1] शौर्यप्राप्तधनेऽप्यर्जकस्य भागद्वयमाह व्यासः—

'साधारणं समाश्रित्य यत्किंचिद्वाहनायुधम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥
तस्य[2] भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ।

इति । अन्यदप्यविभाज्यमाह मनुः—

'वस्त्रं[3] पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते' ।

(म. स्मृ. ९. २१९.)

इति । वस्त्रं पितृ[4]धृतं वस्त्रम् । पितृधृतं वस्त्रं पितुरूर्ध्वं[5] विभागे श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम् । तथाच बृहस्पतिः—

'वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत्' ॥

इति । अन्यानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव । पत्रमश्वशिबिकादिवाहनं तदपि यद्येनारूढं तत्तस्यैव । अनारूढं तु सर्वैर्विभाज्यम् । अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव—

'पत्यौ जीवति यत्स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् ।
न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते' ॥

(म. स्मृ. ९. २००.)

---

१. B. C. and D. substitute इव for °वत्. २. A. does not insert this line. ३. B. and C. do not insert this whole verse and also इति. ४. A. and D. omit पितृ. ५. A. B. C. and D. originally read पत्रं वाहनं before पत्रमश्वशिबिकादि°.

इति । तेनैव धृत इति विशेषेणोपादानात्¹ । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि² । तदपि यथासंभवं भोक्तव्यं न विभाज्यम् । उदकं तदाधारः कूपादिः । सोऽपि विषमः पर्यायेण³ भोक्तव्यो न मूल्यद्वारेण विभाज्यः । स्त्रियश्च दास्यो विषमाः पर्यायेण कर्म कारयितव्याः ।

तथा च बृहस्पतिः—

'एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ।
बह्वयः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः' ॥

इति । पित्रावरुद्धास्तु समा अपि न विभाज्याः । तथाच गौतमः—

'स्त्रीषु संयुतास्वविभागः'⁴ ॥

(गौ. स्मृ. २८. ४७.)

इति । योग इति श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यमिष्टं कर्म लक्ष्यते । क्षेमः इति लब्धपरीक्षणहेतुभूतं बहिर्वेदिदानतडागाराम-निर्माणादि पूर्तं कर्म लक्ष्यते । तदुभयं पितृद्रव्यविरोधेनार्जितमप्यविभाज्यम्⁵ । तदुक्तं लौगाक्षिणा—

'क्षेमं पूर्तं यागमिष्टमित्याहुस्तत्वदर्शिनः ।
अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव च' ॥

---

१. A. reads विशेषणोपादानात् and B. and C. विशेषेणोपादानात् for विशेषेनोपादानात्. २. D. reads मोदकतन्दुलादि and for यथासंभवं originally reads यथासंभूय. ३. D. reads विषमपर्यायेण for विषमः पर्यायेण. ४. B. and C. read युक्तासु for संयुतासु. ५. A. B. and C. read °विरोधार्जितम् for °विरोधेनार्जितम्.

इति । अथवा योगक्षेमशब्देन छत्र[1]चामरशस्त्रवाहनादिप्रभृतय उच्यन्ते । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः । सोऽप्यविभाज्यः । यत्तु उशनसा क्षेत्रस्याप्यविभाज्यत्वमुक्तम्—

'अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्रकुलादपि ।
यो[2]ज्यं क्षेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः' ॥

इति । तत्प्रतिग्रहलब्धक्षेत्रं क्षत्रियासुतेन सार्धं ब्राह्मणीसुतेन अविभाज्यमित्येवं परम् ।

'न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय च' ।

इति स्मरणात् । अन्ये मन्यन्ते । वस्त्रादयोऽपि विभाज्या एव ।

तथाच बृहस्पतिः—

'वस्त्रादयोऽविभज्यायैरुक्तं तैर्न विचारितम् ।
धनं भवेत्समृद्धानां वस्त्रालङ्कारसंश्रि[3]तम् ॥
मध्यस्थितमनाजीव्यं दातुं नैक[4]स्य शक्यते ।
युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥
विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्राह्य लेखितम् ।
कृतान्नं वा[5] कृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्व[6]नुसारेण गृह्यते ।

---

१. A. B. C. and D. read शस्त्रचामरछत्रोपानत्प्रभृतयः. २. A. B. and C. read वाप्यम् for याज्यम्. ३. D. reads °संस्थितम्. ४. A. reads तैः कस्य for नैकस्य. ५. D. substitutes च for वा. ६. B. C. and D. read तदनुसारेण for त्वनुसारेण.

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे ॥
बह्व्यः समांशतो देया दासानामप्ययं विधिः ।
योगक्षेमवतो लाभः समत्वेन विभज्यते ।
प्रचारश्च यथांशेन कर्तव्यो ऋक्थिभिः सह' ॥

इति । तेन[2] वस्त्रादीनामेवि[3]भाज्यत्वप्रतिपादकं मनुवचनमुशनोवचनं चाना[4]दरणीयम् । तदनुपपन्नम् । विरोधे हि वचनानां विषयव्यवस्थाश्रयणं युक्तं न चान्यथाकरणम्[5] । बृहस्पतिवचनानां तु अधृतवस्त्रादिविषयत्वम् । मन्वादिवचनस्य तु धृतवस्त्रादिविषयत्वं पूर्वमेवोक्तमिति विषयव्यवस्था घटते ।

विभागकाले केनचिद्वञ्चितं[6] पश्चादुद्भावितं चेत् तत्सर्वं[7] समं विभजेयुः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

'अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते[8] यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्ते समैरंशैः विभजेरन्निति स्थितिः' ॥
(या. स्मृ. २. १२६.)

इति । समशब्दो विषमवि[9]भागनिरासार्थः । विभजेरन्निति बहुवचनेन येन दृष्टं तेनैव न ग्राह्यमिति दर्शयति[10] ।

---

१. D corrects विभाज्यते. २. B. and C. read नव° for तेन. ३. B. and C. read °मपि for °मवि. ४. B. and C. substitute only वा° for चाना.° ५. B. C. and D. read बाधाश्रयणम् for चान्यथाकरणम्. ६. D. originally reads अपहृतम् and in the margin वञ्चितम् and adds a word वित्तम् after वञ्चितम्. ७. A. reads सर्वम् for सर्वं. ८. B. and C. read विभक्तम् for विभक्ते. ९. B. reads °भाग° for °विभाग°. १०. B. C. and D. read दर्शयितुम् for दर्शयति.

मनुरपि—

'ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि।
पश्चाद्दृश्येत यत्किंचित् तत्सर्वं समतां नयेत्'॥
(म. स्मृ. ९. २१८.)

इति। अपहृतद्रव्यवच्छास्त्रोक्तानतिक्रमेण विषमभागतया विभक्तमपि समतां नयेत्। तथाच कात्यायनः—

'अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत्।
पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः'॥

इति। एवं च सति वञ्चितद्रव्यस्य पश्चाद्दृष्टस्यैव विभागविधानात् पूर्वं विभक्तस्य पुनर्विभागो नास्तीत्यवगम्यते। यत्तु मनुनोक्तम्—

'विभागे तु कृते किंचित्सामान्यं यत्र दृश्यते।
नासौ विभागो विज्ञेयः कर्तव्यः पुनरेव हि'॥

इति। तद्विभक्तद्रव्येष्वायव्ययकरणादर्वाग्वेदितव्यम्। अन्योन्यापहृतमित्यादिवचनानां निर्विषयतापत्तेः। अत्रान्योन्यवञ्चने दोषोऽप्यस्ति। तथाच श्रुतिः—

'यो वै भागिनं भागान्नुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते'।

इति। अयमर्थः। यो भागिनं भागार्हं भागान्नुदते भागादपाकरोति भागं तस्मै न प्रयच्छतीति यावत्। अथ भागाच्युतः एनमपहारकं चयते नाशयति पापिनं करोतीति

१. B. and C. read पश्चात् for पुनः. २. A. reads °द्रव्यार्जनव्यय° for °द्रव्येष्वायव्यय°. ३. B. and C. read °वचने for °वञ्चने. ४. B. and C. read अप्रकरोति for अपाकरोति. ५. B. C. and D. do not insert अथ. ६. B. and C. read पर्यते for चयते and substitute याथिकम् for पापिनम्.

यावत् । यदि तं न नाशयति तदा तस्य पुत्रं पौत्रं वा नाशयतीति । यत्तु मनुनोक्तम्[1]—

'यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद् भ्रातॄन् यवीयसः ।
सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः' ॥

(म. स्मृ. ९. २१३.)

इति । तत्स्वतन्त्रस्यापि ज्येष्ठस्य समुदायद्रव्यापहारे दोषोऽस्ति किमुतास्वतन्त्राणां यवीयसामित्येवं प्रतिपादनपरम् । न तु ज्येष्ठस्यैव दोष[2]प्रतिपादनपरम् । अन्यथा स्मृत्या श्रुतेः सङ्कोचापत्तेः । विभक्तानां कर्तव्यमाह नारदः—

'यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥
स्वभागान्[3]यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।
कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य च' ॥

(ना. स्मृ. १३. ४२-४३.)

इति । एकस्माज्जाता विभक्ता भ्रातरः परस्परानुमतिमन्तरेण धनसाध्येष्टापूर्तादिधर्मकारिणो भवेयुः । तथा धन[4]साध्यकृष्यादि[5]कर्मकारिणो भवेयुः । तथा विभिन्नोलूखलमुसलादिकर्मोपसर्जनद्रव्योपेताः स्युः । तथा च[6] कार्येषु भ्रातरो यदि न संमताः तदाताननादृत्य कार्यं कुर्युः । तथा विभक्ता

---

१. B. and C. read °वचनम् for मनुनोक्तम्. २. B. and C. read शेष° for दोष°. ३. B. and C. read स्वभावात् for स्वभागान्. ४. B. C. read द्रव्यव्यय° for धन° while D. reads द्रव्य but omits व्यय. ५. A. omits कर्म. ६. B. C. and D. do not insert च while D. reads originally संगताः.

भ्रातरः स्वभागान्यदि दद्युर्विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा तत्सर्वं यथेष्टं कुर्युः । यस्मात्ते विभक्ताः स्वधनस्येशाः स्वतन्त्राः स्वामिन इत्यर्थः । यत्तु बृहस्पतिवचनम्—

'विभक्ता वाऽविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।
एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये' ॥

इति । तदेवं व्याख्येयम् । अविभक्तेषु द्रव्येषु साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु तूत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासनसौकर्याय सर्वाभ्यनुज्ञा । न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन । अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

'स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च ।
हिरण्योदकदानेन षड्भिर्गच्छति मेदिनी' ॥

इति । तस्यायमभिप्रायः । तत्र ग्रामानुमतिः 'प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थावरस्य विशेषतः' इति स्मरणात् । व्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्ष्यते । न पुनर्ग्रामानुमतिमन्तरेण व्यवहारो न सिध्यतीति । सामन्तानुमतिरपि सीमाविप्रतिपत्तिनिरासार्थमेव । दायादानुमतिरपि विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्यार्थमेव । हिरण्योदकदानमपि विक्रये कर्तव्ये सहिरण्योदकं दत्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्येवमर्थम् ।

---

१. B. C. and D. read स्वभावात् for स्वभागान्. २. B. and C. read विक्रीणीयुः तानादद्यो वा for विक्रीणीयुर्वा न दद्युर्वा. ३. B. C. and D. read तस्मात् for यस्मात् while B. and C. add न before विभक्ताः. ४. B. C. and D. read द्रव्यस्य for द्रव्येषु. ५. B. C. and D. read सर्वाभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्या for सर्वैरनुज्ञाऽवश्यं कार्या. ६. A. omits °अविभक्त°.

'स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया'।

इति स्थावरविक्रयस्य निषिद्धत्वात्।

'भूमिं यः प्रतिगृह्णाति यश्च भूमिं प्रयच्छति।
तावुभौ पुण्यकर्माणौ नियतं स्वर्गगामिनौ'॥

इति दानप्रतिग्रहयोः प्रशंस्तत्वाच्च[1]। विभागापलापे निर्णयकारणमाह याज्ञवल्क्यः—

'विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः[2]।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः'॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति। ज्ञातयः पितृबन्धवः। बन्धवस्तु[3] मातुलादयः। लेख्यं विभागपत्रम्। एभिर्विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः। यौतकैः[4] पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैः। अन्यदपि विभागलिङ्गमाह नारदः—

'विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात्॥
भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक्॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यं[5] च दानं ग्रहणमेव च।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम्॥
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहाः।
विभक्तानां पृथक् ज्ञेया[6] दानधर्मागमव्ययाः॥

---

१. B. and C. read प्राशस्त्यात्. २. B. and C. read बन्धुभिश्च विलेखितैः for बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः. ३. B. and C. read बान्धवेषु for बन्धवस्तु. ४. A. reads यौतके पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रे. ५. A. and D. read प्रति° for प्राति°. ६. B. reads नेया for ज्ञेया.

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान्' ॥

(ना. स्मृ. १३. ३६–४०.)

इति। बृहस्पतिरपि—

'पृथगायव्ययधनाः कुसीदं च परस्परम्।
वणिक्पथं च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न संशयः' ॥

इति। कुसीदवाणिज्यादिभिर्लिङ्गैर्विभागनिर्णयः साक्ष्याद्यभावे वेदितव्यः। तथा च स एव—

'साहसं स्थावरस्वाम्यं[1] प्राग्विभागश्च रिक्थिनाम्।
अनुमानेन विज्ञेयं न स्युर्यत्र[2] च साक्षिणः' ॥

इति। साहसादिसाधकलिङ्गान्यपि स एवाह—

'कुलानुबन्धव्याघातहोढं साहससाधकम्[3]।
स्वस्वभोगस्थावरस्य विभागस्य पृथग्धनम्' ॥

इति। कुलानुबन्धः पूर्वपुरुषवैरानुबन्धः। व्याघातः परस्परस्य होढं बलादपहृतं[4] द्रव्यं तस्य दर्शनं स्वस्यात्मनो भोगः परस्परं पृथग् ग्रहणादेर्विभागलिङ्गत्वमविभक्तेषु निषिद्धत्वेनावगन्तव्यम्। तथाच याज्ञवल्क्यः—

---

१. B. and C. read स्थावरं स्वाम्यम् for स्थावरस्वाम्यम्. २. D. originally reads यस्य and in the margin यत्र. ३. B. reads साधकौ for साधकम् and also B. and C. read स्वस्य भौमस्थावरस्य for स्वस्वभोगस्थावरस्य. ४. B. and C. read बान्धवत्वादपहृतद्रव्यतोंशदर्शनम् for बलादपहृतं द्रव्यं तस्य दर्शनम्.

‘ भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं सा[1]क्ष्यमविभक्तेन तु स्मृतम् ’ ॥

(या. स्मृ. २. ५२.)

इति । साक्षिलेख्ययुक्तिभिर्निर्णयस्याशक्यत्वे ।

‘ युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेवं[2] मर्दयेत् ’ ।

इति प्राप्तं दिव्यं निषेधति वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘ विभागधर्मसंदेहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।
विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया ’ ॥

(या. स्मृ. २. १४९.)

इति । कथं तर्हि तत्र निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाह मनुः—

‘ [4]विभागे यत्र संदेहो दायादानां परस्परम् ।
पुनर्विभागः कर्तव्यः पृथक् स्थानस्थितैरपि ’ ॥

इति । यत्र संदेहो युक्तिभिरपि नापैति तत्र पुनर्विभागः कर्तव्य इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ’ ॥

इति । तद्युक्त्यादिभिर्निर्णेतुं शक्तौ सत्यां वेदितव्यम् ।

---

१. B. and C. read दाव्यम् for साक्ष्यम्. २. B. originally reads एनमर्हयेत् and in the margin एनमर्दयेत्. ३. B. and C. omit तर्हि. ४. This verse does not appear in the several printed editions of the मनु but it has, in a manuscript, been commented upon by मेधातिथि a wellknown commentator. ५. B. reads ददातीति and C. ददानीति.

स्वयं कृतस्य संदिग्धस्य विभागस्य पुनः प्रवर्त्तको राज्ञा दण्डनीय इत्याह बृहस्पतिः—

'स्वेच्छाकृतविभागो यः पुनरेव विसंवदेत् ।
स राज्ञां शक्यते स्थाप्यः शासनीयोऽनुबन्धतः' ॥

इति । अनुबन्धतो निर्बन्धतः ।

॥ इति दायविभागः ॥

। अथ द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूप्येते ।

तयोः स्वरूपमाह मनुः—

'अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः' ॥

(म. स्मृ. ९. २२३.)

इति । अप्राणिभिरक्षवध्रशलाकादिभिः । प्राणिभिः कुक्कुटादिभिः । तथाच नारदः—

'अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् ।
पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्' ॥

(ना. स्मृ. १६. १.)

---

१. B. C. and D. read असंदिग्धस्य while B. and C. omit विभागस्य. २ B. and C. read राज्ञांशे स्वके while D. राज्ञांशे क के. Both seem to be incorrect. ३. A. B. and C. read निबन्धतः. ४. B. and C. read °वध° and D. originally reads वद्ध for वध्र. ५. B. and C. omit प्राणिभिः. ६. B. and C. read पदद्यूत°, D. also the same.

इति । अक्षाः पाशकाः । वध्राश्चर्मपट्टिकाः । शलाका दन्तादिमयाः दीर्घचतुरस्राः । आद्यशब्देन कपर्दिकादयो गृह्यन्ते । तैः पणपूर्वकं यद्देवनं क्रीडनं[1] क्रियते तद्द्यूतं वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः च कारान् मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते स समाह्वय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि—

'अन्योन्य[2]परिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।
प्रहरन्ते कृतपणास्तं वदन्ति समाह्वयम्'

इति । द्यूतस्थानं सभिकेनाधिष्ठितं कार्यमित्याह स एव—
'सभिका[3]धिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना[4]' ।
इति । तत्र[5] पक्षान्तरमाह नारदः—
'अथवा कितवो राज्ञे दत्वा भागं यथोदितम् ।
प्रकाशं देवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते' ॥

(ना. स्मृ. १६. ८.)

इति । द्यूतसभा[6]धिकारिणो वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः—
'ग्लहे[7] शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।
गृह्णीयाद्धूर्त[8]कितवादितराद्दशकं शतम्' ॥

(या. स्मृ. २. १९९.)

---

१. B. and C. omit क्रीडनम्. २. B. and C. read अन्योन्यम्. ३. A. B. C. and D. originally read सविका° for सभिका°. ४. B. C. read °हेतुना; D. °हेतवे. ५. B. and C. read अत्र for तत्र. ६. B. originally reads °शलाका° and in the margin °सभा°. ७. B. and C. read गृहे and D. also originally the same. ८. B. C. and D. originally read द्यूत° for धूर्त°.

इति। परस्परसंप्रतिपत्त्या कितवपरिकल्पितपणो ग्लहः। तत्र तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः। तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं सभिकः आत्मवृत्त्यर्थं गृह्णीयात्। पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तच्छतपञ्चकम् जितग्लहस्य विंशतितमं भागं गृह्णीयादिति यावत्। कितवनिवासार्थं शाला सभा तत्राधिष्ठितः सभिकः। सभापतिस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी। इतरस्मादपूर्णशतवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः। एवं स्थापितस्य सभिकस्य कृत्यमाह स एव—

'से[1] सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम्।
जितं तद्वाहयेत्[2] जेत्रे[3] दद्यात् सत्यं[4] वचः क्षमी'॥

(या. स्मृ. २. २००.)

इति। यः क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी राज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितः स राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात्। जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे दद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणां विश्वासार्थं सत्यं वचो दद्यात्। बृहस्पतिरपि[5]—

'सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे[6] नृपाय च'।

१. D. originally reads असम्यक् for स सम्यक् and substitutes originally °क्रमम्. for °कृतम्. २. D. originally reads उद्ग्राहयेत् for तद्वाहयेत् while B. and C. and D. in the margin read क्षेत्रे for जेत्रे. ३. B. and C. read क्षेत्रे. D. also originally the same for जेत्रे. ४. B. and C. add स before सत्यम्. ५. D. reads इति for अपि. ६. B. and C. read क्षेत्रे for जेत्रे.

इति । पराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत् । पणग्रहणादर्वागेव स्वकीयं पणं[1] राज्ञे[2] जेत्रे च यथाभागं दद्यादित्यर्थः । तथा च कात्यायनः—

'जेतुर्दद्यात्स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं[3] त्रिपक्षकम् ।
सद्यो वा[4] सभिकेनैव कितवात्तु न संशयः' ॥

इति । यदा सभिको जेत्रे जितं द्रव्यं दापयितुं न शक्तः तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः—

'प्राप्ते नृपतिना भागे[5] प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु' ॥

(या. स्मृ. २. २०१.)

इति । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्त[6]राजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः । अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयकारणमाह स एव—

'द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि' ।

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । द्यूताख्यव्यवहाराणां द्रष्टारः कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः न तु श्रुताध्ययनसंपन्ना इत्युक्तलक्षणाः । साक्षिणश्च त एव द्यूतकारा एव । विष्णुरपि—

---

१. B. C. and D. do not insert पणम्. २. A. omits राज्ञे and also च. ३. D. originally reads वाह्यम् for ग्राह्यम्. ४. D. originally reads सद्योवसतिकेनैव. ५. B. originally reads भावेप्रसिद्धद्यूतमण्डले while A. B. and C. substitute °द्यूत° for °धूर्त°. ६. A. reads अतीत for अदत्त.

'कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति ।
य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषां तु साक्षिणः' ॥

इति । साक्षिणां परस्परविरोधे राजा विचारयेदित्याह बृहस्पतिः—

'उभयोरपि संदिग्धौ कितवाः स्युः परीक्षकाः ।
यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेत्' ॥

इति । कूटद्यूतकारिणो दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपाधिदेविनः' ॥

(या. स्मृ. २. २०२.)

इति । कूटैरक्षादिभिरुपाधिभिर्मणिमन्त्रादि नामतिवञ्चनेन ये दिव्यन्ति तान् श्वपदेनाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदित्यर्थः । निर्वासने विशेषमाह नारदः—

'कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् ।
कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः' ॥

(ना. स्मृ. १६. ६.)

इति । दण्डने विशेषमाह विष्णुः—

'द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः ।
उपाधिदेविनां सन्दंशच्छेदः' ॥

(वि. स्मृ. ५. १३५-१३६.)

इति । अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः—

---

१. D. reads कितवा एव. २. D. originally reads विप्रेक्षिणः for विद्वेषिणः. ३. D. reads दण्डे for दण्डने. ४. D. reads संदेश°. ५. B. and C. read अनियुक्ताः and D. originally अनियुक्ते and in the margin अनियुक्ताः for अनियुक्त°.

'अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः।
न सतं प्राप्नुयात् कामं विनयं चैव सोऽर्हति' ॥

(ना. स्मृ. १६. ७.)

इति। द्यूते विहितं कर्मजातं समाह्वये अतिदिशति याज्ञवल्क्यः—

'एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये'।

(या. स्मृ. २. २०३.)

इति। सभिकवृत्तिकल्पनादिलक्षणो धर्मः समाह्वयेऽपि विज्ञेय इत्यर्थः। प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह बृहस्पतिः—

'द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात्।
तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः' ॥

इति। पणपरिकल्पनमपि कृताकृतमित्याह नारदः—

'परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे।
तत्रापि नाप्नुयात् काम्यमथवाऽनुमतं तयोः' ॥

इति। काम्यः कामः पणः। यत्तु मनुनोक्तम्—

'द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्यात्कारयेत वा।
तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

(म. स्मृ. ९. २२४.)

---

१. B. and C. read द्यूतं विहितं कर्मजातम् while D. विहितकर्मजातम्. २. D. reads originally कामं यथा and in the margin काम्यं यथा; while B. and C. काममथ all for काम्यम् अथ. ३. D. reads काम्यकामपणः.

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ।
तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्॥

(म. स्मृ. ९. २२२.)

द्यूतं समाह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयेत्।
राजान्तकारिणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम्॥

(म. स्मृ. ९. २२१.)

कितवान् कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि मानवान्।
विकर्मस्थान् शौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत्पुरात्'॥

(म. स्मृ. ९. २२५.)

इत्यादि। तत्सर्वं कूटाक्षदेवनविषयतया राज्ञामध्यक्षसभिकरहितविषयतया वा योज्यम्। अत एव बृहस्पतिः—

'द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम्।
अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम्।
सभिकाधिष्ठितं कार्यं तस्करज्ञानहेतुना'॥

इति।

द्यूतसमाह्वयाख्ये विवादपदे निरूपिते।

प्रसक्तोद्देशक्रमानुरोधेन ऋणादानादिसमाह्वयान्तान्यष्टादश व्यवहारपदानि निरूपितानि।

---

१. D. reads कूत्सितकलान् पाखण्डांश्चैव while B. कूशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च for कुशीलवान् कौलान् पाषण्डानपि. २. A. reads °सुखापहम् while D. originally reads तत्रैव for मनुना. ३. B. and C. read मनूक्तोद्देश° and D. मनुनोक्तोद्देश°.

अथ बृहस्पतिना निरूपितं प्रकीर्णकाख्यं विवादपदमभिधीयते।

तस्य च[1] लक्षणभेदौ नारदेन निरूपितौ[2]—

'प्रकीर्णकेषु[3] विज्ञेया व्यवहारा नृपाश्रयाः।
राज्ञामाज्ञाप्रतीघातस्तत्कर्मकरणं तथा॥
पुनः प्रमाणसंभेदः प्रकृतीनां तथैव च।
पाषण्डनैगमश्रेणीगणधर्मविपर्ययाः॥
पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः।
प्रतिग्रहविलोपश्च लोप आश्रमिणामपि[4]॥
वर्णसंकरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा।
न दृष्टं यच्च पूर्वेषु सर्वं तत्स्यात् प्रकीर्णकम्'॥

(ना. स्मृ. १७. १–४.)

इति। प्रकीर्णके विवादे ये विवादा राजाज्ञोल्लङ्घन–तदाज्ञाकरण–तत्कर्मकरणादि[5]विषयास्ते नृपसमवायिन एव। तत्र स्मृत्याचारव्यपेते मार्गे वर्तमानानां प्रतिकूलतामाज्ञाय व्यवहारनिर्णयं नृप एव कुर्यात्। एवं वदता यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत्प्रकीर्णकमित्युक्तं भवति। तत्र राजाज्ञाप्रतिघाते विशेषदण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

---

१. A. and D. omit च. २. D. reads दर्शितौ. ३. D. reads पुनर्ज्ञेया for °षु विज्ञेया while B. and C. तैर्ज्ञेयाः for विज्ञेयाः. ४. D. reads लोपश्चाश्रमिणामपि. ५. A. B. and C. read °रक्षणादि° for °करणादि°.

'न्यूनं वाभ्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।
पारदारिकचोरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः' ॥
(या. स्मृ. २. २९९.)

इति । राजदत्तभूमेर्निबन्धनस्य वा परिमाणन्यूनत्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन्[1]राजशासनं यो विलिखति यश्च पारदारिकं चोरं वा गृहीत्वा राज्ञेऽनिवेद्य मुञ्चति तावुभावुत्तमसाहसं दण्डनीयौ । व्यासोऽपि—

'न्यायस्थाने गृहीत्वार्थं अधर्मेण विनिर्णयम् ।
करोत्युत्तरकार्याणि[2] राजद्रव्यविनाशकः[3] ॥
उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत्' ।

इति । तत्कर्मकरणे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'राजयानासनारोढुर्[4]दण्ड उत्तमसाहसः' ।
(या. स्मृ. २. ३०३.)

इति । कात्यायनोऽपि—

'राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।
अप्रियं चास्य यो वक्ता वधं[5] तेषां प्रकल्पयेत्' ॥

इति । राज्ञः कोशापहरणादौ दण्डमाह मनुः—

---

१. D. originally reads प्रकाशयेद्राज° and in the margin प्रकाशयन् राज°. २. D. originally reads कुर्वन्त्युत्कोचकास्ते तु and in the margin कुर्वन्त्युत्तरकार्याणि and कुर्वन्ति साहसं कार्यम् for करोत्युत्तरकार्याणि. ३. B. and C. read °विनाशके while D. originally विनाशकाः and in the margin विनाशके. ४. B. C. and D. originally राजयानासनारोहे दण्डो मध्यमसाहसः and in the margin D. reads समारोहे for °सनारोहे. ५. A. B. read बलं while D. reads बन्धम् for वधम्°.

'राज्ञः कोशापहर्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
घातयेद् विविधैर्दण्डैर्हरेत् सर्वस्वमेव च' ॥

(म. स्मृ. ९. २७५.)

इति । सर्वस्वापहारेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं तत्तस्य नापहर्तव्यमित्याह नारदः—

'आयुधान्यायुधीयानां बीजानि कृषिजीविनाम् ।
वेश्यास्त्रीणामलंकारान् वाद्यातोद्यानि तद्विदाम् ॥
यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति कारुकाः ।
सर्वस्वहरणेऽप्येतन्न राजा हर्तुमर्हति' ॥

(ना. स्मृ. १७. १०-११.)

इति । ब्राह्मणस्य वधस्थाने मौण्ड्यमाह मनुः—

'ब्राह्मणस्य वधो मौण्ड्यं पुरान्निर्वासनाङ्कने ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दभेन तु' ॥

इति । कोपात्परस्परभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

'द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।
विप्रचिह्नेन शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः' ॥

(या. स्मृ. २. ३०४.)

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

'द्विजातिलिङ्गिनः शूद्रान् चित्रदण्डेन घातयेत्' ॥

---

१. C. reads भरीणां चोपजीविकाम्. Printed texts of the मनु also follow this reading but it appears from the following line that the author माधवाचार्य does not agree with it. २. D. reads प्रमाणम् for प्रयाणम्. ३. D. in margin and printed texts of the याज्ञवल्क्य read विप्रत्वेन च for विप्रचिह्नेन.

इति। तद् वृत्त्यर्थं ब्राह्मणलिङ्गधारणे[1] वेदितव्यम्। ब्राह्मण-पीडाकारिणो दण्डमाह मनुः—

'ब्राह्मणान् बाधमानं तु कामादवरवर्णजम्।
हन्याच्चित्रैर्वधोपायैस्तमुद्वेगकरैर्नृपः' ॥

(म. स्मृ. ९. २४८.)

इति। शूद्राणां प्रव्रज्यादौ दण्डमाह कात्यायनः—

'प्रव्रज्यावसितं[2] शूद्रं जपहोमपरं तथा।
वधेन शासयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम्' ॥
तीरितं[3] चानुशिष्टं च यत्र क्वचन विद्यते।
कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥

(म. स्मृ. ९. २३३.)

इति। तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्य अधर्मतो वृतत्वाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्तयेत्। न पुनर्धर्मतो वृत्तत्वनिश्चयेऽपि राज्ञा लोभादिना प्रवर्तनीय इत्येवंपरम्। यत्पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निवर्तितं तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्म्ये पथि स्थापनीयम्।

'न्यायापेतं यदन्येन राज्ञाऽज्ञानकृतं भवेत्।
तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत्' ॥

इति स्मरणात्। अन्यायप्रगृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

'राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम्।
निवेद्य दद्याद् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिंशद् गुणीकृतम्' ॥

---

१. D. reads धारिणः for धारणे. २. A. reads वासितम् and B. and D. वासिनम् for वसितम्. ३. A. B. and C. omit the portion तीरितं etc. to सत्त्वविच्छेदापत्तेः

इति । अन्यायेन यो दण्डो राज्ञा लोभादिना गृहीतः तं त्रिंशद् गुणीकृतं वरुणायेदं इति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयं दद्यात् । यच्च दण्डरूपेण यावद् गृहीतमन्यायेन तत्तस्मै प्रतिदेयम् । अपहारदोषप्रसङ्गात् । इतरथा अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः सत्त्वविच्छेदापत्तेः ।

इति । एवं शास्त्रोक्तमार्गेण[1] व्यवहारदर्शिनो राज्ञः फलमाह यमः—

'एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशो[2]ऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः ' ॥

इति । मनुरपि—

'एवं सर्वानिमान्राजा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ' ॥

(म. स्मृ. ८. ४२०.)

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साम्राज्यधुरंधरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयं व्यवहारकाण्डम्
समाप्तम् ॥

॥ समाप्तं चेदं व्यवहारकाण्डम् ॥

॥ समाप्ता चेयं पराशरस्मृतिस्तस्या व्याख्या च ॥

---

१. A. B. and C. read °मार्गमाह यमः. २. B. and C. read वासो for यशो.

A list of the names of authors and works etc., occurring in Mâdhavâchârya's Commentary on the Parâśara-Dharma-Saṃhitâ, Vyavahârakâṇḍa.

In the following Indexes the first number refers to the page, the second to the line on that page.

13. 49, 12. 50, 11. 53, 9. 54, 3. 54, 10. 58, 10. 59, 5. 63, 13. 63, 17. 64, 10. 65, 19. 66, 10. 67, 6. 70, 1. 70, 6. 71, 3, 72, 4. 81, 8. 81, 16. 83, 10. 92, 4. 93, 20. 96, 8. 97, 8. 100, 8. 101, 5. 101, 13. 104, 1. 104, 5. 104, 12. 107, 5. 108, 7. 109, 6. 116, 16. 118, 10. 127, 13. 128, 20. 129, 8. 130, 12. 131, 13. 133, 13. 135, 5. 135, 16. 139, 3. 139, 15. 140, 3. 140, 8. 140, 12. 143, 8. 143, 12. 145, 7. 145, 19. 146, 11. 152, 5. 152, 18. 158, 11. 159, 5. 159, 13. 162, 6. 163, 9. 163. 18. 166, 16. 168, 9, 168, 21. 169, 17. 170. 18. 172, 5. 172, 12. 173, 16. 174, 5. 176, 3. 177, 3. 177, 13. 178, 11. 179, 6. 179, 17.

181, 2. 182, 7. 183, 13. 184, 9. 186, 5. 187, 10. 187, 14. 188, 2. 188, 6. 188, 18. 190, 13. 191, 2. 191, 18. 193, 5. 193, 12. 199, 17. 200, 11. 203, 2. 204, 10. 204, 13. 210, 4. 210, 18 (व्या°). 211, 3. 211, 6. 213, 11. 214, 8. 215, 9. 215, 17. 216, 12. 217, 8. 217, 13. 218, 16. 219, 19. 222, 17. 224, 7. 227, 6. 230, 6. 232, 12. 233, 6. 236, 16. 248, 5. 248, 10. 248, 14. 252, 16. 254, 14. 257, 18. 260, 16. 261, 5. 261, 10. 261, 17. 262, 11. 263, 4. 264, 9. 265, 4. 267, 11. 268, 12. 270, 2. 271, 2. 274, 3. 275, 6. 275, 13. 276, 13. 277, 5. 279, 2. 279, 12. 280, 14. 282, 5. 284, 2. 284, 7. 287, 5. 287, 13. 290, 13. 291, 6.

12. 42, 15. 42, 18. 45, 3. 46, 3. 53, 11. 55, 5. 71, 7. 92, 11. 128, 3. 130, 9. 144, 13. 152, 8. 153, 14. 154, 3. 160, 8. 161, 5. 161, 18. 162, 19. 163, 5. 163, 22. 164, 3. 164, 11. 167, 8. 167, 12. 168, 1. 168, 2. 168, 6. 168, 16. 169, 6. 169, 12. 170, 4 & 8. 171, 4. 173, 6. 174, 13. 176, 12 & 14. 180, 4 & 11 & 14. 181, 15. 183, 4 & 16. 184, 20. 185, 19. 186, 8. 189, 8. 190, 8. 190, 17. 191, 13. 192, 3. 192, 8 & 11. 194, 2. 195, 9 & 14. 196, 4. 196, 12 & 18. 197, 13. 210, 24 (व्या°). 211, 9. 252, 3.

१३. पुराण.

37, 13. 110, 15. 157, 5. 333, 16 (मत्स्य).

१४. पैठीनसि.

554, 19.

१५. प्रजापति.

36, 1. 69, 6. 72, 16. 73, 7. 115, 16. 127, 16. 137, 18. 147, 7. 175, 2. 182, 2. 187, 2. 187, 7. 242, 12. 316, 7. 488, 2*. 524, 5. 533, 15. 540, 4.

१६. बृहन्मनु.

528, 9.

१७. बृहस्पति.

4, 9. 5, 8. 7, 8. 16, 6. 16, 11. 17, 20. 20, 16. 21, 1. 21, 10 & 16. 24, 1. 26, 9. 27, 2. 27, 16. 29, 7. 29, 18. 31, 1. 31, 11. 32, 14. 34, 7. 35, 3. 35, 7. 36, 8. 37, 5. 39, 6. 49, 7. 50, 4. 50, 8. 51, 9. 52, 11. 59, 13. 61, 1. 65, 9. 66, 4. 67, 9. 68, 12. 69, 1. 71, 14. 72, 7. 82, 6.

---

* Also found in Manu.

404, 16. 406, 11. 407, 8. 412, 11. 413, 3. 414, 5 & 12. 415, 8. 417, 5. 418, 8. 420, 5. 422, 7. 426, 9. 427, 17. 430, 5. 432. 8. 433, 4 & 8. 434, 1. 436, 12. 441, 5. 444, 20. 446, 5. 451, 1 & 6. 453, 7. 455, 11. 457, 2 & 10. 463, 4. 464, 3. 467, 14. 468, 13 & 20. 469, 10. 471, 14. 474, 9. 485, 11. 487, 11. 488, 9 & 14. 494, 6 & 10. 495, 5. 496, 15. 498, 18. 499, 7. 500, 4. 501, 9. 501, 12. 502, 2. 503, 8. 509, 1. 511, 14. 517, 18. 518, 8. 522, 11. 523, 8. 537, 19. 538, 20. 539, 16. 542, 6. 544, 13. 545, 19. 546, 3 & 15. 550, 6 & 13. 551, 12. 554, 11. 555, 17. 557, 13. 565, 12. 569, 6. 570, 17. 571, 6. 573, 15. 574, 10. 575, 7. 575, 13. 576, 7. 577, 5. 579, 18. 580, 11. 581, 14.

२६. लौगाक्षि.

563, 16.

२७. वसिष्ठ.

109, 17. 110, 8. 112, 8. 113, 10. 119, 15. 121, 13. 124, 10. 125, 4 & 15, 213, 15. 226, 7. 227, 12. 229, 14. 233, 20. 234, 3. 236, 4 & 7. 315, 3 & 20. 475, 3 & 11. 501, 7. 512, 8, & 13 (व्या॰). 513, 18 & 24. 514, 8. 543, 3. 544, 10. 545, 11. 560, 10.

२८. विषतन्त्र.

190, 2.

२९. विष्णु.

93, 10. 134, 10. 155, 8. 162, 12. 172, 9. 178, 21. 184, 14. 192, 16. 200, 16. 222, 10. 228, 7. 229, 10.

Index of Quotations arranged according to the authors and works. Vol. III, Parts I and II.

१. अनिर्दिष्ट.

२. आपस्तंब.

३. उशनाः.

४. कात्यायन.

* Sâyaṇa Mâdhavâchârya does not refer this verse to anybody, but the व्यवहारमयूख refers it to देवल.

५. गीता.

६. गौतम.

७. दक्ष.

८. देवल.

९. नारद.

* Referred toin the text as कात्यायन's, but is found in नारदस्मृति.

* Referred to in the text as मनु's, but not found in मनुस्मृति. (Nirṇayasâgar edition).

† Referred to in the text at हारीत's, but also found in नारदस्मृति.

¶ Referred to in the text as मनु's but not found in मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

§ Referred to as बृहस्पति's in the text.

* Referred to as a quotation from महाभारत but also found in नारदस्मृति.

* Referred to as a quotation from महाभारत.

---

* Referred to in the text as being मनु's but not found मनुस्मृति.

† Not found in नारद's दायभागप्रकरण.

* This half only is not found in the Institutes of Nârada edited by Jolly.

† Refer[illegible] to as being हारीत's but found also in नारद.

* Referred to in the text as कात्यायन's.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

* Referred to in the text as occurring in the महाभारत, but found in नारद too.

† Referred to in the text as हारीत's, but also found in नारद.

* Referred to as मनु's in the text, but not found as his in the मनुस्मृति (Nirṇayasāgar edition).

* Referred to as बृहस्पति's in the text. Jolly's edition of नारद reads संपश्यमानो for समीक्षमाणो.

१०. पाणिनि.

११. पारस्कर.

१२. पितामह.

† Referred to in the text as हारीत's but also found in नारद.

१३. पुराण.

१४. पैठीनसि.

१५. प्रजापति.

* Referred to as प्रजापति's but not found in his work. The quotation, however, is in मनु IX. 111.

१६. बृहन्मनु.

१७. बृहस्पति.

* Also found in ना. स्मृ. (१·३७.)

† Given as Baudhāyana's but not identified as his.

* Cited as Manu's, but not found in the printed editions of Manu.

† Referred to as मनु's, but not found in the printed editions of मनुस्मृति.

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in मनु (IX. 233).

* Referred to in the text as कात्यायन's but also found in Manu (IX. 233).

* Referred to as Manu's but not found in the printed editions of Manusmriti.

† Cited as Manu's but not found in the printed editions of Manu.

* Not found in the printed editions of Manu.

† Not found in the printed editions of Manu.

* Not found in the printed editions of Manu.

† Not found in the printed editions of Manu.

* Referred to as Manu's but not found in the Nirnayasāgar edition of the Manusmṛiti.

२२. मरीचि.

२३. महाभारत.

२४. यम.

२५. याज्ञवल्क्य.

---

* Cited in the text as Manu's, but not found in Manusmriti.

* Cited in the text as Mauu's, but not found in Manusmriti.

† Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

* Cited in the text as Manu's but not found in Manusmriti.

२६. लौगाक्षि.

२७. वसिष्ठ.

२८. विषतन्त्र.

२९. विष्णु.

३०. वृद्धमनु.

३१. वृद्धयाज्ञवल्क्य.

३२. वृद्धविष्णु.

---

† Referred to as विष्णुवचनं (P. 484, L. 18) but not found n the विष्णुस्मृति edited by Jolly.

३५. शङ्ख.

३६. शङ्खलिखितौ.

३७. श्रुति.

३८. संग्रहकार.

३९. संवर्त.

४०. स्मृतिःस्मृत्यन्तरंस्मरणंवा.

४१. हारीत.

* Those marked with an asterisk are given as Hārita's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

* Those marked with an asterisk are given as Hārita's by Mādhavāchārya but they are also found in Nārada.

THE GENERAL INDEX OF QUOTATIONS: VOL. III, PARTS I AND II.

अ.

आ

न

प

भ

र

श

ह

